

PLA DIRECTOR PER A LA RESTAURACIÓ DE LES MURALLES DE TARRAGONA

***ANÀLISI DEL MONUMENT, RECULL DOCUMENTAL
I PROPOSTES D'INTERVENCIÓ***

Octubre de 2015 (revisat març de 2016)

PLA DIRECTOR PER A LA RESTAURACIÓ DE LES MURALLES DE TARRAGONA

ANÀLISI DEL MONUMENT, RECULL DOCUMENTAL I PROPOSTES D'INTERVENCIÓ

Coordinador del Pla: Carles Brull Casadó - Arquitecte

Equip redactor: Carles Brull Casadó - Arquitecte
Gemma Humbert Farrarons - Arq. estructurista
Jaume Massó Carballido - Historiador
Luciana Pocostales Plaza - Restauradora
Joaquim Roset Piñol - Enginyer geòleg
Josep Maria Vila Carabasa - Arqueòleg

Elena Belart Calvet
Cap de Servei de Patrimoni Arquitectònic

Esther Colls i Rissech
Cap de Secció de Restauració del Patrimoni Arquitectònic

Octubre de 2015 (revisat març de 2016)

RELACIÓ DE PARTICIPANTS EN LA REDACCIÓ DEL PLA DIRECTOR

COMISSIÓ DE SEGUIMENT DEL PLA DIRECTOR

Representants de l'Ajuntament de Tarragona:	Imma Merino Audi Joan Menchón Bes
Representant Reial Societat Arqueològica Tarraconense:	Rafael Gabriel Costa
Representants de l'ICAC:	Josep M. Macias
Representants de la Universitat Rovira i Virgili:	Antoni González Senmartí
Representants del Departament de Cultura:	Elena Belart Maite Miró

SEGUIMENT PER PART DEL SERVEI DE PATRIMONI DE LA GENERALITAT DE CATALUNYA

Elsa Ibar, subdirectora general de Patrimoni
Elena Belart, cap del Servei de Patrimoni Arquitectònic
Esther Colls, cap de la Secció de Restauració de Patrimoni
Maite Miró, arqueòloga dels SSTT de Tarragona
Jaume Costa, arquitecte territorial dels SSTT de Tarragona

EQUIP REDACTOR DEL PLA DIRECTOR DE LES MURALLES DE TARRAGONA

Coordinació:	Carles Brull Casadó, arquitecte
Membres de l'equip redactor:	Carles Brull Casadó, arquitecte Gemma Humbert Farrarons, arq. Estructurista Jaume Massó Carballido, historiador Luciana Pocostales Plaza, restauradora Joaquim Roset Piñol, enginyer geòleg Josep Maria Vila Carabasa, arqueòleg
Col·laboradors equip de redacció:	Andreu Alfonso Jardí, arquitecte José Luis Prada, geòleg
Estudi econòmic:	German Borràs Margalef
Elaboració de planimetries pròpies:	Carles Brull Casadó, arquitecte Andreu Alfonso Jardí, arquitecte
Recolzaments topogràfics:	Valentí Rubió Pla, enginyer tècnic topògraf
Bases planimètriques utilitzades	Institut Català d'Arqueologia Clàssica Institut Arqueològic Alemany (DAI) a Madrid Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya
Fonts documentació històrica:	Arxiu Documental Servei de Patrimoni Arquitectònic. Local Diputació Barcelona Arxiu del Port de Tarragona Arxiu històric de la ciutat de Tarragona Institut Cartogràfic de Catalunya Arxiu fotogràfic del Museu Nacional d'Arqueologia de Tarragona

ÍNDEX

INTRODUCCIÓ

LES MURALLES DE TARRAGONA	07
ANTECEDENTS, JUSTIFICACIÓ I OBJECTE DEL PLA DIRECTOR	08
OBJECTIUS DEL PLA DIRECTOR	09
METODOLOGIA I ESTRUCTURA DEL PLA DIRECTOR	09

1A PART: ANÀLISI DEL MONUMENT I RECULL DOCUMENTAL

A.0- DADES GENERALS	13
A.0.1. UBICACIÓ DE L'ÀMBIT DE LES MURALLES OBJECTE DEL PLA DIRECTOR	13
A.0.2. EXTENSIÓ I SUPERFÍCIES DE L'ÀMBIT	13
A.0.3. RÈGIM DE PROPIETAT DEL MONUMENT	13
A.0.4. DECLARACIÓ MONUMENTAL I RÈGIM DE PROTECCIÓ	14
A.0.5. USOS ACTUALS	14
A.1- ESTUDI ARQUITECTÒNIC DEL MONUMENT	15
A.1.1. DESCRIPCIÓ MORFOLÒGIA I EVOLUCIÓ CONSTRUCTIVA DE LA MURALLA	15
A.1.1.1 - Generalitats	15
A.1.1.2 - Sector 1 - Capçalera circ romà - Pretori	20
A.1.1.3 - Sector 2 - Passeig sant Antoni	22
A.1.1.4 - Sector 3 - Passeig Torroja	23
A.1.1.5 - Sector 4 - Torre de Minerva - Torre del Cabiscol	24
A.1.1.6 - Sector 5 - Torre del Cabiscol - Torre de l'Arquebisbe	25
A.1.1.7 - Sector 6 - Torre de l'Arquebisbe - Fortí Negre	28
A.1.1.8 - Sector 7 - Fortí Negre - Portal del Roser	29
A.1.1.9 - Sector 8 - Via de l'Imperi Romà	30
A.1.2. PATOLOGIES I PROBLEMES DE CONSERVACIÓ DEL MONUMENT	31
A.1.2.1 - <i>Els materials constructius</i>	31
A.1.2.2 - <i>Degradació dels materials petris</i>	37
A.1.2.3 - <i>Els històrics problemes d'estabilitat</i>	42
A.1.2.4 - <i>Patologies singulars</i>	44
A.1.3. USOS, CIRCUITS DE VISITA I SENYALITZACIÓ ACTUAL DEL CONJUNT	45
A.1.4. RELACIÓ DE LA MURALLA AMB LA CIUTAT ACTUAL	46
A.1.4.1 - Ambient paisatgístic AP1 - Capçalera del Circ	46
A.1.4.2 - Ambient paisatgístic AP2 - Passeig de sant Antoni	46
A.1.4.3 - Ambient paisatgístic AP3 - Passeig Torroja	47
A.1.4.4 - Ambient paisatgístic AP4 - Passeig Arqueològic	48
A.1.4.5 - Ambient paisatgístic AP5 - Via de l'Imperi Romà	48
A.1.4.6 - Ambient paisatgístic AP6 - Escorxador	49
A.1.4.7 - Ambient paisatgístic AP7 - Pla de Palau i baixada del Roser	49
A.1.4.8 - Ambient paisatgístic AP8 - Camp de Mart	50
A.1.4.9 - Ambient paisatgístic AP9 - Peu de la Falsa Braga	50
A.1.5. EXCAVACIONS ARQUEOLÒGIQUES REALITZADES.	51
A.1.5.1.- <i>Descripció i anàlisi de les excavacions realitzades.</i>	51
A.1.5.2.- <i>Llistat d'intervencions realitzades</i>	52
A.1.5.3.- <i>Breu descripció de les intervencions més rellevants</i>	55
A.1.5.4.- <i>Documentació gràfica procedent de les excavacions arqueològiques</i>	60
A.1.6. INTERVENCIÓ ARQUITECTÒNIQUES REALITZADES.	73
A.1.6.1.- <i>Generalitats</i>	73
A.1.6.2.- <i>Relació de projectes redactats amb la muralla</i>	73
A.1.6.3.- <i>Breu anàlisi dels projectes més rellevants</i>	76

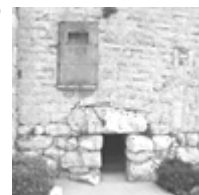

A.2 - MEMÒRIA HISTÒRICA	99
A.2.1. NOTES HISTÒRIQUES DE LES MURALLES	99
A.2.2. FONTS DOCUMENTALS I HISTORIOGRAFIA SOBRE LA MURALLA	184
A.2.3. CRONOLOGIA DE LA MURALLA DE TARRAGONA	205
A.2.4. BIBLIOGRAFIA PER A L'ESTUDI DE LA MURALLA	208
A.3 - RECULL I ANÀLISI DE LA DOCUMENTACIÓ GRÀFICA ANTIGA	
A.3.1. ANÀLISI DE LA DOCUMENTACIÓ GRÀFICA ANTIGA DISPONIBLE	227
A.3.1.1.- Fotografies històriques	227
A.3.1.2.- Planimetries històriques	228
A.3.1.3.- Vistes històriques	233
A.3.1.4.- Planimetria moderna	235
A.3.2. RECULL DE DOCUMENTACIÓ GRÀFICA ANTIGA	235
2A PART: PROPOSTES D'INTERVENCIÓ	
B.0- PLANTEJAMENT GENERAL	281
B.1- CONSIDERACIONS PRÈVIES	281
B.1.1. ESTRUCTURACIÓ EN CAMPS D'ACTUACIÓ DEL PLA DIRECTOR	281
B.1.2. DEFINICIÓ DE L'ÀMBIT D'ACTUACIÓ ASSOCIAT AL PLA DIRECTOR	282
B.2- CRITERIS D'INTERVENCIÓ DE CARÀCTER GENERAL	284
B.3- QUADRE D'ACTUACIONS PROPOSADES	287
B.4- DESCRIPCIÓ I JUSTIFICACIÓ DE LES ACTUACIONS PROPOSADES	291
B.4.1. CAMP A – RESTAURACIÓ I CONSERVACIÓ ARQUITECTÒNICA DEL MONUMENT	
B.4.1.1 – Mesures prèvies i preventives	291
B.4.1.2 – Mesures d'urgència	295
B.4.1.3 – Intervencions per a la restauració i consolidació de parament degradats	296
B.4.1.4 – Intervencions per a garantir l'estabilitat estructural de la muralla	302
B.4.2. CAMP B – ADEQUACIÓ PER A LA VISITA PÚBLICA I USOS COMPLEMENTARIS	
B.4.2.1 – Mesures adreçades a millorar la visita al recinte del Passeig Arqueològic	305
B.4.2.2 – Mesures adreçades a millorar la comprensió del conjunt monumental	309
B.4.3. CAMP C – ADEQUACIÓ I PAISATGÍSTICA DE L'ENTORN	
B.4.3.1 – Ambient paisatgístic AP1 – Capçalera del circ	310
B.4.3.2 – Ambient paisatgístic AP2 – Passeig sant Antoni	311
B.4.3.3 – Ambient paisatgístic AP3 – Passeig Torroja	312
B.4.3.4 – Ambient paisatgístic AP4 – Passeig Arqueològic	313
B.4.3.5 – Ambient paisatgístic AP5 – Via de l'Imperi Romà	315
B.4.3.6 – Ambient paisatgístic AP6 – Escorxador	315
B.4.3.7 – Ambient paisatgístic AP7 – Pla de Palau i Baixada del Roser	316
B.4.3.8 – Ambient paisatgístic AP8 – Camp de Mart	316
B.4.3.9 – Ambient paisatgístic AP9 – Peu de la Falsa Braga	317
B.4.4. CAMP D – RECERCA ARQUEOLÒGICA I HISTÒRICA	
B.4.4.1 – Mesures encaminades a la resolució dels problemes d'estabilitat estructural	318
B.4.4.2 – Mesures encaminades a incrementar el coneixement de la muralla	318
B.5- VALORACIÓ ECONÒMICA I PLA D'ETAPES	321
B.5.1. CRITERIS GENERALS EMPRATS EN LA VALORACIÓ	321
B.5.2. RESUM VALORACIÓ INTERVENCIIONS	322
B.5.3. PLA D'ETAPES	323
B.6- SÍNTESI DEL PLA DIRECTOR	327

DOCUMENTACIÓ GRÀFICA. RELACIÓ DE PLÀNOLS

	Títol del plànol	Escala
A0.01	Situació i emplaçament	
A	AIXECAMENT PLANIMÈTRIC DE LA MURALLA - ESTAT ACTUAL	
A1.01	Planta general de la muralla	1/1000
A1.02	Àmbits de protecció generals vinculats a la muralla	1/4000
A1.03	Règim de propietat de la muralla i dels espais adjacents	1/1250
A2.01	Morfologia de la muralla. Alçat exterior – Sector 1	1/150
A2.02	Morfologia de la muralla. Alçat exterior – Sector 2	1/150
A2.03	Morfologia de la muralla. Alçat exterior – Sector 3	1/150
A2.04	Morfologia de la muralla. Alçat exterior – Sector 4	1/150
A2.05	Morfologia de la muralla. Alçat exterior – Sector 5	1/150
A2.06	Morfologia de la muralla. Alçat exterior – Sector 6	1/150
A2.07	Morfologia de la muralla. Alçat exterior – Sector 7	1/150
A2.08	Morfologia de la muralla. Alçat exterior – Sector 8	1/150
A3.01	Morfologia de la muralla. Seccions representatives	1/50
B	PLÀNOLS D'ANÀLISI I RECURS DOCUMENTAL	
B1.01	Evolució històrico-constructiva – Sector 1	1/150
B1.02	Evolució històrico-constructiva – Sector 2	1/150
B1.03	Evolució històrico-constructiva – Sector 3	1/150
B1.04	Evolució històrico-constructiva – Sector 4	1/150
B1.05	Evolució històrico-constructiva – Sector 5	1/150
B1.06	Evolució històrico-constructiva – Sector 6	1/150
B1.07	Evolució històrico-constructiva – Sector 7	1/150
B1.08	Evolució històrico-constructiva – Sector 8	1/150
B1.09	Síntesi de l'evolució històrica	1/5000
B2.01	Excavacions arqueològiques i intervencions arquitectòniques realitzades	1/1000
B3.01	Estudi litològic, patologies i estat estructural – Sector 1	1/150
B3.02	Estudi litològic, patologies i estat estructural – Sector 2	1/150
B3.03	Estudi litològic, patologies i estat estructural – Sector 3	1/150
B3.04	Estudi litològic, patologies i estat estructural – Sector 4	1/150
B3.05	Estudi litològic, patologies i estat estructural – Sector 5	1/150
B3.06	Estudi litològic, patologies i estat estructural – Sector 6	1/150
B3.07	Estudi litològic, patologies i estat estructural – Sector 7	1/150
B3.08	Estudi litològic, patologies i estat estructural – Sector 8	1/150

B4.01	Usos, circuits de visita i senyalització actual del monument	1/1000
B5.01	Anàlisi urbanístic i paisatgístic de l'entorn	1/1250
B5.02	Estudi de les zones enjardinades adjacents a la muralla	1/1000
C	PLÀNOLS DE LA PROPOSTA	
C1.01	Identificació dels àmbits, sectors i ambients paisatgístics del Pla Director	1/1250
C2.01	Proposta de restauració i conservació al sector 1 - Camp A	1/150
C2.02	Proposta de restauració i conservació al sector 2 - Camp A	1/150
C2.03	Proposta de restauració i conservació al sector 3 - Camp A	1/150
C2.04	Proposta de restauració i conservació al sector 4 - Camp A	1/150
C2.05	Proposta de restauració i conservació al sector 5 - Camp A	1/150
C2.06	Proposta de restauració i conservació al sector 6 - Camp A	1/150
C2.07	Proposta de restauració i conservació al sector 7 - Camp A	1/150
C2.08	Proposta de restauració i conservació al sector 8 - Camp A	1/150
C3.01	Detalls de concreció de la proposta general. Seccions	1/50
C4.01	Definició d'actuacions proposades - Camp B	1/1000
C5.01	Propostes de millora de l'entorn urbà i paisatgístic - Camp C	1/1250
C6.01	Proposta en el camp de la recerca arqueològica i històrica. Camp D	1/1000
C7.01	Pla d'etapes	1/1250

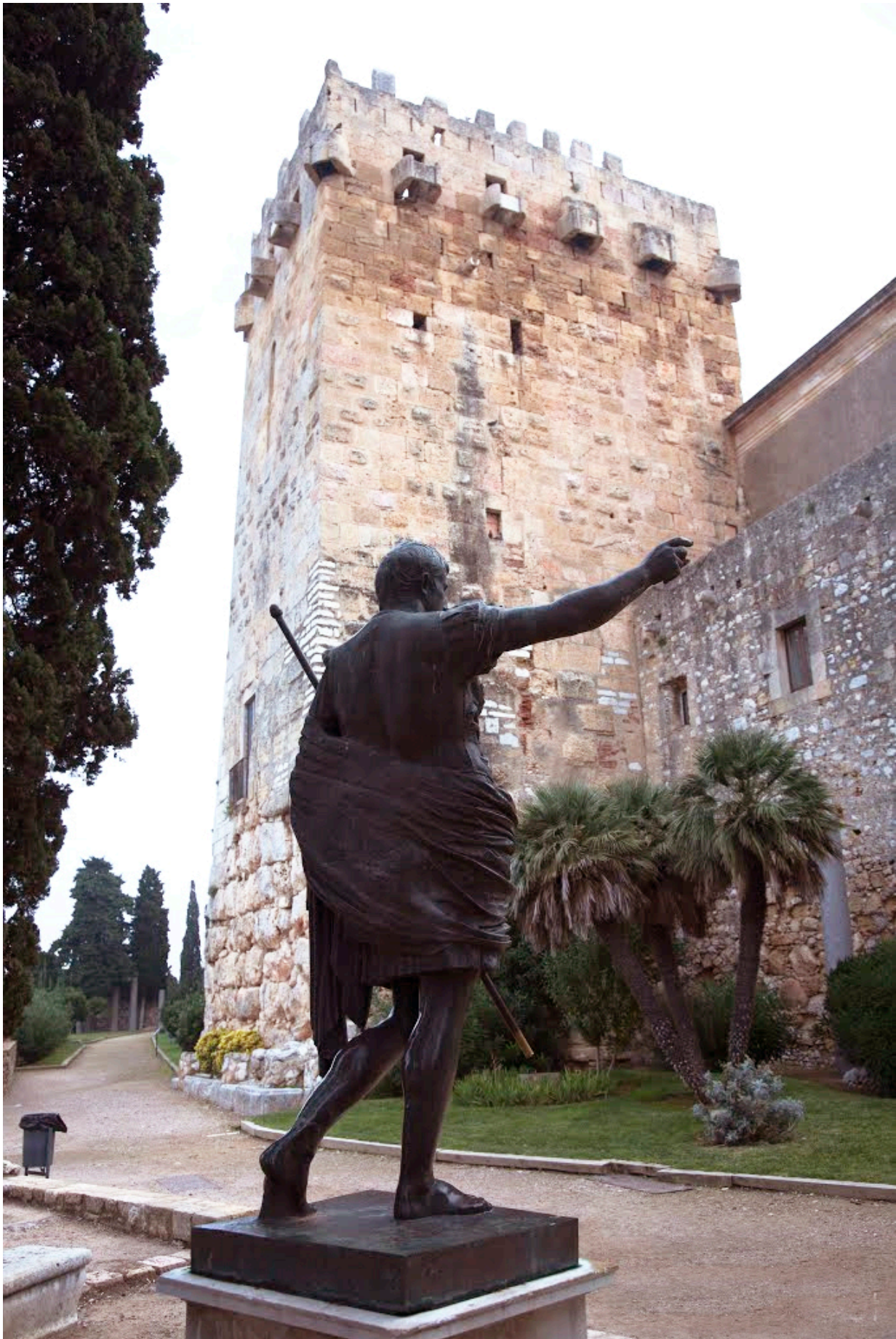

Generalitat de Catalunya

Departament de Cultura

Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni

Servei del Patrimoni Arquitectònic

Portaferrissa, 1 (Palau Moja)
08002 Barcelona
Telèfon 933 16 27 40
Fax 933 16 27 41

INTRODUCCIÓ

LES MURALLES DE TARRAGONA

No hi ha dubte que les muralles de Tarragona són el testimoni més antic i de major entitat que la ciutat té dels seus orígens i passat més remots. Més enllà d'aquest aspecte local, la ubicació i situació estratègica d'aquest assentament, en el context dels enfrontaments entre romans i cartaginesos a la Mediterrània de finals del segle III aC, va determinar la implantació de la primera fundació militar romana fora de la península itàlica en aquest indret. Això converteix el conjunt d'aquestes muralles en peça fonamental per al coneixement de l'expansió de l'imperi romà a la Mediterrània antiga i de manera molt concreta a la península ibèrica.

El manteniment de manera més o menys ininterrompuda de la funció militar d'aquestes muralles fins al segle XIX, durant prop de vint-i-dos segles, ha fet que el sistema defensiu que ha arribat fins a nosaltres sigui el resultat arquitectònic de reparacions i adicions fetes en èpoques medieval i moderna. Això no impedeix però que la construcció original romana, amb els seus panys, torres, portes i altres elements, relativament ben conservats, mantingui una notable presència i entitat arquitectònica al costat de baluards, cortines i fortins moderns, conformant plegats un conjunt singular d'interès excepcional.

La declaració de Monument Nacional de la muralla l'any 1884 va evitar, un cop perduda la funció original del sistema defensiu, la destrucció d'almenys bona part del recinte que envoltava el turó la Part Alta. L'adequació feta l'any 1932 de la contramuralla moderna del sector septentrional d'aquest, també conegut com a Falsa Braga, per a la creació del Passeig Arqueològic va marcar una fita decisiva la seva posada en valor i conservació. Aquest projecte, aleshores pioner i innovador en el seu camp, és encara avui un dels principals actius patrimonials de la ciutat de Tarragona i en constitueix, junt amb l'amfiteatre i l'aqüeducte romans, la seva

Pàgina anterior:

A0 01 – Imatge icònica de Tarragona amb l'estàtua de bronze d'August en primer terme i la torre de l'Arquebisbe al fons.

A0 02 – Vista panoràmica nocturna característica del sector nord de les muralles.

principal icona i reclam turístics.

Les muralles de Tarragona doncs, pel seu origen, història, extensió i valors arquitectònics són un patrimoni cultural de primer ordre que ultrapassa l'àmbit territorial del nostre país. És per això que més enllà de de gaudir de la consideració de Bé Cultural d'Interès Nacional (BCIN), les muralles romanes, juntament amb altres monuments del conjunt arqueològic de l'antiga *Tarraco*, van ser declarades Patrimoni Mundial per l'UNESCO l'any 2000.

ANTECEDENTS, JUSTIFICACIÓ I OBJECTE DEL PLA DIRECTOR

Malgrat l'excel·lent valor patrimonial i, si tenim en compte la seva antiguitat, relatiu bon estat de conservació, les muralles de Tarragona presenten importants problemes i patologies que han fet, fan i faran que la seva conservació estigui amenaçada. L'esllavissada d'una part del pany intern de la muralla dintre de l'àmbit de l'hort del Palau Arquebisbal l'any 2005, després d'unes fortes i continuades pluges, va alertar sobre els riscos de no atendre de manera adient aquesta problemàtica, i la possibilitat de que episodis d'aquest tipus es repetissin en altres llocs del monument.

Per avaluar la situació real en tot el conjunt, l'Ajuntament de Tarragona va encarregar aleshores un primer estudi que, amb el títol d' *Informe, diagnosi inicial i actuacions d'emergència i urgència a la muralla de Tarragona*, van elaborar els arquitectes Joan Figuerola, Joan C. Gavalrà i Jordi J. Romera. Aquest treball va servir, entre altres coses, per establir i executar mesures preventives com la instal·lació de determinats estintolaments o d'algunes de protecció en alguns trams. Una comissió mixta, formada per una banda per la Direcció General de Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya i per l'altra per l'Ajuntament de Tarragona i l'Arquebisbat, implicats directes com a propietaris d'un ampli sector de la muralla, es van encarregar de gestionar i planificar les actuacions en aquest sentit i van encarregar, l'any 2007, al mateix equip, la redacció d'un primer Pla Director que ha servit de base per a realitzar diferents actuacions entre 2010 i 2013, i programar-ne alguna altra pendent d'execució.

Amb l'experiència generada amb tot aquest conjunt d'actuacions la Direcció General de Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya, d'acord amb l'Ajuntament de Tarragona, va decidir encarregar aquest nou Pla Director ampliant l'abast de l'estudi i de les propostes a altres camps relacionats directament amb la muralla com són les seves relacions amb l'entorn, l'agençament per a les vistes o la valoració del monument. La seva redacció ha estat supervisada pel Servei de Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat de Catalunya, a més d'una comissió tècnica integrada per representants del propi Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, l'Ajuntament de Tarragona, la Reial Societat Arqueològica Tarraconense, l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica i de la Universitat Rovira i Virgili.

La necessitat del Pla Director està justificada per la gran envergadura física del bé patrimonial, la complexitat de la seva morfologia, dels seus sistemes constructius, del règim de propietat i ocupació d'algunes de les seves parts interiors, però sobretot per la gravetat de les seves patologies i la naturalesa de les intervencions necessàries per a solucionar-les de manera adient.

Les limitacions en els recursos disponibles fa imprescindible l'organització dels treballs necessaris en diferents etapes d'execució distribuïdes en un període més o

menys llarg de temps. D'altra banda es fa també necessari planificar acuradament tots aquest treballs per optimitzar i fer més eficients els recursos esmerçats, alhora que es garanteix la utilització de solucions globals i unitàries, en coherència amb la unitat arquitectònica i conceptual del conjunt de l'antic sistema defensiu. Cal doncs establir pautes generals, per a tot el monument, que evitin que les diverses actuacions que caldrà programar siguin una suma heterogènia de diferents maneres d'entendre el monument, de diversos criteris i resultats formals sense unitat, o de programes funcionals mal coordinats. També caldrà fer una avaluació aproximada dels recursos totals necessaris per poder planificar les futures intervencions de la manera més adient i establir unes prioritats que permetin establir un pla d'etapes racional.

OBJECTIUS DEL PLA DIRECTOR

Tant la fase prèvia d'anàlisi del monument com les propostes formulades en el present Pla Director, d'acord amb el plec de condicions de l'encàrrec plantejat per la Direcció general de Patrimoni Cultural, tenen quatre grans objectius generals:

1r – Establir les pautes generals que han de guiar les futures actuacions de restauració del conjunt de les muralles per tal de garantir, de la manera més adient, la seva protecció i conservació, aturant l'important degradació dels seus paraments i garantint la seva estabilitat estructural.

2n – Agençar el conjunt monumental i activar les seves potencialitats per a millorar l'experiència de la seva visita, fent-la més interessant, còmoda i enriquidora per a un públic el més ampli possible.

3r – Millorar la integració del monument en el context urbà adjacent, plantejant actuacions que permetin posar de relleu la unitat del conjunt, els seus valors patrimonials i paisatgístics, alhora que contribueixin a millorar la seva conservació.

4r – Establir de línies de recerca en el camp arqueològic i històric per aconseguir, en les futures actuacions que es plantegin, un millor i més profund coneixement del monument i afavorir la difusió de la informació generada.

METODOLOGIA I ESTRUCTURA DEL PLA DIRECTOR

Com a premissa per a la formulació de les propostes es fa del tot necessari un coneixement en profunditat del conjunt de les muralles, en tots aquells aspectes que poden ser rellevants per a entendre el monument i la problemàtica que presenta en tots els camps d'actuació plantejats.

Per aconseguir aquest coneixement exhaustiu s'ha analitzat de manera detallada la morfologia de les diferents parts del recinte defensiu, atenent als seus aspectes formals, constructius i funcionals, així com al seu estat de conservació, les principals patologies existents i el resultat de les actuacions fins ara realitzades. També s'ha estudiat la seva evolució constructiva, la relació amb l'entorn de la ciutat i els elements urbans que el conformen, i la gestió de les visites al conjunt i la percepció que els visitants tenen d'ell.

Tota aquesta informació obtinguda directament del monument, en un llarg treball de camp, s'ha creuat i complementat amb la informació de tipus documental que s'ha

pogut recopilar: documentació històrica, fotografies i planimetries antigues o modernes i d'actuacions realitzades (tant arquitectòniques com arqueològiques). També s'ha realitzat un recull detallat i una valoració de les fonts documentals escrites conegudes.

Tota aquesta informació, junt als resultats que es deriven del seu anàlisi, s'agrupen en una primera part del Pla Director que porta per títol: *A.- ANÀLISI DEL MONUMENT I RECALL DOCUMENTAL*. Una part important d'aquest anàlisi es recull de manera molt entenedora en la documentació gràfica corresponent. Així un conjunt de plànols amb l'alçat de tot el recinte, sobre una base fotogràfica a escala i organitzats per sectors, serveix per enregistrar de manera molt detallada, però alhora fàcil de llegir, aspectes com l'evolució històrica i constructiva del conjunt, els seus materials constitutius, el grau de degradació dels paraments, el nivell d'ocupació de la part interior de la muralla per edifici adossat, l'existència de patologies singulars o el nivell de risc de possibles esllavissades en els diferents panys. S'utilitzen plantes a l'escala urbana adient per reflectir gràficament el resultat de l'anàlisi en altres camps com són l'adequació d'espais i recorreguts de visita, o les relacions amb l'entorn urbà.

La descripció detallada de les propostes que es formulen en base a tots aquest estudis previs i als objectius generals abans esmentats, estructurada en quatre camps d'actuació diferenciats, s'inclouen en una segona part de la documentació escrita: *B.- PROPOSTES D'ACTUACIÓ DEL PLA DIRECTOR* que també recull els criteris generals de les intervencions en el conjunt, la valoració aproximada dels recursos necessaris per desenvolupar les intervencions i la seva prioritització i organització en un pla d'etapes. Com en el cas de l'anàlisi, un conjunt detallat de plànols serveix per concretar i explicar de manera més precisa el conjunt de mesures plantejades sobre cada part del monument.

PLA DIRECTOR PER A LA RESTAURACIÓ DE LES MURALLES DE TARRAGONA

***1a part - ANÀLISI DEL MONUMENT I RECULL
DOCUMENTAL***

Generalitat de Catalunya

Departament de Cultura

Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni

Servei del Patrimoni Arquitectònic

Portaferrissa, 1 (Palau Moja)
08002 Barcelona
Telèfon 933 16 27 40
Fax 933 16 27 41

A.0- DADES GENERALS

A.0.1. UBICACIÓ DE L'ÀMBIT DE LES MURALLES OBJECTE DEL PLA DIRECTOR

En termes generals amb la designació de muralles de Tarragona es fa referència a un conjunt heterogeni de construccions defensives, d'èpoques diverses, que abastava un ampli sector de l'actual ciutat de Tarragona situat entre el port i l'elevat turó de la Part Alta, i entre els espadats de la línia de costa i el pendís cap al riu Francolí. L'àmbit establert per aquest Pla Director és limita però a la part d'aquest sistema defensiu que es correspon amb el traçat de l'antiga muralla romana que, adoptant una forma que es pot assimilar a la d'una ferradura, envolta la Part Alta. El límit d'aquest àmbit, pel cantó sud-oest s'estableix en els dos extrems de la Rambla Vella, coincidint aproximadament amb la línia de tancament de la ciutat medieval que constituïa l'anomenada *muralleta* del segle XIV o la façana sud-occidental del circ romà.

A.0.2. EXTENSIÓ I SUPERFÍCIES DE L'ÀMBIT

Tot i els prop de 5 quilòmetres que podia haver tingut la muralla romana de l'antiga *Tarraco* en el moment de màxima extensió, la part que ha arribat fins als nostres dies amb una relativa bona entitat arquitectònica té una longitud de prop de 1500 metres. Aquest tram integra llenços de muralla amb una amplada aproximada de 6 metres i alçades que s'enfilen fins al 12 metres, tres torres romanes, restes d'una possible quarta torre, així com altres estructures defensives medievals i modernes directament imbricades (torres, baluards i cortines muraries).

Més enllà de l'àmbit físic estricte de l'element patrimonial, les muralles estan relacionades amb un entorn immediat que també, en una o altra mesura, és objecte de l'estudi i de les propostes del Pla Director. Aquest és el cas de l'anomenada Falsa Braga que conforma el Passeig Arqueològic, amb una superfície d'1,18 Ha, i d'un entorn urbà i paisatgístic que l'envolta de prop de 110 Ha (veure plànol C1.01).

A.0.3. RÈGIM DE PROPIETAT DEL MONUMENT

El règim de propietat actual de la muralla es força complex ja que el seu àmbit està dividit en un nombre molt important de finques de dimensions i titularitat dispar, tant de caràcter públic com privat. (veure plànol A1.03).

L'ajuntament de Tarragona és el propietari d'una part important del conjunt. En concret té la titularitat de l'amplia zona de la capçalera del Circ Romà i el castell del Rei, la casa Canals i altres propietats al voltant del portal de sant Antoni, el tram de muralla i plaça interior que envolta l'antic escorxador (avui convertit en seu del rectorat de la universitat Rovira i Virgili), tot el recinte de la Falsa Braga (Passeig Arqueològic), el tram de muralla comprès entre el portal del Roser i el Fortí Negre (aquest inclòs), així com alguns trams més petits i aïllats de la zona de la via Imperi.

Segons dades del l'arquebisbat és un altre dels gran propietaris de part del conjunt i espais vinculats: Palau Arquebisbal, torre i hort de l'arquebisbe, Arxiu diocesà, Seminari, Capella de sant Magí, col·legi sant Pau i camps del Roqueral. Altres comunitats religioses, junt amb la universitat Rovira i Virgili (rectorat) i el Ministeri de Cultura (Museu Arqueològic) són titulars de propietats més reduïdes.

Pàgina anterior:

A0 01 – Detall de la portella del Cabiscol corresponent a la segona fase constructiva romana.

Un darrer grup de propietaris està constituït per titulars particulars privats i comunitat de propietaris de finques independents agrupades especialment als sectors del passeig de Sant Antoni, via de l'Imperi Romà, plaça sant Joan i baixada del Roser.

A.0.4. DECLARACIÓ MONUMENTAL I RÈGIM DE PROTECCIÓ

La muralla romana de Tarragona fou objecte d'una declaració específica de monument nacional pel Real Decret del 26 de març de 1884, publicat a la Gaceta de Madrid el 12 d'abril d'aquell any. És per aquesta raó, que d'acord amb la disposició addicional primera de la Llei 9/1993, de 30 de setembre de 1993, del Patrimoni Cultural Català, aquest conjunt té la qualificació de BCIN (Bé Cultural d'Interès Nacional).

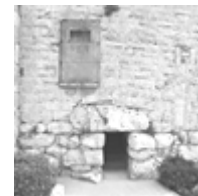
D'altra banda, d'acord també amb la declaració expressa que fa el Decret de 10 març de 1966 (BOE de 22 de març de 1966) les muralles, juntament a la resta de Part Alta de Tarragona, passen a tenir la consideració de Conjunt Històric Artístic.

Farem referència a que les muralles, juntament amb altres 12 monuments romans de l'entorn de la ciutat, conformen el conjunt arqueològic de Tàrraco, declarat Patrimoni de la Humanitat per la UNESCO l'any 2000.

Per últim, a nivell de planejament urbà les muralles romanes, objecte del Pla Director, conformen un àmbit propi de protecció dintre del catàleg de béns patrimonials a protegir del POUM de Tarragona, i també ocupen espais inclosos en els àmbits específics de "monuments de gran extensió" protegits de la *Contramuralla/ Falsa Braga, Circ Romà* i de la *Muralleta*.

A.0.5. USOS ACTUALS

A banda de l'ús discrecional privat que el règim de propietat exposat suposa per aquelles parts del conjunt pertanyents a particulars o institucions privades, la muralla constitueix un dels principals actius turístics del patrimoni arquitectònic i històric de la ciutat. En aquest paper algunes parts de la muralla estan adequades com a espais visitables, ja sigui formant part de recintes d'accés restringit de pagament, com el Passeig Arqueològic, el conjunt de la capçalera del Circ - Pretori, el Museu Arqueològic Nacional o la Casa Canals, o bé com espais públics integrats dintre de la trama urbana que defineix i embolcalla el conjunt històric de la Part Alta.

A.1- ESTUDI ARQUITECTÒNIC DEL MONUMENT

En aquest apartat a banda d'una descripció detallada de les característiques arquitectòniques de la muralla, del seu sistema constructiu i de la seva evolució al llarg el temps, es fa un estudi de les principals patologies que presenta el conjunt, també dels usos i el seu funcionament com a monument visitable, així com de la relació que aquest té amb l'entorn urbà immediat de la ciutat actual. En aquesta part de l'anàlisi s'inclou també, per últim, un recull i anàlisi de les diferents intervencions arqueològiques i arquitectòniques relacionades de les que em pogut tenir constància.

A.1.1. DESCRIPCIÓ MORFOLÒGICA I EVOLUCIÓ CONSTRUCTIVA DE LA MURALLA

A continuació passem a analitzar els aspectes arquitectònics i constructius per a cada un dels sectors en que s'ha dividit l'àmbit objecte del Pla Director tan pel que fa a l'anàlisi com per a formulació de propostes, fent abans però algunes consideracions de caràcter general que faciliten la comprensió del context general de la seva construcció i evolució constructiva.

A.1.1.1 GENERALITATS

En la seva actual configuració les muralles de l'àmbit objecte del Pla Director són el resultat arquitectònic de construccions, reestructuracions, adicions i restauracions fetes en èpoques històriques diferents, al llarg d'un període que abasta més de dos mil dos-cents anys, desenvolupades sobre el traçat i les estructures inicials d'època romana que, malgrat tot, mantenen una gran presència i entitat predominant.

Hi ha força unanimitat en atribuir a la construcció romana al menys dues grans fases constructives diferenciades. Cada una d'aquestes presenta característiques formals i constructives pròpies i característiques que a continuació es detallen.

Muralla romana de la primera fase

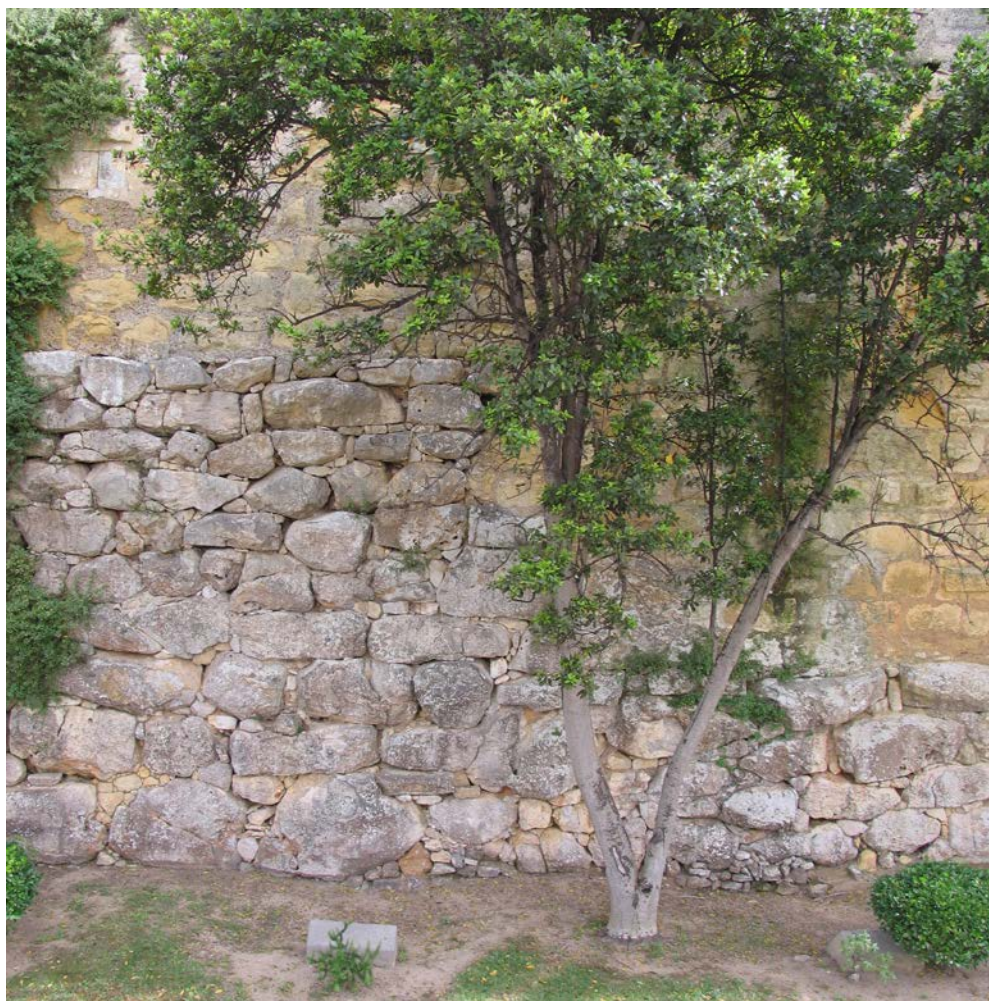
Corresponen a aquest primer període (entre finals del s. III aE i començament del s. II aE) els trams situats entre la torre anomenada de Minerva (o de sant Magí) i la torre del Cabiscol, i entre la torre de l'Arquebisbe i el Fortí Negre. Serien coetànies d'aquest, les tres torres esmentades (la de l'Arquebisbe només en la seva part inferior) i una possible quarta torre a la que pertanyerien les restes documentades en una excavació arqueològica feta a l'interior del Fortí Negre. Més enllà d'aquests elements no es coneix amb seguretat cap altre detall ni del traçat ni de les característiques de la resta d'elements que conformarien la resta del recinte tancat d'aquesta època.

La secció dels panys coneguts d'aquesta primera estructura defensiva té una amplada a la base que ben just arribaria als 4 metres i una alçada que, en els punts en els que s'ha pogut documentar de manera precisa, oscil·la entre els 5,50 i els 6,5 metres, en funció de les necessàries adaptacions a les irregularitats topogràfiques de la roca sobre la que s'assenta. Tant el full exterior com l'interior està constituït per blocs irregulars de pedra caracteritzats per la seva gran dimensió (la longitud d'alguns d'aquests als que es qualifica sovint de ciclopis, arriba a sobrepassar els quatre metres) disposats en fins a 8 o 9 filades d'alçades més o menys concertades (*opus siliceum*). Aquests megàlits, majoritàriament, són de

pedra calcària local que caracteritza la base rocosa del turó, per tan es suposa que provenen de les mateixes rodalies de la muralla. Presenten normalment un treball molt elemental, gairebé l'imprescindible per facilitar un assentament en sec correcte entre uns i altres, o per regularitzar lleugerament el seu coronament. Entre els gran blocs sovint es disposen peces de pedra de dimensions més petites, ben ajustades a les cares externes ja que complirien la doble funció de servir de falca i de reduir o tapar els buits intersticials. L'interior de la muralla, entre els dos fulls, està reblert amb una barreja de pedres de petites dimensions i terra. No es té cap evidència de l'acabat original del pas de ronda en aquesta fase, ni de les característiques d'un possible parapet emmerletat que la majoria d'autors suposen com a coronament del pany exterior.

Pel que fa a les torres, presenten una base formada per murs perimetrals de la mateixa alçada i característiques que els dels panys que acaben de descriure. Per sobre d'aquesta apareix un cos amb gruixuts tancaments de carreus de pedra que delimiten el que constitueix una habitacle interior amb funcions defensives (cambra de combat). Mentre que la cara exterior d'aquests murs està formada sempre per blocs de pedra tipus Mèdol rectangulars (*opus quadratum*), disposats en filades d'alçada regular i presenta un lleuger atalussament, la interior està constituïda per blocs més petits i irregulars col·locats amb morter de calç. A la torre de Minerva, la menys alterada, s'han documentat obertures verticals en forma de troneres en dos de les seves tres cares visibles. Tot i que es suposa que les torres disposaven de coberta, es desconeix les característiques d'aquesta.

A1 01 - Detall de tram entre les torres de Minerva i del Cabiscol, amb sòcol megalític de la primera fase constructiva romana, posteriorment recrescut amb mur de carreus a la segona.

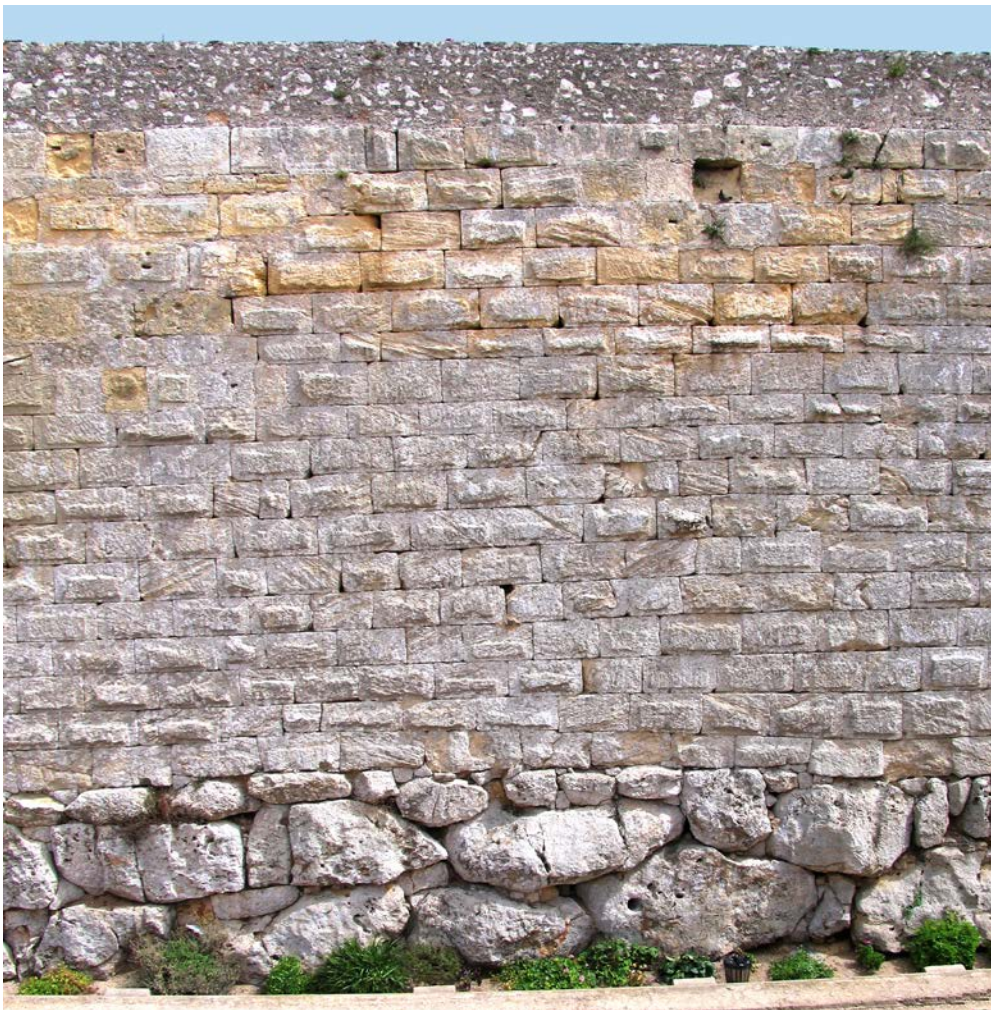

Segona fase de la muralla romana

La segona fase romana (de cronologia que segons els diferents autors balla amunt o avall dintre de la segona meitat del s. II aE) s'interpreta com una reforma i ampliació del primer recinte defensiu, tant en extensió com en les dimensions dels llenços que conserven la seva posició original dintre del nou traçat, com és el cas dels dos trams als que ens hem referit en l'apartat anterior.

Pel que fa a les característiques formals, però sobretot constructives, dintre del nostre àmbit de treball podem distingir dos sectors diferenciats. El primer és correspon als trams dels cantó que mira cap a l'interior, entre la torre de Minerva, que ocupa la posició més elevada del recinte defensiu, i la desapareguda torre Grossa, a la confluència del traçat de la muralla amb la rambla Vella. El segon, pel cantó de llevant i migdia que mira al mar, va des d'aquella torre fins a la de les Monges, a la zona annexa a la capçalera del circ romà.

Dintre del primer dels dos sectors, els trams nous estan formats per un full interior i un d'exterior de característiques similars. Ambdós estan constituïts per uns murs de carreus de pedra rectangulars (*opus quadratum*) recolzats sobre un sòcol ciclopi de característiques similars a les descrites per als paraments de la primera fase però d'una alçada que no supera els dos metres. El parament de carreus s'aixeca fins a una alçada que arriba fins als 11 metres (mesurada al nivell hipotètic del pas de

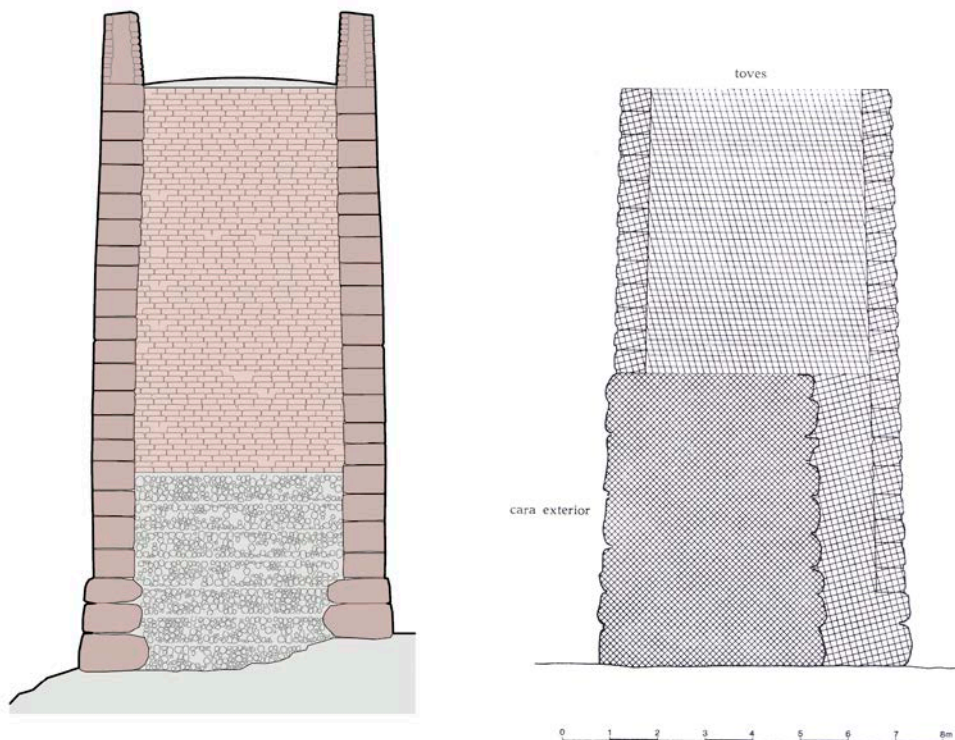
A1 02 – Tram ben conservat entre les torres del Cabiscol i la de l'Arquebisbe corresponent a la segona fase constructiva romana.

ronda), presenten un lleu atalussat que en el seu estat original devia estar entorn al 4-5 %; l'amplada total a la base d'aquesta nova fase s'incrementa fins a 20 peus romans (prop de 5,90 metres). La majoria de carreus, col·locats en sec amb junts horitzontals i verticals molt ben ajustats, presenten una mena d'encoixinat, resultat del treball in situ per igualar la planeïtat de la cara vista a l'entorn d'aquells junts. Entre els dos fulls hi ha un farciment de pedraplè, similar a l'abans descrit per al cas de la fase constructiva anterior, que ultrapassa la cota superior del sòcol ciclopi i acostuma a arribar fins a la que correspon a la tercera o quarta filada de parament de carreus. Aquest fet s'ha pres com a determinant per establir que ambdós parts, sòcol i full de carreus, corresponen a un programa constructiu unitari. Per sobre d'aquell nivell de rebliment, la muralla d'aquesta fase presentava un farciment de peces de terra compactada assecades al sol (toves). Res es sap de quin acabat tenia originalment el pas de ronda, ni de com era el dels parapets exterior o interior.

Als trams que aprofiten el traçat de la primera fase es manté el parament de blocs ciclopiis exteriors d'aquesta, recreixent-lo amb un mur de carreus fins a la nova elevació del pas de ronda. El mur del parament intern adopta la configuració descrita per als nous, i el farciment segueix la mateixa línia tret de que conserva embegut al seu interior el parament ciclopi interior de la primera fase, que només es desmunta parcialment per aprofitar el blocs del seu nivell superior en la construcció de la base del nou full interior.

Si per al sòcol ciclopi s'utilitza, en les dues fases el mateix tipus de pedra, el tipus de pedra emprat per a l'execució dels murs de carreus mereix una referència especial. De manera gairebé exclusiva, dos són els tipus de pedra que els romans van utilitzar en la segona fase en l'àmbit de la muralla que ens ocupa: la pedra del *Llorito* i la del *Mèdol*. Aquestes dues pedres procedents de pedreres situades a la zona de llevant (a 3 i 7 km respectivament de distància de la muralla) de les que més endavant donarem detalls més concrets, són de composició semblant però de qualitats mecàniques i durabilitat diferents, essent de millor qualitat la del *Mèdol*.

A1 03 - Secció ideal dels trams de la segona fase constructiva romana construïts de nova planta.

A1 04 - Secció corresponent als panys de la segona fase construïts sobre els preexistents de la primera que es mantenen (segons T. Hauschild).

Segurament és aquesta la raó que va fer que no s'utilitzessin de manera arbitrària i indiscriminada en la construcció original sinó que, ans el contrari es fes d'acord amb unes premisses que tenen en compte les seves qualitats diferenciades. Així creiem poder afirmar que per als nous panys de carreus de tot aquest sector, de 8 o 9 metres d'alçada, es van utilitzar de manera sistemàtica, com ja s'havia fet en la construcció dels cossos superiors de les torres en la primera fase, pedra de tipus *Mèdol*, amb un millor comportament mecànic a compressió i major resistència al desgast que la pedra del *Llorito*. Aquesta, en canvi, es va reservar exclusivament per al recrescut dels paraments exteriors de la primera fase, amb uns requeriments mecànics molt inferiors degut a la seva menor alçada, d'escassament 4 metres.

La utilització sistemàtica d'aquests dos tipus de pedres és el principal aspecte que diferencia el sector que acabem de descriure del segon, corresponent al cantó que mira al mar. Constructivament, tant el full exterior com l'interior d'aquesta darrera part de la muralla segueixen les pautes descrites per als panys nous de la segona fase, excepte en el fet que aquesta pedra utilitzada per als murs de carreus sembla que és del *Llorito*, amb una clara excepció per al tram proper a la torre de les Monges i la rambla Vella a la que després s'adossarà la capçalera del circ, on s'utilitza la pedra de tipus *Mèdol*, tant pel que fa per al pany exterior com per l'interior. Un altre element distintiu d'aquest sector és la no existència de torres que sí es documenten en altres llocs del traçat de la segona fase (traçat part baixa).

Reformes i transformacions posteriors de la muralla romana

Poc se sap de l'estat o reparacions de la muralla durant l'antiguitat tardana. El que sí sembla clar és que, després del llarg període d'abandonament durant l'ocupació islàmica del territori (714-1119) calgueren reparacions importants en alguns llocs de la muralla per a que aquesta fos realment operativa. S'han documentat reparacions sistemàtiques d'aquesta època (s. XII o s. XIII) sobretot en els panys de la 1a fase romana recrescuts a la 2a fase. Probablement, això es degué a la pitjor qualitat i prestacions mecàniques de la pedra tipus *Llorito* allí emprada, cosa que degué propiciar esllavissades i ensulsides parcials d'aquest panys, no detectades amb la mateixa intensitat en els panys executats amb pedra del *Mèdol* malgrat la seva major alçada.

En general, en aquestes i altres reparacions posteriors s'utilitza pedra de la mateixa litologia que la del mur original, cosa que s'ha d'interpretar simplement en el sentit de que el reaprofitament de les pedres de les parts ensulsides representa la solució que requereix menors recursos materials i humans. Aquestes reparacions es distingeixen clarament de les fàbriques originals romanes per la utilització de morters de calç en les juntes, i a més en alguns casos van associades al cegat i amortament també dels junts del sòcol megalític situat a sota. La utilització de les fàbriques de paredat s'utilitzen en elements d'una importància secundària.

Del període medieval (s. XIV) és, probablement, un característic parapet, fet de tàpia de fang arrebossada amb merlets espitllers, que havia coronat el full exterior i del que es conserven restes més o menys conservades en totes aquelles parts de la muralla que no han estat afectades per la construcció de recrescuts (zona dels passeig sant Antoni) o grans modificacions d'època moderna (reparacions d'esllavissades i altres).

En tot aquest període medieval, les reparacions, reformes, recrescuts i altres, mantenen inalterat el traçat, definit molts segles abans, per les estructures defensives romanes. Es documenta, això sí, la construcció d'edificis adossats a la cara interior de la muralla, amb la ocupació de la part del seu farciment intern per

espais habitats. També es recreixen algunes de les antigues torres, es construeixen els esmentats parapets de tàpia o paretat, matacans i altres elements defensius coronant els llenços i s'edifiquen nous elements adossats a la seva cara exterior. Entre aquests últims, a banda d'algunes torres ben conegudes, hi ha altres elements que ara només es poden intuir per les empremtes que han deixat sobre els paraments de la muralla, als que caldria dedicar un estudi específic.

És ja al segle XVI (en el context de la guerra del Segadors o període imminent) que la muralla antiga es dota del primers elements de defensa que podríem qualificar de "moderns". Es tracta dels tres baluards (el de Carles V, de sant Antoni després conegut com de sant Josep, i el de Santa Bàrbara també conegut com a Fortí Negre) adossats directament sobre la cara exterior de la muralla. A partir d'aquí les posteriors estructures defensives creades, seguint les tàctiques de la poliorcètica moderna s'allunyan del traçat primigeni romà per a crear successius perímetres defensius com la contramuralla anomenada Falsa Braga, segurament de mitjan s. XVII o un segon cordó de baluards i fortins del s. XVIII. Formaven part d'aquest últim, en el sector que ens ocupa els de la Sènia, del Roser, del Rei, de sant Pere, de Staremberg, de sant Jeroni, el nou de sant Antoni, i el de sant Climent o de les Cadenes, així com algunes cortines muraries. Les actuacions d'aquests períodes sobre els llenços de la muralla antiga es limitaran a la reparació d'algunes esllavissades i, tot i el paper de segon ordre dintre del sistema defensiu modern, a l'execució d'alguns reforços del seu full extern per a fer-lo més resistent als impactes de la nova l'artilleria.

A.1.1.2 SECTOR 1 - CAPÇALERA CIRC ROMÀ – PRETORI (vegeu plànol B1.01)

En aquest sector, que abasta el tram que va des de la torre de les Monges fins al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, les restes de la muralla romana, encara que presents, estan força alterades per reformes i adicions d'època medieval i moderna.

Així, a la zona més propera a l'esmentada torre, el parament exterior presenta una reparació que segurament va lligada a la construcció del baluard de Carles V.

A1 05 - *Reconstrucció hipotètica de les estructures medievals documentades a l'interior de la muralla a la zona de la capçalera del circ romà.*

A1 06 – *Detall del mateix espai on s'aprecia el full interior de la muralla romana desmuntat i, a l'esquerra, el mur d'època moderna que amortitza parcialment la sala.*

Malgrat això, la presència a sota del sòcol ciclopi permet afirmar que en aquesta operació es va conservar el pla original corresponent al mur romà. Per aquest motiu, es raonable atribuir a les estructures originals antigues les parts visibles d'aquest pany fetes amb carreus de pedra del Mèdol que presenten un desgast més elevat, tot i que els rejuntats de morter aplicats posteriorment alteren l'aspecte que aquestes presenten en altres indrets. Aquest mateix mur presenta, a més, un doblat interior fet amb un mur de maçoneria d'uns 80 cm de gruix. Aquest està segurament també lligat a les reformes del s. XVI ja que reaprofitza elements de pedra treballada clarament identificables d'època romana i medieval i amortitza parcialment uns espais i edificacions medievals que havien colonitzat la part interna de la muralla en aquest tram.

Aquestes últimes estructures corresponen a una sala rectangular (fig. A1 05-06), força estreta i allargassada, caracteritzada per la presència d'arcs de diafragma que suportarien la coberta d'aquest espai. Tot i què es difícil de precisar sense un estudi arqueològic aprofundit, com que les estructures són clarament anteriors a la Muralleta i a la torre de les Monges, entenem que podem situar la sala en el segle XIII o inicis del XIV. Aquest espai, que en un primer moment devia estar obert mitjançant un arc apuntat a nivell de façana, va ser posteriorment tapiat i en la nova façana es va obrir una espitllera. Aquesta obertura queda definitivament amortitzada en el moment de construcció de la Muralleta. Segurament en aquest mateix moment el conjunt d'aquesta sala va quedar en desús.

Més enllà de la inflexió que presenta en planta aquest tram es conserva una part de la muralla que manté el full interior construït amb carreus de pedra del Llorito al que s'adossen les estructures del circ romà per la cara interior. El full exterior en canvi sembla una refacció d'època medieval, amb reparacions posteriors modernes. És interessant destacar però que, internament, retalla el farciment de toves romà conservat i molt ben documentat en les excavacions realitzades pel TED'A en l'àmbit de la capçalera del circ.

La resta del sector, comprès entre la porta Triunfal del circ i el Museu Arqueològic, fou greument afectat per les voladures de la Guerra del Francès l'any 1813 i va ser reconstruïda abans de 1822. En aquestes darreres reparacions es va construir un mur nou, d'un gruix que s'acosta a 1,60 metres, que no segueix l'alineació del full exterior, però sí inclou a la seva cara interior alguns carreus de pedra del Llorito

A1 07 - Restes d'estructures corresponents a una rampa romana d'accés al pas de ronda conservades a l'interior del Museu arqueològic.

que podrien considerar que corresponen a les restes del full interior de la muralla romana volada en la seva posició original.

A la zona corresponent al pretori, la construcció de les estructures al s. I aE ja van retallar la muralla de la segona fase d'època republicana. Poden correspondre a les restes d'aquesta els blocs de pedra calcària amb els extrems regularitzats sobre el que descansa la cantonada del gran edifici.

Per últim, farem esment que dins de l'àmbit de l'edifici modern del Museu Arqueològic es conserva només del parament exterior de l'antiga muralla, els blocs del sòcol megalític, visibles des de l'exterior, sobre el que recolza la seva façana al passeig de sant Antoni. A més però, a l'interior de la sala I es conserven les restes de la part inferior del full interior d'aquella així com les restes d'estructures d'una de les rampes d'època romana que permetien l'accés al pas de ronda (fig. A1 07).

A.1.1.3 SECTOR 2 – PASSEIG SANT ANTONI (vegeu plànol B1.02)

Aquest sector està comprès entre l'inici del carrer Portella i el baluard de sant Antoni. Presenta importants alteracions degut a la colonització gairebé sistemàtica de l'interior de la muralla per part dels edificis adossats a la seva cara interior, en almenys els dos terços superiors, i també a la creació d'obertures i refaccions de la part del full exterior corresponent a aquells nivells.

A tot això cal sumar-hi la modificació de rasants de la topografia original al peu de la muralla degut a un terraplenat fet per a la creació del passeig de sant Antoni. Aquest, en la part central del sector i al voltant del portal del mateix nom arriba a ocultar totalment el sòcol megalític; la seva disposició es pot intuir, però, resseguint els desnivells i irregularitats de les filades de carreus superiors visibles. També ha sofert alteracions importants la topografia original de l'extrem més septentrional del sector, on la muralla romana, si tenim en compte els retalls en la roca vinculats segurament a la construcció del baluard esmentat i la posició del blocs ciclopis conservats in situ, devia presentar algun tipus d'esglaonament just abans d'acabar en una mena de cresta rocosa. Aquesta accidentada topografia es reflecteix encara avui dia en el fort pendent que per cara interior presenta el carrer Puig d'en Sitges i les cases adossades.

A banda de les restes romanes visibles a la cara exterior, a l'interior de moltes de les cases adossades a la cara interna d'aquest sector es conserven restes importants tant del full interior com del reblliment de toves (documentats per exemple en bones condicions a l'interior al c/ Portella, 7 o al c/ Granada 1). També es conserven restes del full interior, i de les estructures d'una altra rampa d'accés al pas de ronda a l'interior de la casa Canals. Es de destacar també la presència de tres portelles romanes al sòcol megalític, la de la plaça de l'antic escorxador (desmuntada parcialment l'any 1933) la dita del Forat Micó i la dels Jueus.

Al costat est d'aquesta última portella està documentada la desapareguda torre medieval de Saportella al lloc que després ocupà el baluard de sant Climent, popularment conegut com de les Cadenes. El mur de fàbrica de paredat que actualment ocupa el lloc de l'antiga muralla correspon segurament a una reparació vinculada a l'enderroc del baluard entre els anys 1869 i 1870.

A l'alçada de la casa del carrer Granada, núm. 7, el parament exterior del que havia estat la muralla presenta traces d'un antic finestral gòtic, molt alterat per les remocions posteriors i avui parcialment tapat per l'arrebossat modern de la casa. A la casa Canals també es documenta un recreixement fet de tàpia que devia servir

de coronament de la muralla fins al moment de la construcció de l'edifici. Tot i que és difícil de datar, aquest recreixement, que apareix de manera sovintejada en la resta de la traça del mur, segurament correspongui a reforços baix medievals del parapet exterior del pas de ronda. Com a primera hipòtesi apuntem la possibilitat que s'hagi de vincular amb el reforçament de la muralla feta a la segona meitat del segle XIV.

La zona del portal va ser completament remodelada entorn al 1737. Es va enderrocar un tram de muralla a banda i banda del portal i es va substituir per una estructura amb nucli de morter de calç i parament exterior de filades de carreus procedents de la pedrera del *Llorito*. L'antic portal va ser substituït per l'actual fet amb pedra de la Savinosa. En el marc d'aquesta reforma es va construir, a la dreta del portal, una font amb una pica rectangular de pedra, avui totalment desapareguda. A la mateixa alçada d'aquesta, a la part alta de la muralla, hi ha documentada una garita quadrada lleugerament volada cap a l'exterior i sustentada amb mènsules de pedra (veure fotografia històrica FH08).

Al final del tram trobem una sèrie de modificacions vinculades amb la construcció i període de funcionament de l'anomenat baluard de Sant Antoni aixecat al segle XVI. La construcció d'aquest baluard va comportar un rebaix important del terreny davant la muralla i una modificació de la rasant original de la seva base que el desmuntatge del baluard al segle XX ha permès fer evident. També ha estat possible d'identificar algunes traces del flanc sud del baluard original destruït durant la retirada de les tropes franceses el 1813 i reconstruït pocs anys després.

Els panys d'aquest sector han estat objecte de diferents reconstruccions en època recent dels que farem referència explícita en l'apartat dedicat a les intervencions arquitectòniques realitzades sobre la muralla.

A.1.1.4 SECTOR 3 – PASSEIG TORROJA (vegeu plànol B1.03)

Ocupa aquest sector el tram comprès entre els baluards de sant Antoni i la torre de Minerva ja dins de l'actual Passeig Arqueològic.

Es correspon aquest tram a la segona fase romana i inclou el portal del Socors, l'únic d'aquest període ben documentat, si deixem de banda les portelles de sòcol megalític de dimensions molt més reduïdes.

També tractem aquí la torre de Minerva, probablement la més emblemàtica de les torres construïdes a la primera fase, degut a la decoració escultòrica que presenta (relleu de la deessa Minerva a la cara est del cos superior, i caps amb probable funció atropopaica del sòcol megalític), i a ocupar la part més elevada de l'antic recinte emmurallat. També es remarcable la descoberta d'un grafit d'època romana al brançal lateral d'una de les troneres de la sala de combat, que s'ha interpretat com una dedicatòria, en llatí arcaic, d'un *Manius Vibius* a la deessa Minerva i es considera, fins ara, la inscripció llatina més antiga trobada a la península ibèrica.

Per la cara interior de la muralla, a l'extrem més proper al baluard de sant Antoni, s'ha documentat un mur paral·lel que correspondria una altra rampa, d'accés al pas de ronda en època romana. Com els altres casos que coneixem el sentit ascendent de les rampes és en aquest cas de sentit contrari al que presenta la topografia i la pròpia muralla; d'aquesta manera es minimitza la seva longitud.

En el marc d'una campanya d'intervencions arqueològiques realitzades l'any 2000, en l'extrem sud-oest del sector es van localitzar les traces d'una estructura de

planta rectangular conformada per un mur de maçoneria i almenys dos cordons de carreus de través units en sec i que s'assentava directament sobre el tapàs. Al segle XVI aquesta torre és pràcticament arrasada per donar pas a la construcció del baluard de Sant Antoni.

En relació a la construcció del baluard situem una reparació important de la muralla que es localitza al costat del seu flanc nord i que s'entendria pel coronament de bona part de tot el sector conformat el que seria una mena de parapet. Sobre les estructures del baluard de sant Magí, a la mateixa alçada que aquest anterior, es conserva un tram del mateix mur de tàpia arrebossada ja identificat a la zona de la casa Canals que considerem d'origen medieval i que configuraria el parapet exterior del camí de ronda de la muralla en aquella època.

Una part del pany central d'aquest sector va ser buidada i estintolada internament l'any 1937 per l'arquitecte Cèsar Martinell, en una actuació a la que més endavant farem referència, que va permetre estabilitzar i reconstruir una esllavissada del full interior. També s'havia estintolat abans l'esllavissada que l'any 1931 va posar al descobert el relleu de Minerva, en aquest cas però no va reconstruir el full exterior que l'ocultava. A la cara nord d'aquesta torre també cal fer menció d'una reconstrucció documentada l'any 1543 (3.04) a les actes municipals, que tenia per objecte reparar un desmuntatge parcial descontrolat anterior d'una de les seves cantonades.

A.1.1.5 SECTOR 4 – TORRE DE MINERVA - TORRE DEL CABISCOL

(vegeu plànol B1.04)

La muralla en aquest reduït sector, que inclou el pany comprès entre aquestes dues torres i també la darrera d'elles, conserva parts de la primera fase romana.

Es manté en tota la seva alçada el sòcol megalític en el dos extrems propers a les torres i també en un tram reduït de la part central. Sobre ell, en un estat de degradació elevat es poden identificar entre 6 i 8 filades de carreus de pedra del *Llorito* de la fàbrica romana original (recrescut de la segona fase).

A1 08 - Vista de l'emblemàtica torre de Minerva. A l'esquerra buit de l'esllavissada de 1931 que va posar al descobert el relleu de la deessa.

Al costat de la torre de Minerva es troba el portal del Carro que actualment dona accés a la capella de Sant Magí. Encara que obert abans, la configuració actual sembla que és del segle XIV. Els permòdols conservats sobre la porta correspondrien a un matacà o lladronera segurament del mateix moment cronològic que la reconfiguració del portal.

A continuació, a la zona de Lestonnac, es localitza un tram bastant alterat. En primer lloc es documenten una sèrie de reparacions de la muralla romana fetes segurament en un primer moment de l'ocupació cristiana de la ciutat sense que, ara per ara, es pugui precisar més la cronologia. Per sobre, es localitza el mateix mur de tàpia arrebossada que en trams anteriors hem identificat com formant part del parapet exterior del pas de ronda, però que en aquest cas presenta restes de petits merlets de tàpia actualment força arrasats i que semblen marcar un sobrecreixement d'aquesta part del mur en relació amb els remats de tàpia documentats fins al moment, a menys que aquest hagin perdut la línia de merlets superior. També correspondria a època medieval un rejuntat amb morter de calç dels intersticis de sòcol megalític d'una part d'aquest sector i que també es repeteix al sector 6.

Prop de la torre del Cabiscol hi ha un pany de carreus de dimensions reduïdes, amb encoixinat regular, que són el resultat de la reparació d'un esvoranc causat per les obres de construcció del seminari, feta l'any 1889 per l'arquitecte Sales Ricomà. El tram corresponent al col·legi Lestonnac també ha estat restaurat recentment. De totes dues actuacions se'n donen més detall en l'apartat dedicat a les actuacions arquitectòniques realitzades.

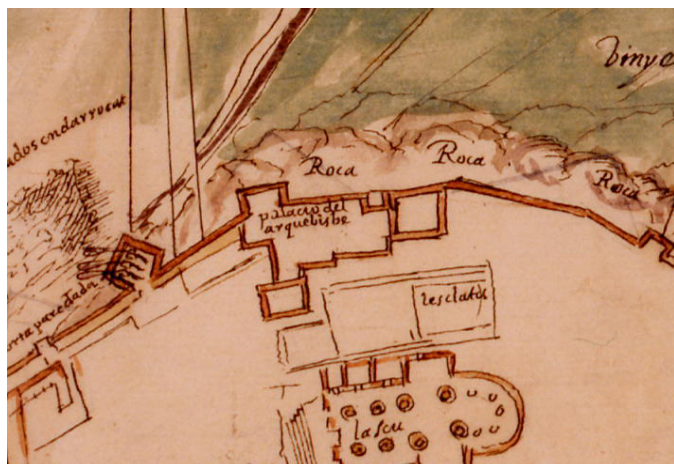
A.1.1.6 SECTOR 5 – TORRE DEL CABISCOL - TORRE DE L'ARQUEBISBE (vegeu plànol B1.05)

Comprès entre les torres del Cabiscol i la del Arquebisbe el llenç de muralla d'aquest sector té la peculiaritat de presentar una marcada inflexió en la part central. Aquest traçat correspon a la segona fase constructiva romana. No hi ha cap indicatiu que el recorregut del recinte defensiu de la primera fase en aquest indret coincidís amb aquest, però tampoc hi ha documentada cap traça alternativa.

De la construcció original es conserva gairebé intacte tot el sòcol megalític, amb dues portelles: la del Cabiscol i la del Paborde. Pel que fa al llenç de carreus, es tracta de la part de muralla on està més ben conservat i menys alterat. Les poques refaccions d'èpoques posteriors es limiten a una superfície reduïda a la part alta del

A1 09 - Representació del Palau de l'Arquebisbe al plànol de la ciutat de Fausto Calbet del 1643. A la dreta un cos de planta quadrada carrega sobre la muralla.

A1 10 - Representació un tant idealitzada del palau de l'Arquebisbe amb cossos elevats situats als extrems del conjunt.

llenç de la zona del seminari, a la reparació d'una àrea relativament ampla a l'entorn de la cantonada de l'esmentada inflexió, i les un seguit d'afegits i reformes al tram que havia ocupat l'antic castell del Paborde. L'obertura de finestres i balcons en la muralla en aquest sector es limita a l'àmbit del Palau de l'Arquebisbe i en menor mesura al del seminari.

Precisament en aquest darrer àmbit s'ha localitzat, just a sobre del sòcol ciclopi, un forat que podria correspondre a un desguàs. La estereotomia que adopten els carreus romans al seu voltant i la presència d'una mena de solc poc profund en el propi megàlit fa pensar que es tracta d'un element funcional original d'alguna manera lligat a la muralla (2a fase) o a estructures internes coetànies adossades a la cara interior.

Pel que fa a la primera de les refaccions esmentades, l'existència del coronament de tàpia arrebossada al que hem fet referència en sectors anteriors ens porta a suposar que la reparació feta amb carreus sobre la que es recolza, la podem ubicar cronològicament també en el segle XIV o una mica abans. La fàbrica d'aquest pany es distingeix de la romana per la mida i disposició dels carreus, i també per la utilització de morters de junta però amb una amplada més reduïda que en altres refaccions medievals documentades.

La reparació al voltant de la inflexió, l'hauríem de situar segurament en algun moment del segle XIX, ja que es pot relacionar amb la garita que es localitza a la part superior del parament.

La lectura de les diferents actuacions a la zona de l'antic castell del Paborde ja són més complexes i sens dubte hauran de ser objecte d'un anàlisi específic complert. Aquí podem però apuntar alguns elements que permetin iniciar vies de recerca específiques. En el límit del sector es localitza un petit tram en el qual encara es conserven restes de l'antic parapet de tàpia, rematat amb petits merlets que presenten traces d'espitlleres a la seva zona central, tallades a la seva part superior, molt semblants a les que es documentaven al sector de Lestonnac, amb el que segurament en origen havien estat connectades. Aquesta seqüència, que seria la general a l'estructura de la muralla a partir de la segona meitat del segle XIV, queda interrompuda en arribar a la zona que havien ocupat les construccions del castell del Paborde. En els pla de la muralla alguns plànols antics representen la torre del Paborde com a l'extrem occidental del conjunt i en l'extrem oriental situen un cos més elevat sobre el pas de ronda. La funció, tant de la torre com

A1 11 - Restituïció hipotètica de la façana del castell del Paborde sobre la muralla amb un cos elevat a l'extrem esquerre lleugerament separat del cos principal annex a la torre.

d'aquest cos elevat, seria la d'aïllar el castell de la resta del pas de ronda i la seva disposició generaria la lògica interrupció del parapet comú de tàpia que trobem en altres sectors. D'aquest suposat element, possiblement, només se'n conserven restes de la seva part més baixa, feta amb maçoneria. Entre aquest cos vertical i el cos principal del castell, les mateixes planimetries antigues dibuixen un espai més baix, de petites dimensions, amb el que relacionem uns merlets de majors dimensions que la resta, fets també amb maçoneria, i que actualment, amb els intervals tapiats, són perfectament identificables al costat de la suposada cantonada del cos principal del castell, feta amb carreus de pedra calcària clara amb cares encoixinades.

Al que seria aquest cos principal del castell es documenta un parapet de tàpia sense merlets, que per la disposició del mòduls identificats semblaria que originalment disposaria d'alguna filera de tapiades més amunt sobre les que si podrien situar-se els merlets corresponents amb aquest tram. En aquest sector, per tant, la muralla tindria una alçada major que la de la resta a causa de la presència del castell i de la torre. En relació amb aquesta estructura es documenten dos matacans (conservats només parcialment en la seva part baixa), un situat en el tram inicial, just a tocar de la cantonada esmentada de l'edifici i un segon a l'eix vertical de la portella situada al costat de la torre, a la que serviria de protecció.

Aquesta configuració del cos principal del castell del Paborde es veuria modificada posteriorment amb la construcció d'una petita galeria de tres arcs, possiblement de perfil apuntat, en el llenç més proper a la torre. A més, la presència de llacunes ritmades en la fàbrica de tàpia situada entre aquesta galeria i la cantonada del castell fa suposar que la reforma inclouria la creació d'un seguit de finestres a la mateixa alçada. El nivell dels espais interiors vinculats a aquestes noves obertures es correspon amb el de la sala superior de la torre de l'Arquebisbe. En aquesta última s'ha identificat una obertura tapiada en la seva cara frontal, de dimensions i situació en alçada similar a les anteriors. L'afegit d'aquests elements permeté donar al castell un aspecte més residencial, probablement imitant el tipus, amb estructura de torre i galeria solana, força habituals en els palaus d'època gòtica. Aquesta reforma es podria vincular amb el trasllat de la residència de l'Arquebisbe a l'antic castell del Paborde cap al 1572. De fet, a partir d'aquest moment l'edifici passarà a anomenar-se Palau de l'Arquebisbe.

Finalment, en un moment força més tardà, la cronologia del qual és molt difícil de determinar, es desmuntaria el cos vertical de l'extrem oriental, s'anivellaria la seva

A1 12 - Restitució hipotètica de l'adaptació de l'antic castell com a palau de l'Arquebisbe al segle XVI. Les reformes afecten principalment a la creació d'obertures al nivell superior sobre el parament de tàpia.

alçada amb la de la resta de la muralla i es recomposaria amb la construcció de sengles merlets de tàpia, més grans que els medievals, i que es caracteritzen per la presència d'una obertura central molt estreta i llarga. No sabem si en aquest mateix moment o, més probablement, amb posterioritat, es va desmuntar la galeria esmentada més amunt i es va escapar el cos principal del castell fins a l'alçada del pas de ronda actual, deixant la part baixa del parament de tàpia com a parapet exterior actual.

En el mur lateral de la torre han quedat diverses traces vinculades a cobertes que podrien estar vinculades a algunes d'aquestes estructures, i d'altres de posteriors, avui completament desaparegudes.

El bon estat de conservació dels paraments en aquest sector (que no es correspon amb el de la seva estabilitat en la part central) ha fet que no hi hagi en aquest àmbit cap intervenció recent de restauració o consolidació remarcable.

A.1.1.7 SECTOR 6 – TORRE DE L'ARQUEBISBE - FORTÍ NEGRE

(vegeu plànol B1.06)

La major part del llenç d'aquest sector, on també incloem el Fortí Negre, està integrat per l'àmbit de l'hort de l'Arquebisbe.

Com passa en altres panys que conserven el traçat de la primera fase romana, les estructures que corresponen a aquell període es conserven molt fragmentades i emmascarades per reconstruccions, reparacions i reforços posteriors. Només a la part central trobem un curt tram on el sòcol megalític ha preservat completa la seva alçada original. A sobre també podem distingir fins a set filades del recrescut original de la segona fase romana. Com ja hem fet notar més amunt, aquest està sempre executat amb pedra del tipus Llorito i presenta un estat de degradació important. A la resta del tram el basament ciclopi es conserva només parcialment o ha estat substituït totalment per fàbriques medievals i modernes.

Adossat als pocs blocs megalítics conservats a la cara exterior d'un tram, situat a l'alçada de l'extrem més occidental de l'hort de l'Arquebisbe, hi ha les restes d'una estructura d'*opus caementicium* amb revestiment d'*opus signinum*, que segurament formava part d'un dipòsit romà però ja d'època imperial.

Entre aquestes reparacions, les d'època medieval tenen una dinàmica similar a les que es detectaven al sector 4, on es documentaven trams de mur ciclopi que havien estat rejuntats amb morter de calç en aquest moment. En aquest cas es detecta però la utilització d'una mena de banqueteta, feta amb carreus de pedra del *Llorito* i amb el cantell superior exterior bisellat, per a regularitzar l'arrencada de la refacció del mur medieval.

D'època moderna són les reconstruccions o reforços exteriors de dos trams ben definits que es caracteritzen per presentar un parament amb un visible atalussat i una fàbrica de carreus col·locats amb morter, amb rejuntats ben enrassats amb la cara externa.

Les voladures de 1813 afectaren en aquest sector la zona pròxima a la torre de l'Arquebisbe i als dos flancs laterals del fortí Negre. Els desperfectes van ser reconstruïts amb una certa celeritat a causa del manteniment de la tensió bèl·lica al país durant la dècada següent i que va tenir com a punt àlgid l'entrada a Catalunya de l'expedició francesa coneguda com els Cent Mil Fills de Sant Lluís el 1823. Aquestes reparacions són visibles sobre els dos panys de muralla, en canvi són

difícils de distingir sobre els paraments del fortí degut segurament a la presència de l'arrebossat d'argamassa que cobreix pràcticament la totalitat de la seva superfície.

D'època recent destacarem la restauració lligada a l'esllavissada de l'any 2005 a l'hort de l'arquebisbe i l'estintolament intern del tram proper al fortí feta per l'arquitecte Monravà i Sales l'any 1942. Les evidències sobre el pany exterior d'aquesta actuació, si són visibles, actualment estan amagades per una cortina de plantes enfiladisses.

A.1.1.8 SECTOR 7 – FORTÍ NEGRE - PORTAL DEL ROSER (vegeu plànol B1.07)

Aquest sector, entre el Fortí Negre i la zona que envolta la portella romana de la via Imperi, inclou la part de la Falsa Braga del que s'ha vingut a denominar baluard de santa Tecla on actualment està situat el control d'accés al Passeig Arqueològic.

Correspon aquest sector també al traçat i les estructures de la segona fase romana, de les que es conserva gairebé intacte, tot el sòcol megalític, amb l'esmentada portella, i importants panys originals dels paraments carreuats.

Adossat a la cara interior de la muralla a l'alçada de l'accés a la Falsa Braga hi ha un mur perpendicular que s'ha interpretat com restes de les estructures d'una rampa d'accés al pas de ronda com les descrites als sectors 1, 2 i 3.

Atribuïbles a l'època medieval són una ampla reparació a l'entorn del portal del Roser en el que encara es poden apreciar traces de dues fases constructives. Per una banda el portal actual, que desmuntaria i s'afegiria interiorment a un altre de més antic del qual encara es conserven bona part dels dos brancals i d'alguna de les dovelles de l'arc. També es documenten trams amb el coronament de tàpia que atribuïm a les reformes del segle XIV.

Altres elements a destacar són les traces d'una sèrie d'estructures adossades exteriorment a la muralla que se situarien dintre del Passeig Arqueològic, a tocar de les estructures del baluard de santa Tecla que li donen accés. En aquest punt es documenten, per una banda, restes de l'arrencament de dos arcs de diafragma que formarien part d'una edificació situada sobre l'actual Passeig Arqueològic. En relació amb aquesta estructura tenim la traça d'una línia horitzontal, situada per sobre, i que ens marcaria la posició de la coberta de l'edifici que segurament seria plana i estaria conformada per un terrat. No han quedat traces en el parament per poder determinar els límits d'aquesta edificació. Al cantó dret, i sense una relació clara amb l'estructura anterior, es detecten les traces del que segurament hauria estat una torre o cos quadrangular, possiblement amb dos pisos d'alçada i amb els sostres molt probablement recolzats sobre arcs de diafragma que partirien l'espai interior en dois crugies perpendiculars a la muralla. Totes aquestes estructures haurien de tenir un origen medieval i ja no apareixen a les vistes de la ciutat que fa Wyngaerde el 1563. Al costat i dintre d'aquesta possible torre però, ja més aviat relacionats amb les cases construïdes a l'interior de la muralla, apareixen algunes finestres i alineacions de forats de funcionalitat difícil de determinar.

A una fase constructiva moderna atribuïm el petit llenç annex al fortí Negre que no segueix l'alineació de la resta del pany romà dels sectors. Tot i que la base d'aquest tram presenta blocs ciclopis, la tècnica constructiva emprada, amb presència de fàbriques de paredat intercalades, fa dubtar de que es tracti d'una estructura romana original sinó que probablement es va fer coetàniament a la construcció del fortí però aprofitant materials d'època romana.

Dels anys 40 del segle passat és la reparació del tram central, dirigida per l'arquitecte Alejandro Ferrant, de l'esllavissada de 1936. Recentment, s'ha estintolat la part interior del tram situat al costat de les escales que permeten l'accés al pas de ronda, sense que a l'exterior aparegui cap evidència de la intervenció.

A.1.1.9 SECTOR 8 – VIA DE L'IMPERI ROMÀ (vegeu plànol B1.08)

Aquest sector l'integren dos trams diferents de muralla aïllats al mig de construccions modernes que van destruir i substituir les estructures defensives preexistents. El tram més proper al portal del Roser inclou l'anomenada torre d'en Tintorer, mentre que el que arriba fins a la rambla Vella conserva minses restes de la base de la torre Grossa, desapareguda l'any 1700 per l'efecte d'una explosió accidental.

Tot i que el traçat d'aquests murs segueix aproximadament el de la muralla romana de la segona fase, en cap dels dos trams són visibles estructures d'aquella època.

Així, doncs els panys que avui es poden contemplar són d'època medieval. El llenç situat més amunt de la torre d'en Tintorer té una part baixa executada amb un carreuat de dimensions i proporcions clarament diferents dels emprats generalment a la muralla romana, i col·locat amb morter de junta. Mentre que alguns d'aquest carreus presenten un encoixinat similar als d'algunes fàbriques romanes, d'altres mostren els característics forats, propis de sistemes d'elevació, d'encaix de palanques i cues de milà d'unió. Tot plegat fa pensar en que es tracta de peces reutilitzades d'altres estructures romanes properes (com per exemple la zona de les càrteres del circ romà situat a escassos 25 metres). La part superior d'aquest pany i el situat a l'altra banda de la torre està construïda amb carreus de mesures relativament petites, també col·locats amb morter de junta.

Aquestes característiques i la seva situació fora del recinte delimitat pel Mur Vell fa que sigui fàcil relacionar la construcció d'aquest llenç amb l'ampliació del recinte defensiu feta al segle XIV. Això concordaria amb la presència en el seu coronament de restes del parapet de tàpia arrebossada a la que ens venim referint en la descripció dels sectors anteriors.

Més difícil, en canvi, seria l'atribució d'una cronologia precisa de la torre del Tintorer, tot i saber que aquesta no va ser afectada per les voladures de 1813 com si ho va estar la veïna d'en Veciana. Les estructures que han arribat fins a nosaltres estan fetes amb fàbrica de paredat amb cantoneres de carreus de pedra treballada. A banda d'obertures modernes en la cara frontal, en el seu coronament presenta troneres més pròpies de fortificacions modernes que d'època medieval.

Pel que fa al tram més proper a la rambla Vella, la part més allunyada d'aquest, mostra en tota la seva alçada les mateixes característiques descrites per al parament de carreus del llenç anterior; i també restes del mateix parapet de tàpia al coronament. La resta del tram, al voltant de les restes de la torre Grossa, està executat amb fàbrica de paredat, i presenta cantonades executades amb carreus de pedra treballada i grans troneres a la part superior, totes elles característiques de construccions militars modernes. Com la seva construcció es necessàriament posterior a l'explosió de la torre Grossa podem situar-la com a molt aviat al segle XVIII.

Les restes conservades de la torre Grossa avui es limiten a la secció d'un parament de carreus de pedra del Mèdol (probablement una cantonada de la torre octogonal) embegut a la fàbrica moderna, i part del massís interior del sòl de la torre.

A.1.2. PATOLOGIES I PROBLEMES DE CONSERVACIÓ DEL MONUMENT

El fet que una part significativa de les antigues estructures defensives romanes s'hagin mantingut en condicions acceptables durant més de dos mil anys no significa que els seus materials constitutius no tinguin problemes importants de conservació, ni que en conjunt aquestes no estiguin afectades de patologies greus que posen en perill la seva pervivència. Aquests problemes de fet ni són nous ni podem dir que s'hagin agreujat de manera important en els darrers temps. D'una o altra manera es pot documentar al llarg de la història del monument pèrdues de parts significatives de les construccions originals, reparacions, i reparacions de d'aquestes reparacions que, deixant de banda els efectes dels conflictes bèl·lics, estarien motivades per aquests problemes endèmics.

Aquestes patologies estan en bona part relacionades amb la degradació i l'alteració del comportament d'alguns dels materials que conformen les muralles, degut bàsicament a la qualitat dels materials i a una manca de manteniment adient en determinats períodes. La degradació de la pedra constitutiva dels panys de carreus edificats o ampliatos en la segona fase romana, i també els d'algunes reparacions posteriors, juntament amb les esclavissades d'alguns panys provocades per l'alteració dels farciments interiors originals, són els dos principals problemes que presenta el conjunt pel que fa a la seva conservació. Lligats a tots dos trobarem com a responsable principal l'aigua en forma de filtracions descontrolades a l'interior de les estructures.

A continuació passem a estudiar aquestes i altres patologies de manera detallada, aturant-nos però abans en analitzar les característiques dels materials integrants tant de les construccions originals romanes com de les posteriors.

A.1.2.1. ELS MATERIALS CONSTRUCTIUS

En primer lloc tractarem els materials emprats en les dues fases romanes que són bàsicament dos, la pedra i la tova de fang. En general, ambdós s'utilitzen col·locats en sec, tot i que puntualment s'utilitzen morters de calç per a l'execució de fàbriques de carreus (exemple ja citat de la cara interior del tancament de la cambra de combat de la torre de Minerva).

Pel que fa al primer podem distingir diferents litologies de procedència local tal i com es dedueix de l'anàlisi geològic previ.

Context geològic de les pedres utilitzades en la muralla

La Part Alta de Tarragona està delimitada al nord per formacions rocoses calcàries grisenques cretàiques i a l'est i sud per calcàries i dolomies juràsiques, les quals van servir com a material bàsic per a la construcció de la muralla. Els materials calcaris del nord presenten una continuïtat evident mentre que els afloraments de l'est i sud són més esporàdics, degut, entre d'altres, a l'existència de materials més tous en forma d'argiles i margues. La duresa i estabilitat mecànica d'aquests materials rocosos es fa evident amb els talussos i cingles naturals existents a ambdós costats del turó que delimita la Part Alta, fet que, segurament, no va passar desapercebut pels antics constructors romans.

Ja fora de Tarragona, els relleus situats al nord-est de la ciutat (Bosc de Tarragona) estan formats, a la seva base, per un massís rocós constituït per calcàries sorrenques terciàries de tonalitats ocre i groguenques amb abundants fòssils i que s'estén gairebé de forma simètrica a ambdós costats aflorant, a llevant, a la mateixa línia de costa i a ponent a la zona de Sant Pere i Sant Pau i en direcció

al riu Francolí. Aquest massís rocós terciari presenta una duresa i estabilitat menor degut a les seves característiques litològiques i tal com es pot observar en les diferents morfologies existents i en forma d'erosions diferencials, formes alveolars i oxidacions de coloracions diverses.

Les diferents característiques litològiques estan definides pels ambients sedimentaris de formació passant d'ambients de plataformes carbonàtiques someres en el cas de les calcàries i dolomies juràsiques i cretàiques a ambients d'esculls i d'estuari amb làmines d'aigua molt petites en el cas dels materials terciaris.

Les característiques litològiques de les calcàries terciàries existents a les afores de Tarragona permeten la seva traçabilitat per tal d'executar-ne carreus i motlles amb les dimensions adients i en funció del seu ús i ubicació en el tram a construir.

Els afloraments utilitzats per a l'execució de la base de la muralla s'identificarien amb els trams de substrat geològic existent a la zona perimetral de la Part Alta mentre que els materials calcaris utilitzats a la resta procedirien, bàsicament, d'algunes explotacions properes com les pedreres del Mèdol, de les coves del Llorito i explotacions costaneres (Punta de la Creueta i altres). Altres litologies detectades a la pròpia muralla de manera puntual o molt minoritària estarien formades per calcàries cretàiques d'afloraments del nord-est de la ciutat (pedrera de La Salut i altres), calcàries i dolomites de color blanquinós procedents principalment de les Coves de la Pedrera (properes a l'aqüeducte romà).

La pedra calcària de la base ciclòpia

S'utilitzen en forma de bloc irregulars lleugerament treballats, de grans dimensions, normalment majors a la cara exterior que a l'interior, i combinats amb peces més petites i treballades per ajustar-se als intersticis que deixen entre ells els anteriors.

Per a tots aquests elements les litologies predominants són les calcàries i dolomítiques; puntualment també apareixen calcarenites de coloracions grisenques amb restes de closques de fòssils. S'observen oxidacions superficials de coloracions rogenques.

En general presenten un tacte llis a rugós i un tipus d'erosió homogènia i càrstica, d'entitat molt baixa a baixa.

A1 13 – Exemple d'erosió alveolar a les parets de la Pedrera del Mèdol.

A1 14 – Erosió característica de les calcàries sorrenques terciàries. Pedrera de les coves del Llorito.

La pedra tipus Mèdol

Es tracta de calcàries esculloses de coloracions ocres i groguenques amb abundants restes de closques de fòssils. S'observen oxidacions de coloracions ataronjades i rogenques.

És una pedra molt dura, amb una resistència a compressió que, en bon estat de conservació, pot arribar als 400 Mpa/cm². Presenta en general un aspecte rugós i aspre i un tipus d'erosió diferencial i alveolar d'entitat baixa o mitjana.

Es poden distingir dos tipus diferenciats:

a).- Part inferior de la pedrera: calcàries de caràcter biocalcarenític o amb abundant contingut fossilífer (fragments bivalves principalment de pectínids, plaques i radioles de equínids i escassos foraminífers). Presenta porositat mòldica producte de la dissolució diferencial d'alguns tipus de bioclasts. A algunes àrees els porus es presenten parcial o quasi plens de ciment sedimentari carbonatat de tipus esparític. Aquest farciment li pot conferir un aspecte massiu o compacte però, a llarg termini, afavoreix a la seva disgregació i alveolització.

b).- Part superior de la pedrera: sorrenques calcàries, amb laminació molt marcada. S'observen fòssils, bivalves, especialment equínids (scutellas) força sencers o poc fragmentats. Algunes zones es presenten remogudes per l'activitat d'organismes excavadors, típic d'ambients de dunes costeres. La porositat pot ser molt variable, però en general és abundant. La seva marcada disgregació es deu a mecanismes d'erosió diferencial similars a la pedra de la part inferior de la pedrera, però amb laminacions internes resultat d'un procés de sedimentació en un ambient tipus escull amb lleugeres corrents d'arrossegament (laminació creuada).

La pedra tipus Llorito

En aquest cas són calcàries sorrenques de fàcies calci-dolosilites, generalment de gra fi i coloracions ocres i blanquinoses amb algunes restes de closques de fòssils i poques evidències d'oxidacions ataronjades i rogenques.

A1 15 – Erosió diferencial de laminació creuada a la pedrera del Mèdol resultat de l'ambient de sedimentació tipus escull amb corrents d'arrossegament.

Va ser formada per sedimentació mixta de sorra i llim calcari -calcarenita i calcisilita- amb abundants fragments detrítics de silicats (no superior al 15%) i un percentatge significatiu de fracció argilosa (màx. 1%). Presenta diversos graus de dolomitització (20-90%). És més tova que el tipus Mèdol i seva resistència a la compressió, en bon estat de conservació, es situa al voltant del 200-300 Mpa/cm².

Presenta en general un tacte llis o lleugerament rugós i una erosió homogènia, laminar i puntualment alveolar, d'entitat moderada a alta. La seva degradació s'origina per un procés de de-dolomitització, on la fase amb magnesi es dissol primer per calcificar-se posteriorment. La presència de guix (veure més endavant apartat de *morters de calç de les fàbriques modernes*) a les sals que circulen per la xarxa porosa de la pedra afavoreix la dissolució de les fases dolomítiques (amb Mg) i també la calcificació de les carcasses residuals, produint com a resultat secundari sulfat de magnesi. Es formen així les carcasses dures, compactes i fosques amb la forma d'embolcall perimetral del carreu, amb l'interior pràcticament inexistent o disgregat (esquelet perifèric), tal com es documenta a la tesi del Dr. J.L. Prada). Aquests esquelets es desenvolupen en contacte directe amb el morter de calç (o altres materials de rejuntat). La presència de fluxos d'humitat interna al mur afavoreix el transport d'aquests ions de magnesi presents a la fase dolomítica de la roca des del centre del carreu cap a la perifèria (d'aquí que es parli de de-dolomitització). En definitiva podem dir que degut a la seva naturalesa, la pedra del Llorito és molt sensible a la presència de fluxos d'humitat interna dintre de les fàbriques sobretot si aquestes contenen guixos aportats en fases modernes.

Les toves de fang del farciment

El farciment de la muralla corresponent a la segona fase romana està format per toves de fang secades al sol. Les dimensions aproximades d'aquest peces, segons els estudis efectuats per Sánchez Real, són de 45,7 x 30,6 x 8,6 cm. La disposició a l'interior de la muralla, als llocs on s'ha pogut estudiar bé, és molt acurada, alternant peces disposades de llarg i de través en el mateix pla i desplaçant les juntes en les filades successives per evitar coincidència verticals d'aquestes.

A1 16 – Carreus de pedra del Llorito a la muralla amb un estat degradació elevada.

Aquest tipus de farciment en el seu estat original es auto-estable i té la virtut de no provocar empentes horitzontals sobre els fulls de pedra exteriors. La penetració de filtracions d'aigua dintre del farciment altera de manera significativa aquest comportament acostant-lo al d'una massa amorfa plàstica. Aquesta és, en part, la causa d'alguns dels problemes d'estabilitat que veurem més endavant. No hi estudis suficients per concloure quin es el comportament d'aquesta massa quan es torna a assecar però presumiblement haurà reduït la seva coherència inicial en major o menor mesura.

Pel que fa al materials de construcció d'èpoques medievals i modernes es caracteritzen, pel que fa a la pedra, per la reutilització de la procedent dels enderrocs de la pròpia muralla i segurament d'altres estructures pròximes amortitzades. És per aquesta raó que hem de parlar de les mateixes litologies emprades en les fases romanes, tret de la utilització de pedres de tipus especials emprades puntualment per a elements decoratius i singulars (marbres del portal de sant Antoni, *llisós* o *Santa Tecla* en escuts de la ciutat, i altres). El clar element diferenciador en aquests casos és la utilització sistemàtica de morters de junta en les fàbriques de carreus. El morter de calç s'utilitza també en l'execució de les tàpies emmerletades del coronament del full exterior al que ja ens em referit. Les característiques d'aquest nous materials es descriuen a continuació.

El morter de calç de les fàbriques modernes

Les morters en les fàbriques modernes, generalment de calç, s'utilitzen bàsicament com a material de junta en els murs de carreus o de paredat, però també en forma d'argamasses de reblerts. S'han documentat tipus molt diversos de morters en funció de la seva composició i de l'àrid utilitzat. Segons els estudis dels morters duts a terme per el Dr. Gomà¹, a la Muralla de Tarragona es poden establir tres tipologies diferenciades de morters de calç en juntes, tots ells elaborats amb calç aèria i amb una mínima presència de clorurs. En canvi, l'argamassa del reblert interior té una presència de guix d'un 5% en pes, suficientment important com per

A1 17 – Farciment interior de la muralla amb toves de fang al sector de la capçalera del circ.

desencadenar els processos de degradació descrits per als carreus de pedra de *Llorito* i justificar la presència de sals en alguns paraments.

La tàpia arrebossada

Es tracta d'una tècnica prou documentada en estructures d'aquest tipus d'època medieval. Aquest tipus de fàbrica està constituïda per fang piconat, en capes d'alçada reduïda, a l'interior de tapieres modulars de fusta. L'aplicació d'una capa de morter sobre cada cara de l'encofrat abans de l'execució de cada togada de piconat li confereix un acabat extern impermeable a l'aigua de pluja que protegeix el nucli de fang. També li aporta un acabat característic que justifica la seva designació com a *tàpia arrebossada*.

Aquest sistema permetia reduir els mitjans auxiliar necessaris per a la construcció del parapet, ja que a banda del reaprofitament de les tapieres permet l'execució còmoda de la fàbrica sense necessitat de bastides exteriors (la tàpia s'executa sempre des de l'interior dels encofrats de fusta) fet no poc important si tenim en compte l'alçada dels murs de recinte emmurallat tarragoní. Un altra avantatge d'aquest tipus de construcció és l'economia de recursos, ja que la terra i l'aigua necessaris són recursos abundants i fàcils d'aconseguir i la utilització de la calç (costosa de fabricar i difícil de disposar en condicions òptimes) es reduïa a la mínima expressió. Es tracta doncs d'un sistema constructiu ràpid, àgil i econòmic, molt adequat per al context d'urgència bèl·lica que acostuma acompanyar la seva execució.

1 Estudi dut a terme per Dr. Gomà al Laboratori del Departament de Construccions arquitectòniques de l'ETS d'Arquitectura. 1994.

A1 18 – Detall de parapet de tàpia arrebossada al coronament del pany del sector 8 – Via de l'imperi Romà.

A.1.2.2. DEGRADACIÓ DELS MATERIALS PETRIS

En general la muralla presenta problemes generalitzats de degradació dels paraments de carreus de manera més o menys intensa segons la zona i el tipus de pedra. El sòcol de blocs megalítics, en canvi, no presenta problemes importants en aquest sentit. Pel que fa a l'estat de conservació dels carreus tipus Mèdol, en la majoria dels casos és acceptable. La seva alteració característica de forma alveolar és gairebé un tret característic i singular que podríem considerar que forma part de l'entitat del monument alhora que constitueix un aspecte d'interès des del punt de vista geològic. Pel que fa als paraments de pedra del *Llorito*, les seves patologies són més greus i de difícil solució, ja que la majoria de sistemes de consolidació assajats en aquest material no han donat resultats satisfactoris.

Per facilitar l'anàlisi de l'estat de degradació dels carreus que conformen la muralla s'han establert per a la seva valoració diferents graus progressius de degradació per a cada tipus dels litotips principals (Mèdol i Llorito) que es tipifiquen de la següent forma:

Litotip Mèdol grau 1 – Estat de conservació bo²

Són aquells que no presenten pèrdues remarcables de volum o pèrdues de massa de fins a 4 cm de profunditat de mitjana respecte al pla exterior original de la muralla.

En aquests carreus les principals alteracions superficials d'origen biològic, la contaminació ambiental, la presència de sals, etc poden ser contraproduents per a l'òptima conservació del material petri.

En l'aspecte estructural podem considerar que el carreu conserva la capacitat resistent original.

² Vocabulari descriptiu establert a les fitxes del Centre de Restauració i Conservació de Béns Mobles de la Generalitat de Catalunya

A1 19 – Exemple de degradació de paraments de pedra tipificat com a litotip Mèdol grau 1.

A1 20 – Exemple de degradació de paraments de pedra tipificat com a litotip Mèdol grau 2.

Litotip Mèdol grau 2 – Estat de conservació regular

Presenten pèrdues de massa d'entre 4 i 12 cm de profunditat de mitjana respecte al pla exterior original de la muralla.

Les alteracions més freqüents en aquest cas són en forma de disgregació, alveolització superficial, pitting, erosió diferencial per laminació o esquerdes lleus degudes a esforços estructurals locals.

A nivell estructural pot arribar assolir capacitats de treballs adient en funció de la seva ubicació específica a la muralla (alçada) i esforços als que estigui sotmès.

Litotip Mèdol grau 3 – Estat de conservació deficient

Presenten pèrdues de massa superiors als 12 cm de profunditat de mitjana respecte al pla exterior original de la muralla.

Les alteracions presents més comunes són la disgregació i alveolitzacions profundes, l'erosió diferencial per laminació intensa o esquerdes importants degudes a esforços estructurals.

Es considera que a nivell estructural no es capaç d'assolir un grau de treball suficient atenent al lloc específic que ocupa dintre del pany de la muralla.

Litotip Llorito grau 1 – Estat de conservació bo

Carreus que presenten pèrdues no remarcables de volum de fins a 4 cm profunditat de mitjana respecte al pla exterior original de la muralla.

Les alteracions característiques són de tipus superficial, disgregacions lleus o d'origen biològic, contaminació ambiental i presència de sals.

Aquest carreus poden assolir capacitat de treball estructural properes a la del carreu original.

A1 21 – Exemple de degradació de paraments de pedra tipificat com a litotip Mèdol grau 3.

A1 22 – Exemple de degradació de paraments de pedra tipificat com a litotip Llorito grau 1.

Litotip Llorito grau 2 – Estat de conservació regular

Les pèrdues de massa en aquest són d'entre 4 i 12 cm de profunditat de mitjana respecte al pla exterior original de la muralla.

Presenten degradacions en forma de desplaçaments i disgregacions intenses, o alveolització superficial uniforme.

Segons la seva disposició dintre de la muralla poden oferir condicions de treball estructural suficients davant d'esforços moderats.

Litotip Llorito grau 3 – Estat de conservació deficient

El desgast o degradació del carreu arriba a assolir pèrdues de volum d'entre 12 i 20 cm de profunditat mitjana respecte al pla original del parament exterior de la muralla.

Les alteracions es presenten en forma desplaçaments i disgregacions més intenses que en les del grau anterior, alveolització important o esquerdes estructurals.

Estructuralment està en una situació límit pel que fa a la seva capacitat de resistir els esforços als que està sotmès.

Litotip Llorito grau 4 – Estat de conservació molt deficient

Aquest carreus presenten pèrdues de massa d'entre 20 i 30 cm de profunditat de mitjana respecte al pla exterior original de la muralla.

Les degradacions adopten la forma de disgregacions i alveolització molt intenses, fragmentacions, llacunes internes o pèrdua de massa al voltant de les juntes.

Aquesta erosió diferencial del material es deguda a processos interns de recristal·lització que fa que algunes parts mantinguin cert grau de cohesió.

A1 23 – Exemple de degradació de paraments de pedra tipificat com a litotip Llorito grau 2.

A1 24 – Exemple de degradació de paraments de pedra tipificat com a litotip Llorito grau 3.

Es considera que no pot assolir un nivell de treball estructural adient depenent de la seva ubicació específica. Segons el Dr. Jose Luís Prada, la resistència a la compressió no arriba als 100 Kg-m², degut a la pèrdua de la cimentació interna. Les recristal·litacions locals eviten el col·lapse total del carreu, i propicien el manteniment d'un cert volum de massa.

Litotip Llorito grau 5 – Estat de conservació ruïnós

Es tracta de carreus molt degradats, amb pèrdues de massa per sobre dels 30 cm de profunditat de mitjana respecte al pla exterior original del parament del pany.

Les degradacions es manifesten en forma de disgregacions molt intenses, acompanyades o no d'esquelets perimetrals, fragmentacions o llacunes internes molt greus.

En realitat, per si sols tenen una capacitat estructural nul·la o residual incapaç de resistir cap tipus d'esforç de compressió significatiu.

Litotip Llorito grau 6 – Estat de conservació ruïnós (disgregació oculta)

S'estableix aquest grau de degradació per a caracteritzar un tipus de degradació singular que es dona en carreus recoberts per capes de morter de gruix reduït i es manifesta en una disgregació oculta de la pedra. Aquesta no es fa visible fins que el seu estat es prou avançat com per a que es desprengui el revestiment superficial per manca de suport. La part afectada de la pedra s'ha convertit realment en pols.

Com que va associat a estructures modernes de gruix important no suposa problemes estructurals importants tret de que es presenti, en una zona determinada, amb una concentració molt elevada.

Més enllà de la valoració individual de cada carreu que aquesta tipificació permet és molt important, a l'hora d'establir estratègies d'intervenció, l'anàlisi global del pany tenim en compte la distribució, agrupació, uniformitat i intensitat d'aquests graus en el conjunt del parament, la seva orientació geogràfica o respecte als efectes, per exemple, de l'ambient marí, o el seu comportament respecte als

A1 25 – Exemple de degradació de paraments de pedra tipificat com a litotip Llorito grau 4.

A1 26 – Exemple de degradació de paraments de pedra tipificat com a litotip Llorito grau 5.

esforços estructurals als que, dintre del conjunt, estarà sotmès. En funció d'aquests condicionants s'han establert quatre tipologies de panys d'acord amb una valoració global del seu grau de degradació (veure plànols B3.01 a B1.08):

a- Paraments amb un estat de conservació bo generalitzat

Són panys amb nivell de degradació baix o molt baix, de distribució uniforme, amb o sense alguns elements aïllats de graus de degradació més elevat. No presenten en conjunt cap problema de manca de capacitat estructural atribuïble al seu desgast. Tampoc és especialment preocupant la seva conservació a curt o llarg termini més enllà d'aspectes que poden afectar al seu aspecte visual.

Els tipus *Mèdol grau 1* i *Llorito grau 1* són els predominants pel que fa al desgast dels carreus en aquesta tipologia de pany.

b- Paraments amb degradacions moderades d'abast generalitzat

Aquests es caracteritzen per presentar un nivell de degradació moderat, també de distribució uniforme, amb o sense algun elements aïllats de graus de degradació més elevat amb un estat de conservació bo. En general requereixen intervencions per aturar o alentir la seva progressiva degradació a curt i llarg termini.

Els tipus *Mèdol grau 2* i *Llorito grau 2 i 3* conformen la major part dels carreus dels panys d'aquesta tipologia.

c- Paraments amb zones localitzades de degradació elevada

Caracteritzen aquesta tipologia la presència de zones més o menys grans amb nivells de degradació elevat, molt elevat o ruïnós, localitzades dintre de panys amb nivells de conservació bo o regular. Tot i que poden representar problemes locals de tipus estructural, la capacitat resistent del conjunt és acceptable sempre que els esforços als que es sotmet siguin els adients. La intervenció en aquestes parts més degradades es imprescindible per a garantir unes millors condicions globals de conservació de pany i millorar l'aspecte del monument.

A1 27 i 28 – Exemple de degradació de paraments de pedra tipificat com a litotip Llorito grau 6.

Els tipus *Mèdol grau 3* i *Llorito grau 4, 5 o 6* són els més freqüents en aquest cas per a les parts degradades aïllades.

d- Paraments amb degradacions elevades o crítiques d'abast generalitzat

Aquest darrer tipus correspon a aquells panys que presenten uns nivells de degradació elevat, molt elevat o ruïnós, però amb una distribució més o menys uniforme i generalitzada en tota la seva superfície. En general, es tracta de casos que poden representar problemes greus de tipus estructural, ja sigui per la incapacitat de resistir la compressió originada per l'efecte de la pròpia gravetat del mur o per la minva en la seva capacitat per aguantar de manera adient les empentes provocades pel farciment intern de la muralla.

Dintre del pany hi ha la presència de manera generalitzada de carreus amb degradacions del tipus *Mèdol grau 3* i *Llorito grau 4 o 5*.

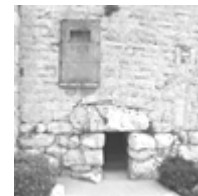
A.1.2.3. ELS HISTÒRICS PROBLEMES D'ESTABILITAT

El problema de les esclavissades per manca d'estabilitat de la muralla és un dels problemes històrics del monument. A banda dels episodis antics d'aquest tipus que només es poden intuir mitjançant una lectura detallada de les reformes històriques a les que ens hem referit en apartats anteriors, a partir del segle XIX tenim ensorraments de panys de la muralla ben documentats.

El primer al que podem fer referència, en aquest sentit, és l'ensorrament d'un petit tram al costat de la torre del Cabiscol motivat per obres de construcció del Seminari l'any 1885 i que fou reparat per l'arquitecte Sales Ricomà l'any 1889. El mateix arquitecte havia d'intervenir l'any 1929 al sector de l'hort de l'Arquebisbe per evitar la caiguda d'un pany interior en mal estat. L'any 1932 va caure, degut a les filtracions descontrolades d'aigua residuals provinents del convent de les monges Oblates, la part del full exterior de la muralla adjacent a la torre de Minerva, fet que va permetre descobrir el relleu de la deessa. L'any 1935 també s'ensorrà un tros de llenç exterior entre el fortí Negre i el Portal del Roser, i l'any següent un altre d'interior darrera de l'antic escorxador. En aquests dos casos la causa principal van ser uns episodis de pluja intensa i continuada, i l'alteració que això provocà en el farciment intern de la muralla degut a la manca d'impermeabilització adient del pas de ronda. La darrera ensulsidea que s'ha produït, per una raó similar, ha estat la d'un tram del full interior a l'hort de l'Arquebisbe, l'any 2005.

Tots aquests problemes estan relacionats amb la manca de capacitat dels fulls exteriors de la muralla per resistir les empentes horitzontals que sobre ells provoca el farciment intern, especialment en aquells casos en els que aquest no és de toves romanes originals, i/o aquest està alterat per filtracions d'aigua importants, ja siguin procedents de la manca d'impermeabilització del pas de ronda o de funcionaments defectuosos o inapropiats de les instal·lacions dels edificis adossats.

Amb anterioritat a la redacció d'aquest Pla Director s'han realitzat diferents comprovacions de càlculs per analitzar el risc actual existent de que es produeixi un col·lapse en alguna part de de la muralla. El resultat de tots ells ha estat sempre coincident: molts sectors de la muralla estan per sota dels nivells mínims de seguretat estructural o fins hi tot haurien d'haver caigut segons aquets càlculs, situació que òbviament no es correspon del tot amb la realitat. Això es deu, segons el nostre criteri, a simplificacions en el model de càlcul utilitzat davant de la complexitat i d'importants incògnites que presenten les diferents parts del conjunt.

Podem dir en general que tres són els principals aspectes a considerar en aquestes comprovacions estructurals.

- **Geometria dels fulls de la muralla** i de les diferents modificacions i reformes efectuades en cada cas. Cal considerar aspectes com la presència de talús i desploms, gruix del full visible i de possibles trasdossats interiors, existència o no de murs de trava transversals, etc.

- **Característiques del reblert existent.** Es necessari determinar característiques geològiques, uniformitat, estratigrafia, grau d'alteració, cohesió, etc.

- **Presència d'aigua** i potencials variabilitats del grau d'humitat en funció del control que es tingui sobre possibles futures filtracions.

Pel que fa al primer, es fa molt difícil conèixer en profunditat tots aquest aspectes, donades les moltes alteracions que presenta la fàbrica original, sense realitzar prèviament sondejos arqueològics que permetin documentar-los adientment. El mateix passa amb les característiques del farciment, ja que els sondejos geotècnics donen sempre una visió parcial de les seves ja que, per exemple, no tenen en compte el canvi del seu comportament davant de condicions d'humitat variable. Per últim, la incapacitat de garantir la no existència de filtracions de cap tipus porta sovint a suposar condicions molt desfavorables respecte al comportament de càlcul del farciment.

Per intentar valorar la influència d'aquests factors s'han realitzat nous càlculs aplicats sobre seccions crítiques de la muralla de les que tenim un coneixement més profund i amb diferents supòsits d'humitat, cohesió, etc. Els resultats d'aquest nous càlculs s'acosten a poder explicar perquè, en determinades condicions molt favorables, la muralla no ha caigut en alguns trams considerats crítics. De tota manera no deixen de ser preocupants, ja que posen de manifest que alteracions lleus en el seu comportament o condicions de l'ambient (humitats o vibracions intenses principalment) podem desencadenar en col·lapse.

En els plànols B3.01 a B1.08 s'analitza de manera molt gràfica, junt a altres aspectes als que abans hem fet esment, el grau de risc que en els diferents trams es produeixi un problema greu de manca d'estabilitat. A banda dels factors a dalt esmentats, té una importància gran a l'hora de determinar aquest factor la existència o no d'espais ocupats o buits a l'interior de la muralla, per aquesta raó en el mateix plànol es grafien els nivells que s'han pogut documentar dels farciments actuals així com les estructures interiors conegudes.

Com a ANNEX 1 a aquesta primera part del Pla Director s'adjunta el nou estudi de càlcul que s'ha realitzat per analitzar al problemes d'estabilitat. També s'adjunten l'estudi geofísic (ANNEX 2) i l'estudi geotècnic (ANNEX 3) elaborats per l'empresa Losan. Per a completar la informació en aquest sentit s'annexa també els estudis d'estabilitat previs realitzats per l'arquitecte Joan Carles Gavaldà (ANNEX 4), l'informe complementari d'estabilitat realitzat per l'arquitecte Robert Brufau (ANNEX 5), i també unes consideracions sobre el funcionament estructural de la muralla elaborades per l'arquitecte Fructuós Mañà (ANNEX 6).

A.1.2.4. PATOLOGIES SINGULARS

Al marge de les dues grans patologies de la muralla tractades en els apartats anteriors, n'hi d'altres menys greus però que també tenen una incidència important en la conservació del monument.

Per la incidència que tenen en el procés de degradació del materials i en l'estabilitat, ens referirem en primer lloc als problemes derivats del vessament de les aigües de les cobertes o pas de ronda sobre els paraments exteriors de la muralla degut al funcionament de la majoria de gàrgoles existents. També suposa un problema, l'existència de drenatges inadequats als peus de la muralla o la proximitat de parterres amb plantacions que requereixen un reg intens (gespa per exemple).

També representa un problema important la presència d'ocells (especialment coloms) i altres animals (principalment gats) que amb els seu excrement, a banda d'embrutar i donar una imatge negativa del monument, contribueixen a la seva degradació. Això és vàlid també per algunes les espècies vegetals que es desenvolupen sobre els paraments de la muralla (enfiladisses, tapereres, etc); en aquest cas, a banda ser perjudicials per a la conservació de la muralla, fan que parts de monument restin ocultes.

Per últim, farem referència a alguns problemes singulars de tipus estructural que no tenen a veure directament amb el tema de l'estabilitat tractat abans. En la documentació gràfica corresponent, s'indiquen alguns punts on s'han detectat esquerdes o altres lesions que denoten l'existència de patologies d'aquest tipus. Caldria un estudi particularitzat per determinar si es tracta de problemes actius o no, i en cas afirmatiu avaluar la seva gravetat i possibles solucions.

D'entre aquests problemes, per les greus lesions que presenta i les implicacions patrimonials que té, remarcarem l'estat crític que presenta la cantonada nord-est de l'emblemàtica torre de Minerva (fig. A1 29).

A1 29 – Els problemes estructural i de degradació de la cantonada de la torre de Minerva posen en perill la seva preservació de manera adient .

A.1.3. USOS, CIRCUITS DE VISITA I SENYALITZACIÓ DEL CONJUNT

Si ens referim als usos de la muralla en funció del règim de propietat podem establir una primera diferenciació. Per un cantó, l'ús discrecional privat que es deriva d'aquelles propietats pertanyents a particulars o institucions privades, i per l'altre, l'ús públic relacionat amb el monument com a actiu patrimonial d'interès turístic. Pel que fa al primer, per la seva naturalesa, no serà objecte d'anàlisi en aquest apartat.

Pel que fa al segon, vinculat a la visita al conjunt emmurallat, aquest es focalitza de manera especial en l'àmbit de la contramuralla o Passeig Arqueològic, que com ja hem avançat en la introducció, desenvolupa aquesta funció des de 1932.

Dintre d'aquest àmbit, actualment, la visita del monument s'organitza amb un únic accés des de la zona del portal del Roser i a través d'un passadís que travessa el flanc oest del baluard de santa Tecla, i una sortida al passeig Torroja, de característiques similars travessant el flanc oriental del baluard de sant Magí. El recorregut habitual entre aquests punts té un sentit únic de circulació i permet contemplar els elements de l'antiga muralla romana (panys, torres, portelles, etc.) des dels seus peus. El passeig per aquest espai permet alhora recórrer la part interna i superior de les fortificacions modernes de la contramuralla (cortines i baluards).

Al baluard de sant Domènec, hi ha instal·lat un Centre d'interpretació sobre les fortificacions de Tarragona en general, i també els serveis per als usuaris. A més, com a elements didàctics i de difusió, tot el recinte disposa d'una senyalització adient i molt completa mitjançant plafons de senyalització de formats adaptats a la informació donada.

Esporàdicament, alguns d'aquests espais interiors més representatius del recinte, com per exemple l'entorn de la torre de Minerva, s'utilitzen per a fer-hi representacions teatrals, concerts i espectacles, mitjançant instal·lacions mòbils eventuals.

Altres parts de la muralla, estan integrades en espais públics visitables com són, la capçalera del Circ i Pretori, el Museu Arqueològic i la Casa Canals. En aquests casos el discurs museogràfic d'aquests espais està encaminat a difondre altres valors com són, respectivament, el circ romà, les peces i material arqueològic rellevant, o l'ambientació històrica de l'edifici. L'atenció que es dedica a la muralla en aquests espais és més aviat escassa o inexistent.

Pel que fa a la utilització del pas de ronda de la muralla romana, una part d'aquesta vinculada al Passeig Arqueològic, havia estat habilitada per a la visita pública. Es tracta del tram comprès entre el portal del Roser i el Fortí Negre, el qual actualment està tancat per problemes de seguretat pendents de resoldre. A banda d'aquest, hi ha altres amplis sectors del pas de ronda que, degut al seu caràcter privat, són accessibles però només privadament. És el cas de les zones corresponents al Palau de l'Arquebisbe, Seminari, col·legi Lestonnac, capella de sant Magí.

Més enllà de tot això, hi ha una bona part de la muralla, especialment de la seva cara exterior, que es pot contemplar des d'espais públics urbans (sense cap tipus de restricció d'entrada) i que ofereixen també imatges interessants del monument (bàsicament passeig sant Antoni i Torroja i via Imperi). D'altres espais ofereixen visions d'especial interès de la muralla, malgrat que com ja hem esmentat abans no són accessibles de cap manera al públic per tractar-se de recintes privats sense cap tipus d'adequació per a la visita (zona del peu de la contramuralla, hort de l'arquebisbe, etc.).

A.1.4. RELACIÓ DE LA MURALLA AMB LA CIUTAT ACTUAL

L'existència de la muralla i la seva evolució històrica ha anat lligada de manera estreta a la morfologia i l'evolució urbana de la ciutat del tal manera que, fins i tot avui, es fa difícil entendre aquests aspectes sense la presència del sistema defensiu inserit en la seva trama. D'altra banda l'entorn urbà immediat, ha afectat de manera directa al monument, per exemple, amb l'ocupació de zones del seu interior per espais habitables vinculats a les edificacions adossades a la cara interior, ha propiciat la destrucció d'algunes parts o ha contribuït a dificultar de manera significativa la seva contemplació des de l'interior del recinte i també en molts dels àmbit exteriors adjacents.

L'entorn urbà immediat de la muralla, entès com el conjunt d'aquells àmbits que conjuntament amb alguna part d'aquesta conformen una unitat ambiental urbana característica, s'ha dividit en diferents ambients paisatgístics independents per a facilitar l'anàlisi i l'estudi de diferents factors com poden ser la connectivitat de la muralla amb la ciutat, la visualització del conjunt de la muralla, l'estat de conservació de paviments i mobiliari urbà, els sistemes de drenatge de l'aigua de pluja o la il·luminació.

A.1.4.1 AMBIENT PAISATGÍSTIC AP1 – CAPÇALERA DEL CIRC

Es tracta d'un ampli espai urbà integrat per la gran plaça que articula la via Augusta, la rambla Vella, el vial Bryan i els passejos de les Palmeres i de sant Antoni i els espais adjacents vinculats a aquest vials. Té una visió amplia i sense obstacles sobre el tram de muralla que va de la torre de les Monges fins al Pretori, però també sobre la muralleta i la zona de la capçalera del circ situada darrera i, en sentit contrari també sobre l'amfiteatre i el mar.

Es tracta doncs, d'un ambient ben connectat amb la ciutat que ofereix una visió panoràmica potent i representativa del conjunt muralla, circ i pretori.

Pel que fa al tractament urbà (paviments, mobiliari urbà, etc.) aquest presenta un aspecte endreçat i adient. La part més propera a la muralla, a l'entorn de les restes del baluard de Carles V, és un ampli parterre enjardinat amb gespa, ben mantinguda i sense plantacions arbustives o arbòries que dificultin la visualització del monument. Pel que fa la il·luminació ornamental, la part propera a la torre de les Monges és molt correcta, amb banyadors de llum rasants, combinats amb projectors focals instal·lats al terra que accentuen la textura dels seus panys. La part més propera al Pretori està il·luminada amb projectors sobre pal situats a l'altre cantó del passeig sant Antoni i ofereixen una il·luminació excessivament plana que es podria millorar.

A.1.4.2 AMBIENT PAISATGÍSTIC AP2 – PASSEIG DE SANT ANTONI

Aquest és l'ambient urbà que engloba el passeig de sant Antoni, quasi en tota la seva longitud, des de la zona del Pretori fins a l'extrem nord a la intersecció amb el passeig de Torroja i el camí de la Cuixa. També inclou l'espai que ocupava l'antic baluard de sant Climent i els jardins de sant Antoni just al davant de l'edifici de la Diputació de Tarragona. Longitudinalment a l'àmbit discorre, paral·lelament a la muralla, una via de trànsit rodat que la circumval·la amb un trànsit important ja que és, a més, la principal via d'accés rodat al nucli històric de la Part Alta.

L'agençament dels espais urbans i enjardinament en aquest àmbit és correcte, a excepció de la zona corresponent a l'antic baluard de sant Climent que ara s'utilitza com a aparcament de vehicles però sense una adequació adient. Els sistemes de drenatge a peu de muralla d'aquesta zona, en general, estan ben resolts, s'utilitza un canal fet a base de llambordes de pedra granítica i en menor mesura, un canal de peces de formigó. En canvi, en algunes zones, com l'adjacent al Museu Arqueològic o al parterre proper al baluard de sant Antoni, no existeix cap tipus de sistema de recollida d'aigües de pluja.

La visualització de la muralla des de la via de trànsit rodat és correcta, però la ubicació d'una bateria d'aparcament entre aquesta i l'agradable passeig amb vistes al mar situat a l'altra banda, suposa un obstacle visual per als vianants que recorren per aquest darrer espai. Al final d'aquest àmbit, al costat del baluard de sant Antoni, trobem un parterre ben enjardinat amb gespa adossat a la muralla amb plantacions d'arbres que també ens dificulten la visió del monument. La il·luminació ornamental està formada per projectors sobre pal amb una situació allunyada de la muralla cosa que provoca una il·luminació molt plana que no realça la textura ni volumetria de la muralla.

A.1.4.3 AMBIENT PAISATGÍSTIC AP3 – PASSEIG TORROJA

L'ambient està format bàsicament pel passeig Torroja, i inclou una zona destinada al trànsit rodat, que dona continuïtat a la circumval·lació de la muralla descrita en l'apartat anterior, i una àrea lateral aterrossada entre aquesta i la muralla. També està dins de l'àmbit, l'espai que ocupa el baluard de sant Antoni (baluard conservat parcialment).

Pel que fa a la connexió urbana, aquest sector funciona com un cul de sac, ja que, si bé per l'extrem de llevant està ben connectat amb la trama urbana adjacent, l'existència de grans recintes de caràcter privat (Roqueral i col·legi Sant Pau) talla la connexió fluida amb el sector situat més enllà (Camp de Mart, avinguda Catalunya). A nivell de vianants, la part enjardinada disposa d'una connexió directa, mitjançant un pas situat sobre el propi baluard de sant Antoni, amb l'interior del nucli històric, a través de les restes d'una de les portelles romanes i de la plaça interior de l'Excorxador (ambient paisatgístic AP6).

La zona és accessible, encara que la connexió entre la terrassa del passeig i el nivell inferior es fa a través d'una rampa que dona a una vorera molt estreta difícilment transitable per una cadira de rodes.

La visió sobre el monument no és completa degut a l'existència d'arbustos, arbres i enfiladisses en la part central que la dificulta.

El tractament urbà a la zona és acceptable però en canvi, a la zona enjardinada, existeix un problema de recollida i conducció de les aigües superficials de pluja. Les aigües de la zona est de la Falsa Braga vessen al passeig a través del passadís cobert d'accés i recorren de manera descontrolada al llarg de tota la zona enjardinada arrossegant terra i creant escorrenties que alteren de manera greu l'acabat superficial del terra de la zona.

El sistema d'il·luminació ornamental és igual que el descrit en l'apartat anterior. El pas de vianants abans descrit disposa d'unes balises encastades al terra que marquen el recorregut de pas per unes rampes de formigó però aquestes no funcionen o estan trencades.

A.1.4.4 AMBIENT PAISATGÍSTIC AP4 – PASSEIG ARQUEOLÒGIC

L'ambient del Passeig Arqueològic, correspon amb els límits de l'anomenada Falsa Braga i actualment és un recinte museïtzat de la muralla. Aquest engloba els espais que transcorren entre la muralla romana i les fortificacions modernes compreses entre el baluard de santa Tecla i el de sant Magí. Aquest pas permet un recorregut continu al peu de la muralla romana que connecta la zona del portal del Roser amb el passeig Torroja però només a aquells visitants que adquireixen l'entrada que els hi permet l'accés al recinte.

El recinte està adequat per a la visita pública i es caracteritza per la gran extensió de parterres, a banda i banda del recorregut, enjardinats amb gespa, una gran quantitat d'arbustos de diferents mides i arbres, especialment xiprers i llorers. Degut a la gran densitat d'aquestes plantacions són bastants els trams de muralla que ofereixen una visió parcial. Així per exemple, l'acumulació d'arbustos, sobretot els de grans dimensions (més de 2 metres d'alçada) tapen parts significatives del sòcol megalític, o el gran nombre i densitat de xiprers en algunes zones oculta parcialment tota l'alçada dels panys i que, sobretot pel que fa a les vistes obliqües, es perdi la visió d'amplis trams sencers de la muralla. A més, degut a la proliferació de manera descontrolada de plantes enfiladisses, altres parts dels murs del monument queden ocultes.

En aquest recorregut interior del Passeig Arqueològic, cal remarcar, l'existència d'escales en alguna de les seves parts que dificulten de manera important un itinerari accessible per persones amb mobilitat reduïda.

Malgrat l'existència d'alguns canals i drenatges dintre d'aquest recinte, el drenatge a peu de la muralla presenta deficiències importants degut a la inoperativitat i manca d'operativitat d'aquets. Això fa que les aigües procedents de les muralles i edificis annexes acabin acumulant-se, en molts casos, en els allotjaments del projectors que conformen la il·luminació ornamental a peu de muralla i que ocupen posicions sota la rasant dels parterres.

Un altre tema important és precisament el relacionat amb la il·luminació ornamental. El recinte disposa d'una il·luminació adequada, tot i que, hi ha alguns aspectes que es podrien millorar, com per exemple, la generació d'ombres sobre el monument, degut al creixement excessiu i descontrolat de la vegetació, la uniformitat del cromatisme i l'eficiència energètica del conjunt.

A.1.4.5 AMBIENT PAISATGÍSTIC AP5 – VIA DE L'IMPERI ROMÀ

L'àmbit físic d'aquest ambient està format, per la totalitat de la via de l'Imperi Romà i també pel parc de Saavedra que ocupa l'espai corresponent a l'antic baluard del Roser.

Aquest ambient està ben comunicat amb la resta dels espais contigus de la ciutat i no presenta barreres d'accessibilitat remarcables. A nivell d'adequació urbana el tractament i estat dels diferents elements és correcte, però cal millorar aspectes del drenatge de les aigües de pluja en algun dels punts a peu de muralla com per exemple a la portella romana pròxima al portal del Roser. Hi ha un parterre adossat a l'extrem sud-oest de la muralla que no contribueix a la bona conservació d'aquesta degut a les humitats que provoca. La il·luminació ornamental d'aquest sector és correcta i està formada per projectors situats en els mateixos fanals d'il·luminació ambiental del passeig central.

Les visuals sobre el monument són correctes des de la part central de la via, en canvi, des de la vorera oposada i des del parc, aquesta es veu dificultada pels xiprers del passeig, però sobretot per la tanca de la zona verda i la seva densitat de vegetació. Això fa que, es perdi la relació espacial i visual que en el passat havia existit entre la muralla i el baluard, fins al punt de ser actualment del tot il·legible.

A.1.4.6 AMBIENT PAISATGÍSTIC AP6 – ESCORXADOR

Aquest ambient, el més petit de tots, inclou un únic espai annex a la cara interior de la muralla, format per la plaça interior de l'antic escorxador.

Aquesta plaça, just al costat de l'actual rectorat de la URV, queda separada del carrer adjacent per una paret de tancament amb diferents obertures i passos. Aquest espai, degut a la falta d'elements de mobiliari urbà, enjardinament, i al no tenir un ús específic, acaba sent part d'un recorregut de pas i, tot i ser una plaça, no invita a quedar-s'hi. Des d'aquest espai es pot veure, sense obstacles, un tram del full interior de la muralla.

A nivell d'adequació urbana, l'àmbit està degradat a causa de diferents aspectes com poden ser els paviments en mal estat, pintades a les parets, escombraries disperses per sobre les restes de la muralla i instal·lacions d'il·luminació ambiental avariades. La il·luminació ornamental també està espatllada i totalment inoperativa.

A.1.4.7 AMBIENT PAISATGÍSTIC AP7 – PLA DE PALAU I BAIXADA DEL ROSER

Igual que en l'anterior, es tracta d'un àmbit interior del recinte emmurallat, comprès entre les zones del pla de Palau i del portal del Roser i inclou també, el carrer de la Guitarra, la plaça de sant Joan, la baixada del Roser i part de la plaça del Pallol. Malgrat el seu caràcter privat, també forma part de l'ambient, l'hort vinculat al Palau de l'Arquebisbe. Al llarg d'aquest recorregut, transcorre una via de trànsit rodat, que és una de les vies principals de circulació de l'interior del nucli històric de la Part Alta.

Un dels problemes d'aquest àmbit és la relació entre el trànsits rodat i el de vianants. Així per exemple, a la zona del portal del Roser es produeix un creuament important d'aquests dos fluxos, o a la baixada del Roser i carrer de la Guitarra han de conviure en un espai extremadament estret.

A la baixada del Roser existeix un parterre adossat a la muralla enjardinat amb arbustos que aporta poc a l'adequació ambiental a la zona.

Les visuals sobre el monument al llarg d'aquest ambient, juntament amb el de l'escorxador, són les úniques de la cara interior de la muralla romana que no queden ocultes pels edificis adossats al monument. Una altra part on és visible el pany interior de la muralla és a l'hort de l'Arquebisbe, que pel seu caràcter privat i degut a la presència d'una tanca d'obra de gran alçada i una porta cega de característiques poc adients, impedeixen unes visuals molt interessants del conjunt. Actualment, no hi ha cap tipus d'il·luminació ornamental que realci i posi en valor aquesta part del monument.

A.1.4.8 AMBIENT PAISATGÍSTIC AP8 – CAMP DE MART

Es tracta d'un ambient situat als peus de la Falsa Braga que engloba gran part de la zona verda del camp de Mart (inclòs el teatre-auditori).

Des d'aquest àmbit es té visió directa sobre els baluards de les fortificacions modernes en primer terme, i de la muralla antiga al fons. Malgrat això, la densitat i la ubicació de la vegetació existent dificulta una visió panoràmica adient del conjunt.

Com en el cas del passeig Torroja el recorregut del visitant al voltant de la muralla, quan arriba en aquest punt, es veu bruscament tallat per l'existència de zones d'accés restringit (part posterior del teatre-auditori i més enllà).

Tret d'aquest aspecte, en tota aquesta zona, l'enjardinament està ben endreçat, amb parterres amb gespa, i paviments i vegetació cuidats.

La il·luminació ornamental sobre els baluards és correcta, encara que es podria millorar aspectes com la seva eficiència i el realç del monument.

A.1.4.9 AMBIENT PAISATGÍSTIC AP9 – PEU DE LA FALSA BRAGA

Aquest ambient, també situat als peus de la Falsa Braga, inclou la superfície del camp del Roqueral (antic baluard de Staremberg), els terrenys aterratsats que havien estat pistes esportives del Seminari, ara en desús, així com els espais compresos entre les instal·lacions exteriors del col·legi Sant Pau i les cortines i baluards moderns i la zona entre aquests últims i el teatre-auditori del camp de Mart.

Tret d'aquesta última part, la resta són actualment recintes de propietat privada (Arquebisbat) que, més enllà de la utilització del camp del Roqueral com a aparcament i zona esportiva d'ús esporàdic, no s'utilitzen per a cap ús concret. Això fa que majoritàriament estiguin ocupats per vegetació poc cuidada o descontrolada, oferint una imatge de la part millor conservada de la muralla romana i dels recintes defensius moderns poc adient.

Pel seu caràcter, fins ara, en aquest espai no existeix cap sistema d'il·luminació que posi en relleu les estructures defensives a les que s'adossa, més enllà de les instal·lades darrere del teatre-auditori.

L'existència d'aquest ampli sector, que pel seu caràcter privat està restringit al públic, suposa un greu problema de connexió entre àrees visitables de l'entorn de la muralla com són el passeig Torroja i el camp de Mart. Alhora, això impedeix la contemplació del monument des d'un dels punts de vista des dels quals el conjunt ofereix unes de les visions més espectaculars, degut a la integritat arquitectònica del sector nord del recinte.

A.1.5. EXCAVACIONS ARQUEOLÒGIQUES REALITZADES

A.1.5.1. DESCRIPCIÓ I ANÀLISI DE LES EXCAVACIONS REALITZADES

La muralla romana de Tarragona ha estat objecte d'atenció arqueològica, sovint polèmica, ja des dels primers temps de la revalorització del patrimoni monumental a Catalunya. A nivell general podem distingir dues fases en l'aproximació arqueològica a la recerca sobre les muralles de Tarragona. Una primera fase que anomenarem pre científica ja que es realitza sense aplicar-hi cap mètode empíric sinó que es basa, a tot estirar, en comparacions tipològiques que sovint el que pretenen és més aviat confirmar una teoria prèvia que no pas obtenir dades per a confeir una hipòtesi deductiva. En una segona fase, que anomenem científica, si que s'ha aplicat d'una manera sistemàtica el mètode arqueològic estratigràfic per fer l'anàlisi cronològic i formal de la muralla.

Fase pre científica

Més enllà de les interpretacions historiogràfiques, de les quals ja s'ha parlat en el capítol corresponent, amb les ja famoses atribucions de la muralla ara als fenicis, ara als ibers o als celtas o fins i tot als egipcis o als micènics, cal reconèixer que en els primers temps de l'estudi de les muralles de Tarragona es van fer avenços importants a l'hora, sobretot, de descriure'n els components encara que fos per tractar de demostrar les teories a les que ens acabem de referir. El mateix Bonaventura Hernández Sanahuja va dur a terme una feina important en aquesta línia, que va ser continuada per altres investigadors, sempre en paral·lel a les polèmiques sobre l'origen de la muralla i, de manera especial, sobre l'atribució cronològica del sòcol megalític. Els treballs més sistemàtics, evidentment, van ser els desenvolupats per Adolf Fick el 1930 que va realitzar una sèrie d'alçats del sòcol megalític amb la intenció d'aprofundir en el seu estudi.

Les primeres recerques amb una certa base arqueològica es van produir als anys 30 del segle XX com a conseqüència de les tres esllavissades que va patir la muralla entre 1932 i 1936 i que van permetre estudiar el seu rebliment interior. En aquest moment és mossèn Joan Serra Vilaró qui va analitzar la nova informació disponible (inclosa la troballa del relleu de Minerva a la torre de Sant Magí). Com a resultat de les seves recerques, que inclouen l'ús dels materials ceràmics apareguts a l'interior del rebliment com a fòssil director, es formula per primera vegada la hipòtesi d'una cronologia romana per al conjunt de la muralla, inclòs el sòcol ciclopí que tant havia fet parlar als historiadors fins al moment. La seva interpretació va quedar ratificada en una actuació arqueològica posterior, del 1949, aprofitant les obres de construcció del Museu Arqueològic.

Tot i les evidències arqueològiques, les idees de Serra Vilaró van topar amb l'immobilisme de la comunitat científica que encara mantenia la idea de l'origen molt més antic del sòcol megalític. En aquest context es va portar a terme la primera intervenció arqueològica de subsòl expressament programada per tractar de resoldre la polèmica sobre la cronologia de la muralla de Tarragona. Es va fer l'any 1951 sota la direcció de José Sánchez Real i Nino Lamboglia. L'excavació, efectuada a la zona de l'escorxador, va permetre recuperar un nombre suficient de materials arqueològics com per refermar novament l'atribució romana de la muralla que havia proposat Serra Vilaró. De tota manera, no serà fins anys més tard amb la sistematització de les excavacions arqueològiques amb base científica que s'acabarà imposant la interpretació actual sobre la cronologia de la muralla.

Les excavacions amb mètode científic a la muralla de Tarragona

La primera recerca arqueològica científica sobre la muralla de Tarragona és la que va dirigir el Dr Theodor Hauschild, de l'Institut Arqueològic Alemany de Madrid, que va abarcar l'estudi del portal del Socors, la torre de Minerva, la del Cabiscol i el Fortí Negre. En aquest moment es van incorporar a l'equip de recerca especialistes en diferents matèries (epigrafia, numismàtica, ceràmica...) que van permetre aprofundir d'una manera sistemàtica en la recerca sobre la muralla. Els resultats dels treballs de l'equip del Dr Hauschild van permetre confirmar de manera ja inequívoca la cronologia romana del conjunt de la muralla de Tarragona. També s'estableix l'existència de dues fases constructives de la muralla.

La fixació de la cronologia d'aquestes dues fases va centrar bona part dels esforços endegats amb posterioritat. L'equip del Dr Hauschild va datar la primera fase entorn al 218 aC i la segona en els primers decennis del segle II aC. Poc després, els estudis de la Dra Mercedes Vegas sobre la ceràmica van permetre situar la muralla en la segona meitat del segle II aC. Gairebé al mateix temps els arqueòlegs Xavier Dupré i Xavier Aquilué, en el marc d'un estudi més ampli que abastava l'estudi de la Tarraco del període republicà, situen la cronologia de l'anomenada segona fase entre els anys 150 i 125 aC.

Més modernament, l'activitat del Taller-Escola, que va dur a terme excavacions arqueològiques sistemàtiques amb mètode estratigràfic a la capçalera oriental del circ, adossada a la muralla de la segona fase, va ratificar la cronologia proposada anys abans per Dupré i Aquilué.

A partir dels anys 90 del segle XX s'han sistematitzat les intervencions arqueològiques a Tarragona i també, evidentment, en els espais propers a la muralla. Això ha permès documentar trams ocults, estudiar millor l'estructura interna de la muralla original, identificar les seves modificacions i documentar nous elements com ara rampes d'accés al pas de ronda, alguna portella, entre d'altres.

A.1.5.2. LLISTAT D'INTERVENCIONS

A continuació presentem un llistat, ordenat cronològicament, de les intervencions arqueològiques que han afectat la muralla de Tarragona des del moment en què les competències en matèria de cultura van passar a mans de la Generalitat de Catalunya i fins al moment de l'inici de la redacció del Pla Director el 2015.

REFERENCIA ANY EXCAVACIÓ	UBICACIÓ	DIRECCIÓ	MEMÒRIA
EA1977	Fortí Negre	Theodor Hauschild	
EA1984	Torres de Minerva i del Cabiscol	Theodor Hauschild	565
EA1991a	Quadres de l'Antic Escorxador	Julio Agraz, Joan Menchon	361
EA1991b	Passeig de Sant Antoni	Joan Menchon	563
EA1992a	Antic Escorxador - Baluard Sant Antoni	Joan Menchon	442
EA1992b	Rovellat, 1	Jordi López i Vilar	668
EA1994a	Granada, 11. Casa Canals	Lluís Piñol	496
EA1994b	Antic Escorxador	Joan Menchon	442
EA1994c	Passeig de Sant Antoni	Lluís Piñol	657
EA1995a	Granada, 11. Casa Canals	Lluís Piñol	497
EA1995b	Rovellat, 1	Lluís Piñol	
EA1995c	Via de l'Imperi Romà, 11	Mercedes Tubilla	242
EA1998	Sala I MNAT	Cristina Benet	821
EA1999	Baixada del Roser, plaça Sant Miquel, Compte, baixada de la Guitarra, plaça de Sant Joan, Sant Pau, Coques	Ruben Dalmau	379
EA2000	Portal del Carro	Joan Menchon	1010
EA2002	Granada, 9	Jacinto Sánchez	763
EA2005a	Granada, 9	Jacinto Sánchez	1037
EA2005b	Pla de Palau, 2. Jardins de l'Arquebisbat de Tarragona	Immaculada Teixell	1358
EA2006a	Casa Canals, C. Granada, 11	Rubén Pellejà	1475
EA2006b	Granada, 9	Immaculada Mesas	1240
EA2006c	Pla de Palau, 2. Jardins de l'Arquebisbat de Tarragona	Joan Menchon	1758
EA2006d	Portella, 13	Iban Cabrelles	1091
EA2006e	Portella, 7	Izadi Salsamendi	1341
EA2007a	Baixada del Roser	Joan Menchon	1762
EA2007b	Portella, 7	Izadi Salsamendi	1341

EA2008a	Granada, 1 - Passeig de Sant Antoni	Anna Isabel Serra	1466
EA2008b	Portella, 11	Iban Cabrelles	1441
EA2008c	Portella, 7	Izadi Salsamendi	1838
EA2009a	Portal del Socors	Dolores Ynguanzo	1887
EA2009b	Portal del Roser	Eduard Solà	1658
EA2010a	Baixada del Roser	Isabel Peña	2125
EA2010c	Hort de l'Arquebisbe	Isabel Peña	1845
EA2011	Baixada del Roser	Isabel Peña	2125
EA2012a	Muralla romana i Baluard de Santa Tecla. Tram Via de l'Imperi 13C , 19 B i accés Passeig Arqueològic	Joan Menchon	
EA2012b	Granada, 7	Dolores Ynguanzo	2123
EA2013a	Baixada del Roser - Passeig Arqueològic entre accés i Fortí Negre	Joan Menchon, Carme Subiranas	2300
EA2013b	Muralla romana (tram Lestonnac)	Joan Menchon, Marta Bru	
EA2014a	Tram del carrer Puig d'en Sitges, 17- Baluard de Sant Antoni	Carme Subiranas	
EA2014b	Muralles (Passeig Arqueològic), Fòrum de la Colònia, Amfiteatre	Dolores Ynguanzo	2248
EA2015a	Portella, 7	Jordi Vilà	2297
EA2015b	Puig d'en Sitges, 3	Marta Bru	2261

A.1.5.3 BREU DESCRIPCIÓ DE LES INTERVENCIIONS MÉS RELLEVANTS

Seguidament, presentem en format breu les fitxes-resum de les intervencions arqueològiques que en els darrers anys han fet aportacions significatives en el coneixement de l'estructura, el traçat o els components de la muralla romana de Tarragona.

1977-78	FORTÍ NEGRE
DIRECCIÓ:	Theodor Hauschild
TREBALLS REALITZATS:	Nou sondeigs sense exhaurir l'estratigrafia arqueològica.
RESULTATS:	L'estructura defensiva moderna oculta una reculada de la muralla i una possible torre tardo-republicana.
DOCUMENTACIÓ GRÀFICA DE REFERÈNCIA:	DA01

1984	TORRES DE MINERVA I DEL CABISCOL
DIRECCIÓ:	Theodor Hauschild
TREBALLS REALITZATS:	
RESULTATS:	A la torre de Minerva les excavacions arqueològiques van posar de manifest l'existència de portes, dues espitlleres i un pilar interior de sustentació que corresponen a la primera fase de la muralla.
DOCUMENTACIÓ GRÀFICA DE REFERÈNCIA:	DA02, DA03 i DA04

Febrer de 1991	QUADRES DE L'ANTIC ESCORXADOR
DIRECCIÓ:	Julio Agraz, Joan Menchón
TREBALLS REALITZATS:	Sondeig de 2 x 2 m.
RESULTATS:	Es localitzen blocs de pedra moguts procedents dels enderrocs dels anys 30. Es visualitza la muralla i una portella megalítica parcialment desmuntada el 1932. Restes d'una possible rampa d'accés al pas de ronda superior. Restes arqueològiques dels segles XVI i XVII.

21-31 de maig de 1991	CARRER D'EN GRANADA, 11
DIRECCIÓ:	Joan Menchón i Bes
TREBALLS REALITZATS:	Sondeig a l'exterior de la muralla.
RESULTATS:	Es localitza la fonamentació de la muralla del segle XVIII rematada per una filada de carreus.

1992	QUADRES DE L'ANTIC ESCORXADOR
DIRECCIÓ:	Joan Menchon
TREBALLS REALITZATS:	Excavació extensiva.
RESULTATS:	Es documenta un angle de la muralla romana de la segona fase. Aquesta obra està acompanyada per l'aixecament d'una portella de la que queden vestigis d'un muntant i de part de l'altre i d'una construcció paral·lela als llenços que podria ser una rampa d'accés al pas de ronda. També es documenta una torre medieval, està feta amb carreus romans reaprofitats i lligats amb morter de calç.
DOCUMENTACIÓ GRÀFICA DE REFERÈNCIA:	DA06, DA07 i DA08

1992	PLAÇA ROVELLAT, 1
DIRECCIÓ:	Jordi López Vilar
TREBALLS REALITZATS:	Obertura de tres cales, dues tocant a la façana de la plaça d'en Rovellat i una perpendicular a la muralla.
RESULTATS:	Es localitzen tres filades de blocs ciclopis a la cala 2. Es parla d'un rebliment intern de la muralla fet amb pedres que no s'excava. Sobre aquestes tres peces es documenta un nivell de terres modern.

1994-95	CARRER GRANADA, 11
DIRECCIÓ:	Lluís Piñol
TREBALLS REALITZATS:	Sondeigs.
RESULTATS:	Localització de l'exterior d'una de les rampes que donaven accés a la muralla tardo-republicana semblant a la que hi ha en el subsòl del Museu Arqueològic. Es conserven dues filades de carreus megalítics i sis de carreus encoixinats del llenç interior de la rampa. Es documenta parcialment el llenç interior de la muralla. Es detecta un nivell de circulació alt imperial.

1994-95	CASA CANALS
DIRECCIÓ:	Lluís Piñol
TREBALLS REALITZATS:	Sondeigs i excavació en extensió vinculats amb obres de rehabilitació de la casa, sobretot a la zona del jardí.
RESULTATS:	Traces d'estrats d'època romana sense estructures. Edifici del segle XV.

1998	BAIXOS DEL MNAT
DIRECCIÓ:	Cristina Benet
TREBALLS REALITZATS:	Neteja i adequació del tram de muralla situat a la planta baixa del museu.
RESULTATS:	Neteja dels dos paraments de la muralla. Neteja i consolidació dels punts on es localitzaven els tovots del rebliment interior de la muralla.

2000	PORTAL DE SANT MAGÍ
DIRECCIÓ:	Joan Menchon, I. Teixell
TREBALLS REALITZATS:	Cales, seguiment del desmuntatge del tapiat del portal.
RESULTATS:	

2002	CARRER D'EN GRANADA, 9
DIRECCIÓ:	Jacinto Sánchez, Josep A. Remolà
TREBALLS REALITZATS:	Sondeigs.
RESULTATS:	Es localitza el gruix de la muralla amb els paraments intern i extern a l'alçada del sòcol megalític. Del parament extern de carreus se'n conserven 9 filades, mentre que de l'intern només una, la que fa de límit amb el sòcol. S'identifica també una rampa d'accés al pas de ronda de la muralla.

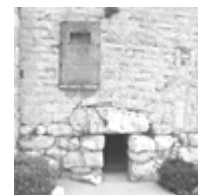
2006-2007	CARRER DE LA PORTELLA, 7
DIRECCIÓ:	Izadi Salsamendi
TREBALLS REALITZATS:	Lectura de paraments de l'edifici, excavació del subsòl a nivell de planta baixa i primer pis.
RESULTATS:	Es documenten els dos llenços de la muralla amb una separació de 4,5 m. L'interior, de carreus sobre un sòcol megalític de dues filades que recolzen directament sobre el subsòl sense trinxera de fonamentació. Només es conserven quatre filades de carreus, ja que a nivell del primer pis en època medieval es van tallar els carreus que només es conserven en els punts on coincideixen amb les parets mestres, que continuen fins al segon pis. El llenç exterior només s'ha documentat als sondeigs fets dins la muralla i en el pany que es veu pel passeig de Sant Antoni. Hi ha també un tirant de subjecció que només conserva una filada col·locada sobre el rebliment de toves romanes. A la planta baixa es documenta una rampa d'accés a la part superior de la muralla, de 3,5 m d'amplada. La rampa consta d'una fonamentació megalítica (dues filades) i elevació de parament de carreus. La rampa i la muralla estan lligades ja que la base de la muralla disposava d'un encaix per a la rampa. Només es

	<p>conserva una cantonada i pràcticament només a nivell de la base megalítica, que presenta un rebliment interior de pedres lligades amb fang.</p> <p>L'excavació del subsòl s'ha realitzat al primer pis. L'espai està delimitat pels dos llenços de muralla i les parets mitgeres de la casa. Es localitzen restes de les successives ocupacions de l'interior de la muralla des d'època medieval. A continuació s'ha documentat el rebliment de tovots original de la muralla. Fan 30 x 45 x 5 cm. En algun punt on els tovots estaven malmesos s'ha pogut arribar fins al emplecton o massissat inferior de la muralla. És a dir, hi havia una base d'uns 3 m d'alçada (sòcol megalític i les 4 primeres filades de carreus) en què el rebliment era de pedres de mida gran i molt gran disposades de manera irregular i lligades amb terra. Per sobre hi ha un estrat de preparació per a la col·locació dels tovots, de 5 cm de gruix, de terres de color marró amb moltes pedres petites. Per sobre es documenta un nivell de treball fet amb carreus trencats generat en el moment de construcció de la muralla. Per sobre hi havia un estrat de terres marronoses de compactació mitjans sobre el que hi havia els tovots. Es documenten també estructures medievals</p>
--	---

2007	BAIXADA DEL ROSER 2-8 / VIA DE L'IMPERI
DIRECCIÓ:	Joan Menchón, Mariona Valldepérez
TREBALLS REALITZATS:	Obertura d'una cala a tota l'amplada del pas de ronda en un punt on es localitzava, des de la via de l'Imperi, una taca d'humitat.
RESULTATS:	Identificació d'estratigrafia del rebliment interior de la muralla, amb nivells constructius vinculats amb reformes corresponents als segles XVII i XVIII. En el tall estratigràfic es documenta la cara interior del llenç exterior de la muralla romana. A la banda interior hi ha un mur de maçoneria que correspon al mur de fonamentació de la casa del carrer Roser 2-8.
DOCUMENTACIÓ GRÀFICA DE REFERÈNCIA:	DA09 i DA10

2008	CARRER DE LA PORTELLA, 7
DIRECCIÓ:	Izadi Salsamendi
TREBALLS REALITZATS:	Seguiment de treballs de restauració.
RESULTATS:	Intervenció de restauració de les toves de l'emplecton trobat al subsòl de l'edificació i d'altres elements muraris vinculats amb la muralla romana (fulls interior i exterior).
DOCUMENTACIÓ GRÀFICA DE REFERÈNCIA:	DA11

2008	CARRER D'EN GRANADA, 1
DIRECCIÓ:	Anna Isabel Serra Masdeu
TREBALLS REALITZATS:	Seguiment dels treballs de restauració superficial del llenç exterior de la muralla.
RESULTATS:	Treballs vinculats amb la restauració de la façana de la muralla que dona al Passeig Sant Antoni que va comportar la reposició de carreus.

2009	PORTAL DELS SOCORS
DIRECCIÓ:	Maria Dolores Yngunzu
TREBALLS REALITZATS:	Excavació de 16 x 3,7 m del pas de ronda fins a diverses profunditats (de 30-40 cm a 1 o 1,5 m). Sondeig en el mur sud de l'interior del portal.
RESULTATS:	Estructures modernes afegides al pas de ronda.

2010	HORT DE L'ARQUEBISBE
DIRECCIÓ:	Isabel Peña
TREBALLS REALITZATS:	Intervenció derivada dels treballs de restauració de la muralla després d'una ensulsiada. Buidatge de part dels nivells que no es van esllavissar el 2005 però que encara amenaçaven l'estabilitat de la muralla.
RESULTATS:	Es localitzen diversos nivells d'argiles que corresponen als reompliments de la segona fase de la muralla. L'estat de conservació és molt parcial a causa d'afectacions posteriors. Es documenten alguns nivells vinculats amb les argiles que presenten fragments petits de pedra mèdol i que segurament corresponen a nivells de treball.

2010-2011	BAIXADA DEL ROSER
DIRECCIÓ:	Isabel Peña
TREBALLS REALITZATS:	Seguiment del sanejament interior de la muralla previ a la intervenció de consolidació estructural.
RESULTATS:	Argiles de rebliment de la segona fase (toves). Mur travesser de la muralla.

2012	CARRER D'EN GRANADA, 7
DIRECCIÓ:	Maria Dolores Yngunzu
TREBALLS REALITZATS:	Estudi de l'edifici, cales de sondeig als paraments.
RESULTATS:	Documentació de la muralla romana a les cales 2, 3, 4, 11 reaprofitada com a parament de l'edifici a la façana del passeig Sant Antoni. S'ha localitzat a nivell de l'entresòl la cara interna del parament extern de la muralla. A nivell de

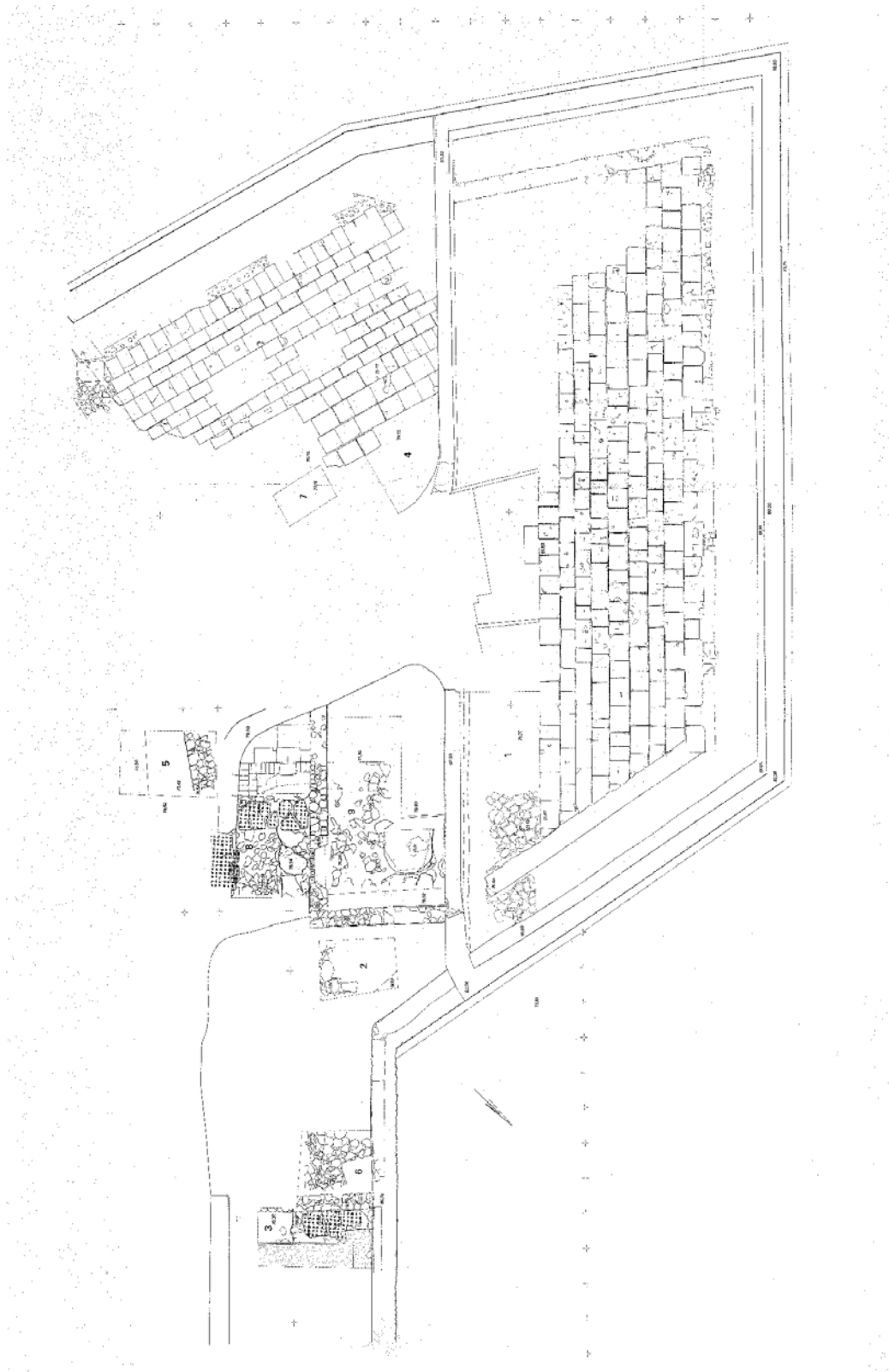
	planta baixa es documenta tot el gruix de la muralla. Cala 11: un dels murs transversals de reforç. Altres elements: 2 arcs apuntats i dos de mig punt corresponents a la casa.
--	--

2015	CARRER PUIG D'EN SITGES, 3
DIRECCIÓ:	Marta Bru
TREBALLS REALITZATS:	Repicat de parets.
RESULTATS:	No s'observa en cap punt el basament megalític ni de la primera ni de la segona fase de la muralla. Es documenta part de l' <i>opus quadratum</i> del parament de la segona fase de la muralla. Són 9 carreus a la vista de la cara interna, la resta del parament presenta revestiments més moderns. En principi es diria que es conserva tot el gruix de la muralla a nivell de la planta baixa. Es documenta també un dels murs transversals de la muralla fet de carreus, que queda parcialment conservat en un dels brancals d'un corredor que porta a una finestra oberta a la muralla a la banda del passeig Sant Antoni.

A.1.5.4 DOCUMENTACIÓ GRÀFICA PROCEDENT DE LES EXCAVACIONS ARQUEOLÒGIQUES

A continuació es fa un recull de la documentació gràfica més rellevant elaborada en els diferents treballs de recerca arqueològica realitzats fins a la data d'avui.

En la petita taula que les acompanya es dona una breu descripció amb dades bàsiques com la data d'elaboració i el seu autor.

Codi de ref:	Contingut:	Planta de la intervenció arqueològica al Baluard de Santa Bàrbara (Fortí Negre)	
DA01	Procedència / Autor:	Theodor Hauschild	Data aproximada: 1977-78

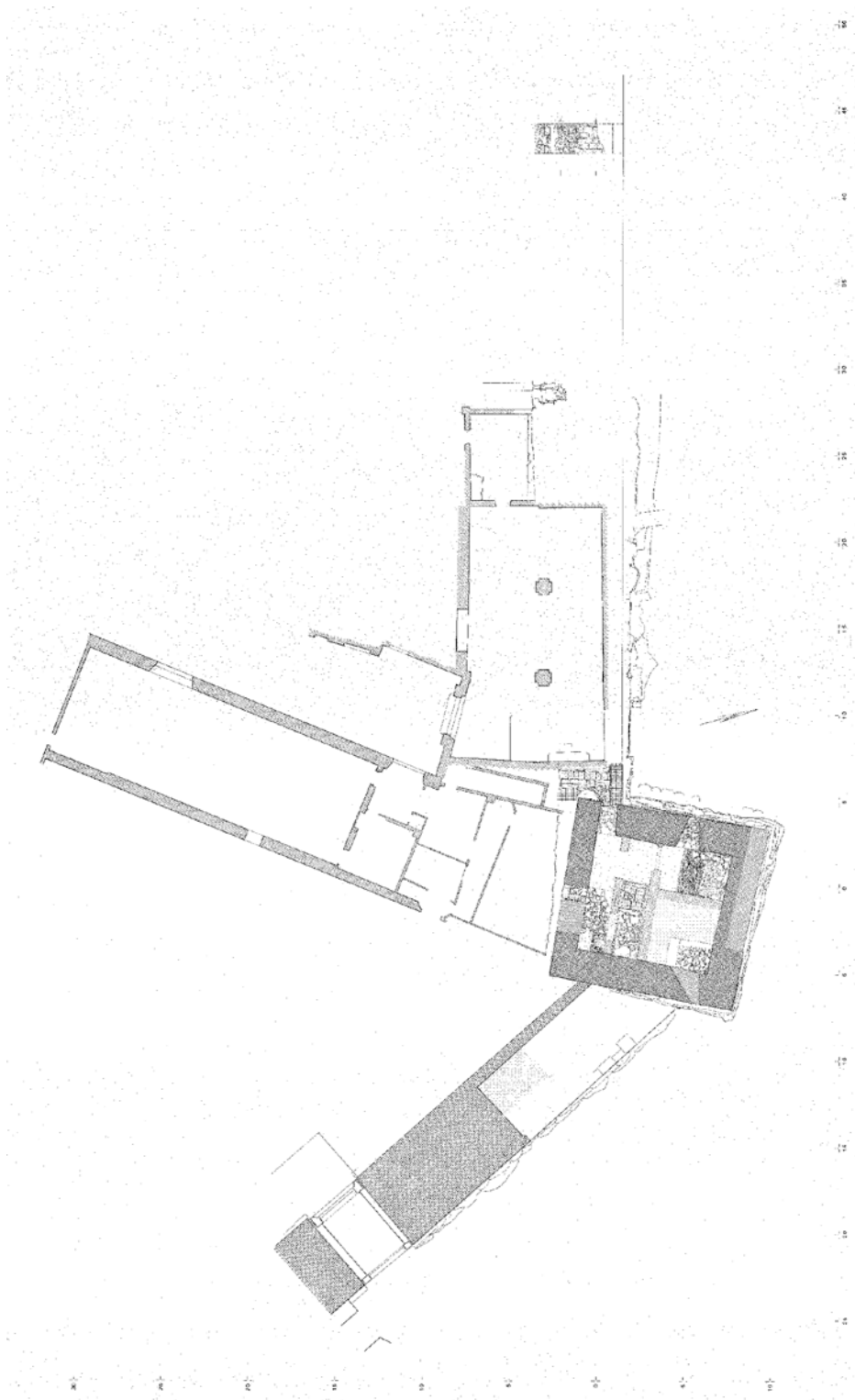

Generalitat de Catalunya

Departament de Cultura

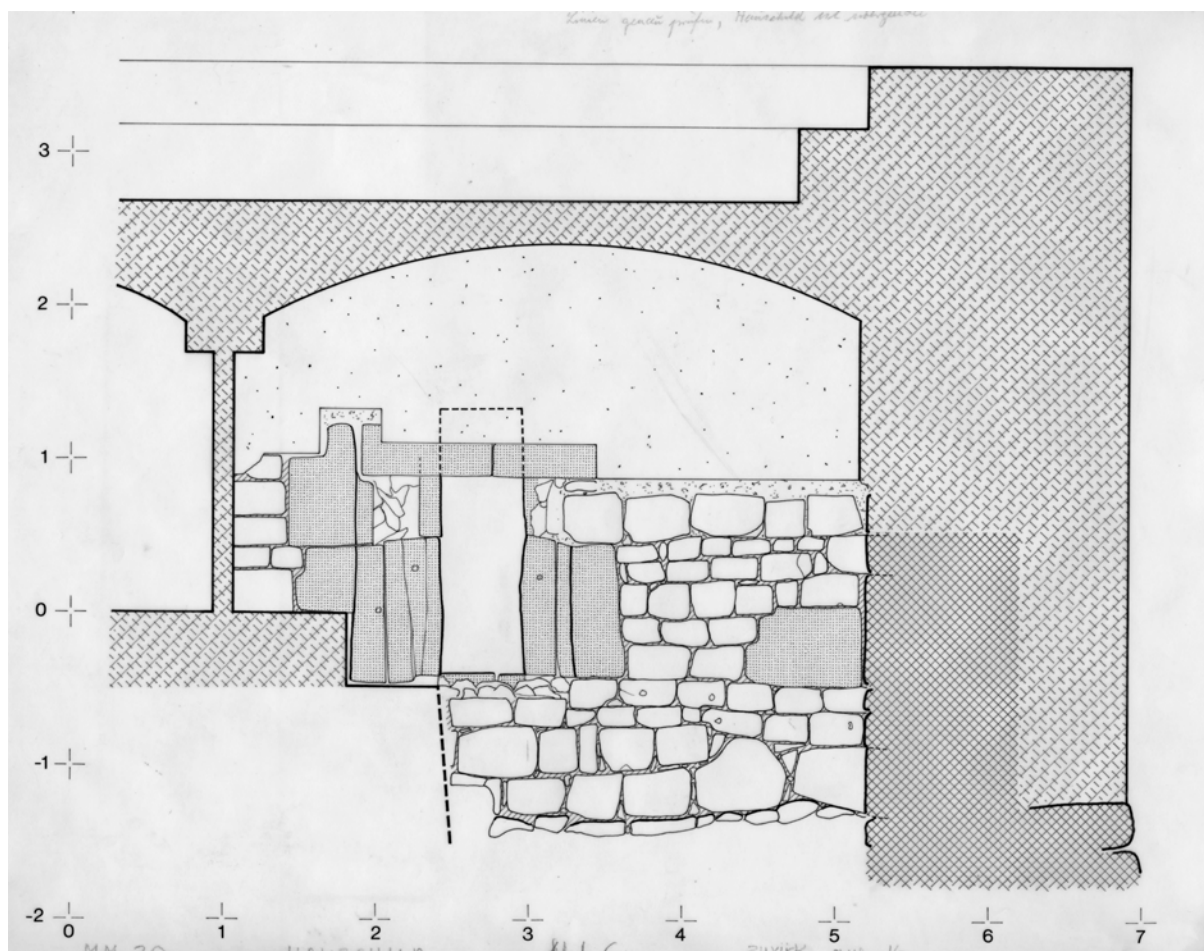
Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni

Servei del Patrimoni Arquitectònic

Codi de ref:	Contingut:	Planta de la intervenció arqueològica a la Torre de Sant Magí
DA02	Procedència / Autor:	Theodor Hauschild
		Data aproximada: 1984

Portaferrissa, 1 (Palau Moja)
08002 Barcelona
Telèfon 933 16 27 40
Fax 933 16 27 41

Codi de ref:	Contingut: Intervenció arqueològica a la Torre de Minerva. Alçat interior	
DA03	Procedència / Autor: Theodor Hauschild	Data aproximada: 1984

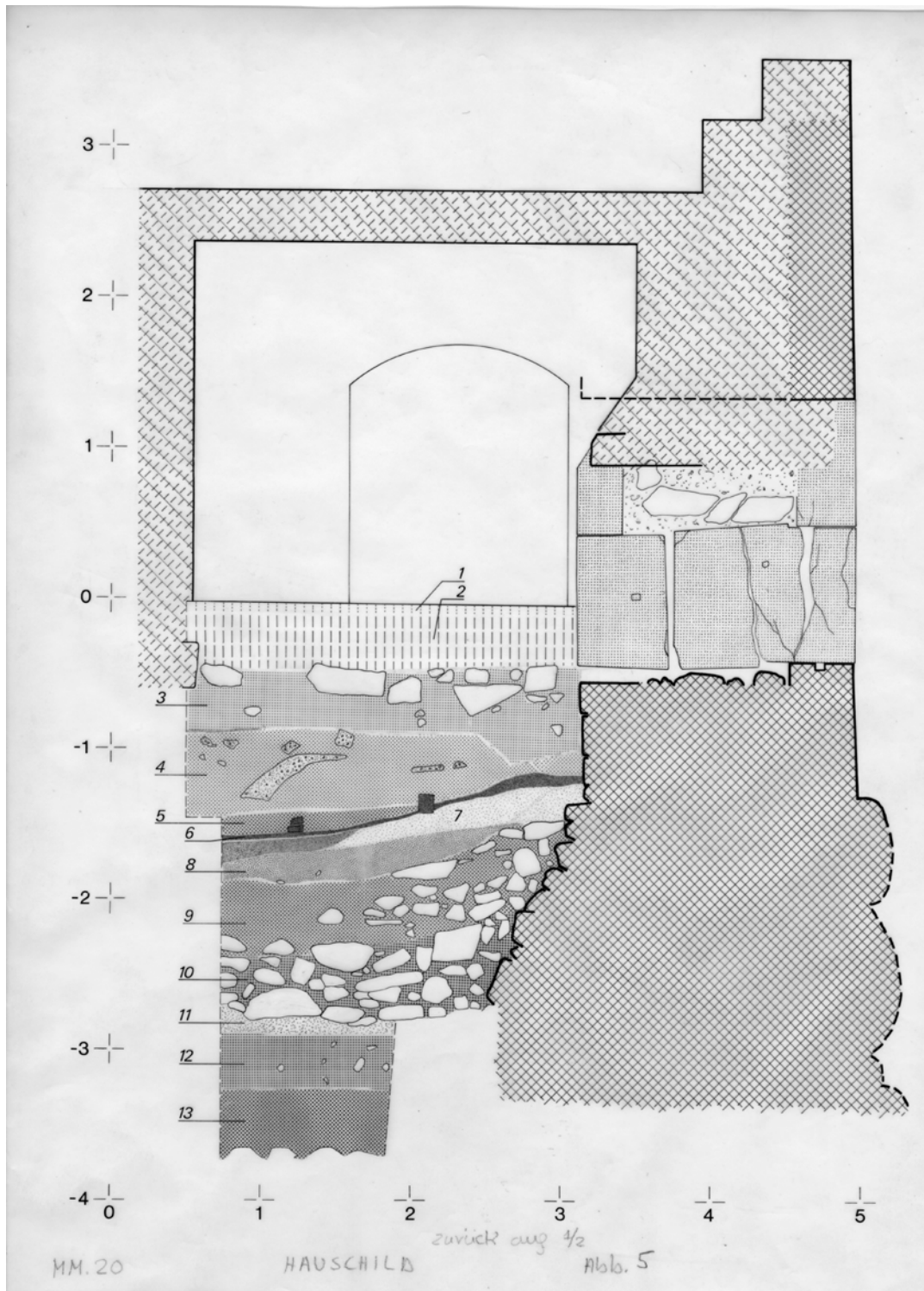

Generalitat de Catalunya

Departament de Cultura

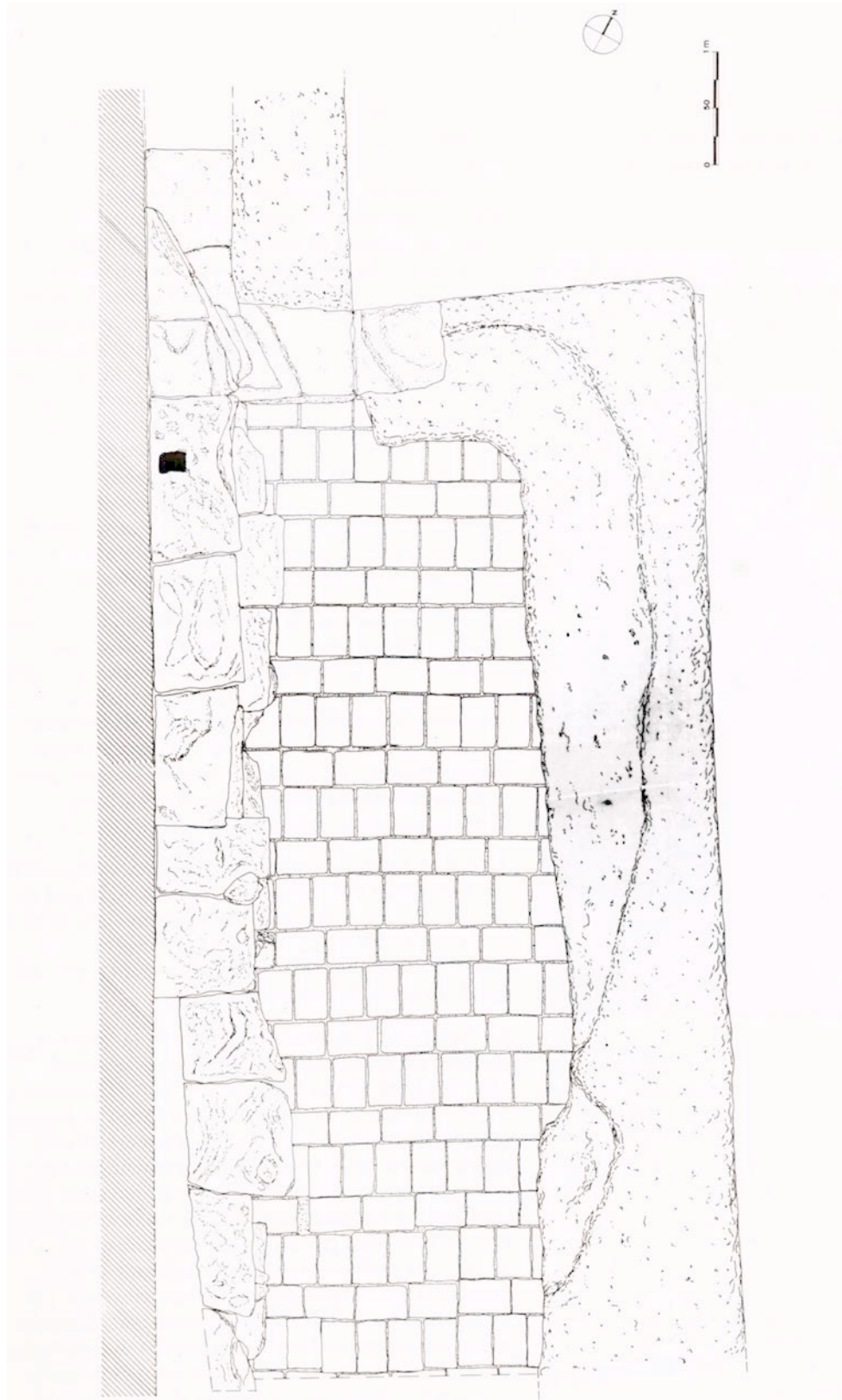
Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni

Servei del Patrimoni Arquitectònic

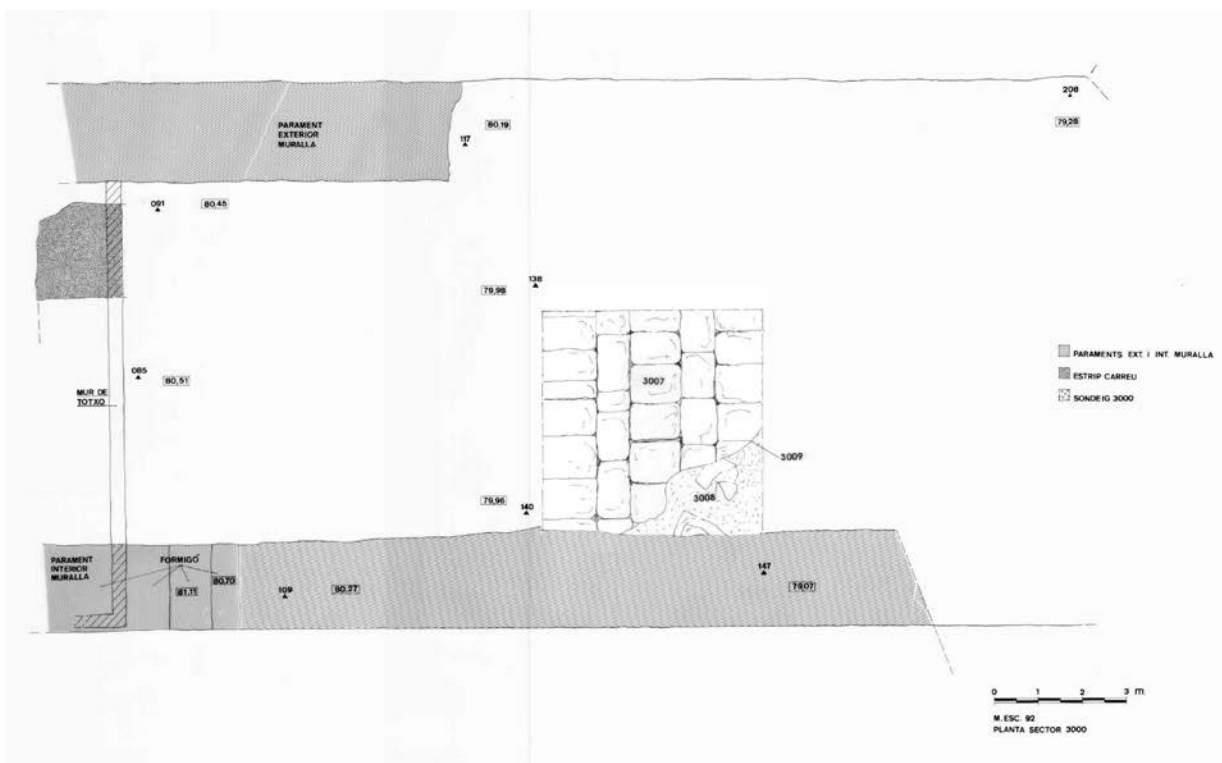

Codi de ref:	Contingut: Intervenció arqueològica a la Torre de Minerva. Secció	
DA04	Procedència / Autor: Theodor Hauschild	Data aproximada: 1984

Portaferrissa, 1 (Palau Moja)
08002 Barcelona
Telèfon 933 16 27 40
Fax 933 16 27 41

Codi de ref:	Contingut:	Planta de disposició de les toves a l'interior de la muralla a la excavació a l'interior de la capçalera del circ	
DA05	Procedència / Autor:	TED'A, publicat a Aquilué et alii, 1991	Data aproximada: 1990

Codi de ref:	Contingut: Intervenció arqueològica a la zona de l'antic escorxador. Planta de l'interior de la muralla	
DA07	Procedència / Autor: Joan Menchón	Data aproximada: 1992

Generalitat de Catalunya

Departament de Cultura

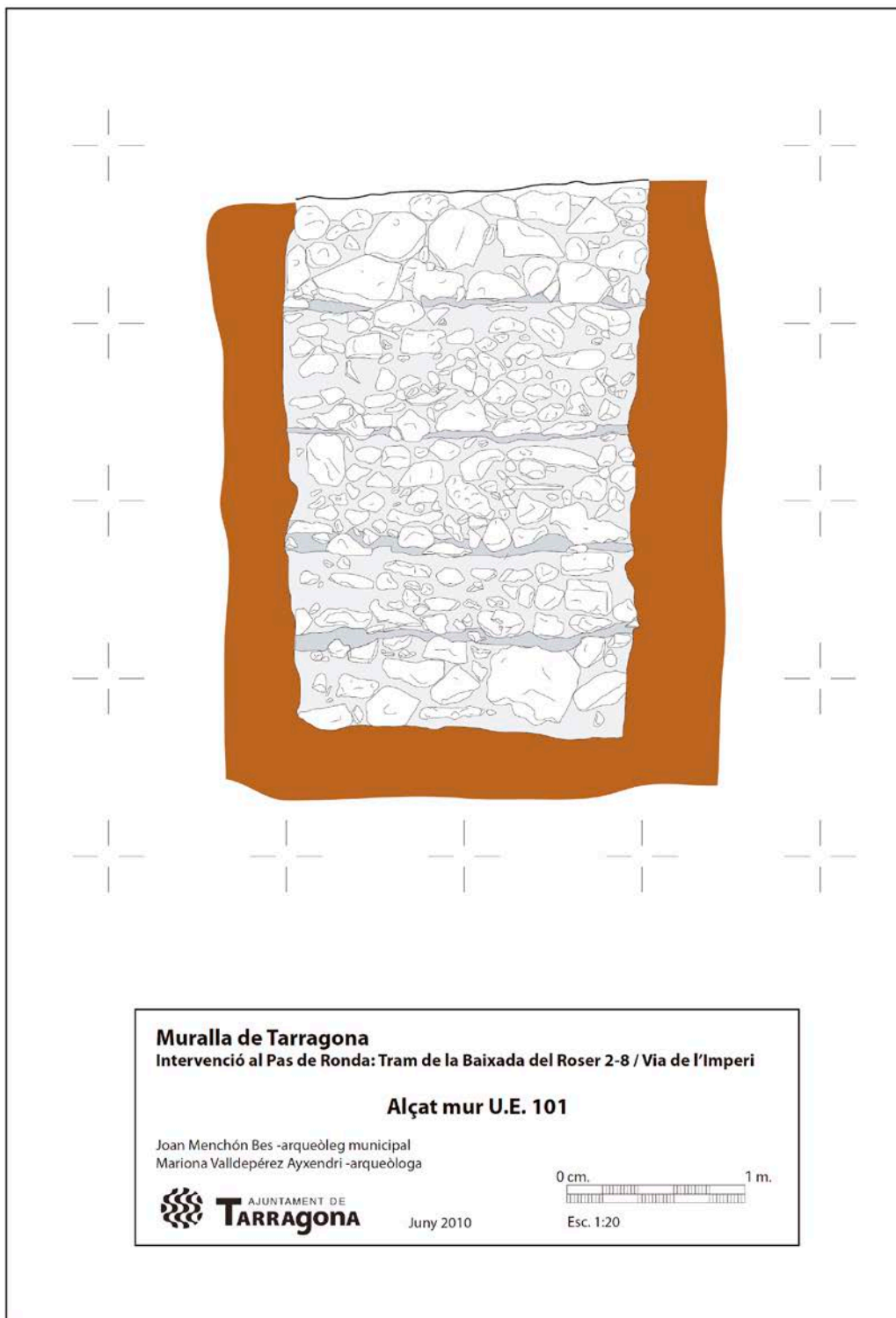
Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni

Servei del Patrimoni Arquitectònic

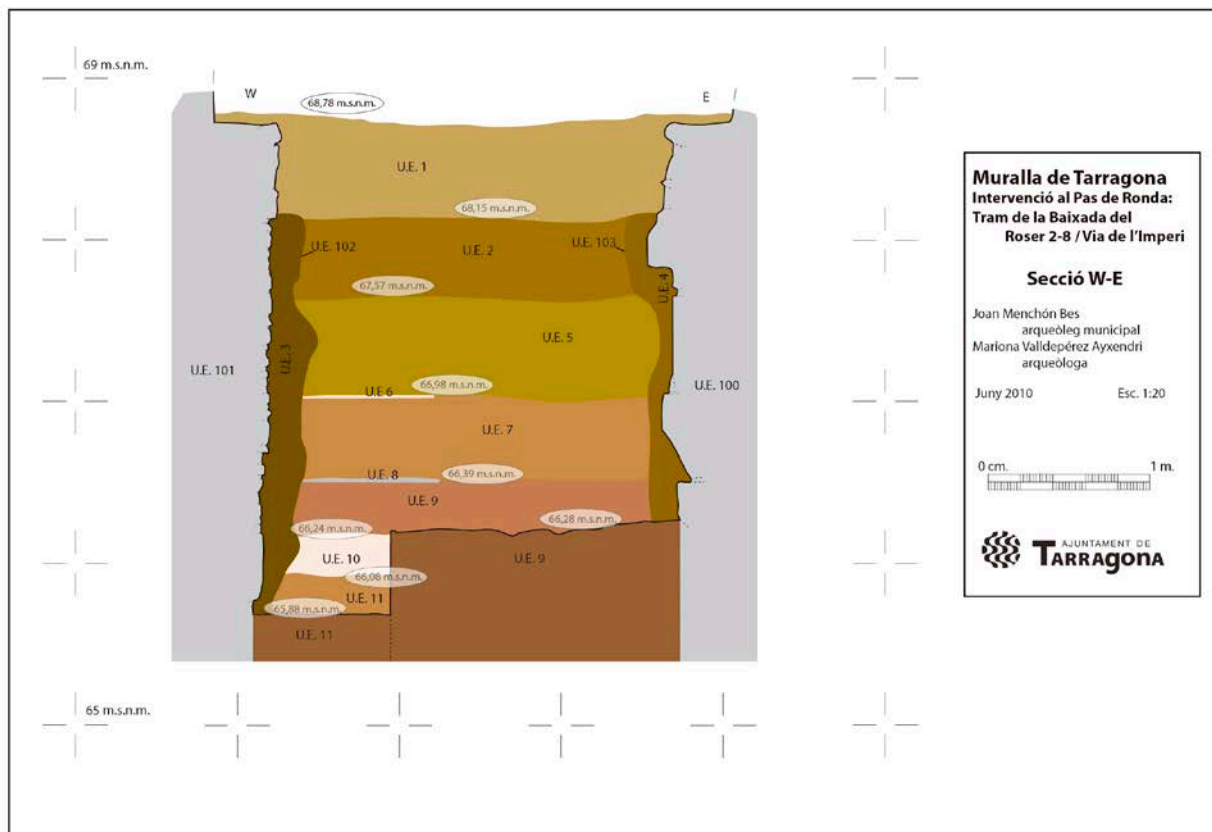

Codi de ref:	Contingut: Intervenció arqueològica a la zona de l'antic escorxador. Planta de les estructures de la torre medieval	
DA08	Procedència / Autor: Joan Menchón	Data aproximada: 1992

Portaferrissa, 1 (Palau Moja)
08002 Barcelona
Telèfon 933 16 27 40
Fax 933 16 27 41

Codi de ref:	Contingut: Baixada del Roser 2-8 /Via Imperi. Alçat interior mur u.e. 101	
DA09	Procedència / Autor: Joan Menchón / Mariona Valldepérez	Data aproximada: 2007

Codi de ref:	Contingut: Baixada del Roser 2-8 /Via Imperi. Secció	
DA10	Procedència / Autor: Joan Menchón / Mariona Valdepérez	Data aproximada: 2007

Codi de ref:	Contingut: Carrer Portella 7. Planta final amb les estructures	
DA11	Procedència / Autor: Izadi Salsamendi	Data aproximada: 2006-08

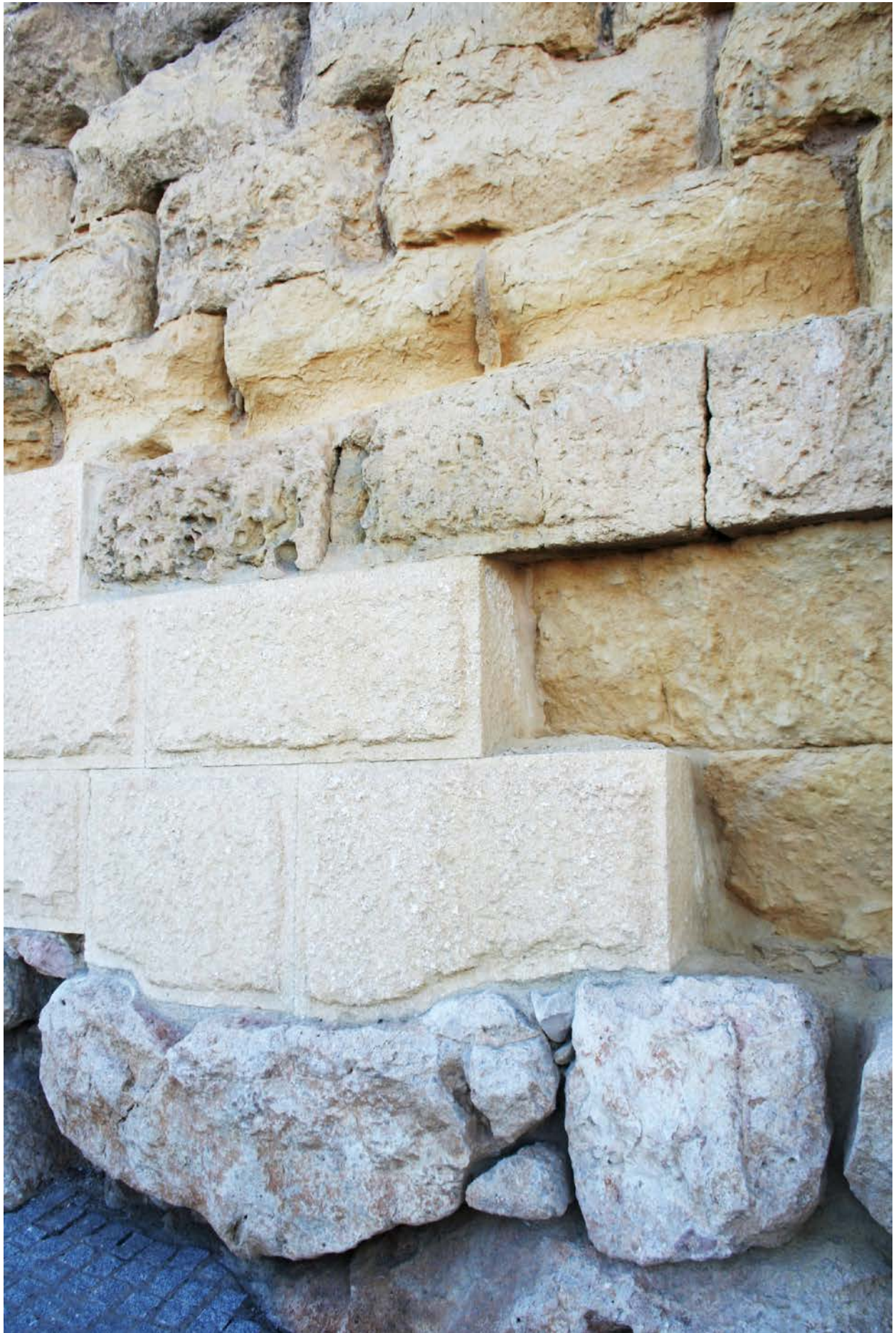

Generalitat de Catalunya

Departament de Cultura

Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni

Servei del Patrimoni Arquitectònic

Portaferrissa, 1 (Palau Moja)
08002 Barcelona
Telèfon 933 16 27 40
Fax 933 16 27 41

A.1.6. INTERVENCIIONS ARQUITECTÒNIQUES REALITZADES

A.1.6.1.- GENERALITATS

Les actuacions històriques realitzades al recinte en la seva condició d'estructura defensiva de caràcter militar es tractaran a l'apartat A.2 - *Memòria Històrica* i es reflecteixen també al A.3 – *Recull i anàlisi de documentació gràfica antiga*.

Deixant doncs al marge aquestes, ens centrarem aquí en recollir i analitzar de manera molt breu les actuacions efectuades sobre les muralles enteses ja com a monument a preservar i com actiu cultural i turístic.

Ens hem de referir altra vegada, com a principal actuació realitzada en aquest sentit, a la creació de l'anomenat Passeig Arqueològic inaugurat l'any 1932 obra dels arquitectes Jeroni Martorell i Josep Mª Pujol. Sobre aquest espai s'ha anat realitzant des d'aleshores diverses actuacions per a millorar l'adequació de l'espai, dotar-lo de serveis o fer més agradable als visitants.

Un altre grup d'accions que es recullen són aquelles reparacions o intervencions d'urgència motivades per esllavissades i ensulides accidentals a les que ja ens hem referit de manera detallada en apartats anteriors. Les primeres actuacions ben documentades en aquest sentit daten de finals del segle XIX i, malauradament, s'han succeït al llarg del temps pràcticament fins avui dia. Com a denominador comú d'aquestes actuacions, després de buidar i sanejar el farciment intern de la muralla, plantegen estintolaments interiors, de tipologies i naturalesa diverses, que permeten garantir l'estabilitat del conjunt. La mateixa finalitat tenen altres intervencions preventives que es recullen, com són la instal·lació de cobertes provisionals o permanents per a protegir de l'alteració provocada per l'aigua de pluja en el seu farciment de terra o tovot, o la instal·lació d'estintolaments provisionals exteriors per evitar nous col·lapses de llenços.

Ja d'època més recent, a partir de l'any 1986, són un seguit d'actuacions (concentrades sobre tot en l'àmbit del passeig de sant Antoni) preocupades per millorar l'aspecte del panys exteriors del monument o per intentar revertir l'important grau de degradació que presenten algunes de les seves parts. Moltes i diverses són les diferents solucions adoptades en aquest sentit, igual que ho són els resultats obtinguts. En aquesta mateixa línia trobarem alguna actuació encaminada a posar en valor noves parts del monument, com per exemple el portal del Socors, algun tram dels pas de ronda, etc.

Farem referència, per últim, a un altre grup d'actuacions relacionades amb obres d'adequació d'espais interiors, en edificis adossats a la muralla, que a més de respectar les parts conservades, han permès ampliar el coneixement d'algunes parts desconegudes.

A.1.6.2.- RELACIÓ DE PROJECTES REDACTATS AMB LA MURALLA

A continuació es fa una relació exhaustiva dels diferents projectes redactats, dels que és té constància, tan si han estat executats com si no.

La informació referent a aquests projectes s'ha estret bàsicament dels arxius dels Serveis Territorials del Departament Cultura de Tarragona i del Museu d'Història de Ciutat. La relació s'ha ordenat cronològicament segons l'any d'execució, si en disposa, s'ha incorporat la referència del núm. d'expedient utilitzat per Comissió Territorial de Patrimoni de la Generalitat de Catalunya que va aprovar l'actuació.

Pàgina anterior:

A1 30 – Detall de restauració d'un pany de la muralla amb substitució de carreus amb degradacions molt elevades (edifici c/ Granada, 1).

REFERENCIA	DATA REDACCIÓ/ NÚM. EXP. COMISSIÓ PATRIMONI	TÍTOL DEL PROJECTE O ACTUACIÓ	AUTOR
PA1889	1889	Restauració de tram de muralla adjacent a la torre del Cabiscol	Ramon Salas i Ricomà
PA1921	1921	Restauració de la muralla als jardins de l'Arquebisbat (executat al 1929)	Ramon Salas i Ricomà
PA1928	1928	Creació del Passeig Arqueològic	Josep M ^a Jujol Jeroni Martorell
PA1936	1936	Restauració tram intern muralla zona Escorxador	Cèsar Martinell
PA1937	1937	Restauració tram muralla compres entre el Fortí Negre i el Portal del Roser	Jeroni Martorell Alejandro Ferrant
PA1940	1940	Restauració d'un tram de muralla al costat del Fortí Negre	Francesc Monravà Soler
PA1963	1963	Restauració d'un tram de muralla al Passeig S. Antoni	Alejandro Ferrant
PA1971a	1971	Neteja muralla, obertura portella dels Jueus, enllumenat i retirada de reixes S XIX, s. Antoni	
PA1971b	1971	Reparacions a la Torre de l'Arquebisbe i creació d'un itinerari turístic	
PA1982	1982	Restauració d'un tram de muralla al Passeig S. Antoni (No executat)	Xavier Romaní
PA1986	1986	Restauració d'un tram de muralla al Passeig S. Antoni	Ramon Aloguín
PA1987	1987	Restauració de la capçalera del circ (muralla i Pretori)	Andrea Bruno
PA1990a	1990	Adequació del pas de ronda de la muralla romana per a la seva visita	Ramon Aloguín
PA1990b	1990	Restauració d'un tram de muralla al Passeig S. Antoni (Executat parcialment)	Andrea Bruno
PA1991a	89/1991-T	Il·luminació muralla tram d'accés al Passeig Arqueològic	
PA1991b	227/1991-T	Restauració de diversos trams a la Baixada del Roser, Portal de S. Antoni i Baluard de S. Antoni	A. Bermúdez J. Menchon P. Arroyo J.R. Costa
PA1993	1993	Neteja i estudi del Portal dels Socors	Joan Menchon A. Rifà
PA1994	1994	Restauració muralla Passeig S. Antoni (Casa Canals)	Jaume R Costa
PA1998a	90/1998-T	Restauració muralla tram Escorxador – Rectorat URV	Ramon Aloguín Jaume R. Costa

PA1998b	123/1998-T	Neteja superficial del tram de la muralla. Sala I del MNAT	
PA1998c	248/1998-T	Obertura antic Portal del Carro a la muralla	Francesc Gallart i Magarolas
PA2003	298/2003-T	Restauració d'un tram de muralla al Passeig S. Antoni (No executat)	Marc Olivé Elias
PA2004	297/2004-T	Restauració d'un tram de muralla al c/ Granada , núm. 1	Xavier Romani Marc Olivé
PA2007a	91/2007-T	Construcció de coberta al tram situat sobre el portal del Roser	Jaume R. Costa
PA2007b	227/2007-T	Construcció de cobertes als trams compresos entre el Fortí Negre i la Torre de l'Arquebisbe; entre l'Arxiu Diocesà i la torre de l'Arquebisbe, i zona de l'Escorxador	Jaume R. Costa
PA2007c	228/2007-T	Restauració de la muralla de Tarragona tram Passeig Arqueològic / Col·legi Lestonnac	Joan Figuerola Joan C. Gavalrà Jordi J Romera
PA2008a	162/2008-T	Restauració de la muralla de Tarragona tram Baixada del Roser 2a etapa sector I del Pla Director	Joan Figuerola Joan C. Gavalrà Jordi J Romera
PA2008b	189/2008-T	Restauració de la muralla de Tarragona tram Hort de l'Arquebisbe, 3a etapa del Pla Director	Joan Figuerola Joan C. Gavalrà Jordi J Romera
PA2009	16/2009-T	Restauració interior Portal dels Socors, 1a etapa sector 4 del Pla Director	Joan Figuerola Joan C. Gavalrà Jordi J Romera J.A. Adell (exec.)
PA2011	3/2011-T	Restauració de la muralla de Tarragona, tram Col·legi Lestonnac, 1a etapa Pla Director	Rafael Vila Rodríguez
PA2012	126/2012-T	Intervenció d'urgència als trams Via de l'Imperi i Baluard de Santa Tecla	Joan Menchon
PA2014a	73/2014-T	Intervenció d'urgència al tram Puig d'en Sitges 17 – Pg. S. Antoni, Via de l'Imperi 13 i 13 B, i pas de ronda del tram escorxador	Josep Ollé Joan Menchon
PA2014b	74/2014-T	Intervenció d'urgència , estintolament muralla Baixada del Roser – Pg. S. Antoni	Josep Ollé Joan Menchon
PA2014c		Restauració de la muralla de Tarragona tram Baixada del Roser, 5a etapa del Pla Director	Joan Figuerola Joan C. Gavalrà Jordi J Romera

A.1.6.3.- BREU ANÀLISI DELS PROJECTES MÉS RELLEVANTS

En les taules que segueixen es fa un breu anàlisi de cada projecte en el que es recull el seu objecte, una síntesi de les actuacions contemplades i del seu grau de desenvolupament.

S'acompanya aquest anàlisi d'un recull, no exhaustiu, d'alguns dels plànols o imatges d'aquests projectes que serveix només per a il·lustrar la qualitat i grau de definició d'aquests treballs. La documentació completa d'aquests projectes es pot consultar a l'arxiu del Servei Territorial del Departament de Cultura de Tarragona d'on s'han extret.

PA1928	CREACIÓ DEL PASSEIG ARQUEOLÒGIC
OBJECTE:	Creació d'un passeig arqueològic per a la visita i contemplació del sector nord de la muralla romana a l'anomenada Falsa Braga
SÍNTESI DE LES ACTUACIONS PROPOSADES:	-Adequació de la contramuralla entre els baluards de santa Tecla i sant Magí com a espai públic visitable. -Reconstrucció de la contramuralla al sector del Fortí Negre. -Creació de sistema de drenatge al llarg de tot l'àmbit. -Enjardinament de l'espai i instal·lació d'elements arquitectònics romans.
GRAU DE DESENVOLUPAMENT:	Executat en 1933
DOCUMENTACIÓ GRÀFICA REPRESENTATIVA ADJUNTA:	PA1928.1 i PA1928.2

PA1936	RESTAURACIÓ TRAM INTERN MURALLA A LA ZONA DE L'ESCORXADOR
OBJECTE:	Reparació d'esllavissada produïda l'any 1936 a la zona de l'escorxador
SÍNTESI DE LES ACTUACIONS PROPOSADES:	-Buidat i sanejat de reblliment intern a la zona de l'esllavissada. -Execució d'estintolament intern amb marcs de formigó transversals formats per sabata, murets adossats a paraments i bigues superiors (parcialment executat). -Reconstrucció de parament de carreus ensorrat.
GRAU DE DESENVOLUPAMENT:	Executat en 1937
DOCUMENTACIÓ GRÀFICA REPRESENTATIVA ADJUNTA:	Fotografies històriques: FH23, FH24 i FH26

PA1937	RESTAURACIÓ TRAM MURALLA COMPRES ENTRE EL FORTÍ NEGRE I EL PORTAL DEL ROSER
OBJECTE:	Reparació d'esllavissada produïda l'any 1935
SÍNTESE DE LES ACTUACIONS PROPOSADES:	1a fase (Jeroni Martorell) -Retirada de l'enderroc i buidat del rebliment intern de la muralla. 2a fase (Alejandro Ferrant) -Reconstrucció de parament ensorrat amb trasdossat de formigó a la part baixa. -Construcció d'una coberta al pas de ronda amb bigues de formigó recolzades sobre els paraments de la muralla i solera de maó.
GRAU DE DESENVOLUPAMENT:	Executat en 1942
DOCUMENTACIÓ GRÀFICA REPRESENTATIVA ADJUNTA:	PA1937, Fotografies històriques: FH16, FH17, FH18, FH19 i FH20

PA1940	RESTAURACIÓ D'UN TRAM DE MURALLA AL COSTAT DEL FORTÍ NEGRE
OBJECTE:	Construcció d'estintolament intern al tram adjacent al flanc oriental del Fortí Negre
SÍNTESE DE LES ACTUACIONS PROPOSADES:	-Buidat del farciment interior de la muralla. -Construcció d'estintolament intern amb estructura de murs travessers i voltes de canó, estructurat en dos nivells i executat en dues fases.
GRAU DE DESENVOLUPAMENT:	Executat entre 1940 i 1942
DOCUMENTACIÓ GRÀFICA REPRESENTATIVA ADJUNTA:	PA1940

PA1986	RESTAURACIÓ D'UN TRAM DE MURALLA AL PASSEIG DE SANT ANTONI
OBJECTE:	Reparació del desgast de la part exterior del parament de carreus
SÍNTESE DE LES ACTUACIONS PROPOSADES:	-Reconstrucció de la part degradada del pany de carreus originals amb maó massís, disposats en filades amb la mateixa inclinació del parament original de carreus i creació de juntes horitzontals mitjançant refós dels maons. -Interposició de làmina asfàltica entre el parament de carreus i la reparació de maons.
GRAU DE DESENVOLUPAMENT:	Executat en 1986
DOCUMENTACIÓ GRÀFICA REPRESENTATIVA ADJUNTA:	PA1986

PA1987	RESTAURACIÓ DE LA CAPÇALERA DEL CIRC (MURALLA I PRETORI)
OBJECTE:	Adequació i posada en valor del conjunt de la capçalera del circ romà per a la visita pública
SÍNTESE DE LES ACTUACIONS PROPOSADES:	Pel que fa a la muralla: -Excavació i buidat parcial del farciment interior del tram entre la torre de les Monges i la <i>Porta Triunfal</i> . -Reparació i consolidació de la cara externa de la muralla i dels paraments de la torre de les Monges. -Adequació de l'accés a l'interior de la torre de les Monges. -Instal·lació de sistema d'il·luminació ornamental de la cara exterior de la muralla.
GRAU DE DESENVOLUPAMENT:	Executat en 1987
DOCUMENTACIÓ GRÀFICA REPRESENTATIVA ADJUNTA:	PA1987

PA1991b	RESTAURACIÓ DE DIVERSOS TRAMS A LA BAIXADA DEL ROSER, PORTAL DE SANT ANTONI I BALUARD DE SANT ANTONI
OBJECTE:	Neteja i restauració de panys de la muralla a la baixada del Roser i portal de sant Antoni i agençament de zona a l'entorn del baluard de sant Antoni
SÍNTESE DE LES ACTUACIONS PROPOSADES:	Pel que fa a la baixada del Roser: -Estudi, neteja i consolidació dels paraments interiors de la muralla. Pel que fa al portal de sant Antoni: -Neteja i restauració d'elements arquitectònics del portal. -Reconstrucció dels panys exteriors de la muralla adjacents al portal (s. XVIII) amb substitució parcial de carreus. Pel que fa al baluard de sant Antoni: -Excavació sobre les restes de l'antic baluard de sant Antoni i plaça interior de l'escorxador. -Adequació de pas entre la plaça de l'escorxador i el passeig Torroja.
GRAU DE DESENVOLUPAMENT:	Executat entre 1991 i 1994
DOCUMENTACIÓ GRÀFICA REPRESENTATIVA ADJUNTA:	PA1991b

PA2004	RESTAURACIÓ D'UN TRAM DE MURALLA AL C/ GRANADA NÚM. 1
OBJECTE:	Restauració del parament exterior de la muralla
SÍNTESE DE LES ACTUACIONS PROPOSADES:	-Eliminació de la reconstrucció de parament feta amb maons ceràmics i de làmina asfàltica interposada (PA1986). -Neteja i consolidació dels paraments de carreus originals. -Substitució parcial dels carreus amb degradacions molt elevades.
GRAU DE DESENVOLUPAMENT:	Executat en 2005
DOCUMENTACIÓ GRÀFICA REPRESENTATIVA ADJUNTA:	PA2004

PA2007a	CONSTRUCCIÓ DE COBERTA AL TRAM SITUAT SOBRE EL PORTAL DEL ROSER
OBJECTE:	Instal·lació de coberta provisional per a la protecció de l'aigua de pluja d'aquest tram de la muralla
SÍNTESE DE LES ACTUACIONS PROPOSADES:	-Sondeig arqueològic per determinar les característiques del farciment i l'origen d'humitats detectades. -Instal·lació de coberta provisional de protecció amb estructura metàl·lica i planxes metàl·liques conformades. -Execució de canal per a la recollida i evacuació de les aigües de pluja.
GRAU DE DESENVOLUPAMENT:	Executat en 2007
DOCUMENTACIÓ GRÀFICA REPRESENTATIVA ADJUNTA:	PA2007a

PA2007b	CONSTRUCCIÓ DE COBERTES ALS TRAMS COMPRESOS ENTRE EL FORTÍ NEGRE I LA TORRE DE L'ARQUEBISBE; ENTRE L'ARXIU DIOCESÀ I LA TORRE DE L'ARQUEBISBE, I ZONA DE L'ESCORXADOR
OBJECTE:	Instal·lació de coberta provisional per a la protecció de l'aigua de pluja d'aquests trams de la muralla
SÍNTESE DE LES ACTUACIONS PROPOSADES:	-Construcció d'una coberta provisional lleugera de planxa d'acer sobre corretges metàl·liques i recolzades sobre encavallades d'acer. -Recollida d'aigües pluvials amb canalons de xapa. -Retirada de part de les terres sobreposades a la part superior de la muralla.
GRAU DE DESENVOLUPAMENT:	No executat
DOCUMENTACIÓ GRÀFICA REPRESENTATIVA ADJUNTA:	PA2007b

PA2007c	RESTAURACIÓ DE LA MURALLA DE TARRAGONA TRAM PASSEIG ARQUEOLÒGIC – COL·LEGI LESTONNAC
OBJECTE:	Obres d'emergència per a recuperar l'estabilitat del tram i restauració de parament exterior
SÍNTESE DE LES ACTUACIONS PROPOSADES:	-Construcció d'estintolament provisional. -Buidatge dels materials moderns del nucli amb seguiment arqueològic. -Creació d'una coberta sobre sostre col·laborant, recolzada en encavallades de fusta. -Recollida i conducció d'aigües pluvials de la coberta. -Neteja, consolidació i reintegració volumètrica de pèrdues de volum en els paraments de la cares interior i exterior amb carreus de dimensió i textura similars als originals.
GRAU DE DESENVOLUPAMENT:	No executat
DOCUMENTACIÓ GRÀFICA REPRESENTATIVA ADJUNTA:	PA2007c

PA2008a	RESTAURACIÓ DE LA MURALLA DE TARRAGONA TRAM BAIXADA DEL ROSER (2A ETAPA SECTOR I DEL PLA DIRECTOR)
OBJECTE:	Construcció d'estintolament intern i restauració d'aquest tram de muralla
SÍNTESI DE LES ACTUACIONS PROPOSADES:	<ul style="list-style-type: none">-Buidat del farciment interior de la muralla fins arribar a nivells estables.-Construcció d'encavallades de fusta a l'interior de la muralla.-Execució de coberta amb acabat de lamel·les de fusta artificial sobre forjat de sostre col·laborant.-Instal·lació de canal de xapa per a la recollida i canalització de les aigües de pluja.-Neteja, consolidació i reintegració volumètrica de pèrdues de volum en els paraments de la cares interior i exterior amb carreus de dimensió i textura similars als originals.
GRAU DE DESENVOLUPAMENT:	Executat entre 2010 i 2011
DOCUMENTACIÓ GRÀFICA REPRESENTATIVA ADJUNTA:	PA2008a

PA2008b	RESTAURACIÓ DE LA MURALLA DE TARRAGONA TRAM HORT DE L'ARQUEBISBE (3A ETAPA DEL PLA DIRECTOR)
OBJECTE:	Reconstrucció del parament intern esllavissat l'any 2005 i restitució del pas de ronda sobre nova estructura interna
SÍNTESI DE LES ACTUACIONS PROPOSADES:	<ul style="list-style-type: none">-Buidat i sanejat del farciment interior de la muralla.-Reconstrucció del parament intern de carreus de la muralla.-Instal·lació d'encavallades de fusta a l'interior, per assegurar l'estabilitat del conjunt.-Execució de coberta amb acabat de lamel·les de fusta artificial sobre forjat de sostre col·laborant.-Instal·lació de canal de xapa per a la recollida i canalització de les aigües de pluja.-Neteja, consolidació i reintegració volumètrica de pèrdues de volum en els paraments de la cares interior i exterior amb carreus de dimensió i textura similars als originals.
GRAU DE DESENVOLUPAMENT:	Executat entre 2010 i 2011
DOCUMENTACIÓ GRÀFICA REPRESENTATIVA ADJUNTA:	PA2008b

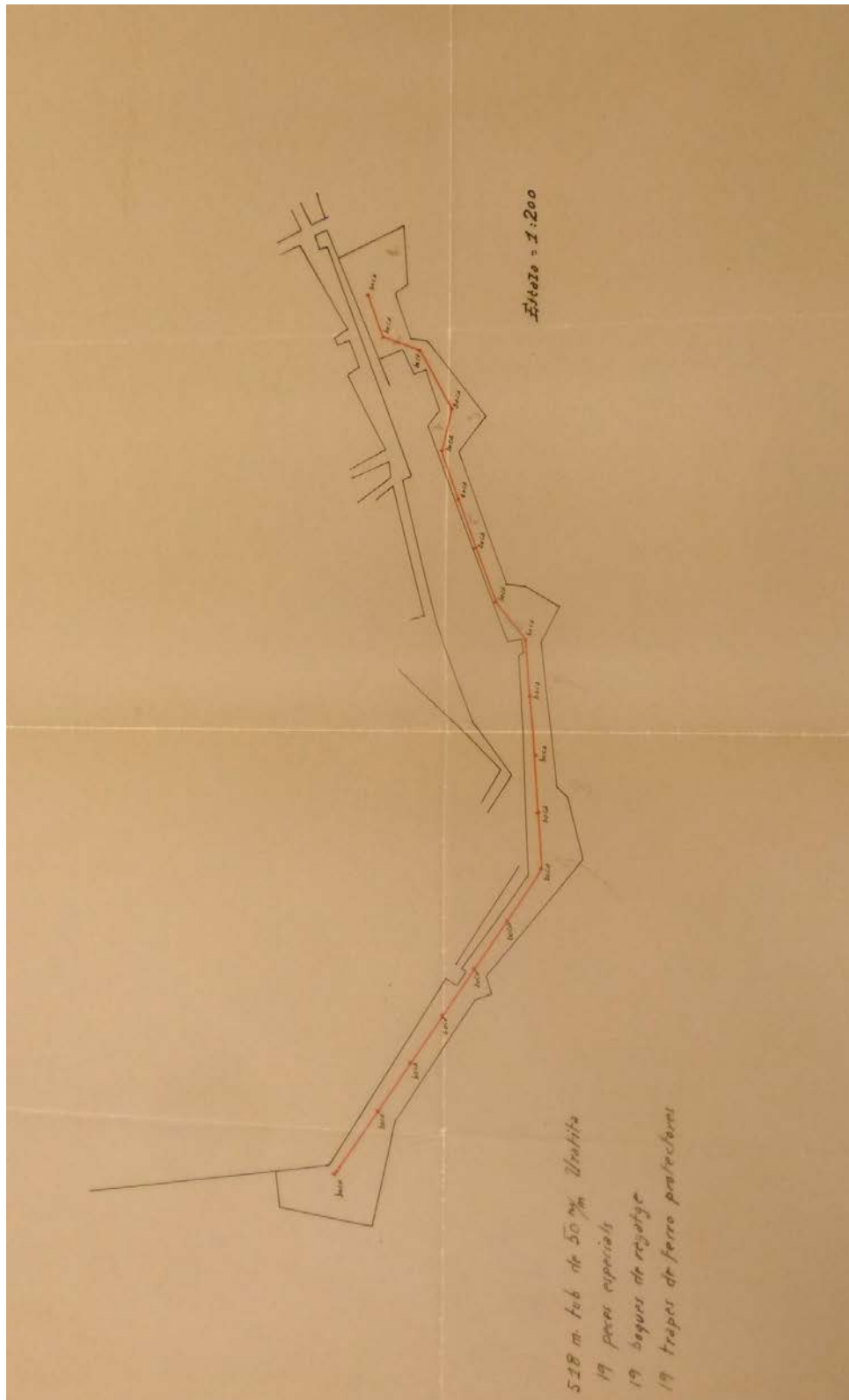
PA2009	RESTAURACIÓ INTERIOR PORTAL DEL SOCORS (1A ETAPA SECTOR 4 DEL PLA DIRECTOR)
OBJECTE:	Restauració de tram del portal del Socors i adequació d'espais interiors per a la visita
SÍNTESI DE LES ACTUACIONS PROPOSADES:	<ul style="list-style-type: none"> -Desmuntatge dels elements constitutius del nucli de la muralla. -Consolidació dels elements estructurals existents. -Protecció de l'interior del portal i dels murs externs de la muralla davant l'acció de l'aigua de pluja, filtracions internes i del subsòl. -Restauració de la degradació dels paraments exteriors amb perill de desprendiments. -Construcció d'una escala per a la comunicació amb els espais dels nivells superiors sense accés (no executat). -Execució d'una coberta ventilada com a base de paviment de lamelles de fusta (executat parcialment). -Construcció d'un badalot d'escala per accedir al pas de ronda des d'un dels espais superiors (no executat). -Execució de tancaments de vidre en l'obertura interior i exterior (no executat).
GRAU DE DESENVOLUPAMENT:	Executat parcialment, entre 2010 i 2011, d'acord amb els criteris de la direcció d'obra.
DOCUMENTACIÓ GRÀFICA REPRESENTATIVA ADJUNTA:	PA2009

PA2011	RESTAURACIÓ DE LA MURALLA DE TARRAGONA TRAM COL·LEGI LESTONNAC (1A ETAPA PLA DIRECTOR)
OBJECTE:	Restauració dels llenços de muralla i impermeabilització del pas de ronda
SÍNTESI DE LES ACTUACIONS PROPOSADES:	<ul style="list-style-type: none"> -Construcció d'estintolament i coberta provisional. -Neteja, consolidació i reintegració volumètrica de pèrdues de volum en els paraments de la cares interior i exterior amb carreus. -Recomposar la unitat superficial dels paraments amb revestiments. -Impermeabilitzar la caixa del pas de ronda, buidant-la parcialment i desaiquant directament a través de les gàrgoles. -Construir un paviment flotant de peces de pedra sobre coberta de formigó.
GRAU DE DESENVOLUPAMENT:	Executat en 2013
DOCUMENTACIÓ GRÀFICA REPRESENTATIVA ADJUNTA:	PA2011

PA2014a	INTERVENCIÓ D'URGÈNCIA AL TRAM PUIG D'EN SITGES 17 – PASSEIG DE SANT ANTONI; VIA DE L'IMPERI 13 I 13 B, I PAS DE RONDA DEL TRAM ESCORXADOR
OBJECTE:	Reforç provisional de parament degradat de la muralla al tram adjacent al baluard de sant Antoni i instal·lació de xarxes de protecció i manteniment del coronaments dels trams de via Imperi i de l'escorxador
SÍNTESI DE LES ACTUACIONS PROPOSADES:	<p>Pel que fa al passeig de sant Antoni:</p> <ul style="list-style-type: none">-Recalç amb murets de formigó de la muralla descalçada.-Reparació provisional de pèrdues volumètriques en carreus amb fàbrica de maó i acabat arrebossat de morter de calç amb pàtina de color.-Impermeabilització de coronaments amb morter de calç.-Impermeabilització provisional de coberta. <p>Pel que fa als altres àmbits es van fer tasques de manteniment en els coronaments i instal·lació de xarxes de protecció.</p>
GRAU DE DESENVOLUPAMENT:	Executat en 2014
DOCUMENTACIÓ GRÀFICA REPRESENTATIVA ADJUNTA:	-

PA2014c	RESTAURACIÓ DE LA MURALLA DE TARRAGONA TRAM BAIXADA DEL ROSER, 5A ETAPA DEL PLA DIRECTOR
OBJECTE:	Construcció d'estintolament intern i restauració d'aquest tram de muralla
SÍNTESI DE LES ACTUACIONS PROPOSADES:	<p>Construcció d'estintolament intern i restauració d'aquest tram de muralla</p> <ul style="list-style-type: none">-Buidat del farciment interior de la muralla fins arribar a nivells estables.-Construcció d'encavallades de fusta a l'interior de la muralla.-Execució de coberta amb acabat de lamelles de fusta artificial sobre forjat de sostre col·laborant.-Instal·lació de canal de xapa per a la recollida i canalització de les aigües de pluja.-Neteja, consolidació i reintegració volumètrica de pèrdues de volum en els paraments de la cares interior i exterior amb carreus de dimensió i textura similars als originals.
GRAU DE DESENVOLUPAMENT:	Pendent d'execució
DOCUMENTACIÓ GRÀFICA REPRESENTATIVA ADJUNTA:	PA2014c

Codi de ref:

PA1928.1

CREACIÓ DEL PASSEIG ARQUEOLÒGIC

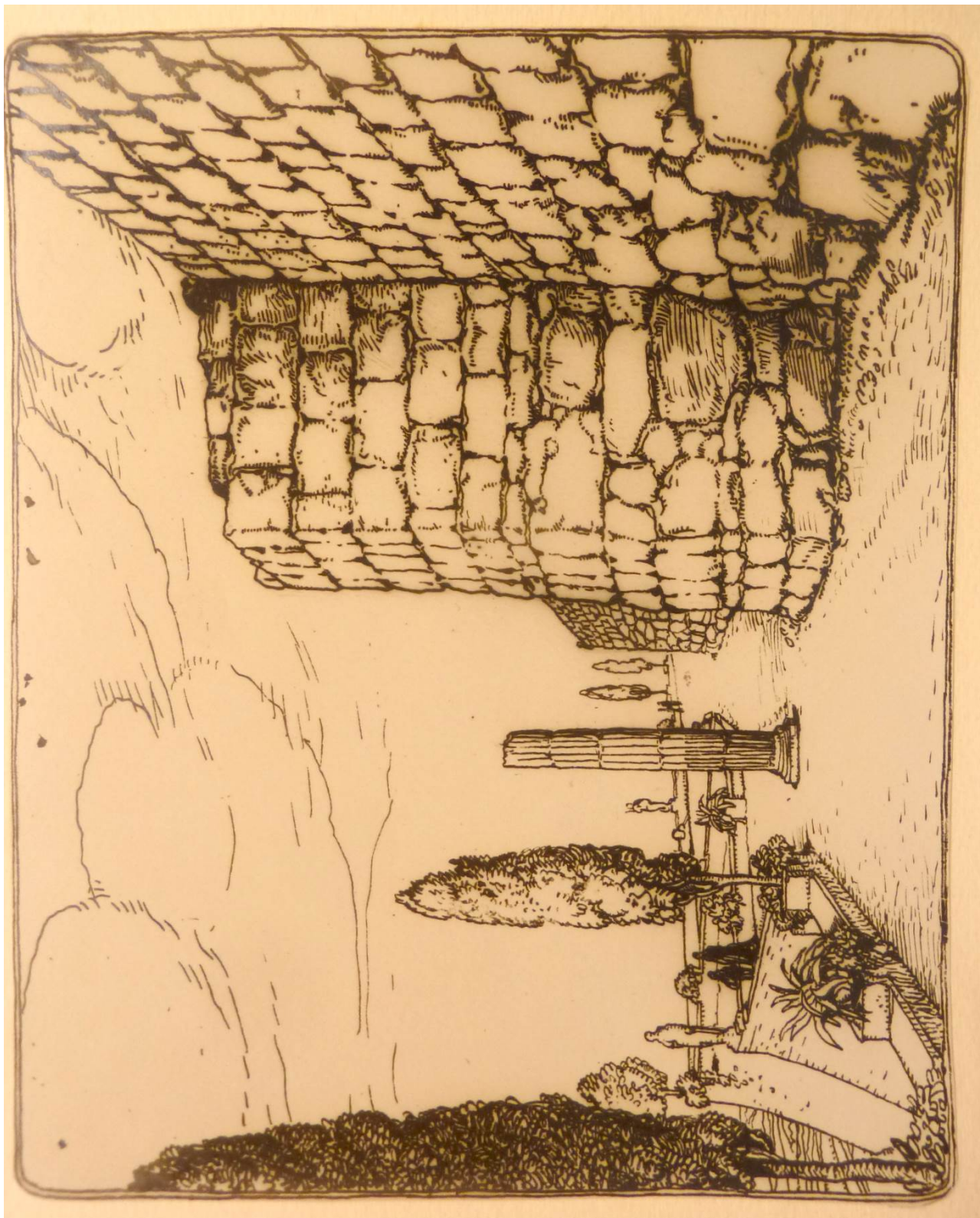

Generalitat de Catalunya

Departament de Cultura

Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni

Servei del Patrimoni Arquitectònic

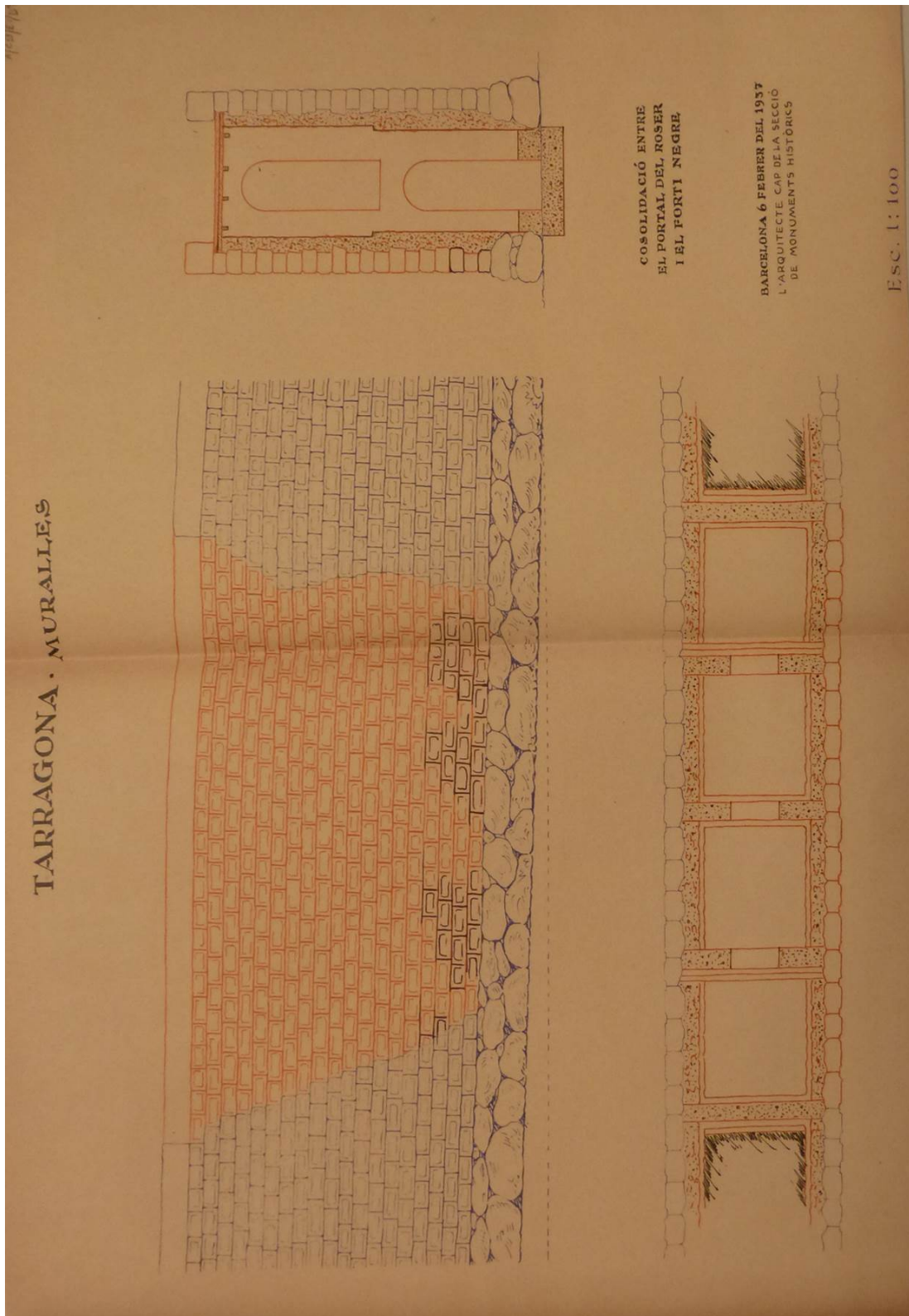

Codi de ref:

PA1928.2

CREACIÓ DEL PASSEIG ARQUEOLÒGIC

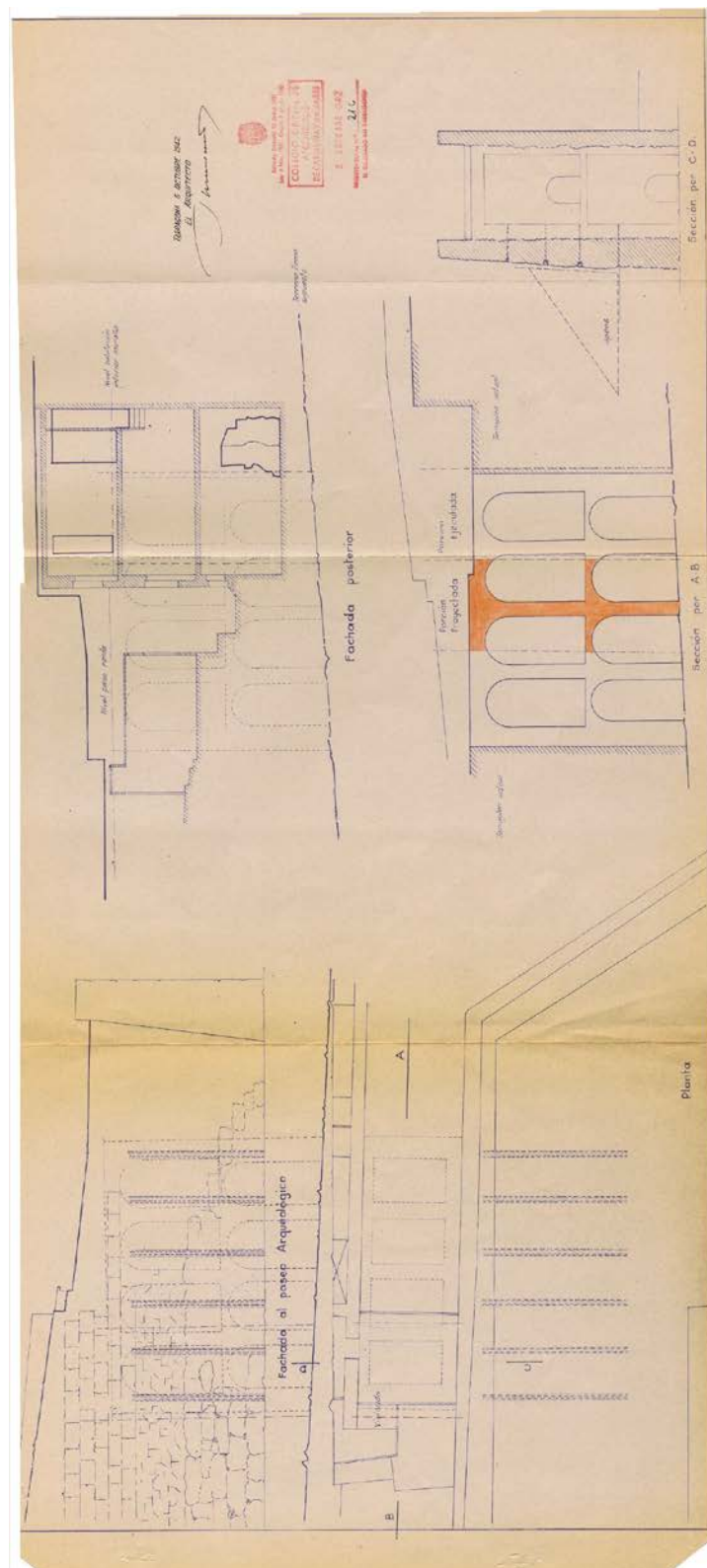
Portaferrissa, 1 (Palau Moja)
08002 Barcelona
Telèfon 933 16 27 40
Fax 933 16 27 41

Codi de ref:

PA1937

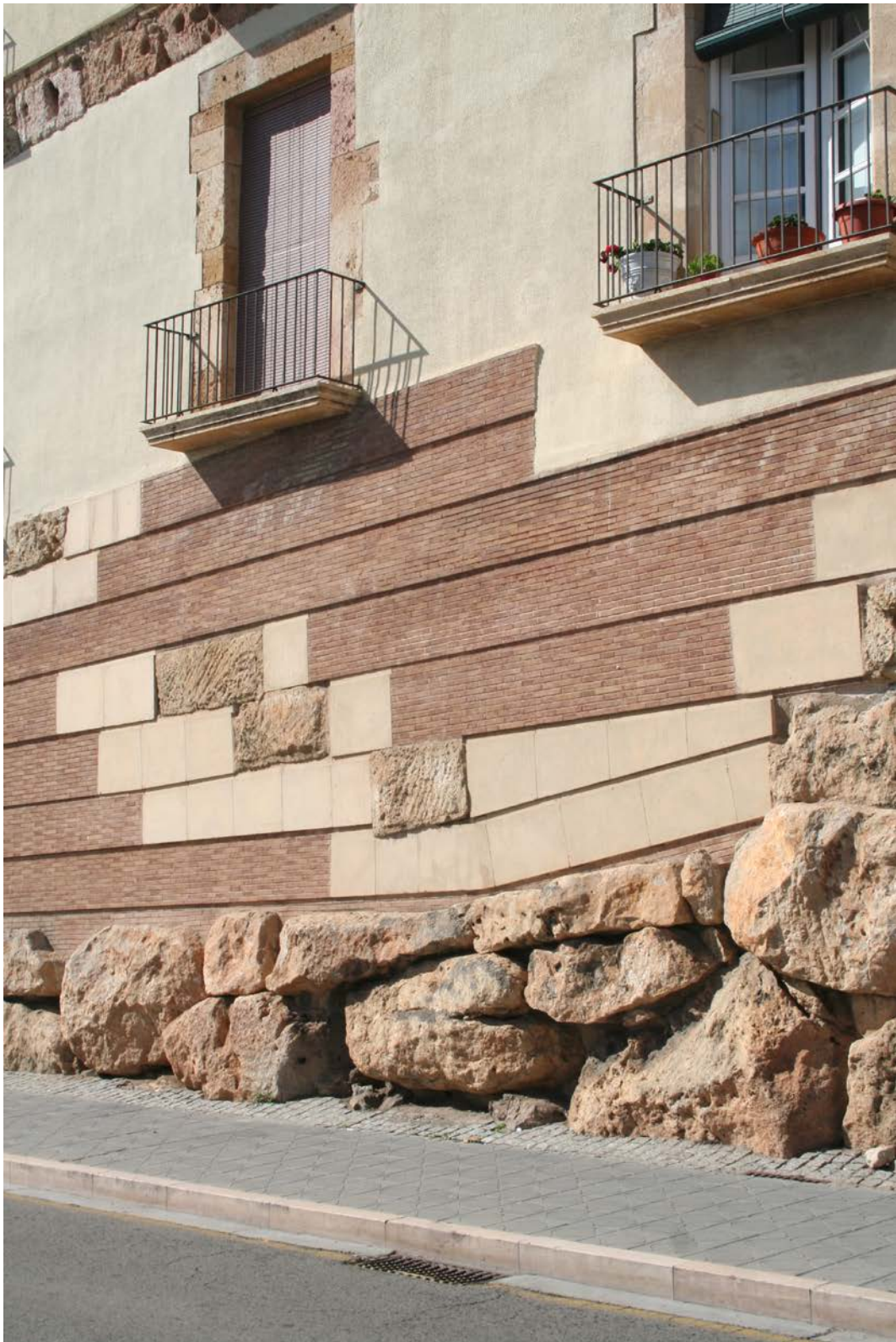
RESTAURACIÓ TRAM MURALLA COMPRES ENTRE EL FORTÍ NEGRE I EL PORTAL DEL ROSER

Codi de ref:

PA1940

RESTAURACIÓ D'UN TRAM DE MURALLA AL COSTAT DEL FORTÍ NEGRE

Codi de ref:

PA1986

RESTAURACIÓ D'UN TRAM DE MURALLA AL PASSEIG DE SANT ANTONI

Generalitat de Catalunya

Departament de Cultura

Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni

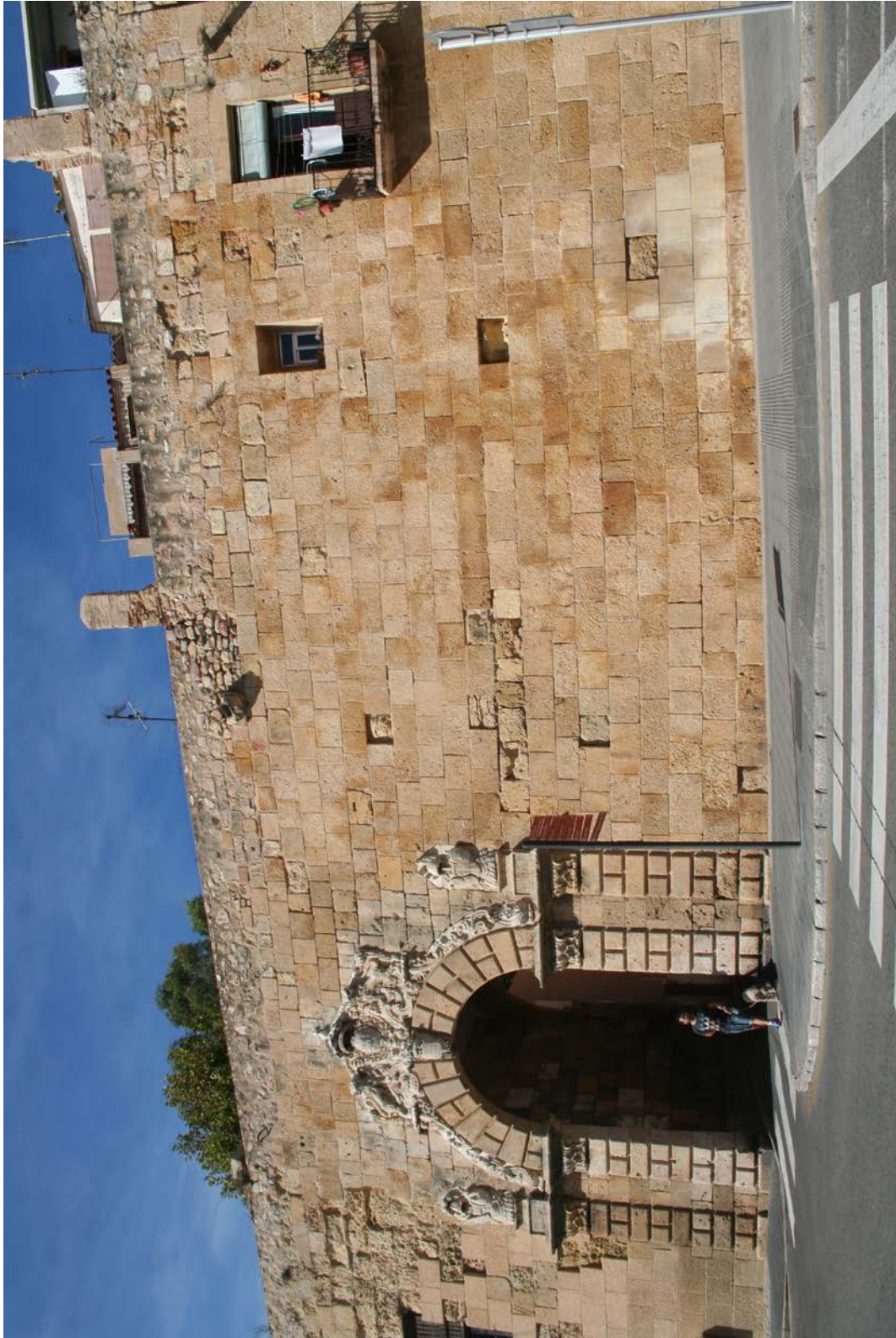
Servei del Patrimoni Arquitectònic

Codi de ref:

PA1987

RESTAURACIÓ DE LA CAPÇALERA DEL CIRC (MURALLA I PRETORI)

Codi de ref:
PA1991b

RESTAURACIÓ DE DIVERSOS TRAMS A LA BAIXADA DEL ROSER, PORTAL DE SANT ANTONI I BALUARD DE SANT ANTONI

Generalitat de Catalunya

Departament de Cultura

Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni

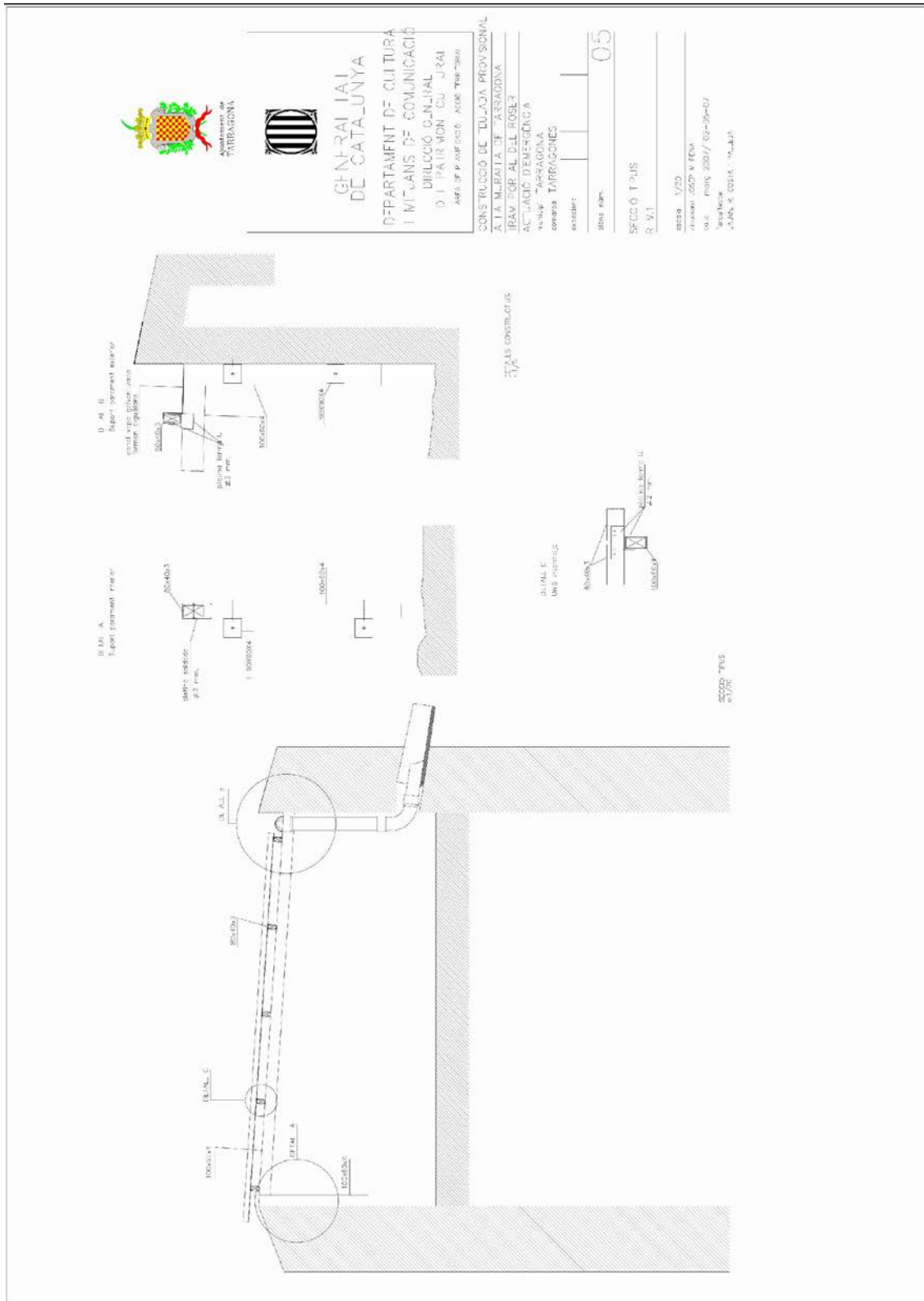
Servei del Patrimoni Arquitectònic

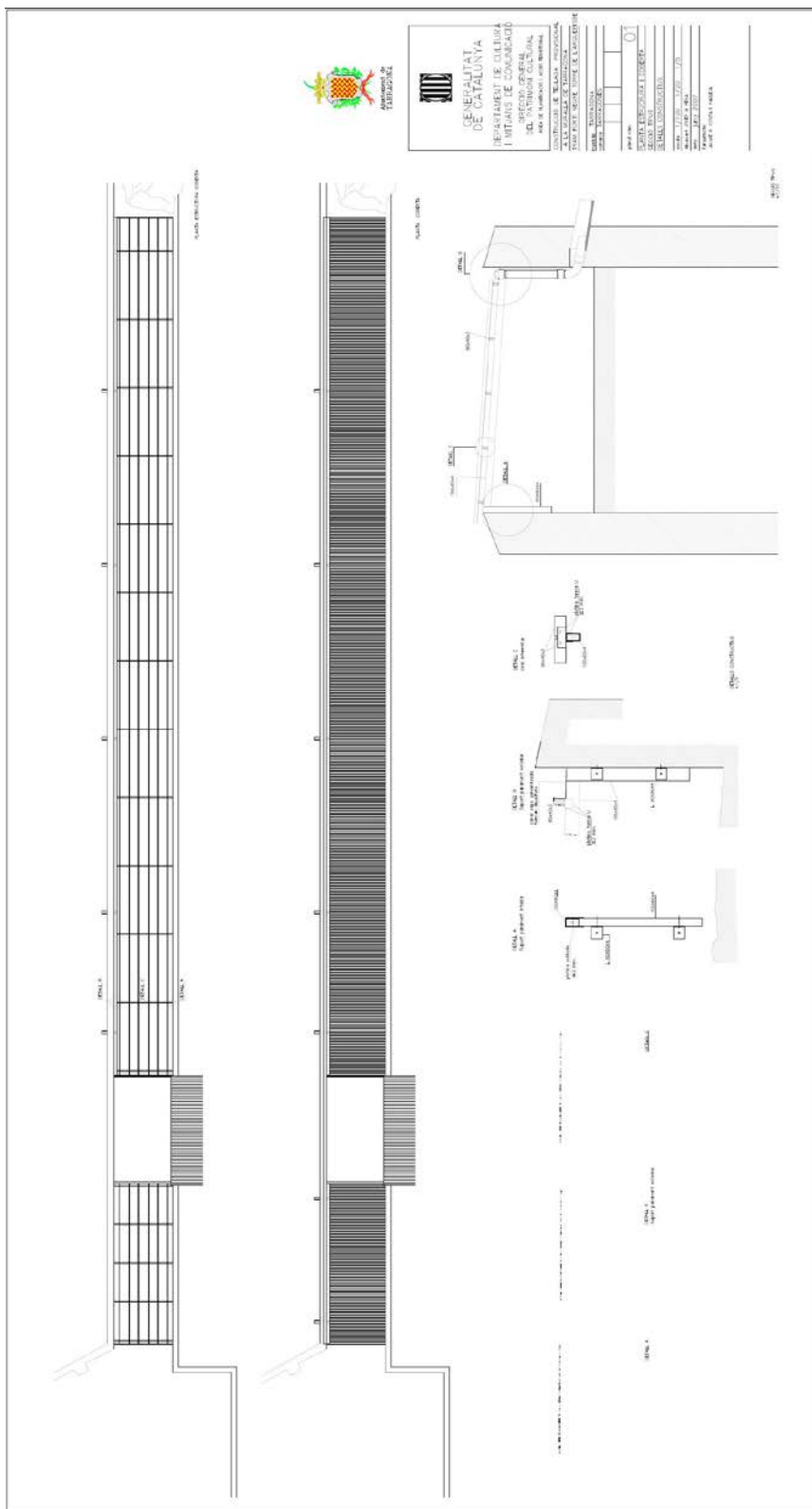
Codi de ref:

PA2004

RESTAURACIÓ D'UN TRAM DE MURALLA AL C/ GRANADA, NÚM. 1

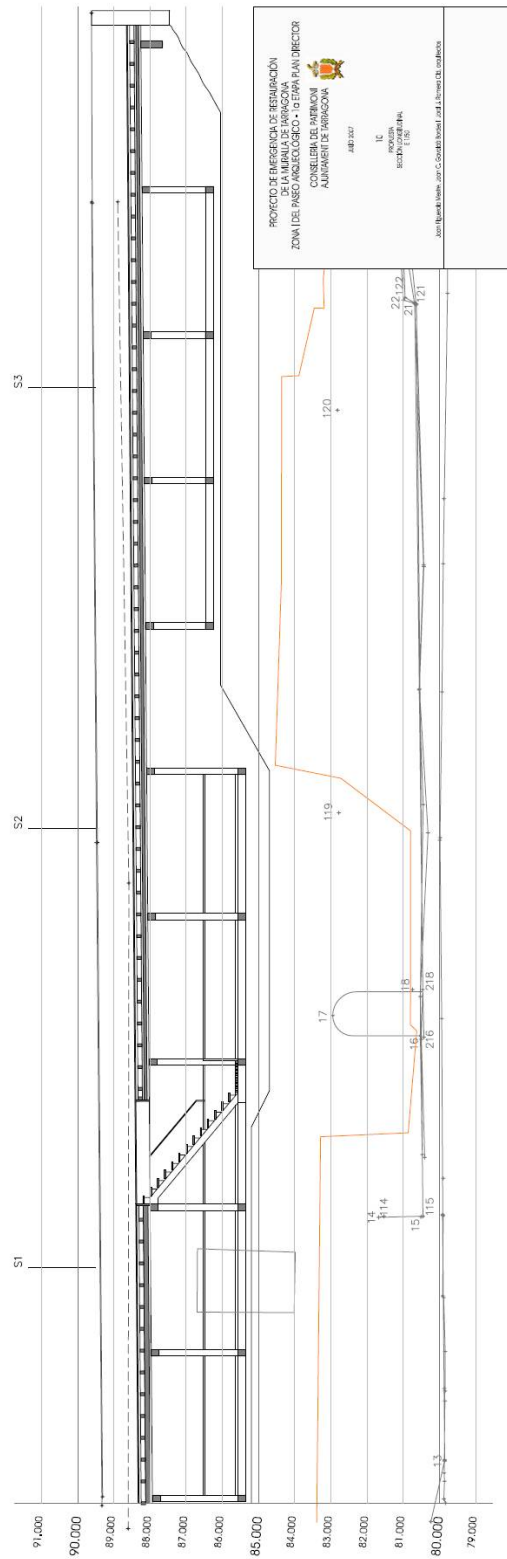

Codi de ref:	CONSTRUCCIÓ DE COBERTA AL TRAM SITUAT SOBRE EL PORTAL DEL ROSER
PA2007a	

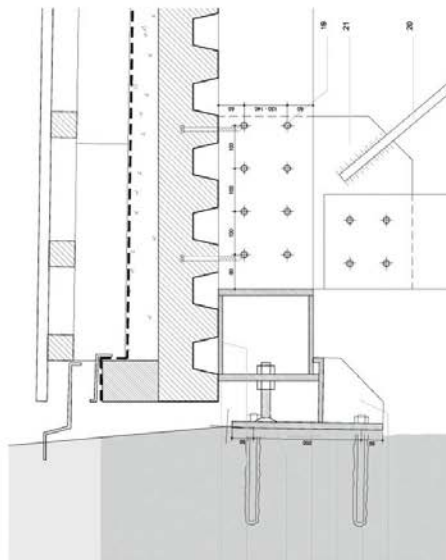
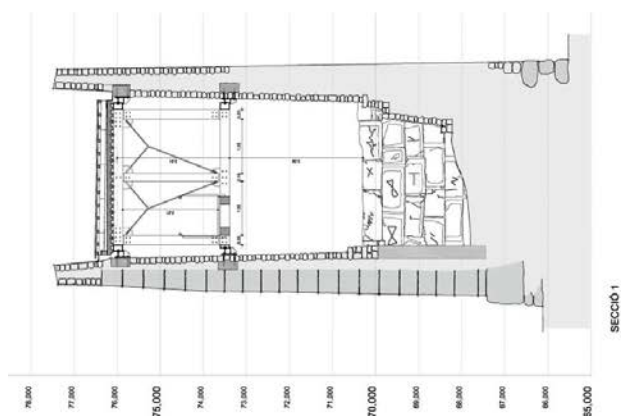
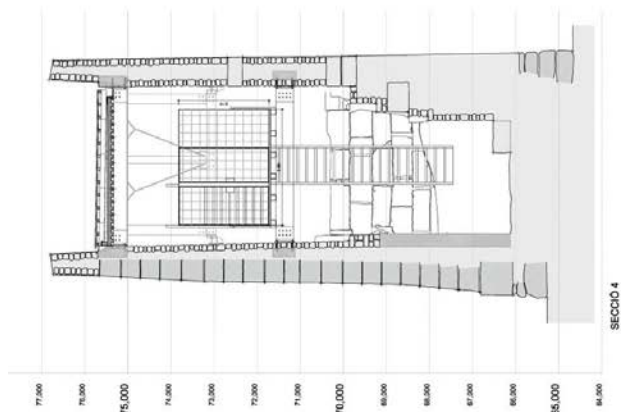
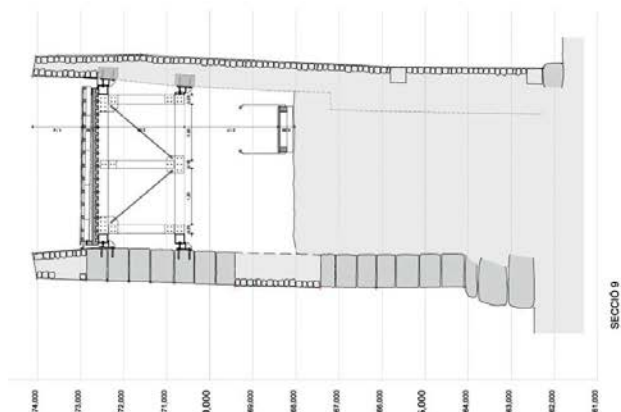

Codi de ref:
PA2007b

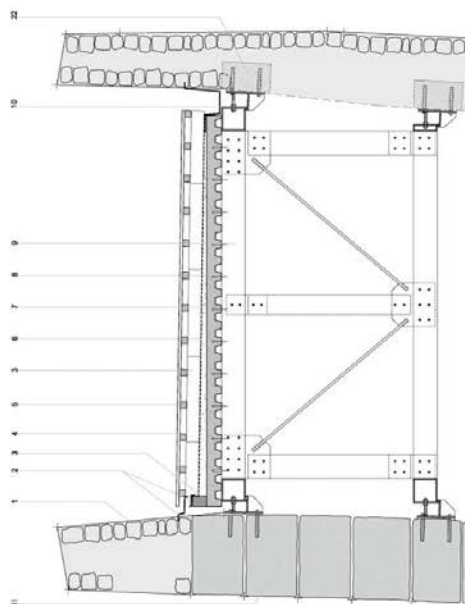
CONSTRUCCIÓ DE COBERTES ALS TRAMS COMPRESOS ENTRE EL FORTÍ NEGRE I LA TORRE DE L'ARQUEBISBE; ENTRE L'ARXIU DIOCESÀ I LA TORRE DE L'ARQUEBISBE, I ZONA DE L'ESCORXADOR

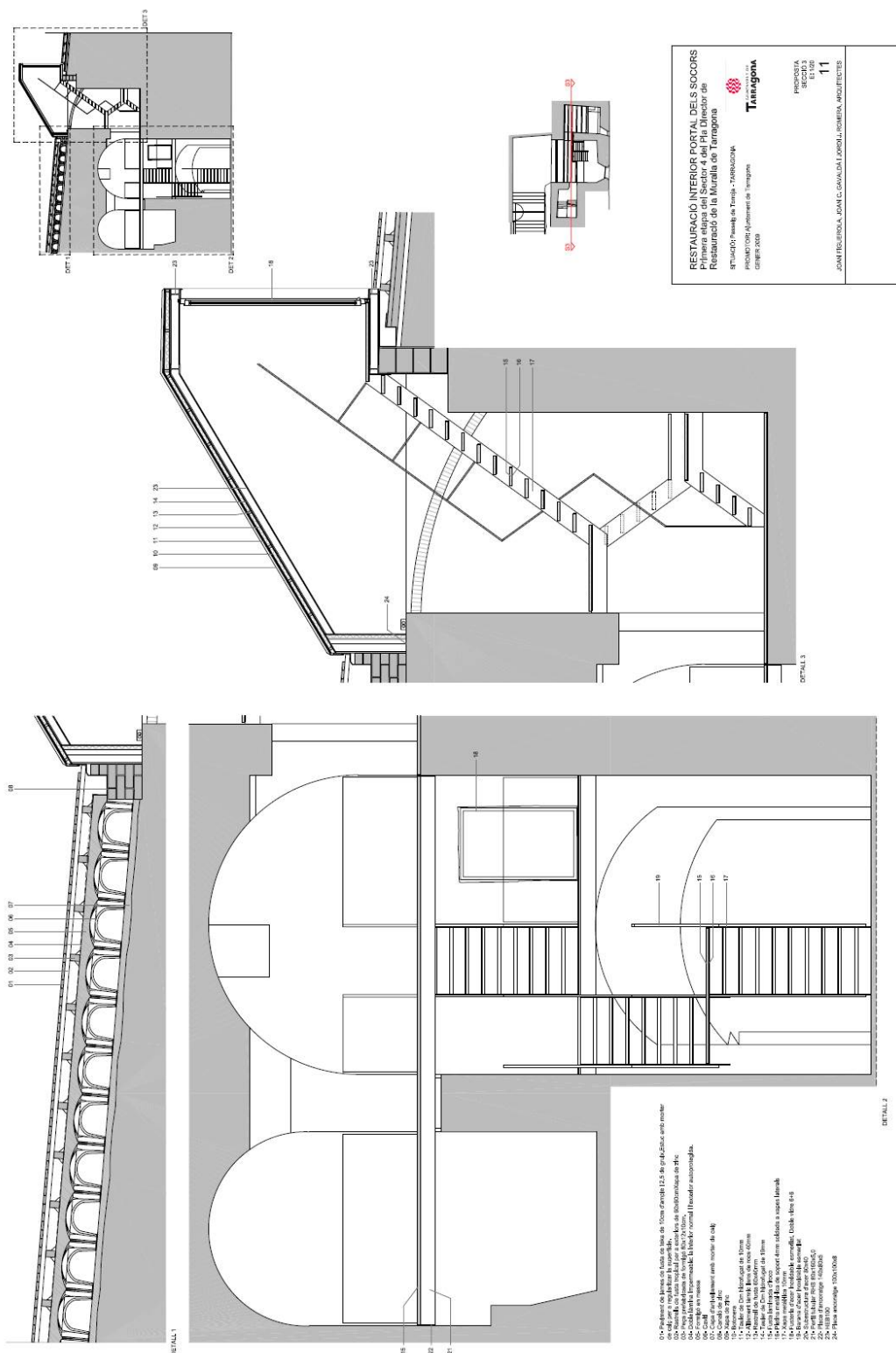
Codi de ref: PA2007c	RESTAURACIÓ MURALLA DE TARRAGONA TRAM PASSEIG ARQUEOLÒGIC – COL·LEGI LESTONNAC
-------------------------	--

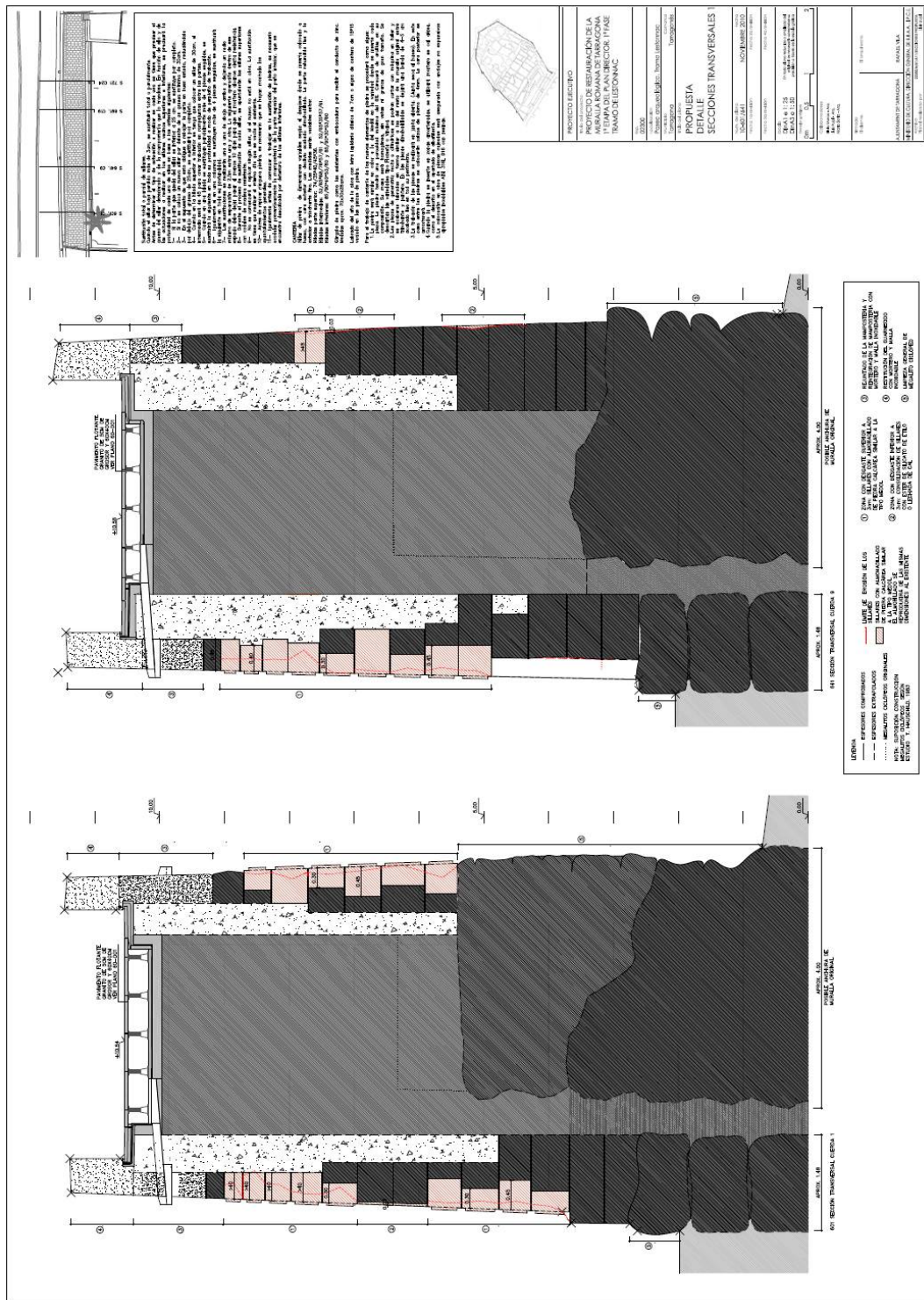
- 1- Eixam amb motor de cable per a regularitzar la superfície
- 2- Arma prefabricada de formigó 60x120x10cm.
- 3- Arma prefabricada de formigó 60x120x10cm.
- 4- Injecció de lames de fusta de secció de 15cm d'altura i 2,5 de gruix.
- 5- Injecció de lames de fusta de secció de 15cm d'altura i 2,5 de gruix.
- 6- Injecció de lames de fusta de secció de 15cm d'altura i 2,5 de gruix.
- 7- Injecció de lames de fusta de secció de 15cm d'altura i 2,5 de gruix.
- 8- Injecció de lames de fusta de secció de 15cm d'altura i 2,5 de gruix.
- 9- Injecció de lames de fusta de secció de 15cm d'altura i 2,5 de gruix.
- 10- Injecció de lames de fusta de secció de 15cm d'altura i 2,5 de gruix.
- 11- Injecció de lames de fusta de secció de 15cm d'altura i 2,5 de gruix.
- 12- Injecció de lames de fusta de secció de 15cm d'altura i 2,5 de gruix.
- 13- Injecció de lames de fusta de secció de 15cm d'altura i 2,5 de gruix.
- 14- Injecció de lames de fusta de secció de 15cm d'altura i 2,5 de gruix.
- 15- Injecció de lames de fusta de secció de 15cm d'altura i 2,5 de gruix.
- 16- Injecció de lames de fusta de secció de 15cm d'altura i 2,5 de gruix.
- 17- Injecció de lames de fusta de secció de 15cm d'altura i 2,5 de gruix.
- 18- Injecció de lames de fusta de secció de 15cm d'altura i 2,5 de gruix.
- 19- Injecció de lames de fusta de secció de 15cm d'altura i 2,5 de gruix.
- 20- Injecció de lames de fusta de secció de 15cm d'altura i 2,5 de gruix.
- 21- Injecció de lames de fusta de secció de 15cm d'altura i 2,5 de gruix.
- 22- Injecció de lames de fusta de secció de 15cm d'altura i 2,5 de gruix.

Codi de ref:	RESTAURACIÓ DE LA MURALLA DE TARRAGONA TRAM BAIXADA DEL ROSER (2A ETAPA SECTOR I DEL PLA DIRECTOR)
PA2008a	

Codi de ref:	RESTAURACIÓ INTERIOR PORTAL DELS SOCORS (1A ETAPA SECTOR 4 DEL PLA DIRECTOR)
PA2009	

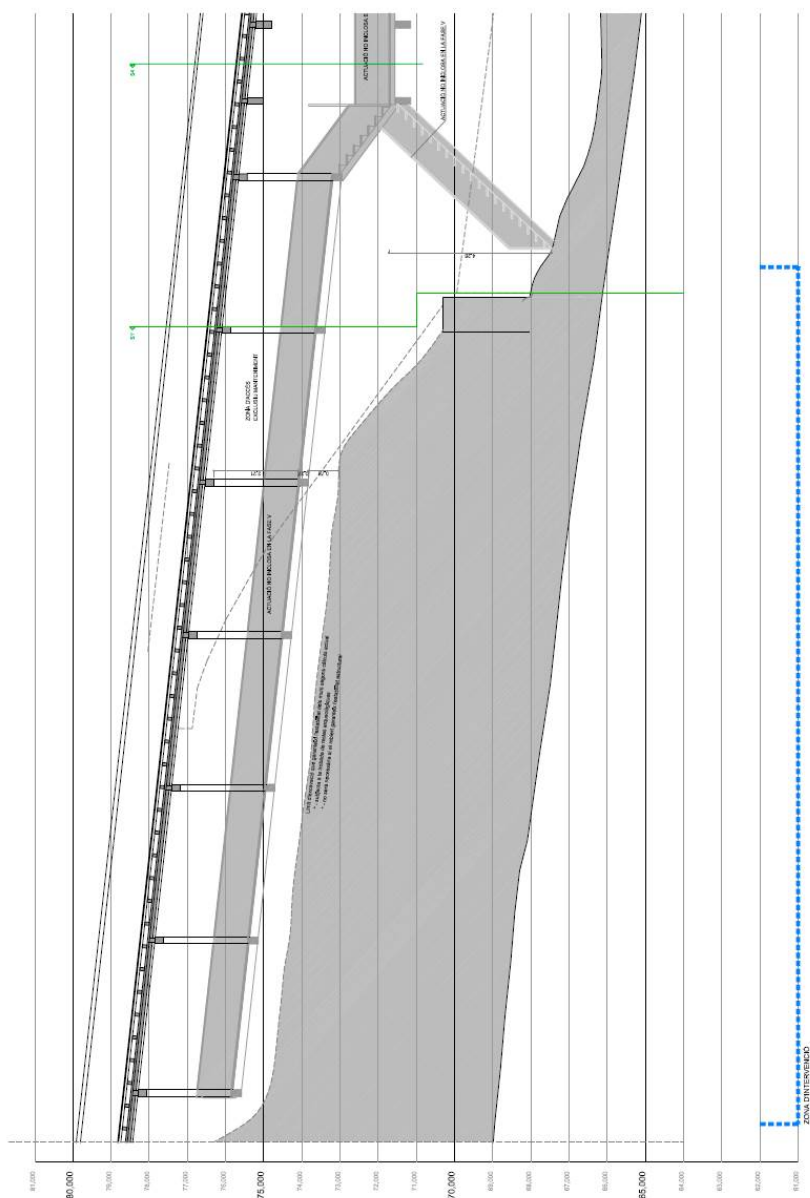

Codi de ref:
 PA2011

RESTAURACIÓ DE LA MURALLA DE TARRAGONA TRAM COL·LEGI LESTONNAC (1A ETAPA PLA DIRECTOR)

	GENERALITAT DE CATALUNYA Departament de Cultura Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni Servei del Patrimoni Arquitectònic
PROJECTE DE	RESTAURACIÓ DE LA MURALLA DE TARRAGONA TRAM BAIXADA DEL ROSER, 5a ETAPA DEL PLA DIRECTOR
FECHA	NOVIEMBRE 2014
PROYECTO DE	RESTAURACIÓ DE LA MURALLA DE TARRAGONA TRAM BAIXADA DEL ROSER, 5a ETAPA DEL PLA DIRECTOR
FECHA	NOVIEMBRE 2014

Codi de ref:
PA2014c

RESTAURACIÓ DE LA MURALLA DE TARRAGONA TRAM BAIXADA DEL ROSER, 5a ETAPA DEL PLA DIRECTOR

A.2- MEMÒRIA HISTÒRICA

A.2.1 NOTES HISTÒRIQUES DE LES MURALLES

L'estat actual del recinte fortificat de la ciutat de Tarragona és el resultat de dos mil dos-cents anys de construccions, reformes, reparacions, enderroc, ampliacions, destruccions, reconstruccions i modificacions de tota mena. Només cal donar un tomb pel perímetre actualment conservat a la Part Alta per a veure com n'ha estat, d'alterada, la fesomia dels llenços bastits inicialment a l'època romanorepublicana. Els senyals o "cicatris" hi són tan evidents com difícils de situar o precisar cronològicament en la llarga història de les defenses murals tarragonines. No cal dir que només una anàlisi detallada, atenta, acurada i constant podrà ajudar, amb els corresponents sondejors o prospeccions *in situ*, a fer entenedor tot aquest llarg procés de transformació física i monumental.

Per ajudar a comprendre mínimament aquesta llarga metamorfosi, per a fixar ni que sigui *grosso modo* els moments i les circumstàncies que han creat les diferents i diverses facetes i cicatrius de les muralles de Tarragona, recopilem a continuació –de manera seleccionada, però esperem que prou útil– les dades i notícies de procedència arqueològica, bibliogràfica i documental que hem pogut tenir a l'abast.¹

LA MURALLA ROMANOREPUBLICANA

D'acord amb el que en diu l'historiador romà Tit Livi, l'any 218 aE –durant la segona guerra Púnica– el general romà Gneu Corneli Escipió va deixar una petita guarnició a Tàrraco: "*praesidio Tarracone modico relicto*".² Un any després, finalitzada una expedició a Cartago Nova, torna a Tàrraco i es reuneix amb els llegats dels pobles amics de les riberes de l'Ebre.³

Sabem per Livi que l'any següent Publi Corneli Escipió arriba amb trenta naus de guerra i gran reserva de provisions.⁴ El mateix succeeix el 211, després de la mort dels dos germans Escipions, quan Claudi Neró desembarca amb una legió de reforç, o un any després, quan Publi Corneli Escipió *l'Africà* arriba amb un nou exèrcit i celebra una assemblea amb els aliats i recull informació per preparar el setge de Cartago Nova.⁵ Tàrraco ja tenia aleshores, doncs, un clar caràcter

¹ El text que segueix és una reelaboració –amb la reproducció de bona part del text– de la primera redacció del llibre que Jaume Massó, membre de l'equip redactor d'aquest Pla Director va signar junt amb Joan Menchon i Bes: *Les muralles de Tarragona. Defenses y fortificaciones de la ciudad (siglos II aC - xx dC)*, Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, Tarragona 1999. Pel que fa a l'estat de la qüestió sobre la cronologia i la morfologia de les fases pròpiament romanes de la muralla, vegeu MENCHON, J.: *La muralla romana de Tarragona: una aproximació*, Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona 2009, i MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J.; VIVÓ, D.; BELTRÁN-CABALLERO, J. A. (eds.): *Tarraco. Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana. Volumen I. De la Tarragona ibérica a la construcción del templo de Augusto*, "Documents d'Arqueologia Clàssica", núm. 5, Tarragona 2015.

² Livi, XXI, 61.

³ Livi, XXII, 19 i següents.

⁴ Livi, XXII, 22.

⁵ Polibi, X, 7, 6.

estratègic, amb una gran capacitat de rebre i organitzar tant tropes com intendència.

Si bé les dades històriques són de cabdal importància per entendre els primers moments de la Tàrraco romana, l'arqueologia es resisteix a fornir-nos de dades d'aquells anys. No hi ha prou evidències que es puguin relacionar amb un primer assentament estable de finals del segle III aE. Probablement la pròpia dinàmica de la Part Alta al llarg de l'època romana va fer desaparèixer els vestigis del *praesidium* escipional, suposadament aixecat en un primer moment amb materials peribles i amb unes defenses més aviat provisionals.

Uns anys després ens trobaríem amb el que podríem prendre com la petrificació d'aquest assentament militar romà. Segons les dades de què actualment disposem, tindríem un establiment militar defensat per una muralla d'uns sis metres d'alt i quatre d'ample, bastida amb doble parament de megàlits farcit de terra i pedres (*emplecton*). Estaria reforçada per una sèrie de torres amb un basament ciclopí i un segon cos de carreus ben escairats i lleugerament encoixinats, de la qual se'n conserven tres, la de Minerva, la del Seminari i la de l'Arquebisbe, i se'n suposa una quarta sota del fortí Negre.⁶

No farem aquí una descripció detallada de les característiques dels sectors corresponents a l'anomenada *primera fase* de la muralla republicana (que protegiria un espai relativament petit, el *praesidium* escipional, *castra stativa* o *castellum*), datable cap al començament del segle II aE, ni tampoc de la reforma o ampliació de la *segona fase*, amb un mur que assoleix una alçada de dotze metres i una amplada de sis –i amb un basament de dos a tres metres d'altura–, que ha estat datada –tot i que amb discussions quant a la precisió cronològica– en el tercer quart del mateix segle II aE, atès que són prou conegudes i difoses per la bibliografia arqueològica, perquè considerem de més interès les modificacions portades a terme al llarg de les èpoques posteriors, unes modificacions que són –precisament– les que compliquen la lectura dels paraments actualment vists.

LA MURALLA ENTRE L'ALT IMPERI I L'ANTIGUITAT TARDANA

És clar que el recinte mural resultant de la transformació constructiva de la *segona fase* de la muralla republicana es va veure afectat per les lògiques i inevitables obres de manteniment, conservació i millora d'una estructura antiga i per les reformes urbanístiques portades a terme al llarg dels segles immediatament posteriors, especialment arran de la presència d'August a la ciutat (27-25 aE) i durant el període dels emperadors de la dinastia làvia (darrer terç del segle I dE). Durant l'època imperial, sembla que la muralla de Tàrraco va quedar en un segon nivell, perquè ja no era essencialment necessària per a la defensa militar de la plaça (dins d'un gran imperi estabilitzat, lluny del perill de possibles atacs exteriors), però va mantenir la seva importància com a element urbanístic clau, com a definidor del *pomerium* de la ciutat, és a dir, com a

⁶ HAUSCHILD, T.: "La muralla y el recinto superior romano de Tarragona", *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 4-5 (1982-1983), p. 101-139; HAUSCHILD, T.: *Arquitectura romana de Tarragona*, Tarragona 1983; HAUSCHILD, T.: "Excavaciones en la muralla romana de Tarragona", *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 6-7 (1984-1985), p. 11-38; SERRA VILARÓ, J.: "La muralla de Tarragona", *Archivo Español de Arqueología* (Madrid), tom XXII, núm. 76 (1949), p. 221-236 + 6 làms.; SERRA VILARÓ, J.: *Scavi e ritrovamenti in Spagna*, "Quaderni dell'Impero. Orme di Roma nel mondo", vol. VII, Roma 1946.

element de representació i de prestigi.

Segurament la reforma viària promoguda per August va comportar el canvi d'accessos a Tàrraco. L'antic vial que menava a la Part Alta i utilitzava la porta del Socors va passar a un segon pla i se'n potenciaren de nous, com el fossil·litzat ara a als actuals carrers de Robert d'Aguiló i part de la Via Augusta, que portaria cap a la zona d'hàbitat de la ciutat i, travessada aquesta, al riu. Les necròpolis de les zones de llevant i ponent en serien els testimoniatges. La sortida de Tàrraco cap al riu segurament es faria mitjançant diferents vies, com una des de l'actual plaça de Ponent, una altra potser des de l'actual Rambla Vella i almenys una tercera, des de la zona del port.

La nova planificació viària d'August comportaria l'obertura d'accessos en la muralla: el canvi de trajecte de la fins llavors Via Hercúlia en arribar a Tàrraco suposaria la construcció d'un accés allí on després es va erigir el circ. D'aquest es conserva parcialment un muntant i el guarda-rodes de la porta, possiblement de tres ulls, que podem veure, bé que mig amagat, als peus de la torre de les Monges, al costat de l'accés a la *via tecta* que passa per sota del circ romà.⁷

El gran complex d'època làvia erigit a la Part Alta de Tàrraco va significar un importantíssim canvi en l'estructura de la ciutat. La zona alta, fins llavors un espai dedicat a allotjar les tropes, va esdevenir una àrea politicoadministrativa i religiosa organitzada en dues terrasses porticades, al peu de les quals el circ feia de complement lúdic i d'espai separador amb la zona d'hàbitat. La plaça de l'anomenat fòrum provincial era envoltada per un porticat, en el qual, al costat meridional més gran, hi havia dues grans torres, una en cada extrem, que tenien la funció de contenir sengles escalinates. La topografia irregular de la Part Alta va obligar a adaptar els nous edificis al terreny i a les construccions anteriors, en aquest cas la muralla. Un d'aquests accessos, l'anomenada torre del Pretori, talla parcialment la muralla, com es veu en l'angle del passeig de Sant Antoni, mentre que la torre bessona, la de l'Antiga Audiència, resta separada uns metres de la muralla.

En aquesta gran plaça s'hi podia accedir directament per dues grans entrades, una a l'actual plaça del Pallol i una altra de simètrica al carrer de la Portella, més o menys en el lloc on a l'edat mitjana hi hagué un portal. Ambdós accessos tindrien portals a la muralla, de manera que ens hem de plantejar un precedent romà al portal del Roser.

Hom suposa que després del 50 dE la muralla té una *tercera fase*, que consisteix en reparacions diverses i bastiment de torres a la part baixa, com la del carrer del Vapor.⁸ En aquesta època es documenta també l'existència d'un *praefectus murorum*.⁹

⁷ DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; PALANQUES, M. L.; VERDUCCI, P.: *El circ romà de Tarragona, I. Les voltes de Sant Ermenegild*, Barcelona 1988; VERDUCCI P.: "La strutturazione della città alta di Tarragona", *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia* (Roma), vol. LIX (1986-1987), p. 149-159.

⁸ AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X.: *Reflexions entorn de Tarraco en època tardo-republicana*, "Fòrum. Temes d'història i d'arqueologia tarragonines", vol. 1, Tarragona 1986. Els autors suposen que les torres observades per Pons d'Icart a la ciutat baixa són d'aquesta tercera fase, argument que basen en el fet que l'erudit renaixentista no defineix l'aparell constructiu a la versió catalana, de manera que podrien ser construïdes amb una estructura diferent a la de la "segona fase". En canvi, el text castellà manifesta que "se muestran los muros viejos, y dos pequeñas puertas y cinco torres de pedaços de peñas muy grandes hechas como el muro".

⁹ ALFÖLDY, G.: *Die römischen Inschriften von Tarraco* [= RIT], Berlín 1975, inscripció núm. 264.

Per desgràcia, tampoc no tenim massa dades sobre la muralla durant el Baix Imperi i l'antiguitat tardana. Sabem, per exemple, que es reomplí la sala interior de la torre de Minerva.¹⁰ L'ocupació de les terrasses del *Concilium* i el circ com a espai habitat a partir del segle V va anar acompanyada de l'abandonament de la zona residencial de l'Alt Imperi intramurs a partir dels segles III i IV.¹¹ Possiblement en aquest període la muralla continuava mantenint la seva funció urbanística i simbòlica, tot definint el *pomerium* que es respectà amb una continuació funcional, atesa la manca de necròpolis del Baix Imperi intramurs.¹²

LES MURALLES MEDIEVALS

La historiografia clàssica opina que, amb l'arribada de les hosts islàmiques a les nostres contrades (713-714), Tàrraco va quedar abandonada. L'arqueologia, però, no permet de moment testimoniar ni refutar del tot aquesta hipòtesi, tot i que costa una mica de pensar en una Tàrraco absolutament buida fins a la conquesta feudal,¹³ com ja han apuntat investigadors com Antoni Virgili.¹⁴

Quant a les muralles en aquest període, en tenim algunes dades confuses, procedents de fonts àrabs, que veuen Tarragona com un lloc desolat, de ruïnes fantàstiques, perfecte per patir emboscades, com esmenten els autors àrabs.¹⁵

Segles XII-XIII

Després de diversos intents frustrats, la ciutat es colonitza definitivament el segle XII. A poc a poc es va anar recuperant l'espai de la Tàrraco del Baix Imperi i visigòtica i la vella muralla romana tornà a assolir la seva funció defensiva. La

¹⁰ AVELLÀ, L.: "Las monedas de la torre de Minerva (Tarragona, 1979)", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), èp. V, núm. 6-7 (1984-1985), p. 55-62; HAUSCHILD, T.: "La muralla y el recinto superior romano de Tarragona", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època V, núm. 4-5 (1982-1983), p. 101-139; VEGAS, M.: "Estudio de algunos hallazgos cerámicos de la muralla de Tarragona. Torre del Cabiscol", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), èp. V, núm. 6-7 (1984-1985), p. 45-54, i VEGAS, M.: "Observaciones para una datación de la muralla basada en la cerámica del corte Sánchez Real", *Madrid Mitteilungen* (Madrid), vol. 26 (1985), p. 117-119.

¹¹ ADSERIAS, M.; MACIAS, J.; MENCHON, J.; PUCHE, J. M.: "La transformació urbana de Tàrraco al segle IV dC. Noves dades arqueològiques", *Hispania i Roma d'August a Carlemany. Congrés d'Homenatge al Dr. Pere de Palol. Girona 23, 24, 25 de novembre de 1995* [Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, vol. XXVII], Girona 1997, p. 923-938; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; PUCHE, J. A.; REMOLÀ, J. A.: "Nous contextos ceràmics del segle IV i inicis del V en la província de Tarragona", *Contextos ceràmics d'època tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X). Actes. Taula rodona. Badalona 6, 7 i 8 de novembre de 1996* [Arqueomediterrània, vol. 2 (1997)], Barcelona 1997, p. 153-178.

¹² MENCHON, J.; REMOLÀ, J. A.: "La adaptació del urbanisme medieval a las estructuras monumentales de época romana en Tarragona: el sistema de fortificaciones", *IV Congrés d'Arqueologia Medieval Espanyola. Societats en transició*, Alacant 1993, vol. II, p. 77-86; MENCHON, J.; MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A.: "Aproximació al procés transformador de la ciutat de Tàrraco. Del Baix Imperi a l'Edat Mitjana", *Pyrenae* (Barcelona), vol. 25 (1994), p. 225-243.

¹³ GORT I JUANPERE, E.: "Tarragona i el Tarragonès a l'Edat Mitjana", dins OLIVÉ, E. (dir.): *Història del Camp de Tarragona, I. El Tarragonès*, Tarragona 1989, p. 34-62; RECASENS, J. M.: *La ciutat de Tarragona*, vol. II, Barcelona 1975.

¹⁴ VIRGILI, A.: "La qüestió de *Tarraquna* abans de la conquesta catalana", *Quaderns d'Història Tarraconense* (Tarragona), vol. IV (1984), p. 7-36.

¹⁵ Vegeu més avall.

ciutat medieval, amb unes noves necessitats, es va veure obligada a adaptar-se a uns espais en què encara era dempeus una bona part de les construccions antigues, fet que condicionà la construcció de les noves construccions feudals. Les preexistències edilícies són sovint reaprofitades. Els murs romans de vegades són desmuntats per fer ús de la pedra, i en altres ocasions es reutilitzen en les noves construccions. Sovint les voltes es fan servir com a habitatge.

La ciutat medieval heretà la vella muralla romana, segurament encara en bon estat.¹⁶ És lògic suposar que una de les primeres actuacions a la ciutat en arribar el normand Robert d'Aguiló seria adobar i reformar les muralles.¹⁷ Les noves necessitats van comportar unes imprescindibles reparacions, el recreixement i la construcció de torres, noves obertures de portals, etc. Es van obrir portes noves a la muralla antiga i es van aprofitar els accessos i poternes romanes.¹⁸ En altres casos, la muralla es va buidar del reblliment i s'habilità com a casa, al costat de la qual hi hauria –intramurs– uns espais d'ús agrícola i terrenys sense construir.

Si bé bona part de la ciutat altmedieval era defensada per la muralla romana, el flanc meridional era clos per una construcció que també aprofitava part dels vestigis romans del *Concilium prouinciæ Hispaniæ Citerioris*. En el punt de contacte entre la segona gran plaça romana, o plaça del fòrum provincial, i el circ hi ha un gran mur de contenció fet de carreus que va ser aprofitat com a part de la muralla sud del clos medieval dels segles XII i XIII. Aquest pany defensiu és conegut documentalment com el *Mur Vell*, en contraposició al *Mur Nou* o *Muralleta*, erigida a tocar amb la façana monumental del circ romà al segle XIV. El *Mur Vell* tindria, doncs, una fonamentació romana convenientment condicionada, tot aprofitant als extrems les torres romanes de l'Audiència i de Pilat, llavors castells del bisbe de Vic i de Robert d'Aguiló (aquest, després dit del Rei). A sota seu, tot aprofitant les estructures del circ romà, es desenvoluparia el raval del Corral, que donaria a aquesta tanca l'altre topònim pel qual és coneguda, el *mur del Corral*.¹⁹

Quant a dades documentals sobre reparacions o treballs a la muralla als segles XII-XIII, en tenim ben poques, com la referència dels treballs que mana fer el 1283 el futur rei Alfons II el Liberal, qui va ordenar que –a compte del donatiu que li havia d'oferir la ciutat– es paguessin cent sous barcelonesos diaris a Bernat de

¹⁶ El treball general més recent sobre aquesta qüestió és el de MENCHON, J.: "La ciutat de Tarragona entre l'antiguitat tardana i els segles XII-XIII. La recuperació d'un espai urbà", *Actes del V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Barcelona, 22-25 de maig de 2014*, Barcelona 2015, p. 83-116. Vegeu també BRU VIRGILI, M.; FABREGAT FIBLA, R.; YNGUANZO GONZÁLEZ, D.; MENCHON BES, J.; VALLDEPÉREZ AYXENDRI, M.: "Noves dades sobre la muralla de Tarragona a l'antiguitat tardana i època medieval", *Actes del V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Barcelona, 22-25 de maig de 2014*, Barcelona 2015, p. 309-324.

¹⁷ Morera Llauredó considerà que l'arquebisbe Oleguer havia ordenat la reparació de les muralles i per això el tram del passeig de Sant Antoni es coneixia com la Muralla de Sant Oleguer. Aquesta idea, sense base documental ni arqueològica, ja va ser posada en dubte l'any 1947 per Sánchez Real i Valentines (Cf. MORERA Y LLAURADÓ, E.: *Tarragona Cristiana*, vol. I, Tarragona 1897, p. 393; SÁNCHEZ REAL, J., V[ALENTINES, I.]: "Epidemias en Tarragona, I", *Diario Español* (Tarragona), 19 de setembre de 1947, publicat també SÁNCHEZ REAL, J.: *Obra Menor II*, Tarragona 1992, p. 16).

¹⁸ MENCHON, J.; REMOLÀ, J. A.: "La adaptació del urbanismo medieval a las estructuras monumentales de época romana en Tarragona: el sistema de fortificaciones", *IV Congrés d'Arqueologia Medieval Espanyola. Societats en transició*, Alacant 1993, vol. II, p. 77-86.

¹⁹ La situació del topònim del mur del Corral queda ben establerta a l'acta del Consell del 2 de gener de 1360, vuit anys abans d'ordenar construir la Muralleta. Cf. PERIS, S.; ICART, J. (eds.): *Actes Municipals 1358-1360*, Tarragona 1983, p. 154-155.

Celma i Bernat Galvany, que aleshores treballaven a les obres de la muralla.²⁰

La muralla del segle XIV

Conseqüència del procés evolutiu de la ciutat medieval es crea un barri al peu del *Mur Vell*, burg que aprofitava les estructures de l'antic circ romà, espai que coneixem com el Corral. El creixement va plantejar la necessitat de garantir-ne la protecció, especialment en uns moments d'inestabilitat com van ser la guerra contra el rei Pere el Cruel de Castella (1356-1369) i els enfrontaments posteriors amb el castellà Enric de Trastàmara i els seus aliats francesos.

En previsió del perill, el rei Pere III va ordenar la fortificació d'una sèrie de ciutats, viles reials i llocs. El 1358 es van fer obres a la muralla de Jaume I de Barcelona i s'hi va aixecar una nova cinta defensiva. El 1361 es va treballar a la muralla de Figueres, dos anys després s'actuava a la de Lleida. També es fortificaren Constantí, Poblet, Cambrils, la Selva del Camp, Reus, Girona, València, Manresa, Vic, Berga, Igualada, Cervera, Tàrraga, Montblanc i Tortosa.²¹

En aquests anys les actes del Consell de Tarragona mostren una forta preocupació pel manteniment i reforç de les defenses. El 1358 es reconeix a Vila-seca l'obligació de pagar les obres del mur.²² Un any després s'acorda l'elecció de prohoms per inspeccionar les desenes i l'armament i per adobar el cinyell.²³ També es resol el cobrament de fons per a les obres durant el març i l'abril, la realització de les obres sense interrupció, així com la revisió de l'armament i la provisió i ordinació per a la defensa, sota ordres d'un supervisor.²⁴

S'observa una gran preocupació per la defensa de la ciutat i el seguiment del Consell es feia molt insistent en la supervisió de les armes i les obres de la muralla, que no devia estar en gaire bon estat per a una resistència bèl·lica en condicions. L'acta del 15 d'abril de 1359 insisteix en aquests temes amb la convocatòria d'una sèrie de ciutadans per revisar l'armament i reparar les defenses, es determina realitzar una ordinació sobre les armes i fer una provisió sobre les muralles.²⁵

²⁰ CAMINO, F.: "Noticias históricas sobre las fortificaciones de las ciudades, villas y lugares de cada uno de los estados que han hecho parte del antiguo reino de Aragón", *Memorial de Ingenieros del Ejército*, Madrid 1861 [el capítol de Tarragona fou transcrit al *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), èp. III, núm. 28 (1925), p. 122-125]. Vegeu també COMPANYS, I.; MONTARDIT, N.: *El Castell del Rei en temps de Jaume II. Edició comentada dels llibres de comptes de l'obra (1313-1317)*, Tarragona 1995, p. 25.

²¹ Vegeu DIVERSOS AUTORS, *Els Castells Catalans*, vol. IV, Barcelona 1973; ALTISENT, A.: *Història de Poblet*, Poblet 1974, p. 297; IZQUIERDO, P.: "Excavacions al portal del Temple: una aproximació a l'evolució del recinte emmurallat de Tortosa", *Acta Arqueològica de Tarragona III (1989-1990)*, Tarragona 1990, p. 9-20; MENCHON, J.; REMOLÀ, J. A.: "La muralla medieval de Constantí. Excavacions arqueològiques a l'antic Hospital de les Monges", *Estudis de Constantí*, vol. 11 (1995), p. 7-26.

²² PERIS, S.; ICART, J. (eds.): *Actes Municipals 1358-1360*, Tarragona 1983, p. 22-23 (acta del 17 d'agost de 1358, full 4).

²³ PERIS, S.; ICART, J. (eds.): *Actes Municipals 1358-1360*, Tarragona 1983, p. 60-61 (acta del 26 de febrer de 1359, full 13).

²⁴ PERIS, S.; ICART, J. (eds.): *Actes Municipals 1358-1360*, Tarragona 1983, p. 62-63 (acta de l'1 de març de 1359, full 14).

²⁵ PERIS, S.; ICART, J. (eds.): *Actes Municipals 1358-1360*, Tarragona 1983, p. 76-77 (acta del 15 d'abril de 1359, full 19v).

A les reunions conciliars es fan manaments per a la compra i la inspecció de l'armament, la contractació de ballesters i treballadors per a l'obra, la vigilància i el condicionament dels portals i la instal·lació de portes on no n'hi havia, la defensa del port, la realització de vigies i talaies.²⁶

L'any 1360 el rei Pere III, conscient del perill d'un atac naval de Castella, va dictaminar sobre una sèrie de disposicions per fortificar ciutats, viles i llocs de la costa catalana i valenciana. A principis de juny va enviar el seu primogènit Joan, de nou anys, a Tarragona. Durant aquesta visita es va obrir la polèmica pel pagament de les obres de fortificació, si era obligació de l'arquebisbe o del rei. La resposta del Cerimoniós des d'Aragó va ser clara, anaven a càrrec de l'arquebisbe, no sense la protesta del polèmic prelat Pere de Clasquerí, que fins llavors havia esquivat les despeses amb força eficàcia. Llavors l'arquebisbe va contractar, amb càrrec al fogatge, uns quants picapedrers d'Alforja. El cert és que la gent de Vilabella no va voler pagar i l'arquebisbe, amic de solucions contundents, va convocar la host, amb la lògica protesta del Consell de Tarragona.²⁷

Morera indica que aquestes obres de reforç van durar uns tres anys. L'arquebisbe Clasquerí, per abordar els pagaments i reforçar les obres, va dictaminar sobre un seguit de disposicions, com l'obligació als veguers d'enderrocar les cases del portal de l'Olivera i de l'actual carrer dels Ferrers per tal de bastir una barbacana, una delegació ciutadana es va fer càrrec de la supervisió de l'obra i de decidir a on construir defenses (*saners* i *ballesters*). També ordenà la realització d'obres, com enderrocar un passadís que tocava la muralla o paredar una porta, potser la de la Boqueria, o segellar finestres sota multa de 200 sous.²⁸

Sembla, doncs, que l'arquebisbe prengué iniciativa per a la defensa de la ciutat, igual que en altres ocasions ho féu el Consell o el mateix rei. Al darrere s'amaga, però, un fort enfrontament entre arquebisbe i Consell, que rebia el suport del comte-rei. El 14 d'abril de 1361, el rei Pere dictava disposicions per a la defensa de Tarragona. Va nomenar Joan Ricart, Berenguer Figarola, Romeu Albareda i P. Suau per inspeccionar la muralla, els valls i les portes. A G. de Rexach, Simó de Guinyach, Berenguer Martí i Bernat Narbonès se'ls ordenà fer la inspecció des del palau del Rei fins a la porta de Framenors i de les portes per tal de fer-hi barricades. Per al pagament de les despeses l'arquebisbe va confirmar un privilegi reial als cònsols per instaurar impostos sobre determinats productes. I dos anys després ja es proposava l'ampliació del recinte defensiu amb la construcció de la *Muralleta*, obra que no s'executà definitivament fins a uns anys després.²⁹

Per a la realització de les obres es va decretar l'enderrocament d'uns quants edificis i el pagament dels pobles del Camp, cosa que ocasionà resistències, com

²⁶ *Ibidem*, p. 85-87, 90-93 i 126-129 (actes del 28 de maig, el 7 de juny i el 30 de setembre de 1359, fulls 21, 22 i 30v-31); CUBELLS, J.; ICART, J. (eds.): *Actes Municipals 1369-1374/75*, Tarragona 1984, p. 80 i 145 (actes del 27 d'agost de 1374 i del 24 de maig de 1375, fulls 14v i 45).

²⁷ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. II, Tarragona 1899, p. 469.

²⁸ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. II, Tarragona 1899, p. 49-50.

²⁹ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. II, Tarragona 1899, p. 473-475.

és el cas del Milà.³⁰ Aquesta objecció va provocar que el 26 de gener de 1364 el Consell enviés una missiva en què manava, especialment a la gent d'aquesta població del Camp, que hi contribuïssin. El clergat, però, en quedà exempt.³¹ El mateix any el rei Pere va eximir del pagament de les imposicions sobre la muralla al cavaller Arcat de Talarn, encarregat de les obres de la muralla, i els cavallers de Sant Jordi que reunís.³²

Finalment, el Consell Municipal el 25 de desembre de 1368 va acordar,³³ a més d'estrènyer el portal de Predicadors fins a l'amplada del pas d'un animal carregat,

que'l mur sia fet davant aquell que ja és en lo dit carrer, e sia separat d'aquell e sia d'argamassa tot ab torres que isquen de fora e que aja X palms [...] gros e lo mur se puxa córrer dins e de fora.³⁴

Les obres es van dilatar en el temps, amb aturades, reparacions i reforços. Sovint el perill imminent d'atac dels exèrcits enemics o de les falconades dels corsaris del nord d'Àfrica feien accelerar les obres i ordenar reparacions. En diferents sessions el Consell determina agilitar l'obra, com la de 20 d'agost de 1369 ("se façen i vaçosament, per tal com és perill en la triga"),³⁵ la de 23 de setembre de 1374 o la de 7 de gener de 1375 per la proximitat de les companyies franceses,³⁶ la de 19 d'abril de 1387 o la d'agost de 1396.³⁷ Tampoc no hi manquen ordenances més genèriques, gairebé d'ofici, en les quals es determina la realització d'obres als camins, els recs i els murs³⁸ o les derivades directament pel mal estat de la muralla, com el manament de trespolar les torres,³⁹ la necessitat de bastir-ne de noves, com la propera al castell del Rei,⁴⁰ o

³⁰ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. II, Tarragona 1899, p. 485-495.

³¹ ICART, J.; CUBELLS; J. (eds.): *Repertori municipal de Tarragona*, vol. 9, Tarragona 1993, p. 107, doc. núm. 4.

³² CAMINO, F.: "Noticias históricas sobre las fortificaciones de las ciudades, villas y lugares de cada uno de los estados que han hecho parte del antiguo reino de Aragón", *Memorial de Ingenieros del Ejército*, Madrid 1861 [el capítol de Tarragona fou transcrit al *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), èp. III, núm. 28 (1925), p. 122-125].

³³ L'acta del 25 de desembre de 1368 es troba just al davant de la primera acta de l'any següent, dins del volum relligat corresponent al 1369. Per aquesta raó, sovint ha estat datat en aquest darrer any.

³⁴ CUBELLS, J.; ICART, J. (eds.): *Actes Municipals 1369-1374/75*, Tarragona 1984, p. 13-14 (acta del 25 de desembre de 1369, full 1); MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. II, Tarragona 1899, p. 515.

³⁵ CUBELLS, J.; ICART, J. (eds.): *Actes Municipals 1369-1374/75*, Tarragona 1984, p. 69 (acta del 20 d'agost de 1374, fulls 9-10).

³⁶ CUBELLS, J.; ICART, J. (eds.): *Actes Municipals 1369-1374/75*, Tarragona 1984, p. 83 (acta del 23 de setembre de 1374, full 16).

³⁷ CORTIELLA, F.; SANMARTÍ, M. (eds.): *Actes Municipals 1386-87, 1387-1388*, núm. 6, Tarragona 1987, p. 129 (acta del 19 d'abril de 1387, full 2 i 3r); MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. II, Tarragona 1899, p. 693.

³⁸ SANMARTÍ, M. (ed.): *Actes municipals 1388-1389, 1393-95*, núm. 7, Tarragona 1988, p. 160 (acta del 14 de juliol de 1394, fulls 58v-60v).

³⁹ SANMARTÍ, M. (ed.): *Actes municipals 1388-1389, 1393-95*, núm. 7, Tarragona 1988, p. 97 (acta del 23 d'abril de 1393, fulls 1r-3v).

⁴⁰ CORTIELLA, F.; SANMARTÍ, M. (eds.): *Actes municipals 1378-79, 1383-84*, núm. 4, Tarragona, 1985, p. 82 (acta del 27 de gener de 1384, fulls 25-26).

la continuació de l'obra de la de les Monges.⁴¹

Les actes conciliaris també ens informen tant del tipus d'obres a realitzar, els materials, el forniment de defenses provisionals, com dels mantellets, les verdesques, les despeses per als farons o les prestacions de les cinquantenes i desenes tant en diners com en treball.⁴² També ens indiquen el nomenament de supervisors de l'obra i un estret control de la despesa. L'1 de març de 1369 s'elegeix com a obrer i cap de les obres de la muralla el mercader Berenguer Martí, qui s'havia d'encarregar de les comandes de calç i altres materials.⁴³ En aquests temps hi treballaven fins a quatre mestres d'obra.

Queda clara l'obligació de l'ús de pedra i morter tant en la muralla com en els tapiats de les portes i finestres. És el cas del 19 de març de 1375:

Ítem és acordat e determinat que totes finestres, forats, portals, latrines e altres ubertures que sien baixes ni perilloses en los murs de la Ciutat, que encontinent se tanquen ab bona argamassa, a coneguda dels honrats En Johan Sanxí e d'En Pere Poch, qui ja hi són diputats per Consell General.⁴⁴

També es va desmuntar l'enllosat davant del Corral, segurament el romà, o i es va aprofitar la pedra del pou del Corral i d'altres construccions romanes, segons una sol·licitud del mestre d'obres Bernat de Vallfogona l'any 1386.⁴⁵ Tampoc no hi mancaven les ordres per mantenir el drenatge del pas de ronda.⁴⁶

Les determinacions per a inspeccionar el pas de ronda i les cases adossades a la defensa de la ciutat sovint anaven acompanyades tant d'ordres d'enderrocament de tot entrebanc, que impedís la circulació dels defensors, com de l'obligació envers els propietaris d'adobar els desperfectes que hi haguessin ocasionat; en cas contrari, es preveia fins i tot la confiscació de l'immoble. Quant al treball dels habitants de la ciutat, a tall d'anècdota, comentem el que diu l'acta del Consell del 7 de gener de 1375:

cascun cinquanté, ab les v. deenes, tatxen cascuna setmana, cascú en signular del seu cinquanté, ab los honrats cònsols ensemps, en diners, segons que a la lur discreció e consciència serà vist fahedor.

Es determinà que tothom que volgués podia anar a treballar a les obres, però s'havia de dur el menjar a la feina, per tal d'evitar que marxessin a casa a l'hora

⁴¹ SANMARTÍ, M. (ed.): *Actes municipals 1397-1399, 1399-1400*, núm. 8, Tarragona 1991, p. 56 (acta del 21 de març de 1399, fulls 32r-v).

⁴² CUBELLS, J.; ICART, J. (eds.): *Actes Municipals 1369-1374/75*, Tarragona 1984, p. 16 i 83 (actes del 30 de desembre de 1369 i del 23 de setembre de 1374, fulls 1 bis i 16).

⁴³ CUBELLS, J.; ICART, J. (eds.): *Actes Municipals 1369-1374/75*, Tarragona 1984, p. 35 (acta de l'1 de març de 1369, full 8v).

⁴⁴ CUBELLS, J.; ICART, J. (eds.): *Actes Municipals 1369-1374/75*, Tarragona 1984, p. 130 (acta del 14 de març de 1375, full 37v).

⁴⁵ CORTIELLA, F.; SANMARTÍ, M. (eds.): *Actes Municipals 1386-87, 1387-1388*, núm. 6, Tarragona 1987, p.52-54 (acta de l'1 d'octubre de 1386, fulls 29-31v). Aquest mestre d'obres ha estat pres per alguns autors com el cap dels treballs de la *Muralleta*. L'any 1370, consta que un altre mestre, Pere Llobet, treballava a la torre de les Monges; vegeu PALMA; A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p. 65).

⁴⁶ SANMARTÍ, M. (ed.): *Actes municipals 1397-1399, 1399-1400*, núm. 8, Tarragona 1991, p. 45 (acta del 29 d'octubre de 1398, fulls 22v-26r); CUBELLS, J.; ICART, J. [eds.]: *Actes Municipals 1369-1374/75*, Tarragona 1984, p. 25, 69 i 149 (actes del 16 de gener de 1369, del 20 d'agost de 1374 i del 4 de juny de 1375, fulls 4v, 9-10 i 47).

dels àpats.⁴⁷ En altres casos, s'ordenà el treball comunitari els diumenges sota multa de 20 sous.⁴⁸

Les despeses causades per la construcció i cura de les fortificacions van gravar fortament la delicada economia de la ciutat medieval i moderna. Tot i la contribució de les Falde i el Camp, a canvi de poder refugiar-se a la ciutat en temps de perill, els cabals eren insuficients. Les necessitats eren tan grans que no n'hi havia prou amb els impostos indirectes, més quan estem en un període de clara regressió econòmica i demogràfica.⁴⁹ Així el municipi hagué de tirar de prestacions en treball, préstecs, avançaments d'imposicions, vendes de censals, manlleutes, gravàmens sobre productes de primera necessitat com el pa⁵⁰ i talles o impostos directes que coneixem com les passades de mur.⁵¹

La situació problemàtica per poder atendre les despeses ocasionades ja es pot veure anys abans dels conflictes dels dos Peres, i també en els segles posteriors. En un document de 1305 ja es disposava el repartiment de les talles de la muralla. La ciutat hi contribuïa amb dos terços del total; el Camp, excepte la vila del Pla, amb un terç, i aquesta població, amb dues parts del que pagava Tarragona. En una sentència de 1329 es tornen a establir les parts a pagar: la ciutat n'ha d'assumir dues parts i el Camp tres. L'any 1336, els homes de Barenys i Masricard negocien el deute per a la contribució de les despeses de la ciutat.⁵²

Cortiella, en el seu estudi de la ciutat baixmedieval, dedica un interessant apartat a aquestes imposicions.⁵³ Comenta el malaguanyat investigador que per cobrir les petites despeses derivades del manteniment de les fortificacions, el Consell esmerçava cabals ordinaris, mentre que en els casos de gran desemborsament econòmic es realitzaven les esmentades passades de mur.

L'any 1386 es va disposar una comissió de tres cònsols i quatre consellers, que

⁴⁷ CUBELLS, J.; ICART, J. (eds.): *Actes Municipals 1369-1374/75*, Tarragona 1984, p. 107 (acta del 7 de gener de 1375, fulls 25v-26); MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. II, Tarragona 1899, p. 560.

⁴⁸ CUBELLS, J.; ICART, J. (eds.): *Actes Municipals 1369-1374/75*, Tarragona 1984, p. 130 (acta del 14 de març de 1375, full 37v).

⁴⁹ Cf. GORT I JUANPERE, E.: "Tarragona i el Tarragonès a l'Edat Mitjana", dins OLIVÉ, E. (dir.): *Història del Camp de Tarragona, I. El Tarragonès*, Tarragona 1989, p. 34-62.

⁵⁰ ARNALL JUAN, M. J.: "Documents de Pere el Cerimoniós referents a Tarragona i conservats en el seu seu Arxiu Històric Provincial", *Quaderns d'Història Tarraconense* (Tarragona), vol. IV, Tarragona 1984, p. 51-130: document 26, del 6 de març de 1369, pel qual el rei concedí permís als cònsols i prohoms de Tarragona per a establir durant cinc anys impostos sobre el pa, el vi, la carn i altres mercaderies. Aquest es ratificà per l'arquebisbe un any després. El 1374 es van prorrogar per deu anys i el 1379 per dos anys i mig més (CAMINO, F.: "Noticias históricas sobre las fortificaciones de las ciudades, villas y lugares de cada uno de los estados que han hecho parte del antiguo reino de Aragón", *Memorial de Ingenieros del Ejército*, Madrid 1861. CORTIELLA, F.; SANMARTÍ, M. (eds.): *Actes Municipals 1378-79, 1383-84*, núm. 4, Tarragona 1985, p. 41-42 (acta del 15 de maig de 1379, fulls 16r i 17r). CUBELLS, J.; ICART, J. (eds.): *Actes Municipals 1369-1374/75*, Tarragona 1984, p. 39, 69, 83, 126-129 i 130 (actes del 18 d'abril de 1369, del 20 d'agost, del 23 de setembre de 1374 i del 14 de març de 1375, fulls 9-10, 16 i 35-37). SANMARTÍ, M. (ed.): *Actes municipals 1388-1389, 1393-95*, núm. 7, Tarragona 1988, p. 142 (acta del 3 d'abril de 1394, fulls 42r-43v).

⁵¹ RECASENS, J. M.: *La ciutat de Tarragona*, vol. II, Barcelona 1975, p. 209-210.

⁵² ICART, J.; CUBELLS, J. (eds.): *Repertori municipal de Tarragona*, vol. 9, Tarragona 1993, p. 107, docs. núms. 1, 2 i 3.

⁵³ CORTIELLA, F.: *Una ciutat catalana a darreries de la baixa Edat Mitjana: Tarragona*, Tarragona 1984, p. 209-238.

havien de dividir els ciutadans en quatre categories: la mà major havia de pagar 12 diners; la mitjana, 8, i de la menor una part en pagava sis i l'altra, 4.⁵⁴ Un any després hi va haver una altra passada en què es va assenyalar un pagament de 12 diners per foc, s'autoritza fer el repartiment entre els veïns i s'ordenà abonar 10 sous diaris al ciutadà de Tarragona encarregat de la recaptació.⁵⁵

Hi ha dades sobre el cobrament d'imposicions de la muralla l'any 1390.⁵⁶ El 1394 es pretenia realitzar una altra talla.⁵⁷ El 1396 se'n van fer tres, i i se'n repeteixen anualment fins al 1403,⁵⁸ davant del perill d'atac de les tropes del comte de Foix, pretendent al tron després de la mort de Joan II. La primera, l'agost, tenia un muntant de 100 florins; un mes després, pel setembre, n'hi va haver una altra amb una quantitat igual o superior i, finalment, la tercera, l'octubre.

A la passada de mur de 1411, durant l'interregne, s'assignà el pagament d'un jornal de 2 sous per foc, que es va repartir proporcionalment a les rendes dels ciutadans. Les Faldees havien de pagar una quantitat fixa. L'any 1428 es documenta la passada més detallada, amb 16 taxes entre 6 diners i 20 sous.⁵⁹

La documentació relativa al cobrament de les taxes per a la muralla mostra l'interès perquè hi contribuïssin els forasters, els terratinents i els homes del paratge, o l'exempció de les persones més necessitades,⁶⁰ però el gran conflicte era —és clar— poder aconseguir la contribució del clergat.⁶¹ L'acta consular del primer dia de març de 1359 acorda, després d'una reunió amb l'arquebisbe Pere de Clasquerí, que si el clergat no contribuïa a les obres el Consell s'encarregués de les feines de demolició de les construccions que aquestes tenien sobre la muralla, i es reparessin i tanquessin les obertures i farraginars.⁶² El 15 d'abril s'insistia en aquest tema, de manera que es supeditava la reparació de la muralla al pagament eclesiàstic.⁶³ En força acords traspua la indignació del

⁵⁴ CORTIELLA, F.; SANMARTÍ, M. (eds.): *Actes Municipals 1386-87, 1387-1388*, núm. 6, Tarragona 1987, p. 52-54 (acta de l'1 d'octubre de 1386, fulls 29-31v).

⁵⁵ CORTIELLA, F.: *Una ciutat catalana a darreries de la baixa Edat Mitjana: Tarragona*, Tarragona 1984, p. 205-209.

⁵⁶ ICART, J.; CUBELLS, J. (eds.): *Repertori municipal de Tarragona*, vol. 9, Tarragona 1993, p. 108, doc. núm. 8.

⁵⁷ SANMARTÍ, M. (ed.): *Actes municipals 1388-1389, 1393-95*, núm. 7, Tarragona 1988, p. 162 (acta del 28 d'octubre de 1394, fulls 61r-62v).

⁵⁸ A l'acta de l'1 de març de 1369 s'encomana a Ramon Virgili el cobrament de la gent que encara no havia pagat per les obres. CUBELLS, J.; ICART, J. (eds.): *Actes Municipals 1369-1374/75*, Tarragona 1984, p. 35 (acta de l'1 de març de 1369, full 8v). Acta del 29 d'abril de 1399: "que los murs de la ciutat sien denejats, recorreguts e adobats. E que s leu la passada darrerament ordenada, o que ls honrats cònsols hi provesquen". SANMARTÍ, M. (ed.): *Actes Municipals 1397-1399 / 1399-1400*, núm. 8, Tarragona 1991, p. 72 (fulls 3v-6v), també p. 53 (acta del 14 de febrer de 1399, fulls 27v-30v).

⁵⁹ CORTIELLA, F.: *Una ciutat catalana a darreries de la baixa Edat Mitjana: Tarragona*, Tarragona 1984, doc. 14, p. 406.

⁶⁰ CUBELLS, J.; ICART, J. (eds.): *Actes Municipals 1369-1374/75*, Tarragona 1984, p. 39 i 87-90 (actes del 18 d'abril de 1369 i de l'1 de novembre de 1374, fulls 10v i 18-19).

⁶¹ CUBELLS, J.; ICART, J. (eds.): *Actes Municipals 1369-1374/75*, Tarragona 1984, p. 25, 69 i 126-129 (actes del 16 de gener de 1369, del 20 d'agost de 1374 i del 14 de març de 1375, fulls 4v, 9-10 i 35-37).

⁶² PERIS, S.; ICART, J. (eds.): *Actes Municipals 1358-1360*, Tarragona 1983, p. 66-67 (acta de l'1 de març de 1359, full 14v).

⁶³ PERIS, S.; ICART, J. (eds.): *Actes Municipals 1358-1360*, Tarragona 1983, p. 76-77 (acta del 15 d'abril de 1359, full 19v).

Consell per l'actitud de l'arquebisbe i del Capítol, amb determinacions ben contundents, però poc efectives:

Fo acordat en aquest Consell, que plau a tot lo Consell que los murs tots de la ciutat se hobren bé e diligentment, e que façen per guisa que los clergues paguen, e si pagar no-y volran que hom los dega protestar en guisa en manera que aparega per tots los temps que demanat-los és estat per tall que si els alegavem que per dret ejen en los dits murs que la Ciutat ho han obrat e fet cobrar.⁶⁴

Els esforços van ser en va. Mesos després, es va intentar que l'arquebisbe confirmés l'impost per l'obra del pont, que es trobava derruït, i en cas contrari es cobrés el deute que tenia amb la ciutat i s'esmercés en l'obra de la muralla.⁶⁵

Els problemes de finançament eren cada vegada més forts i no hi havia manera d'obtenir la col·laboració eclesiàstica. A la lacònica acta del 12 de juny de 1359 s'acordà una llevada de mur per un mes, però que "els clergues paguen en altra manera, si pagar no volran que s'estia així com d'abans se feya".⁶⁶ En una acta posterior, la manca de recursos va fer que s'hagués de manllevar moneda i empenyorar béns de la ciutat.⁶⁷

Amb la construcció de la *Muralleta*, la insistència del Consolat traspuava una situació cada dia més angoixant. Es passa de l'ordre d'efectuar pagaments a les súpliques a l'arquebisbe, perquè permetés o intercedís davant del rei pel cobrament d'imposicions. Fins i tot s'adreçaren directament al rei.⁶⁸ Algunes vegades, hom aconseguí que l'arquebisbe ordenés la contribució, no eclesiàstica, per a les obres.⁶⁹

Aquesta tensió entre la ciutat i l'arquebisbe, en certa mesura esperonada pel rei, va arribar a situacions violentes. El 21 de maig de 1374, mentre l'arquebisbe Pere de Clasquerí era a Barcelona, el rei ordenà al seu veguer de fer un pregó en el qual es prohibia als veïns obeir les ordres del paborde, que no deixava tancar algunes portes de la ciutat, tal com havia ordenat el Consell. Dies després, el 5 de juny, els oficials de l'arquebisbe manaren als cònsols obrir la porta de la Pabordia. En canvi, el veguer va donar l'ordre contrària, ja que considerava que l'obertura de les portes era jurisdicció de la ciutat.⁷⁰

Malgrat tot, els oficials de la Mitra van fer enderrocar la tàpia i els consellers van enviar missatges al rei en què manifestaven que es consideraven deslligats de fidelitat a la Mitra i demanaven ser súbdits reials. El rei hi envià el governador

⁶⁴ PERIS, S.; ICART, J. (eds.): *Actes Municipals 1358-1360*, Tarragona 1983, p. 140-141 (acta del 15 de desembre de 1359, full 34).

⁶⁵ PERIS, S.; ICART, J. (eds.): *Actes Municipals 1358-1360*, Tarragona 1983, p. 182-185 (acta del 9 de maig de 1360, full 40v).

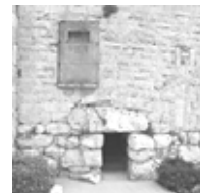
⁶⁶ PERIS, S.; ICART, J. (eds.): *Actes Municipals 1358-1360*, Tarragona 1983, p. 94-95 (full 23).

⁶⁷ PERIS, S.; ICART, J. (eds.): *Actes Municipals 1358-1360*, Tarragona 1983, p. 126-129 (acta del 30 de setembre de 1359, full 30v-31).

⁶⁸ CUBELLS, J.; ICART, J. (eds.): *Actes Municipals 1369-1374/75*, Tarragona 1984, p. 41, 44, 73 i 87-90 (actes del 23 d'abril, del 7 de maig, del 5 de juny de 1369, del 27 d'agost i de l'1 de novembre de 1374, fulls 11, 11v, 12v, 13v i 18-19).

⁶⁹ ICART, J.; CUBELLS, J. (eds.): *Repertori municipal de Tarragona*, vol. 9, Tarragona 1993, p. 108, doc. núm. 5.

⁷⁰ ICART, J.; CUBELLS, J. (eds.): *Repertori municipal de Tarragona*, vol. 9, Tarragona 1993, p. 108, doc. núm. 6. MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. II, Tarragona 1899, p. 537-538.

general de Catalunya, Ramon Alemany de Cervelló, i el 13 de juny rebé homenatge de fidelitat de la ciutat. Rere l'anècdota s'amagava un clar enfrontament entre el rei i l'arquebisbe per la jurisdicció de la ciutat. Després de l'acte de vassallatge, el rei va engegar una sèrie d'actuacions per eliminar la jurisdicció de la Mitra. Pere de Clasquerí no va ser submís, és clar, al desig del Cerimoniós. El mes de setembre, el prelat va fer un pregó al Camp en què ordenava el segrest dels béns i la detenció dels ciutadans de Tarragona. Dos dies després es pregonava l'embargament dels clergues. L'arquebisbe va fer realitzar un contrapregó, que va continuar l'enfrontament entre el veguer reial i el sagristà major i va acabar amb un tumult, la fugida de l'arquebisbe per la portella del castell del Paborde i, finalment, l'assalt al palau arquebisbal.⁷¹

El segle xv

Les notícies amb què comptem del darrer segle de l'edat mitjana continuen mostrant una forta preocupació per l'estat de les muralles, tal com hem apuntat en algunes cites documentals. Els fets més significatius, militarment parlant, són la preocupació pel perill de falconades de pirates o de setge per les hosts franceses i, lògicament, pel setge de la ciutat durant la guerra contra Joan II.⁷²

Tenim, per exemple, que en l'acta consular del 14 de desembre de 1410, per la proximitat de les tropes franceses a la frontera, ordenà obres a la zona del portal d'en Vilaverd, la portella dels Jueus i la torre del Cabiscol, i que es fes provisió de calç, arena i mescla.⁷³ Tres anys després es va fer una "crida que tanquen les finestres del mur de la ciutat" amb pedra i morter, tant finestres com portes i trencats, sota pena de 10 lliures.⁷⁴ El Consell va ordenar repassar els murs l'any 1432.⁷⁵

L'any 1489, el municipi va aprofitar la muralla "vulgarment dita de Sent Ffructuós", de la part baixa de la ciutat romana (a la zona de l'actual carrer de Lleida), per a construir el moll.⁷⁶ Tenim, doncs, una clara constància documental de la utilització com a pedrera de la muralla de la ciutat baixa, a part d'altres restes de construccions antigues.

La documentació, tant medieval com moderna, mostra que sovint la muralla fou aprofitada per a usos particulars. Les ordres de tancar portes, finestres, o les notícies del seu ús com a habitatge no són escasses. Un altre cas, no menys interessant, és el que es documenta el 1480, quan el corderer Ramon Horta va

⁷¹ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. II, Tarragona 1899, p. 543-545.

⁷² Vegeu MENCHON, J.: "El paso de las murallas romanas y medievales a las fortificaciones modernas en la ciudad de Tarragona (siglos XV-XVII)", *II Jornadas de Patrimonio defensivo en época moderna*, Madrid en premsa.

⁷³ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. II, Tarragona 1899, p. 764.

⁷⁴ ICART, J.: *Ordinacions i crides de la ciutat de Tarragona. Segles XIV-XVII*, núm. 1, Tarragona 1982, p. 46.

⁷⁵ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p. 39.

⁷⁶ Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona (AHAT), Reg. Neg. 1489-1493, full 22 v. citat per SERRA-VILARÓ, J.: *Excavaciones en Tarragona. Memoria presentada a la Junta Superior de Excavaciones por el delegado director ~*, Madrid 1932, p. 55 (informació de Sanç Capdevila), i per SÁNCHEZ REAL, J.: *La muralla de Tarragona*, Tarragona 1986, p. 38.

sol·licitar permís per a recollir l'aigua de pluja que anava pel pas de ronda, des de la torre d'en Vallcorba al portal de Sant Antoni.⁷⁷

Les relacions entre el Consell i la Mitra, passaren, com sempre, per alts i baixos. Mentre trobem casos de graciós contribució econòmica, com el moment en què l'arquebisbe Dalmau de Mur concedí el 1431 la quantitat de cent lliures de les almoines de la ciutat a l'obra de les muralles,⁷⁸ el seu successor, Gonçal d'Íxar, en representació dels eclesiàstics, protestava per l'ordre consular de tenir tancada la portella del Paborde. Rere la protesta hi havia un problema fiscal, perquè els preveres entraven productes a la ciutat per una porta sota el seu control i s'estalviaven les imposicions corresponents.⁷⁹

Els problemes es van agreujar amb el cardenal Domènec Ram. En un principi va tenir una bona predisposició a escoltar: els cònsols li van demanar l'assignació de les almoines de la ciutat per a l'obra de la muralla, cosa que els concedí el 30 de maig de 1436.⁸⁰ Malauradament, les relacions van trigar poc a fer-se agres i van arribar a extrems violents, com quan els seus familiars van trencar els panys d'un portal que els cònsols havien fet tancar o quan el 1437 els homes del partit del cardenal, dirigits per lu Terré, van fer tancar les portes de la ciutat.⁸¹

Pere d'Urrea, com a agraïment als favors rebuts, l'any 1445 va efectuar un donatiu de deu mil florins i assignà les almoines de la ciutat a les obres de les muralles, bé que amb certes limitacions.⁸² Però els problemes continuaren, la porta de la torre del Paborde va ser sovint motiu de conflictes.

Consta que el 1412 aquest accés era obert.⁸³ El 1456 es dóna una requesta al veguer reial per fer tancar el portal dels Templers o del Paborde.⁸⁴ Pocs dies després, el rei envià una lletra al veguer reial per fer absoldre els cònsols que havien fet tancar la porta⁸⁵ i el 29 d'octubre una sentència reial donà permís al veguer reial per tancar-la fins que li plagués al mateix rei.⁸⁶ La resistència de la

⁷⁷ SÁNCHEZ REAL, J.: "El método en la arqueología tarraconense, 1. La muralla", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època V, núm. 8-9 (1986-1987), p. 35-54.

⁷⁸ ICART, J.; CUBELLS; J. (eds.): *Repertori municipal de Tarragona*, vol. 9, Tarragona 1993, p. 108, doc. núm. 11.

⁷⁹ CORTIELLA, F.: *Una ciutat catalana a darreries de la baixa Edat Mitjana: Tarragona*, Tarragona 1984, p. 34-35.

⁸⁰ ICART, J.; CUBELLS; J. (eds.): *Repertori municipal de Tarragona*, vol. 9, Tarragona 1993, p. 109, doc. núm. 12.

⁸¹ CORTIELLA, F.: *Una ciutat catalana a darreries de la baixa Edat Mitjana: Tarragona*, Tarragona 1984, p. 40.

⁸² CORTIELLA, F.: *Una ciutat catalana a darreries de la baixa Edat Mitjana: Tarragona*, Tarragona 1984, p. 46-47.

⁸³ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p. 39.

⁸⁴ ICART, J.; CUBELLS; J. (eds.): *Repertori municipal de Tarragona*, vol. 9, Tarragona 1993, p. 109, doc. núm. 14.

⁸⁵ ICART, J.; CUBELLS; J. (eds.): *Repertori municipal de Tarragona*, vol. 9, Tarragona 1993, p. 109, doc. núm. 15.

⁸⁶ ICART, J.; CUBELLS; J. (eds.): *Repertori municipal de Tarragona*, vol. 9, Tarragona 1993, p. 109, doc. núm. 16.

gent de l'arquebisbe va acabar amb un procés.⁸⁷ Amb tot, el 28 d'agost de 1459, una altra lletra del rei al veguer tot ordenant-li tornar a clausurar la porta i que s'assabentés de qui l'havia obert.⁸⁸

Al llarg del segle XV es documenten una sèrie d'obres de reparació de la muralla. Sabem que entre 1446 i 1447 es reforçà la torre Grossa o de Miralcamp. Formava part del conjunt de fortificacions que constituïen la *Muralleta* i el seus noms vindrien donats per les dimensions, situació i ús com a guaita dels voltants de la ciutat, com va succeir durant la guerra entre Alfons el Magnànim i Joan II de Castella.

José Sánchez Real, qui durant molt anys va anar recollint una important munió de dades sobre les muralles, fou qui més s'ocupà de la torre Grossa. En una sèrie de lliuraments a la premsa, posteriorment compilades a la seva *Obra Menor*, va fer un repàs a la vida de la construcció. El malaguanyat investigador d'origen malagueny ens indicà que el 1435 hom va pagar una biga, "la qual fonch presa i mesa l'altre any com se reconegueren las trases dels murs per la guerra del rei de Castella la pujador de la torra Grossa appellada la torra de Miralcamp".⁸⁹ Dos anys després consta que el llenç entre la torre Grossa i el portal de Predicadors estava en mal estat, però no es reparà fins el 1440, amb motiu de l'estada de la reina Maria, esposa del rei Alfons.⁹⁰

A l'Arxiu Històric de Tarragona es conserva el llibre de comptes de la torre Grossa. Per les dades que n'oferí Sánchez Real, les obres van començar el 29 desembre de 1446 i van cloure el 8 abril de l'any següent. Van tenir un cost de 137 lliures, 17 sous i 8 diners. La primera part del document és la descripció de les feines de cada dia, on fins i tot es computen els dies de pluja. L'obra va ser dirigida pel mestre major Joan Martí i el redactor del document, Bernat Çabater. També hi van treballar dos mestres més i fins a un total de 8 obrers i un nombre no determinat d'esclaus. Es va utilitzar pedra procedent de la mota i la muralla de la Boqueria, a l'actual baixada de la Peixateria, i fou tan gran l'extracció que es va haver de tapar amb bigues la bretxa oberta. Per elevar els materials es va usar un torn d'àlber amb dos cèrcols de ferro i un suport de fusta. Per a l'encofrat de les espitlleres es van utilitzar arcs de bocois.⁹¹

Morera, en parlar del setge de la ciutat durant la guerra civil catalana, fa un comentari que obre les portes tant a hipòtesis com a dubtes:

⁸⁷ ICART, J.; CUBELLS; J. (eds.): *Repertori municipal de Tarragona*, vol. 9, Tarragona 1993, p. 109, doc. núm. 17.

⁸⁸ ICART, J.; CUBELLS; J. (eds.): *Repertori municipal de Tarragona*, vol. 9, Tarragona 1993, p. 111, doc. núm. 32.

⁸⁹ SÁNCHEZ REAL, J.: *Obra Menor II*, Tarragona 1992, p. 123-158. Amb una extensió molt menor quant a detalls, PALMA PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. II, Tarragona 1958, p. 39. SALVAT Y BOVÉ, J.: *Tarragona antigua y moderna a través de su nomenclatura urbana (siglos XIII-XIX)*, Tarragona 1961, p. 17-19.

⁹⁰ Sorprèn que alguns autors ens diguin que la torre Grossa "fue construida hacia el año 1447". Vegeu MAR, R.; MIR, H.; PIÑOL, L.: "La formación de la topografía urbana de la Tarragona medieval: nuevas aportaciones", *Attività economiche e sviluppo urbano nei secoli XIV e XV. Atti dell'Incontro di Studi-Barcellona 19-21 ottobre 1995* [Archivo Storico del Sannio, any 1, núm. 1-2, nova sèrie, gener-desembre 1996], p. 165-203.

⁹¹ ICART, J.; CUBELLS; J. (eds.): *Repertori municipal de Tarragona*, vol. 9, Tarragona 1993, p. 109, doc. núm. 13. SALVAT Y BOVÉ, J.: *Tarragona antigua y moderna a través de su nomenclatura urbana (siglos XIII-XIX)*, Tarragona 1961, p. 17-23.

*Y en la parte superior hacia el Paseo de San Antonio y el baluarte del matadero debieron existir otras torres conocidas con los nombres de los que las ocupaba, ó sea, den Sabater, den Mortés y de Guialtnin.*⁹²

L'historiador no ofereix més dades i cal plantejar l'existència real d'aquestes defenses o decidir si es tracta d'habitatges medievals, que també rebien aquest nom. Tampoc no sabem quina era la torre del Realot, que hom manà reparar el 1369.⁹³

Hem de fer especial menció als esdeveniments bèl·lics esdevinguts l'any 1462, quan el rei Joan II va posar setge a la ciutat. Els preparatius van ser els lògics del moment. Es van artillar les torres, es van tancar les portes del Carro, del Paborde, de Framenors i del Cabiscol i van quedar obertes les del Bordell, de Predicadors, de Sant Antoni i dels Jueus, en què " *fueron oportunamente claveteadas y renovadas las cerraduras*". Fins i tot "*se levantó una cerca de tapia alrededor de la torre de las Monjas*".⁹⁴

Les tropes reials amb els aliats francesos van arribar a la ciutat el 17 d'octubre de 1462. Els seus capitans van inspeccionar les fortificacions de la ciutat i s'adonaren que eren molt fortes. Van decidir de fer l'assalt per la *Muralleta*, que semblava la part més feble. Al convent de Framenors, davant de la torre Grossa, es van instal·lar el mariscal escocès i el senescal de Pitiers amb part de l'artilleria. Davant de la porta de Predicadors, el comte de Foix i Poncet de Ribera, també amb armes de foc; a la guàrdia del Socors, el gran Escuder, i davant de la torre de les Monges, al convent de Santa Clara, el rei Joan, mentre que a Salou hi arribava l'armada de guerra.⁹⁵

Els reialistes van poder obrir bretxa en diferents punts de la *Muralleta*: a la torre de les Monges, al baluard de Framenors i a prop del portal del Bordell. Per a evitar l'entrada de l'enemic, es col·locaren feixos de llenya i d'herba folrats de pell de corder, cabra i cabrit. Des de les torres, els assetjats llençaven daus impregnats amb quitrà encès i estopa. Els assaltants finalment entraren a la ciutat, però no passaren de la segona línia defensiva, el *Mur Vell*. El dia 31 es plantejà la rendició, amb la condició que a la ciutat no hi entressin les tropes reialistes. Es pactà dos dies després. Tot i que la ciutat era ben resguardada per les defenses, la manca de soldats va motivar la capitulació.

A resultes dels esdeveniments bèl·lics, la muralla va quedar en molt mal estat, cosa que va dur a la realització de noves obres de reparació, com la que les excavacions arqueològiques van documentar al llenç de muralla romana al costat de la torre de les Monges.⁹⁶ Per al sufragi de les despeses, l'any 1474 Joan II va ordenar que, de les imposicions de la ciutat, es manllevessin cinquanta lliures de

⁹² MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. III, Tarragona 1954, p. 245-246.

⁹³ CUBELLS, J.; ICART, J. (eds.): *Actes Municipals 1369-1374/75*, Tarragona 1984, p. 25 (acta del 16 de gener de 1369, full 4v).

⁹⁴ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. III, Tarragona 1954, p. 246.

⁹⁵ Per a seguir els esdeveniments del setge: CORTIELLA, F.: *Una ciutat catalana a darreries de la baixa Edat Mitjana: Tarragona*, Tarragona 1984, p. 352-353; MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. III, Tarragona 1954, p. 246-248; MORERA Y LLAURADÓ, E.: "Nuestras murallas antiguas y modernas", *Boletín Arqueológico* (Tarragona), èp. II, núm. 22 (gener-març de 1919), p. 25-43.

⁹⁶ TALLER ESCOLA D'ARQUEOLOGIA: "Aproximació a les fortificacions de Tarragona en èpoques moderna i contemporània. Excavacions en el sector «Castell del Rei - Baluard de Carles V»", *Quaderns d'Història Tarraconense* (Tarragona), vol. X (1990), p. 87-122.

Barcelona per a les obres de les muralles. El 1483, Ferran el Catòlic va manar que els cònsols del Comú reservessin 50 lliures anuals per les obres de la muralla i, en el cas de no complir l'ordre, haurien de pagar una multa de mil florins. Aquests diners vindrien, però del gravàmen d'un diner sobre la lliura de carn despatxada a les carnisseries del Consell. Aquesta disposició es reproduí dos anys després i el 1509 i el 1613.⁹⁷

Característiques de les fortificacions medievals

Hem pogut veure que les dades documentals sobre les muralles medievals de la ciutat no són pas escasses, especialment quant a la *Muralleta*. De tota manera, la pròpia naturalesa d'aquestes fa que de vegades sigui difícil de poder tenir-ne una visió prou completa. Les publicacions d'aquestes informacions, sovint parcials, sovint equívokes, han estat nombroses vegades utilitzades de forma un pèl acrítica. La cita sense revisió de la dada, el problema d'acceptar massa sovint l'argument d'autoritat sense una lectura atenta, ha comportat els equívocs que s'han anat arrossegant per la bibliografia. Els treballs d'Andreu de Palma i, en especial, el de Salvat i Bové en són un clar exemple.

El primer autor, al primer volum de *Las calles antiguas de Tarragona*,⁹⁸ comença amb un capítol sobre les muralles i ofereix una seriació cronològica de les torres. Relaciona amb el clos del segle XII les de la Presó Vella, la del Temple, les del carrer Major (portal de n'Olivera), la dels Jueus, la del Paborde (que no identifica amb la dels Templers), la de Sant Magí, la de Montoliu o la Benedicció, la de Predicadors, la dels Heretges i la del Port. Amb la *Muralleta*, constata els baluards de Framenors, del Bordell i de les Menoretetes i les torres de Framenors (que ha de ser la Grossa, que no menciona), la del Bordell i la de les Menoretetes, que diu que va ser substituïda per la de Carles V, tot creant així un error cronològic que ha continuat fins a èpoques recents. Per a Andreu de Palma, el mur es reforçà amb la torre Grossa, la de Veciana i la del Tintorer.⁹⁹ Com després veurem, les coses no són tan clares.

Si ens referim al coneixement arqueològic de les muralles en època medieval, cal reconèixer, en primer lloc, que ho han rebut l'atenció que es mereixien, especialment en el que toca a les reparacions i reforços de la muralla romana i el *Mur Vell*.

El Mur Vell

Més amunt ja hem dit que el *Mur Vell* es va aixecar sobre la partió de

⁹⁷ Vegeu CAMINO, F.: "Noticias históricas sobre las fortificaciones de las ciudades, villas y lugares de cada uno de los estados que han hecho parte del antiguo reino de Aragón", *Memorial de Ingenieros del Ejército*, Madrid 1861, que data la disposició reial dos anys abans, i RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona*, Tarragona 1998, p. 279 i nota 74.

⁹⁸ Sobre Palma, que va haver de traduir a l'espanyol el títol del seu meritori treball sobre els carrers de Tarragona per a poder publicar-lo, tot i mantenir el text interior del català, vegeu MORANT I CLANXET, "Fra Andreu de Palma de Mallorca. Historiador caputxí", *Butlletí Municipal* (Tarragona), núm. 7, nadal de 1994, p. 20.

⁹⁹ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p. 38-40. El més xocant és que a la p. 66 del mateix llibre ens diu textualment: "Segons creiem, és la mateixa Torre d'En Carles V, conservada, i que va quedar en peu probablement restaurada llavors, de la fortificació del cardenal Cervantes".

l'anomenada terrassa mitjana o plaça del fòrum d'època romana imperial, just en un punt on hi ha un important canvi de nivell respecte a l'arena del circ romà.¹⁰⁰ El mur es recolzava sobre aquestes estructures flàvies que, conservades en major o menor mesura, donarien una bona fonamentació, amb murs de carreus.

El *Mur Vell* s'unia als paraments de la muralla romana per dos punts. A mirar, amb el castell de Robert Bordet, després dit del Rei, i, a la banda oposada, amb el castell del bisbe de Vic, la Vigüeta. Atès que aquest castell aprofita una torre d'accés d'època imperial, exempta respecte a la muralla, hem d'imaginar un tancament fins en aquesta, potser aprofitant el d'època romana descobert durant les excavacions endegades per la Universitat Rovira i Virgili als baixos de l'esmentada torre.

Al centre del *Mur Vell*, just on ara hi ha l'enllaç de la baixada de la Misericòrdia i el carrer Major, hi hauríem de localitzar un portal, la *porta Olivaria* o de n'Olivera. Andreu de Palma ens indica que entre els segles XII i XVI era conegut com a portal de n'Olivera,¹⁰¹ l'any 1515 es documenta com a portal de la Verge Maria, i el 1755 com a arc de la Misericòrdia.¹⁰² El portal estava protegit per dues torres, la d'Arandes i la del baró de les Quatre Torres (o d'en Morenes o Morenés),¹⁰³ que s'han fossilitzat en dues de les cases dels carrers dels Ferrers i de l'Enrajolat.

Les característiques constructives del Mur Vell no han estat estudiades de forma exhaustiva, tot i que actualment en tenim algunes dades interessants. Les excavacions arqueològiques endegades pel Servei d'Arqueologia de la Generalitat, l'any 1986, i pel Taller Escola d'Arqueologia, entre 1988 i 1989, han evidenciat de forma significativa l'estructura arquitectònica de la zona en època romana i medieval a l'alçada de la baixada de la Misericòrdia a prop de la cruïlla amb el carrer Major, on hi havia l'esmentat portal.¹⁰⁴ L'espai era ocupat en època romana per l'enllaç entre el circ i el Concili Provincial mitjançant una impressionant escalinata i un enrajolat de grans blocs de pedra que formen part del *pulvinar* del circ.¹⁰⁵ Una intervenció de 1986, dirigida per X. Dupré i J. A. Remolà, va permetre documentar, al carrer dels Ferrers, al costat de la torre d'Arandes, restes de l'enllosat romà i part de la fonamentació de la torre, que es recolza sobre la plataforma del circ.

L'excavació duta a terme l'any 1992 al pati interior de la casa Castellarnau

¹⁰⁰ S'ha de tenir en compte, però, que als seus peus hi havia les grades del circ, conservades en millor o pitjor estat.

¹⁰¹ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. II, Tarragona 1958, p. 49-50.

¹⁰² SALVAT Y BOVÉ, J.: *Tarragona antigua y moderna a través de su nomenclatura urbana (siglos XIII-XIX)*, Tarragona 1961, p. 42-43.

¹⁰³ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. II, Tarragona 1958, p. 36. El primer baró de les Quatre Torres fou Carles de Morenes [o Morenés] i de Caçador (1790). D'ací que alguna vegada aquesta torre hagi estat anomenada torre del baró de les Quatre Torres.

¹⁰⁴ TALLER ESCOLA D'ARQUEOLOGIA: *El Taller Escola d'Arqueologia (TED'A 1987-1990)*, Tarragona 1990.

¹⁰⁵ TALLER ESCOLA D'ARQUEOLOGIA: "El Foro Provincial de Tárraco, un complejo arquitectónico de época flavia", *Archivo Español de Arqueología* (Madrid), vol. 62, núm. 159-160 (1989), p. 141-191.

(carrer dels Cavallers) va localitzar una estructura altmedieval que s'ha relacionat també amb el *Mur Vell*. Es tracta d'un mur de carreus lligats amb morter de calç que es fonamenta sobre un mur que els excavadors daten a l'antiguitat tardana.¹⁰⁶

És interessant l'observació de l'aparell constructiu del *Mur Vell*: carreus, versemblantment peces romanes reaprofitades, lligats amb morter de calç, un tipus d'obra que es pot veure encara al mateix carrer dels Ferrers, just a la torre d'Arandes. La cartografia antiga de Tarragona ens pot acostar a la imatge de l'estructura del *Mur Vell*, encara observable a la topografia de la ciutat. En un plànol de 1717, conservat a l'Archivo General de Simancas, s'aprecia perfectament el *Mur Vell*, amb el castell del Rei, tres accessos –a l'alçada de l'actual baixada del Roser / carrer de les Salines i el castell del Rei, sense oblidar el carrer Major. S'hi observen també dues construccions força amples a l'alçada del carrer d'en Mediona i una altra al davant la plaça del Pallol, i les dues del portal de n'Olivera.¹⁰⁷

Al plànol que dibuixà Antoni Alcedo i que publicà Flórez l'any 1769,¹⁰⁸ s'hi observa la mateixa estructura, tot i que la construcció davant la plaça del Pallol (potser relacionable amb el castell del bisbe de Vic) és dibuixada amb unes dimensions més grans. Significativament aquestes dues construccions ja no apareixen al plànol publicat per Alexandre de Laborde l'any 1806, en el qual es veuen –però– les torres del portal de n'Olivera.¹⁰⁹

Aquestes dues construccions associades al Mur Vell s'havien pres, en principi, com estructures associades a aquesta defensa medieval. Un article aparegut el 1996 plantejà el cas contrari. La construcció darrere de la casa Castellarnau s'identificà aleshores amb la "torra de l'abat Soldevila" i s'interpretà, basant-se en la cita que Andreu de Palma fa de l'acta del Consell de la ciutat, com una construcció de 1527.¹¹⁰ Quant a la l'altra construcció rere l'actual Conservatori de Música, els autors de l'article suara esmentat van afirmar, sense argumentar-ho, que no pot ser "*de los primeros momentos de la 're población'*".

Si bé és possible que aquestes construccions siguin posteriors a la primera

¹⁰⁶ DILOLI, J.; VILASECA, A.: "Noves aportacions al coneixement del Fòrum Provincial de Tàrraco: excavacions a la Casa Castellarnau", *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica* (Tarragona, 1993), Tarragona 1994, vol. 2, p. 123-124. Aquesta excavació també va ser objecte d'una conferència: VILASECA, A.; DILOLI, J.: "Excavacions a la Casa-Museu Castellarnau", *Arqueologia i història: Evolució del teixit urbà de Tarragona. Seminari internacional amb motiu del 150è aniversari de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense, 7 d'abril - 4 de maig de 1994*. Durant el seminari, es va lliurar als participants un ampli dossier amb els resums de les conferències. Per desgràcia, tan sols se n'han publicat dues i les altres han romàs inèdites. Agraïm al col·lega Albert Vilaseca haver permès citar aquest treball que, malgrat el dossier, pel seu curt tiratge i difusió, podem gairebé considerar inèdit, així com les informacions que gentilment ens ha ofert.

¹⁰⁷ NEGUERUELA, I.: "Dos importantes planos de Tarragona en el Archivo de Simancas", *Quaderns d'Història Tarraconense* (Tarragona), vol. V (1985), p. 59-75.

¹⁰⁸ FLÓREZ, H.: *España Sagrada*, tom XXIV: "Antigüedades Tarraconenses. Preliminar a las Memorias Eclesiásticas de la Santa Iglesia de Tarragona", Madrid 1769, làmina annexa a la p. 80.

¹⁰⁹ LABORDE, A. de: *Viatge pintoresc i històric. El Principat* (amb traducció d'O. Valls i notes de J. Massot), Barcelona 1974, planxa XLVII, p. 131.

¹¹⁰ MAR, R.; MIR, H.; PIÑOL, L.: "La formación de la topografía urbana de la Tarragona medieval: nuevas aportaciones", *Attività economica e sviluppo urbano nei secoli XIV e XV. Atti dell'Incontro di Studi-Barcellona 19-21 ottobre 1995* [Archivo Storico del Sannio, any 1, núm. 1-2, nova sèrie, gener-desembre 1996], p. 165-203.

construcció o adobament del *Mur Vell*, el fet no implica que no es pugui tractar de torres defensives. L'argument que els autors esgrimeixen per no creure en l'existència d'altres torres al *Mur Vell*, la manca de documentació escrita, no és sostenible. En primer lloc, el desconeixement de documents que en parlin ni implica que no en puguin haver, ni tampoc que puguin existir construccions poliorcètiques. És el cas de la torre descoberta el 1992 a la mateixa muralla de la ciutat, a l'angle de l'Escorxador, sota el baluard de Sant Antoni. No es coneixen referències escrites de la seva existència (potser no s'han interpretat correctament, potser no es coneixen encara, potser no han existit mai, potser s'han perdut), però la torre hi és.

En segon lloc, a Catalunya no són poques les construccions militars medievals de les quals no tenim o no coneixem dades documentals. A més, el terme *torre* a la documentació baixmedieval i moderna no indica forçosament que es tracti d'una edificació militar.¹¹¹ El mateix Andreu de Palma ens parla d'altres torres a la ciutat, fins i tot prop dels carrers dels Cavallers i dels Ferrers, la "que antigament li deyan torra de la presó vella", o la que es documenta el 1766:

aquella part de casa que és la torra de dita casa que és fora o trau dita torra en lo carrer dels Farrers, vuy dit de les portes falsas, que es al costat de la torra del Dr. en Drets Josep Saroquins y ans Gaspar de Casals, notari, que antiguament li deyan la torra de la presó vella.¹¹²

Hi ha una peça iconogràfica de la ciutat que mereix ser observada detingudament. És la taula del retaule de sant Oleguer a la catedral de Tarragona, del segle XVIII. La peça, cisellada pel vallenc Francesc Bonifàs després de 1776, representa l'acte d'infeudació de Tarragona a Robert Bordet o d'Aguiló l'any 1129. Rere la imatge, es veu la ciutat de Tarragona, amb la muralla del segle XIV i rere seu el *Mur Vell*, amb bona quantitat de finestres obertes, i a més d'altres edificis i fortificacions, el castell del Rei, les torres del portal de n'Olivera, i dues més a l'actual carrer dels Ferrers, amb forma de torre, sense finestres, excepte dalt de tot (potser espitlleres). Sobre les portes del Bordell i de Framenors se cisellen sengles lladroneres i el pas de ronda es veu emmerletat.¹¹³ Si bé el retaule no és mancat d'anacronismes com representar la *Muralleta* (construïda al segle XIV) o el *Mur Vell* amb finestres, la intenció de remarcar-lo amb torres i sense finestres és clara.¹¹⁴

¹¹¹ No cal espigolar gaire entre la bibliografia per tenir clar que el terme *torre* és molt més ampli que el de simple construcció amb un ús militar exclusiu. A l'obra de RIU I RIU, M.: *L'arqueologia medieval a Catalunya*, Barcelona 1989, p. 91, hi podem llegir: "El període gòtic, dels segles XIII al XV, heretà del segon romànic la preferència per les torres cúbiques o de planta rectangular, tant pel que faria a les torres que els burgesos erigien en les seves cases urbanes, com pel que faria a les masies-torres esteses arreu de les dues Catalunya Vella i Nova". Queda clar, doncs, que el terme *torre* no vol dir únicament defensa, i menys a la ciutat: vol dir també habitatge.

¹¹² PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. II, Tarragona 1958, p. 36, 33 i 43-44.

¹¹³ Normalment hom diria que es tracta de matacans, però aquest terme té un significat diferent. Mora-Figueroa, un dels especialistes més importants en castellologia, defineix el matacà com un "largo antepecho voladizo en el adarve de un lienzo o en una torre, sustentado sobre ménsulas o contrafuertes y con el suelo aspillerado para el controlde la vertical del pie de muro"; serien les defenses de les torres reials de Poblet. En canvi la "ladronera" (en català *lladronera*) és una "pequeña obra voladiza con parapeto y suelo aspillerado, en un muro o torre, para el control vertical de una puerta, esquina u otro punto vulnerable situado a su pie", com en el cas del portal del Bové de Montblanc. Vegeu MORA-FIGUEROA, L. de: *Glosario de arquitectura defensiva medieval*, Cádiz 1994, p. 121-126 i 128-133.

¹¹⁴ Cf. CAPDEVILA, S.: *La seu de Tarragona. Notes històriques sobre la construcció, el tresor, els artistes, els capitulars*, Barcelona 1935, p. 40.

El *Mur Vell* era el tancament meridional de la ciutat fins al segle XIV. Les altres parts de la ciutat utilitzaven el clos format per la muralla romana, en el qual es feren una sèrie de reparacions i refeccions o es bastiren noves torres. A l'angle nord-oriental de la muralla, al punt d'inflexió entre els llenços dels passeigs de Sant Antoni i de Torroja, les excavacions realitzades l'any 1992 van descobrir el basament d'una torre de planta quadrangular i d'època medieval. S'aixeca directament sobre el tapàs i es conforma per un mur de maçoneria i almenys dos cordons de carreus de través units en sec. Al segle XVI, la torre fou desmuntada i sobre les seves restes es va construir el baluard de Sant Antoni.

A banda de la muralla, tenim quatre castells dels quals parlarem més endavant: el del Paborde, el del Patriarca, el del bisbe de Vic i el de Robert d'Aguiló.¹¹⁵ Un cop construïda la *Muralleta* a la baixa edat mitjana, el *Mur Vell* degué de patir un lent abandonament i a poc a poc fou aprofitat per a les edificacions de la ciutat, especialment els habitatges dels carrers dels Cavallers i de la Nau.

La Muralleta

Per sort, podem gaudir de més informació quant a la muralla del segle XIV, tot i que no hi manquen problemes a resoldre. A la capçalera oriental del circ, cruïlla de la Rambla Vella i del passeig de Sant Antoni, les excavacions arqueològiques que s'hi han anat portant a terme des dels anys setanta,¹¹⁶ i en especial les impulsades primer pel Servei d'Arqueologia de la Generalitat¹¹⁷ i després pel Taller Escola d'Arqueologia i pel Centre d'Arqueologia Urbana de Tarragona,¹¹⁸ han pogut documentar les característiques de la fortificació aixecada a partir de 1369.¹¹⁹

Davant de la façana de l'edifici romà es documenta un mur de maçoneria d'1,5 m de gruix i 2,70 m a la façana del circ. Aquest mur fou bastit mitjançant la tècnica de l'encofrat del parament exterior i reblit amb terra, sistema que s'observa també a l'interior de la torre de les Monges.

Al llenç que dona al passeig de Sant Antoni, al costat de la torre de les Monges, les excavacions dels anys setanta van documentar el buidatge del rebliment intern de toves de la muralla romana, d'uns 3,5 m d'ample per 7 m d'alt. Al costat meridional s'observa un magnífic arc apuntat de mesures similars als de la façana del circ. El nivell de circulació de l'estança aprofitava el reompliment de terra i reble de la base de la muralla romana. Presumiblement, el parament intern

¹¹⁵ Cal tenir en compte que la toponímia de Tarragona es presta a confusions si no es va amb compte d'identificar algunes d'aquestes i altres construccions. És el cas del castell o torre del Paborde, també dita torre de l'Arquebisbe, que no és el mateix que el castell del Patriarca o de l'Arquebisbe. Un altre cas de polisèmia és el castell del Rei, dit també castell de Robert Bordet (com ens hem atrevit a batejar), Pretori, Palau d'August o torre de Pilats.

¹¹⁶ FERRER, M.: "El Circ Romà de Tarragona", *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, Barcelona 1982, p. 346-349.

¹¹⁷ DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; PALANQUES, M. L.; VERDUCCI, P.: *El circ romà de Tarragona, I. Les voltes de Sant Ermenegild*, Barcelona 1988.

¹¹⁸ 87-122.

¹¹⁹ MENCHON, J.; REMOLÀ, J. A.: "La adaptació del urbanismo medieval a las estructuras monumentales de época romana en Tarragona: el sistema de fortificaciones", *IV Congrés d'Arqueologia Medieval Espanyola. Societats en transició*, Alacant 1993, vol. II, p. 77-86.

de la muralla i els estreps interiors de carreus van ser desmuntats en aquell temps. En un moment posterior, però anterior a la construcció de la *Muralleta*, l'arc d'accés fou paredat amb un mur d'*opus spicatum* tot fent-hi una espitllera, versemblantment amb finalitat defensiva.¹²⁰

No tan sols es pot observar aquest paredat amb finalitat defensiva. Davant de l'anomenada volta C i les del sector del carrer de Sant Oleguer hi ha un potent mur de maçoneria, carreus i morter que hom havia identificat en un principi com a part de la *Muralleta*. Una observació acurada durant l'excavació de la fortificació baixmedieval mostra com aquesta s'adossa al mur esmentat. Això fa pensar que realment es tracta d'una defensa anterior –constructivament–, un primer paredat abans d'aixecar la *Muralleta* o –cronològicament– una defensa a relacionar amb el paredat de l'arc abans esmentat. Per altra banda, com ja comentarem després, l'ordre de construcció de la *Muralleta* (1368) ja esmenta que l'obra s'aixequi davant d'un mur anterior, que podria tractar-se de les defenses erigides a partir de 1360 pel prelat Pere de Clasquerí.

Les excavacions dels anys 1990 i 1991 van posar al descobert estructures anteriors al segle XV. Entre la muralla romana i el desaparegut Cinema Cèsar, sota els nivells constructius del baluard de Carles V (segle XVI), han estat documentats un seguit de nivells als quals se sobreposava una estructura paral·lela a la muralla i fonamentada sobre la roca, que s'ha interpretat com un vial extramurs.¹²¹

Les excavacions a la torre de les Monges han pogut mostrar l'estructura i les característiques d'una d'aquestes defenses. Es va acabar de construir al final del segle XIV tot aixecant una estructura poligonal de maçoneria i morter amb reforços de carreus a les cantonades, farcida interiorment amb capes successives de terra. L'observació de la cara que dona a la façana del circ permet dir que es va construir al mateix temps que el llenç de muralla. No sabem com era el remat de la torre, perquè fou malmès durant la guerra contra Joan II, tot i que hem de situar-hi una sala amb espitlleres.¹²² Després d'aquesta destrucció es va reconstruir la sala interior, possiblement al segle XV, amb una cúpula d'arestes, que abans segurament havia estat rematada amb un trespol, com esmenten els documents. Entre 1545 i 1563 se li va adossar el baluard de Carles V.

Quant a la torre Grossa, ben poca cosa se'n conserva, només les restes de la fonamentació i un dels cantons de carreus a la cruïlla de la via de l'Imperi amb la Rambla Vella. Era una defensa de característiques similars a la de les Monges.

¹²⁰ TALLER ESCOLA D'ARQUEOLOGIA: "Aproximació a les fortificacions de Tarragona en èpoques moderna i contemporània. Excavacions en el sector «Castell del Rei - Baluard de Carles V»", *Quaderns d'Història Tarraconense* (Tarragona), vol. X (1990), p. 87-122, i TALLER ESCOLA D'ARQUEOLOGIA: *El Taller Escola d'Arqueologia (TED'A 1987-1990)*, Tarragona 1990, p. 14-15 i 87-122.

¹²¹ BERMÚDEZ, A.: "El Centre d'Arqueologia Urbana de Tarragona: Primer balance", *Acta Arqueològica de Tarragona IV (1990-1991)*, Tarragona 1991, p. 31-46. MENCHON, J.; MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A.; BENET, C.; FÀBREGA, X.; BERMÚDEZ MEDEL, A.: "El circ romà de Tàrraco, intervencions dels anys 1990-1992", *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica* (Tarragona, 1993), Tarragona 1994, vol. 2, p. 275-276.

¹²² BENET, C.; FÀBREGAS, X.; MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A.: "Intervenció arqueològica a l'interior de la torre de les Monges (segle XIV), Tarragona". *Butlletí Arqueològic*, V època, núm. 13, 1991, p. 145-186. MENCHON, J.: "Intervenció arqueològica al terrat de la torre de les Monges (Tarragona). Informe preliminar", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època V, núm. 13 (1991), p. 187-224.

Excavacions arqueològiques fetes l'any 1989 pel TED'A van documentar part d'aquestes estructures al núm. 67 de la Rambla Vella.¹²³ Una imatge semblant de la torre Grossa s'observa al gravat de Tarragona fet per Peréle i publicat per Beaulieu a finals del segle XVII.¹²⁴

Les dues torres que definien els extrems de la *Muralleta* eren, doncs, construccions de planta poligonal (de vuit costats), a l'estil d'altres de coetànies com les de Poblet, València, Constantí o Tortosa. No coneixem, però, vestigis de la torre del Bordell. El frontal d'altar de Sant Oleguer, ja esmentat, presenta les tres torres com a construccions poligonals. Aquest relleu, i els dibuixos de Wyngaerde (de mitjan segle XVI),¹²⁵ mostren una muralla coronada amb merlets i tres torres amb les característiques esmentades.

La cartografia històrica de la ciutat mostra, però, algunes divergències. Mentre al plànol de Calbet, signat el 1643, només apareixen la torre de les Monges i la Grossa, a més de dos baluards davant els portals del Bordell i de Framenors,¹²⁶ al de 1716, conservat a l'Arxiu de Simancas, es representa la torre de les Monges, ja no hi apareix la torre Grossa (que va volar per culpa d'un llamp l'any 1700), però sí la del Bordell, i dues torres a banda i banda del costat del portal de Framenors, a més d'una reculada de la línia de parament prop d'aquest accés medieval.¹²⁷ Davant del portal del Bordell hi ha la silueta d'una estructura rectangular avançada, com una mena de baluard. Una estructuració similar s'observa al plànol de 1641 o 1642, també conservat a Simancas. En canvi, el publicat per Flórez el 1769 només senyala la torre de les Monges, el portal del Bordell i una d'avançada, la torre del Bordell (rectangular com als altres plànols i el portal de Framenors dins una mena de torre-porta).¹²⁸

De tota manera, caldria plantejar el perquè de la reculada de la *Muralleta*. Poster no se'n va acabar de construir en l'amplada i es limitaren a tapiar el circ. Tal vegada va caure, o va ser enderrocada, durant el setge de la guerra civil catalana, o tal vegada s'adaptà a la planta del circ romà.

Quant a la torre dibuixada al costat de la porta de Framenors, caldria tenir en compte un aspecte. La documentació medieval ens parla del portal de Framenors i de la torre Grossa, però no de la torre de Framenors. Els plànols

¹²³ TALLER ESCOLA D'ARQUEOLOGIA: *El Taller Escola d'Arqueologia (TED'A 1987-1990)*, Tarragona 1990, p. 36.

¹²⁴ PONTAULT, Sebastien de [Chevalier de Beaulieu]: *Les plans, et profils des principales villes et lieux considerables de la principauté de la Catalogne. Avec la carte generale, et les particulieres a chaque gouvernement*. París, post 1678. Hi ha una edició posterior, PONTAULT, S. de [Chevalier de Beaulieu]: *Les glorieux conquêtes de Louis le Grand roy de France et de Navarre, dedicés au Roy*, tom I, París circa 1694, i una versió alemanya: BODENEHR, G.: *Curioses staats und kriegs theatrum auf denen Franzoisch und Spanischen gränzen durch unter chiedliche geographische, Topographische un Historische carten abriß und tabellen erlaeutert in kupsser gebracht und zusinden bey Gabriel Bonenehre Kupsserstecher*, Augsburg circa 1710, i també *Europae ornamentum et firmamentum ducentos aerescripturis exhibitur*, Augsburg circa 1710.

¹²⁵ KAGAN, R. L. (ed.): *Ciudades del Siglo de oro: las vistas españolas de Anton Van den Wyngaerde*, Madrid 1986, p. 174-180.

¹²⁶ GABRIEL, R.; HERNÁNDEZ, E.: "Un plano de Tarragona de 1643", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època v, núm. 8-9 (1986-1987), p. 245-254.

¹²⁷ NEGUERUELA, I.: "Dos importantes planos de Tarragona en el Archivo de Simancas", *Quaderns d'Història Tarraconense* (Tarragona), vol. v (1985), p. 72-75.

¹²⁸ FLÓREZ, H.: *España Sagrada*, tom XXIV: "Antigüedades Tarraconenses. Preliminar a las Memorias Eclesiasticas de la Santa Iglesia de Tarragona", Madrid 1769, làmina annexa a la p. 80.

esmentats s'entesten, però, a posar-hi una torre. És més, al dibuix de Wyngaerde, al costat de la torre Grossa hi sobresurt una construcció més baixa a la línia de muralla. Potser es tracta d'un portal fortificat o una torre-porta a l'estil de les muralles de Montblanc i de Morella, per exemple.

Hi ha un aspecte que no se'ns pot escapar, la inusitada amplada de la *Muralleta* respecte a la d'altres fortificacions del rei Pere. Les muralles de Montblanc i Poblet, per donar-ne dos exemples propers, tenen una amplada pròxima als dos metres, que permet el pas just, en el primer cas, per tenir un pas de ronda. A Constantí i a Reus, les excavacions realitzades els darrers anys mostren unes muralles d'una amplada d'entre 1 i 1,5 m,¹²⁹ amb un basament de pedra i morter. Excepte a Poblet, estaven defensades bàsicament per bestorres.

En canvi, a Tarragona tenim una muralla de més de quatre metres d'amplada i defensada per torres poligonals. En un temps difícil, amb importants problemes econòmics, ¿per què no van senzillament tapiar les obertures de la façana meridional del circ, recreixent els murs on calgués i fent-hi algunes bestorres? Sembla com si es volgués imitar la modulació de la muralla romana. ¿O potser el Consell i el rei volien fer una demostració de força al prelat de la ciutat, que no va esmerçar gaires esforços en la fortificació de 1360?

Torres i portals medievals

Les notícies que ens han arribat sobre les torres medievals de la ciutat, junt amb les cortines, formarien el que la documentació medieval i moderna denomina *baluards*, terme polisèmic que de vegades crea confusions.¹³⁰ Les cites documentals ens parlen del de les Menorettes, el baluard Vell, i el de Framenors, a la *Muralleta*. Al segle XVI, el tram de muralla de la zona del carrer de la Guitarra es coneixia com el baluard de l'Estudi.¹³¹

D'època medieval tenim notícia de l'existència d'altres defenses entre la torre

¹²⁹ RAMÓN SARIÑENA, E.: "La intervenció arqueològica realitzada a la zona del Pallol (Reus)", *El Pallol: un passat, un futur*, Reus: Institut Municipal de Museus de Reus, 2003, p. 39-59 (p. 41-42, pel que fa a la muralla).

¹³⁰ MORA-FIGUEROA, L. de: *Glosario de arquitectura defensiva medieval*, Cádiz 1994, p. 47: "Baluarte. Voz de origen incierto e inicios polisémicos, en uso desde el último tercio del siglo XV para denominar pequeñas fortificaciones artilladas de características indefinidas, aunque en ocasiones aluden a reductos pentagonales en proa, a cielo abierto, y dotados de cañoneras. Este baluarte a la antigua poco tiene que ver, formal y funcionalmente con el clásico polígono irregular que sobresale en el encuentro de dos cortinas convergentes y se compone de dos caras que forman ángulo saliente, dos flancos que las unen al muro y una gola de entrada, esencia de la fortificación abaluartada que eclosiona en la segunda mitad del siglo XIV". Alerta, doncs: quan Mora-Figueroa parla d'artilleria inclou tant la de torsió com la de foc. A la muralla de Montblanc hi ha una part de la fortificació que es coneix com el baluard de Santa Anna, on mai no hi va haver un baluard en el sentit de les fortificacions modernes creades per a la defensa pirobalística. En altres paraules, el terme baluard ve a ser sinònim de muralla, tram de muralla, amb torre o no, com es veu a Tarragona. És per això que és del tot errònia l'afirmació de Mar, Mir i Piñol quan, en referir-se a la *Muralleta*, si bé utilitzen correctament al text el terme baluard, a la figura de la p. 200 situen el "Portal i baluarte del Burdel" (*sic*) i el "Portal i baluarte de Framenors" (*sic*) tot marcant diferenciadament unes estructures davant aquests dos accessos. Cf. MAR, R.; MIR, H.; PIÑOL, L.: "La formación de la topografía urbana de la Tarragona medieval: nuevas aportaciones", *Attività economiche e sviluppo urbano nei secoli XIV e XV. Atti dell'Incontro di Studi-Barcellona 19-21 ottobre 1995* [Archivio Storico del Sannio, any 1, núm. 1-2, nova sèrie, gener-desembre 1996], p. 165-203.

¹³¹ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p. 62 i 65; vol. II, Tarragona 1958, p. 38-39 i 64.

Grossa i el portal del Roser o de Predicadors, les d'en Tintorer i de Veciana. Andreu de Palma de Mallorca comenta "que venien a tancar el vell Baluard de la Cènia". Al llibre de la Passada del Mur (1428-1429) consta que al carrer dels Ferrers hi vivien Joan Veciana i Antoni Tintorer, pagesos i propietaris d'ambdues torres. Palma també ens indica, sense especificar més, que en un *Llibre de Inventaris* (sic) de l'Arxiu Municipal hi ha referències a aquestes torres: "la torra està devall lo portal de Predicadors" i "la torra més avall del portal de Predicadors".

La torre d'en Tintorer és la que encara es pot veure a l'actual via de l'Imperi Romà. És una estructura de planta quasi quadrada, de maçoneria amb cordons de carreus a les cantonades. Per a Palma, "no tindria res d'estrany que fos una reminiscència del mur vell construït per l'arquebisbe sant Oleguer, prenent la seva direcció envers el carrer dels Ferrers".¹³² Per desgràcia, les notícies documentals sobre aquestes dues torres són ben poques, de manera que es fa difícil de conèixer la cronologia d'ambdues construccions.¹³³ D'altra banda, no es veuen als dibuixos del flamenc Anton Van den Wyngaerde, encara que la del Tintorer és citada en un document del 1535.¹³⁴

Una altra torre de la qual tenim poques dades és la de Saportella, al costat de la portella dels Jueus, a l'actual passeig de Sant Antoni. Palma ens diu que es va construir al segle XIV i es va enderrocar dos segles després en bastir-se el baluard de Cadenes.¹³⁵ No s'ha de confondre aquesta torre amb la dels Jueus o els Heretges,¹³⁶ que caldria situar extramurs, entre la Rambla Nova i els carrers d'August i de l'Assalt. Sembla que es va construir en temps de l'arquebisbe Aspàrec de Barca (1215-1234), per a tancar-hi els heretges càtars. La ciutat la va adquirir el 1326. Consta que, el 1401, el Consell va prohibir tenir femers a prop seu. Va desaparèixer en bastir-se les fortificacions d'època moderna.¹³⁷

¹³² PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. II, Tarragona 1958, p. 42-43.

¹³³ I si són poques, ens hi hem de conformar, però no dir que apareixen citades en una acta municipal com fan MAR, R.; MIR, H.; PIÑOL, L.: "La formación de la topografía urbana de la Tarragona medieval: nuevas aportaciones", *Attività economiche e sviluppo urbano nei secoli XIV e XV. Atti dell'Incontro di Studi-Barcellona 19-21 ottobre 1995* [Archivo Storico del Sannio, any 1, núm. 1-2, nova sèrie, gener-desembre 1996], p. 199 i 201: "Al mismo tiempo que se dotaba a la ciudad de nuevos baluartes defensivos, el documento menciona la restauración o reforma de las ocho torres ya existentes en ese momento: el Castell del Rei, Saportella, Vallcorba, Cabiscol, Paborde, Montoliu, Veciana y del Tintorer". El document al qual presumiblement es refereixen és l'acta municipal del 26 de desembre de 1368, en què, recordem-ho, es mana construir la *Muralleta*, i no diu res d'aquestes torres, només ordena fer-ne a la nova obra. No és fins l'acta conciliar del 16 de gener de 1369 que es menciona la reparació de torres, i es parla en concret de les del Realot i dels Templers (Cf. CUBELLS, J.; ICART, J. (eds.): *Actes Municipals 1369-1374/75*, Tarragona 1984, p. 13-14 i 25 (actes del 25 de desembre de 1368 i el 16 de gener de 1369, fulls 1 i 4v).

¹³⁴ RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona. Segles XVI i XVII*, Tarragona 1998, p.224, nota 259.

¹³⁵ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. II, Tarragona 1958, p. 100.

¹³⁶ Esmenem així l'error de topònim a MENCHON, J.; MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A.: "Aproximació al procés transformador de la ciutat de Tàrraco. Del Baix Imperi a l'Edat Mitjana", *Pyrenae* (Barcelona), vol. 25 (1994), figura 8.

¹³⁷ SALVAT Y BOVÉ, J.: *Tarragona antigua y moderna a través de su nomenclatura urbana (siglos XIII-XIX)*, Tarragona 1961, p. 387-388. Pons d'Icart la situà a prop de l'hort de Framenors (DURAN, E.: *Lluís Ponç d'Icard i el Llibre de les Grandeses de Tarragona*, Barcelona 1984, p.105). MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. II, Tarragona 1899, p. 843, 887 i 932-933.

L'acta del Consell del 27 de gener de 1384 exposa el mal estat de la muralla i

perquè plàcia a l'honorat Consell que vulla determinar si-ls plaurà que s-i obre ho si romandrà així com se està, fou declarat e determenat per lo dit honorat Consell que-s faça una torra en aquell lloch hon los cònsols serà vist fahedor.¹³⁸

Mesos després, una altra acta conciliar indica que aquesta torre s'estava erigint "a lo mur qui és ves lo castell del senyor rey".¹³⁹ El problema rau en saber quina és aquesta torre. Podria ser la torre del costat del castell del Rei, que es veu al gravat de Weiss o al publicat per A. de Laborde.¹⁴⁰

Però tot i les torres esmentades fins ara, hem de comptar amb la utilització de les d'època romana. A sota del fortí Negre, els documents situen una torre que rep diversos noms al llarg de l'edat mitjana i l'època moderna. Andreu de Palma recull que es coneix com a torre d'en Montoliu entre els segles XIV i XV; de l'Escolà, entre els segles XV i XVI, i, entre aquest i el segle XVII, com a torre de la Benedicció.¹⁴¹ Se suposa que devia tractar-se d'una torre de l'anomenada *primera fase* de la muralla romana, per bé que les excavacions arqueològiques dirigides pel Dr. Hauschild no pogueren localitzar-la a causa del perill d'esllavissades dels sondejos realitzats.

L'altra torre romana utilitzada és la del Paborde, de l'Arquebisbe o dels Templers, que es tractarà en parlar del castell del Paborde. La del Seminari o Cabiscol conserva encara bona part de la fesomia original, bé que els paraments van ser esventrats en època moderna per obrir-hi finestrells. La de Minerva o de Sant Magí, al costat del portal del Carro, apareix esmentada en els documents medievals i moderns com la torre d'en Vallcorba.¹⁴² No podem oblidar la torre descoberta el 1992 al baluard de Sant Antoni; la de Saportella i les d'en Tintorer i de Veciana, com abans explicàvem.

Quant a la problemàtica dels portals, la informació escrita de vegades es presenta molt confosa i són difícils d'aclarir algunes qüestions, com passava amb les torres. Salvat i Bové i Andreu de Palma esmenten força portals, però ¿són realment portals de la muralla que reben diferents noms amb el pas del temps o fins i tot alhora? Caldria fer-ne una revisió en profunditat.

Hem de tenir en compte un altre aspecte: les referències escrites a les portes de la ciutat procedeixen de fonts baixmedievals i modernes, de manera que caldrà prendre-les amb cautela. Per altra banda, l'esment d'un portal, a una ciutat on les restes romanes d'envergadura encara són presents, ¿significa forçosament que siguin portals de la muralla? ¿O són simplement afrontacions o locatius, esments

¹³⁸ CORTIELLA, F.; SANMARTÍ, M. (eds.): *Actes Municipals 1378-79, 1383-84*, núm. 4, Tarragona 1985, p. 82.

¹³⁹ CORTIELLA, F.; SANMARTÍ, M. (eds.): *Actes Municipals 1384-85, 1385-86*, núm. 5, Tarragona 1986, p. 24 (acta del 17 d'abril de 1384, fulls 4-6r).

¹⁴⁰ FISCHER VON ERLACH, J. B.: *Entwurf einer historischen Architektur/Essai d'une architecture historique*, Viena 1721. LABORDE, A. de: *Viatge pintoresc i històric. El Principat*, Barcelona 1974, làmina L.

¹⁴¹ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p. 130-131. Morera la denomina torre del Solà: MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. III, Tarragona 1954, p. 245-248.

¹⁴² Cf. SÁNCHEZ REAL, J.: "El método en la arqueología tarraconense, 1. La muralla", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època V, núm. 8-9 (1986-1987), p. 35-54.

dels edificis? *Ignorabimus, ignoramus.*

Per a parlar de la utilització medieval dels portals, de vegades l'únic argument a utilitzar és l'existència d'estructures tipològicament medievals, d'una reforma, d'una lladronera medieval. Altres casos, la lògica, la topografia, porten a entendre-ho així. Encara que sigui una obvietat dir-ho, les muralles medievals aprofiten per una banda els accessos de la fortificació romana i n'afegeix de nous, com el portal de n'Olivera, que en el fons no deixa de ser la recuperació d'un pas monumental entre el circ i la plaça de representació del complex edifici d'època imperial.

Andreu de Palma esmenta una sèrie de portals a l'edat mitjana. En relació amb el *Mur Vell*, els de Predicadors, del Paborde, del Carro, del Socors, del Pretori i del Rei, dels Jueus o de Ça Portella, de Sant Antoni, de n'Olivera. En relació amb la *Muralleta*, les de Framenors, del Bordell o del Portalet o de les Menorettes o de Çes Mates. De les *Escoltes* de 1429 extreu els noms de les portes de Sant Antoni, del Carro, dels Jueus, del castell del Rei, de Çes Mates, del Bordell, de Framenors, de Predicadors, de la Pabordia i el "Trench".¹⁴³

Recasens, en el seu estudi de la ciutat medieval,¹⁴⁴ era de l'opinió que la muralla disposava de quatre portals documentats al llarg de l'edat mitjana. Així, el portal d'en Vallcorba, que identifica amb el del Carro; el de n'Olivera al *Mur Vell*; a llevant i ponent, els de Sant Antoni i el Roser; sense oblidar el del Rei, al costat de l'anomenada torre de Pilats. No oblidar que les portelles romanes són aprofitades en aquest període, com és el cas de la dels Jueus o la que es troba a redós de la torre del Paborde.

Eduard Riu, als seus estudis sobre urbanisme de la Tarragona feudal,¹⁴⁵ en parlar de la ciutat dels segles XII-XIII, situa els portals del Socors, de Sant Antoni, del Roser, del Rei i de n'Olivera. Hàbilment, al plànol de la ciutat, entre mitjan segle XIII i XIV, ja aplica els topònims dels documents: el portal de Predicadors o del Roser, el del Bordell a l'actual Portalet, la portella dels Jueus, el del Mal Consell ara de Sant Antoni, el del Carro, que pren com el del Socors. No entra, però, a situar les portelles. Una proposta similar la realitza al volum XII de l'obra *Catalunya Romànica*.¹⁴⁶

R. Mar, H. Mir i L. Piñol situen sobre plànol els portals que consideren del segle XII: n'Olivera, de Vilaverd, de Predicadors, del Carro, del Socors, de Sant Antoni, del Rei, de la *porta Triumphalis* del circ romà, de la Boqueria i de Saportella, amb interrogant. Esmenten també les portelles romanes i denominen la del Cabiscol com "portella dels Templers". Intramurs, situen la porta de Santa Maria, al costat del castell de l'Arquebisbe (després del Patriarca). Al plànol de la ciutat del segle XIII situen les de n'Olivera, del Socors, de Sant Antoni, del Rei, de la Boqueria, de Predicadors (a sota del fortí Negre) i de Vilaverd. Al de la ciutat del segle XIV, localitzen les del Carro, de Sant Antoni, del Rei, de la Boqueria, del Bordell, de

¹⁴³ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p. 38-40.

¹⁴⁴ RECASENS, J. M.: *La ciutat de Tarragona*, vol. II, Barcelona 1974, p. 214.

¹⁴⁵ RIU, E.: *L'arqueologia i la Tarragona feudal*, "Fòrum. Temes d'Història i Arqueologia tarragonines", núm. 7, Tarragona 1987.

¹⁴⁶ RIU, E.: "Ciutat de Tarragona", *Catalunya Romànica*, vol. XXI: "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà", Barcelona 1995, p. 109-121.

Framenors, de Vilaverd i de Predicadors.¹⁴⁷

Però passem a donar una ullada al que ens diuen els documents. Començarem per llevant, just a l'angle dels llenços de muralla de l'Escorxador i del passeig de Sant Antoni. Allí, Serra Vilaró situava una portella, destruïda parcialment als anys trenta del segle XX i redescoberta el 1992 durant les excavacions llavors realitzades pel Centre d'Arqueologia Urbana de Tarragona.

Al passeig de Sant Antoni tenim el portal del mateix nom, reconstruït el 1737. A la baixa edat mitjana era conegut com el portal del Mal Consell;¹⁴⁸ a partir del segle XV es consolida el topònim de Sant Antoni i al segle XIX se'l va anomenar també de la Mercè, a causa de la proximitat del convent homònim. Ha rebut diferents noms en època moderna.¹⁴⁹

Més avall, abans d'arribar a la portella dels Jueus, ens trobem amb una altra poterna romana. Les excavacions arqueològiques realitzades l'any 1979 al núm. 5 del carrer d'en Granada van localitzar al parament interior de la muralla, al costat de la portella, un paviment de palets de riu que Papiol insinuà que podria ser part d'un carrer. També recolzats a la muralla, es localitzen una sèrie d'arcs clarament medievals.¹⁵⁰ Salvat i Bové, en parlar del barri jueu de la ciutat, al plànol reconstituït del seu urbanisme, situa aquí el portal del Forat Micó.¹⁵¹ Seguiria la portella dels Jueus, al costat de la torre de Saportella. Andreu de Palma ja la documenta al segle XIII i la identifica amb una portella "sub castro".¹⁵²

Andreu de Palma, en parlar del portal del Rei, esmenta que a la zona hi havia aquest accés, el del rastell del Rei i l'esmentada portella. A les actes consulars de 1420-1424, va detectar uns pagaments de guàrdies al portal del castell del Rei, que situa al costat de l'església de Natzaret, a la baixada de Natzaret o antiga baixada del Rastrell. També, sobre la base de dues resolucions consulars de 1526 i 1527, diferencia el portal del Rei i el rastrell del Rei, dada per a ell corroborada en una altra cita, "lo portal que esta al costat del castell del rei", i

¹⁴⁷ MAR, R.; MIR, H.; PIÑOL, L.: "La formación de la topografía urbana de la Tarragona medieval: nuevas aportaciones", *Attività economiche e sviluppo urbano nei secoli XIV e XV. Atti dell'Incontro di Studi-Barcellona 19-21 ottobre 1995* [Archivio Storico del Sannio, any 1, núm. 1-2, nova sèrie, gener-desembre 1996], p. 186, 193 i 200. Al seu text, quan parlen de la ciutat del segle XII, situen els portals de n'Olivera; del Socors; de Sant Antoni; el portal que Hernández Sanahuja va veure al carrer de la Portella, és a dir, simètric al del Roser i fora del recinte del segle XII; el portal del Rei, i el de la Boqueria al Mur Vell. A occident situen el de Vilaverd, que coincideix amb la porta *Ostia* del circ, i el de Predicadors, a més de l'ús de les portelles. Quant a la ciutat del segle XIV, hi afegeixen les dues portes de la *Muralleta*: del Bordell i de Framenors.

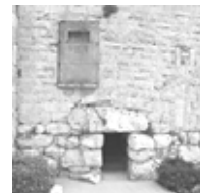
¹⁴⁸ Per exemple, surt esmentat a l'acta consiliar del 7 de gener de 1375. Vegeu CUBELLS, J.; ICART, J. (eds.): *Actes Municipals 1369-1374/75*, Tarragona 1984, p. 107 (fulls 25v-26).

¹⁴⁹ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. II, Tarragona 1958, p. 113-115.

¹⁵⁰ PAPIOL, L.: "La muralla romana de Tarragona: nuevas aportaciones", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), èp. v, núm. 2 (1980), p. 113-128.

¹⁵¹ SALVAT Y BOVÉ, J.: *Tarragona antigua y moderna a través de su nomenclatura urbana (siglos XIII-XIX)*, Tarragona 1961, p. 384-385. Andreu de Palma no en diu res, però; cf. ¹⁵¹ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. II, Tarragona 1958, p. 91 i 97-98.

¹⁵² Però com a *Portellum* o *Portellam*, sense possessiu dels jueus. Hi ha també la possibilitat que pugui ser l'altra esmentada? PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. II, Tarragona 1958, p. 83-86 i 99-100.

l'equipara al "portal del pardó", documentat el 1643.¹⁵³

Salvat i Bové situa el portal del rei al costat del seu castell. Paga la pena de transcriure textualment el que ens diu:

Al lado del Castillo del Rey, y al pie de la rampa o escalinata del antiguo paseo de San Antonio, hoy avenida de la Victoria, estaba el portal del Rey, al que se refieren los historiadores locales cuando relatan la entrada de personajes ilustres en la ciudad de Tarragona. Cerrando por esta parte el recinto de la Boquería, se encontraba el otro portal cerca también del Castillo del Rey (portal de la Boquería) con su "portella". [...] Establecida la Puerta de la Boquería en la parte noroeste de la actual bajada de la Pescadería, siguiendo la línea de muro del enrejolat, se llama esta puerta en los siglos XVI y XVII "Portalot del portal del Rey", por su proximidad al portal del Rey. A principios del siglo XVIII se designa por el "portal sin Puertas o del Castillo del Rey", y también llamado la "Puerta del Santo Cristo". El viejo portal de la Bocaría o Boquería, Portalot del Rey o Puerta del Santo Cristo desaparece por los alrededores de 1776, según nota de los libros municipales.¹⁵⁴

Entre un i altre investigadors, tenim una sèrie de topònims que no queden clars si es refereixen al mateix portals o a portals diferents, o si s'han obert i tancat al llarg dels segles, o si són tots portals de fortificacions. D'altra banda, s'hauria de distingir entre els portals que donen a l'exterior de la ciutat (com el de Sant Antoni) i els que estaven a l'interior del recinte emmurallat (com el de la Boqueria).

Hem de fer, però, unes quantes observacions. Al segle XIX, a l'alçada del carrer de la Portella, es va localitzar una porta de mig punt, simètrica a la porta d'accés a la plaça del Fòrum a la plaça del Pallol, que Morera va identificar amb el portal del Rei.¹⁵⁵

A la capçalera oriental del circ, les excavacions dutes a terme els anys 1990 i 1991 van redescobrir la *porta Triumphalis* de l'edifici, que accedia directament a l'arena i, per tant, travessava la muralla.¹⁵⁶

¹⁵³ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. II, Tarragona 1958, p. 83-86 i 90-91.

¹⁵⁴ SALVAT Y BOVÉ, J.: *Tarragona antigua y moderna a través de su nomenclatura urbana (siglos XIII-XIX)*, Tarragona 1961, p. 72-73.

¹⁵⁵ MORERA, E. [amb el pseudònim Dr. Rémore]: "El primer mártir del Cristianismo en Cataluña", *El Tarraconense*, 24 d'agost de 1893 (vegeu també la cita que en fa B. Hernández, en l'edició de la *Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la Restauración Cristiana*, Tarragona 1892-1893, apèndix I, p. 21, nota 1). Per tant, aquesta porta difícilment seria descrita per Hernández Sanahuja i de Torres (de qui s'obliden) a El indicador arqueológico, tal com afirmen Mar, Mir i Piñol (H[ERNÁNDEZ SANAHUJA], B.; T[ORRES], J. M. de: *El Indicador Arqueológico de Tarragona. Manual descriptivo de las antigüedades que se conservan en dicha ciudad y sus cercanías, con designación de los puntos donde se encuentran y ruta que debe seguirse para recorrerlos con facilidad*, Tarragona 1867, p. 180, nota 63, que els esmentats autors no mencionen), atès que aquest llibret es va publicar el 1867 i el portal esmentat es va descobrir el 1893. *El Indicador*, p. 117, per contra, parla de la "Puerta del Rei" i la situa en un altre lloc: "subiendo del paseo de Santa Clara, al de S. Antonio se pasa á tocar con el referido ángulo [el de Pilats amb la muralla], que es romano puro, y en el rincón que forma con la muralla moderna se vé una puerta semicircular, tapiada, por donde se entraba a la bóveda septentrional del Circo [que Hernández sabia perfectament on és] como dijimos antes; muchos años atrás era una de las entradas de la ciudad y se denominaba Puerta del Rey". Posteriorment, a l'esmentada *Historia de Tarragona*, p. 17-18, es llegeix: "también en 1887, al abrir la muralla al lado del edificio y en el grueso del muro meridional del mismo, apareció una puerta robusta de arco de medio punto, formado con grandes y bien labradas dovelas, hoy bastante corroidas por las aguas y la intemperie". Vegeu també TALLER ESCOLA D'ARQUEOLOGIA: "El Foro Provincial de Tárraco, un complejo arquitectónico de época flavia", *Archivo Español de Arqueología* (Madrid), vol. 62, núm. 159-160 (1989), p. 141-191.

¹⁵⁶ BERMÚDEZ, A.: "El Centre d'Arqueologia Urbana de Tarragona: Primer balance", *Acta Arqueológica de Tarragona IV (1990-1991)*, Tarragona 1991, p. 31-46.

En una de les vistes de Wyngaerde de 1563¹⁵⁷ i al plànol de Tarragona de 1643 es veu un accés al peu del castell del Rei,¹⁵⁸ accés que també es veu al plànol de *l'Espanya Sagrada* de Flórez.¹⁵⁹ Per altra banda, el 1534 el Consell va dictaminar obrir un portal davant de les voltes d'en Carabassa, que hom situa a la baixada de la Peixateria.¹⁶⁰

Les actes municipals parlen d'un altre portal, el de Micer Bertomeu, de Çes Mates o de les Menorettes, que hom situa a prop de la torre homònima. Se cita els anys 1368, 1375, 1429 i, per a Palma, al segle XVI passa a conèixer-se com a porta de Santa Clara.¹⁶¹ És plausible, doncs, pensar que hi hagués també una altra porta a prop de la torre de les Menorettes.

A la *Muralleta* tenim també el portal del Bordell (el Portalet) i el de Framenors, potser una torre-porta com ja s'ha comentat. No s'ha de confondre, però, el portal de Framenors amb el de Sant Francesc, d'època moderna.

Un altre portal medieval és el d'en Vilaverd, que Salvat i Bové situa, sense citar-ne fonts, ja al segle XIII. Es fa recompondre segons un acord municipal de 1410. Se situaria a l'actual via de l'Imperi Romà, a prop de la torre d'en Tintorer i hom l'ha volgut relacionar amb la *porta Ostia* del circ, identificada al segle passat al núm. 1 del carrer Rera Sant Domènec.¹⁶²

Entre la porta d'en Vilaverd i la torre del Paborde actualment tenim una portella, a la via de l'Imperi Romà, i al seu costat el portal del Roser. Tal vegada al costat de

¹⁵⁷ KAGAN, R. L. (ed.): *Ciudades del Siglo de oro: las vistas españolas de Anton Van den Wyngaerde*, Madrid 1986, p. 174-180.

¹⁵⁸ Posteriorment veurem com aquest portal s'obre al segle XVI. GABRIEL, R.; HERNÁNDEZ, E.: "Un plano de Tarragona de 1643", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època V, núm. 8-9 (1986-1987), p. 245-254.

¹⁵⁹ FLÓREZ, H.: *Espanya Sagrada*, tom XXIV: "Antigüedades Tarraconenses. Preliminar a las Memorias Eclesiasticas de la Santa Iglesia de Tarragona", Madrid 1769.

¹⁶⁰ Vegeu més avall. Citat per RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona. Segles XVI i XVII*, Tarragona 1998, p. 224, nota 259, i per SALVAT Y BOVÉ, J.: *Tarragona antiga y moderna a través de su nomenclatura urbana (siglos XIII-XIX)*, Tarragona 1961, p. 172-74.

¹⁶¹ Realment es confon amb el portal obert a les fortificacions modernes. PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p. 64 i 66; vol. II, Tarragona 1958, p. 38-39. CUBELLS, J.; ICART, J. (eds.): *Actes Municipals 1369-1374/75*, Tarragona 1984, p.13-14 (acta del 25 de desembre de 1369, full 1), i p. 107 (acta del 7 de gener de 1375, fulls 25v-26).

¹⁶² H[ERNÁNDEZ SANAHUJA], B.; T[ORRES], J. M. de: *El Indicador Arqueológico de Tarragona. Manual descriptivo de las antigüedades que se conservan en dicha ciudad y sus cercanías, con designacion de los puntos donde se encuentran y ruta que debe seguirse para recorrerlos con facilidad*, Tarragona 1867, p. 13-14. A la p. 13 diuen que a l'aleshores número 2 del carrer dels Ferrers "se encuentra una magnífica puerta rectangular de grandes dimensiones, formada de inmensos sillares; esta construccion es muy notable y un modelo de arquitectura, por lo que aconsejamos su visita á personas inteligentes". A la p. 14, llegim que "la puerta Ostia por donde entraban los aurigas con sus carros al Pomoerium, se veía hasta hace poco en la muralla moderna detrás de Sto. Domingo, pero fué tapiada en 1862 al construirse la casa N° 1 de la misma calle; solo aparecian las robustísimas dovelas que constituian el arco en semicírculo de la puerta, pues las jambas estaban enterradas en una cisterna construída en el hueco que dejaba esta puerta en el muro; allí las vimos en 1857, y para examinarlas mejor bajamos á dicha cisterna". Cortés i Gabriel la situen al núm. 2 del carrer de les Salines (CORTÉS, R.; GABRIEL, R.: *Tàrraco, recull de dades arqueològiques*, Barcelona 1985, p. 32).

la torre de l'Escolà hi pogués haver un altre accés.¹⁶³ Els documents, en aquesta zona, esmenten els portals jussà i sobirà de Predicadors.

Salvat i Bové diu que, amb la construcció de la *Muralleta* i el reforç de la fortificació romana, es reformà el portal de Predicadors, i el localitza davant de l'Arc d'en Toda (*sic*).¹⁶⁴ L'estructura interna de la muralla en aquest lloc mostra al carrer una important reforma feta amb maçoneria, que no deixa cap rastre d'una possible porta. Exteriorment, les esllavissades tampoc n'han deixat. A les fotografies anteriors al despreniment de 1935,¹⁶⁵ es veu una reparació que difícilment es pot interpretar com a porta i el croquis que publica Sánchez Real del tall de l'enderroc ens indica una interrupció del sòcol i un rebliment de "*cantos rodados, gravas y argamasa*". La cartografia antiga de la ciutat tampoc no mostra cap portal en aquest indret. Salvat denomina aquest accés "Puerta sobirana dels Predicadors", que seria segellada a partir de l'arribada de les tropes austriacistes, arran de l'ampliació de la Falsa Braga, i és llavors quan per a ell es bastí l'actual portal del Roser.¹⁶⁶

Morera Llauradó el documenta entre els segles XIII i XIV,¹⁶⁷ i després Andreu de Palma exposa una situació al nostre entendre més encertada: el portal sobirà de Predicadors és el portal del Roser, d'arc de mig punt típicament medieval, i el Jussà es correspon a la portella propera. Al segle XIII- XIV es documenta el portal Sobirà, que a partir de llavors passa a dir-se porta de Predicadors, de Sant Domènec i finalment del Roser. Ja s'esmentava que el Consell el va fer estrènyer l'any 1368,¹⁶⁸ i el 1388 s'hi van fer obres pel mal estat de la volta.¹⁶⁹

A redós de les torres del Paborde i del Cabiscol tenim dues portelles més. La primera, coneguda com la porta del Paborde, dels Templers o la porta falsa del Palau, estava defensada per una lladronera, de la qual encara resten els suports. A banda i banda de la torre d'en Vallcorba, de Sant Magí o de Minerva, hi ha els portals del Carro i del Socors, que sovint hom ha confòs.

El portal del Carro conserva, segons A. de Palma, el nom des de l'edat mitjana. Al segle XIX es denomina també portal de Sant Magí. Es va clausurar al començament del segle XVIII en ampliar-se la Falsa Braga.¹⁷⁰ Salvat menciona el

¹⁶³ Al Passeig Arqueològic, a mig camí entre el fortí Negre i la torre del Paborde o de l'Arquebisbe, hi ha una reparació presumiblement d'època moderna al costat de la qual, al sòcol megalític de la primera fase, s'entreveu una porta paredada.

¹⁶⁴ SALVAT Y BOVÉ, J.: *Tarragona antiga y moderna a través de su nomenclatura urbana (siglos XIII-XIX)*, Tarragona 1961, p. 115-120.

¹⁶⁵ Per exemple, les publicades a SÁNCHEZ REAL, J.: *La muralla de Tarragona*, Tarragona 1986, p. 62.

¹⁶⁶ SALVAT Y BOVÉ, J.: *Tarragona antiga y moderna a través de su nomenclatura urbana (siglos XIII-XIX)*, Tarragona 1961, p. 116-117. Cal tenir en compte que la conclusió de la Falsa Braga és posterior a 1709, i no de 1707 com diu Salvat.

¹⁶⁷ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. II, Tarragona 1899, p. 201.

¹⁶⁸ CUBELLS, J.; ICART, J. (eds.): *Actes Municipals 1369-1374/75*, Tarragona 1984, p. 13-14 (acta del 25 de desembre de 1369, full 1). MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. II, Tarragona 1899, p. 515.

¹⁶⁹ SANMARTÍ, M. (ed.): *Actes Municipals 1388-1389 / 1393-95*, núm. 7, Tarragona 1988, p. 30 (acta del 9 de juliol de 1388, fulls 6v-7). MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. II, Tarragona 1899, p. 886.

¹⁷⁰ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p. 167.

nom de portal d'en Vallcorba i esmenta que es va paredar el 1369, i el mateix any tretze ciutadans demanaren el permís arquebisbal per a obrir-lo. Hem de recordar que aquest portal, del qual es conserva l'arc de mig punt de factura baixmedieval, es troba dins de la capella de Sant Magí, copatró de la ciutat, i per allí la tradició suposa que l'eremita va fugir de la ciutat.¹⁷¹

Quant a la Porta del Socors, el mateix Salvat ens en fa una curta referència:

*Parece ser que la puerta romana llamada del Socorro tomó en la Edad Media el nombre de portal del Carro, por su proximidad a la torre y puerta de San Magín.*¹⁷²

Aquesta porta romana té una interessant reforma medieval i un carrer de còdols associat. La cara interior va ser refeta i es va aixecar un arc apuntat que s'obre al parament interior de la muralla.

Aquestes torres i portes probablement estarien decorades amb els escuts, si acceptem com medievals els que descriu l'*Apologia* de Vertamon:

*Pruevase assi mesmo, la dicha Ciudad, ser de la Iglesia, por las armas, y insignias de la dicha Iglesia de Tarragona, puestas, y fixas en las puertas, y muros, y otros lugares publicos, de Tarragona antig[u]os, como se ve ocularmente, en el Portal de la dicha Ciudad, que está delante San Francisco, en el qual, estan esculpidas las armas de la dicha Iglesia, que es una Cruz á manera de una T. que vulgarmente, la llaman la Cruz de Santa Tecla. Las mismas armas, y insignias, están puestas, en el portal, que va à la mar, juntamente con las de la Ciudad. Assi mesmo se ven, en la Torre Mayor, que está delante el Monasterio de San Francisco, vulgarmente dicha, la Torre gruessa, en la qual están esculpidas las mesmas armas, que son tres escudos, los dos, son las armas de la Ciudad, y el uno, que está en medio, como à mas prehemimente, las de la Iglesia, que es la dicha Cruz [...].*¹⁷³

Els castells medievals

A mitjan segle XII esclataren els conflictes jurisdiccionals sobre la ciutat. Les acusacions d'usurpació de poder creuades entre l'arquebisbe Hug de Cervelló i Robert Bordet van acabar amb un plet el 1151. Robert acusava el prelat d'haver-li fet signar, mitjançant l'engany, la renúncia als drets de les justícies. El plet va fallar en contra del normand, la qual cosa significava la pèrdua de la senyoria sobre Tarragona. El mateix any, Hug de Cervelló féu donació d'aquests drets al comte Ramon Berenguer IV. Poc temps després, Robert i la seva família renunciaven a dos terços de la ciutat en favor dels altres dos senyors, mentre que com a compensació reben alguns drets, però sota fidelitat al comte i al prelat.

La complicada situació, amb tres senyors, es va agreujar després de la mort de Robert el 1154. La seva vídua i el seu hereu Guillem no pogueren conservar els drets. El 1168, Guillem és assassinat a Tortosa i els seus germans acusen directament Hug de Cervelló, qui és assassinat per Berenguer, germà de Guillem, l'any 1171. Després dels fets, Berenguer i el seu germà fugen a

¹⁷¹ SALVAT Y BOVÉ, J.: *Tarragona antigua y moderna a través de su nomenclatura urbana (siglos XIII-XIX)*, Tarragona 1961, p. 167. Vegeu l'estudi molt més recent de MENCHON, J.; TEIXELL, I.: "El portal medieval de la capella de Sant Magí de la muralla de Tarragona", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), èp. v, núm. 28 (2006) [imprès el 2007], p. 299-331.

¹⁷² SALVAT Y BOVÉ, J.: *Tarragona antigua y moderna a través de su nomenclatura urbana (siglos XIII-XIX)*, Tarragona 1961, p. 352.

¹⁷³ VERTAMON, F.: *Apologia historica legal por la Invictissima protomartir Santa Tecla [...]*, Tarragona 1683, p. 41 (n'hi ha una edició facsimil, publicada a Tarragona el 1984).

Mallorca. El comte Alfons I va decretar l'exili dels germans i la confiscació dels béns dels Aguiló. Dos anys després se signa la concòrdia *ad perennem*, que estableix el condomini de Tarragona entre els dos alts senyors, cadascun dels quals tenia els seus propis casals, o castells, a la ciutat. Robert Bordet o d'Aguiló havia estat senyor del que després seria el castell del Rei.

L'Església en tenia tres, de castells. Els vells drets de la seu de Vic, que recolzà la restauració de la Seu el 1091, es veurien reflectits en el corresponent castell del bisbe osonenc. Quant a la Mitra de Tarragona, hem d'esmentar els castells de l'Arquebisbe i el del Paborde.

El castell del bisbe de Vic

A la plaça del Pallol es localitza l'edifici de l'Antiga Audiència –actualment rehabilitat i ocupat per la Facultat de Dret de la Universitat Rovira i Virgili i el Col·legi d'Advocats de Tarragona. Aprofita les restes la torre d'accés sud-occidental del *Concilium prouinciæ Hispaniæ Citerioris*, és a dir, és simètrica a del castell del Rei.¹⁷⁴

Amb la restauració metropolitana de la ciutat, aquesta construcció romana és reaprofitada com a castell del bisbe de Vic,¹⁷⁵ que es coneixerà posteriorment com la *Vigueta*. Pel que fa al cas, Pladevall recorda que l'any 1109 el bisbe de Vic va infeudar el seu castell a Tarragona, que abans s'anomenava de *Nahalis*.¹⁷⁶ Segons E. Riu, basant-se en Bofarull, sembla que aquest castell ja s'esmenta en la donació del vescomtat de Tarragona a Berenguer de Narbona, encara que com a possessió episcopal en el moment en què es fes efectiva l'ocupació.¹⁷⁷ Consta com a afrontació a la venda d'unes cases que l'any 1164 Berenguer de Prats i la seva esposa Narbona van fer a l'abat de Sant Cugat, "*in vicum qui descendit a castro Vicensis episcopi*". El 1198, Pere de Lluçà, possiblement relacionat amb el bisbe Berenguer Seniofred de Lluçà, va fer esponsalici a favor de la seva muller Estefania i especifica que per l'església de Vic tenia el "*castrum de Terragona*".

Consta també en una afrontació de 1276. El 1299, Bernat Berenguer de Portella, senyor de Lluçà, va prestar jurament al bisbe de Vic pels seus feus i castells, entre els quals hi havia aquesta fortificació tarragonina. El 8 de maig de 1324 es va redactar un conveni entre el bisbe Berenguer de Vic i Bernat de Portella, en el qual el darrer demanava al bisbe que li investís tots els feus que el bisbe Pere havia atorgat a Pere de Lluçà el 1171, entre els quals hi havia el "*castro de Terracona olim dictus de Nahalis*".¹⁷⁸

¹⁷⁴ DUPRÉ, X.; CARRETÉ, J. M.: *La Antigua Audiencia, un acceso al Foro Provincial de Tàrraco*, "Excavaciones Arqueológicas en España", vol. 165, Madrid 1993.

¹⁷⁵ MENCHON, J.: "El Pla de Sant Miquel", *Reial Germandat de Jesús Natzarè. Setmana Santa Tarragona 1992* [opuscle], Tarragona 1992, p. 61-69.

¹⁷⁶ PLADEVALL, A.: "Maduresa de l'Església dels comtats catalans: la restauració de la metròpoli de Tarragona", *Recull Ignasi Mallo i Casanovas (1892-1940)*, Tarragona 1991, p. 31-65.

¹⁷⁷ RIU I BARRERA, E.: "Ciutat de Tarragona", *Catalunya Romànica*, vol. xxi: "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà", Barcelona 1995, p. 109-121. La referència és BOFARULL, P. de: *Los Condes de Barcelona vindicados*, Barcelona 1836, p. 16-20.

¹⁷⁸ RAMOS; M. L.; MENCHON, J.: "Tarragona. Castell del bisbe de Vic", *Catalunya Romànica*, vol. xxi: "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà", Barcelona 1995, p. 40.

En un document datat l'any 1276, se cita una casa "*prope palatium vicencis Episcopi*", és a dir, pròxim al palau del bisbe de Vic. En el capbreu de les Poncelles, de l'any 1551, llegim

*quondam patium parietibus claussum situm in Civitate Tarracone juxta turrin nominatam del Bisbe de Vich affrontatur es uno latere cum hospitio [...] castelo hostaleriis [...] a parte retro cum vico nominato de la devallada davall lo portal de predicadors et aparte antea cim Platea Sanctis Felicis,*¹⁷⁹

que ens situa el castell a l'antiga seu de l'Audiència, entre els carrers dels Ferrers i de les Salines i la plaça del Pallol.

L'any 1986 s'hi va portar a terme una excavació arqueològica endegada pel Servei d'Arqueologia de la Generalitat i dirigida per J. M. Carreté i X. Dupré.¹⁸⁰ Es va documentar, aleshores, una impressionant escalinata d'accés al fòrum provincial, així com la seva amortització a mitjan segle v, amb un gran abocador de deixalles i una probable inutilització definitiva de l'accés de l'escala al segle vi. L'espai central, al costat de l'escala, havia estat espoliat. Si bé no es van documentar nivells arqueològics corresponents a la restauració cristiana de Tarragona, l'estudi d'aquest monument revesteix força importància tant per al coneixement de la ciutat de Tàrraco en època de l'Alt i el Baix Imperi, com per al dels primers segles de la Tarragona medieval. D'altra banda, es van poder estudiar diverses estructures baixmedievales i modernes relacionables amb la utilització de l'edifici i les seves remodelacions en convertir-lo en seu del Pes de la Farina. És força significatiu, com bé expressa E. Riu, que al costat del castell del Bisbe, situat al costat d'una porta d'accés a la ciutat (el portal de Predicadors, actualment portal del Roser) es generés una plaça (la del Pallol), igual com s'esdevingué amb el castell del Rei, amb el portal i la plaça homònims.¹⁸¹

El castell del Paborde

El castell del Paborde o del Prepòsit se situava a redós de la torre romana homònima. L'any 1151 l'arquebisbe Bernat Tort, a la carta d'institució de la canònica agustiniana de Tarragona, esmenta que havia fet construir un monestir en forma de fortalesa amb la finalitat d'allotjar els canonges i perquè es poguessin defensar dels corsaris sarraïns.¹⁸² En aquesta fortificació tindrien el necessari per a viure: cellers i graners a la planta baixa, refetor, dormitori, cuina i sala capitular a la planta. Al costat del castell hi tindrien una capella dedicada a

¹⁷⁹ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. 1, Tarragona 1956, p. 90-91.

¹⁸⁰ DUPRÉ, X.; CARRETÉ, J. M.: *La Antigua Audiencia, un acceso al Foro Provincial de Tàrraco*, "Excavaciones Arqueológicas en España", vol. 165, Madrid 1993.

¹⁸¹ RIU I BARRERA, E.: *L'arqueologia i la Tarragona feudal*, "Fòrum. Temes d'història i d'arqueologia tarragonines", vol. 7, Tarragona 1987.

¹⁸² SERRA VILARÓ, J.: *Santa Tecla la Vieja*, Tarragona 1960, p. 52-53: "*Atque dono (canonicis) ipsam fortitudinem seu ministrationem (munitionem), quam ibi aedifico ad manendum et habitandum in perpetuum, ut ibi sint tuiti ipsi et res ipsorum (eorum) ab exercitu navali navigantium Sarracenorum, et ut ibidem habeant suas oficinas inferius et superius subtus cellarua sua et orrea, supra vero refectarium, et dormitorium, coquinam et capitulum districtum est. Dono item praefatis canonicis ipsam capellam inferius et superius que contigua est ipsi fortitudini. Instituo iterum ut in omnibus diebus dominicis, et praecipuis festivitatibus maiores misae, quae cantantur in hora diei tertia in Ecclesia Sanctae Theclae celebrentur concilia quoque atque consecrationes pontificum in eadem ecclesia Sanctae Theclae nihilominus celebrentur*".

Santa Maria, per bé que els oficis de les festivitats importants s'havien de celebrar a la catedral.¹⁸³

L'any 1391, l'arquebisbe Énnec de Vallterra intentà canviar la seu episcopal a la Pabordia perquè

era molt necessari al Sr. Archebisbe, señor de la ciutat, tenir la fortalesa de sa habitació en un cantó o extrem de la ciutat i no en lo mig per a ser més temut de sos súbdits i poder-se defensar dels motins i avalots del poble que sovint es fan contra dit archebisbe i sa família i canonges, aon se diu que dita casa i torre del Paborde era contigua a un portal de la ciutat, del qual lo dit Paborde té la clau.

L'any 1410 es va extingir la Pabordia i les rendes de la dignitat es van repartir entre altres càrrec i dignitats catedralícies, i el castell va passar a mans episcopals. Al segle XVI, els arquebisbes van abandonar el castell del Patriarca, tot traslladant-se a l'antiga Pabordia, ja que consideraven el lloc més apropiat per guarir-se dels avalots populars i de les incursions pirates.

L'element més conegut d'aquest castell és la torre del Paborde, del Prepòsit o de l'Arquebisbe, recreixement i reforç d'una de les torres romanes de la muralla, al costat de la qual tenim una portella. Aquesta torre i la portella són denominades també com a torre i porta dels Templers. Aquesta referència apareix en diferents documents especialment baixmedievals i moderns, és a dir, posteriors a l'abolició d'aquest orde religiosamilitar (1312).¹⁸⁴

Pons d'Icart, al seu *Archiepiscopologi* ja indica al segle XVI que la casa de la Pabordia "ere abans dels Templers".¹⁸⁵ Salvat i Bové, sense indicar-ne la font, afirma que ja al segle XIII es documenta la "Plaça dels Templers", que se situaria a l'actual zona del pla de Palau o de l'Arquebisbat.¹⁸⁶ Tant aquest autor com Andreu de Palma indiquen que en aquell sector hi havia unes cases propietat de la comanda del Temple de Barberà de la Conca.¹⁸⁷

El 1212 aquestes propietats, localitzades al "*podium sarrierum*", van ser cedides pel comanador de Barberà, Bernat Claret, a Ramon de Palamors. Salvat suposa que aquestes són les mateixes que el comanador Raimon de Bachs concedirà a Pere de Tever i a la seva esposa Guillelma (1255), a condició de reservar cinc llits preparats i vestits i estris de cuina per als cavallers del Temple, successors i

¹⁸³ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956. SÁNCHEZ REAL, J.: *El Archiepiscopologio de Luís Pons de Icart*, Tarragona 1954. SERRA VILARÓ, J.: *Santa Tecla la Vieja*, Tarragona 1960, p. 57-58. MENCHON, J.; MORELLÓ, J.: "Castell del Paborde (o del Prepòsit)", *Catalunya Romànica*, vol. XXI: "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà", Barcelona 1995, p. 180.

¹⁸⁴ La torre del Temple apareix documentada a l'acta del Consell del 16 de gener de 1369 (CUBELLS, J.; ICART, J. [ED.]: *Actes municipals 1369-1374/75*, Tarragona 1984, p. 25 (acta del 16 de gener de 1369, full 4v). Al *Repertori* hi consten alguns textos baix medievals i moderns amb aquest nom, com l'acte de requesta de 1456 per fer manar tancar "lo portal dels Templés", una carta reial al veguer incidint altre cop en el tema o la llicència concedida a l'arquebisbe, el 24 de maig de 1516, per a "enrajolar la muralla y obrir la torra dels Templés". Vid. ICART, J.; CUBELLS, J. (eds.): *Repertori municipal de Tarragona*, vol. 9, Tarragona 1993, p. 109 i 111, docs. núms. 14, 32 i 36.

¹⁸⁵ SÁNCHEZ REAL, J.: *El Archiepiscopologio de Luís Pons de Icart*, Tarragona 1954, p. 102.

¹⁸⁶ SALVAT Y BOVÉ, J.: *Tarragona antigua y moderna a través de su nomenclatura urbana (siglos XIII-XIX)*, Tarragona 1961, p. 269-270.

¹⁸⁷ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p. 145-146. MIRET I SANS, J.: *Las casas de los Templeros y Hospitaleros en Catalunya*, Barcelona 1910, p. 344.

famílies quan facin estada a Tarragona. L'interès per mantenir parada casa a Tarragona vindria donat per les freqüents estades dels monjos-guerrers a la ciutat per motius de negocis.¹⁸⁸

Al llibre de Censals de l'arxiu de la catedral es troben algunes dades sobre aquestes cases:

[...] Item fan los hereus den [...] per cases que han al puig sarrier, afrontan part ab la via pública, daltra part ab lo mur de la ciutat, daltra part ab la casa del temple [...].

En una confrontació d'un altre document trobem menció d'aquestes propietats templeres, "la casa del temple". També a l'esmentat llibre, es menciona l'existència

sobre una partida del mur compresa en la Pabordia i la torra vulgarment anomenada Scolà, dintre la qual partida hi ha una torra petita apel·lada dels Templés...¹⁸⁹

Aquestes cites indiquen l'existència d'unes propietats del temple a la zona de l'actual palau Arquebisbal. Ara per ara no es pot dir quines eren les seves característiques ni si entre aquestes propietats s'inclouïa la torre del Paborde. No sembla fàcil de creure que una torre d'aquestes característiques estigués en mans dels templers, quan les úniques dades sobre les seves possessions a Tarragona són les esmentades. És plausible pensar, com diu Salvat, que en estingir-se l'ordre militar, la Pabordia ocupés part de les seves antigues propietats a la ciutat. Quant a l'esment de 1409 al llibre de Censals de la torre dels templers, s'ha d'insistir en el perill de seguir a peu de lletra els documents.

Potser l'apel·latiu *templer* aplicat a la torre i a la porta del Paborde té l'origen en la proximitat a les cases de la comanda de Barberà. És a dir, hi hauria hagut una habilitació de mots, de manera que el possessiu passa a designar un locatiu.

D'aquesta fortificació es conserven alguns elements, especialment la coneguda torre del Paborde, altrament dels Templers, segurament el centre del nucli medieval. La base és una torre romana de la *primera fase*. És de planta rectangular té més de 20 metres d'alt. La part medieval es basteix amb carreus, alguns amb encoixinats i marques de picapedrer, i a l'interior mostra una sala coberta amb volta apuntada de carreus. Encara es poden veure elements com mènsules sota l'arrencada de la volta, base d'un trespol, i part d'una escala de caragol posterior. Exteriorment hi ha una gran finestra de mig punt amb esqueixat i es corona amb un fris de merlets a sota del qual hi ha un triple fris d'espitlleres, llucanes¹⁹⁰ i espitlleres, així com l'empremta d'un possible cadafal. Si bé s'ha datat tradicionalment en època baixmedieval,¹⁹¹ l'aparell constructiu, el tipus de merlets, les llucanes, el finestral de mig punt esqueixat i la coberta de volta apuntada de carreus, fan replantejar la datació i pensar en una cronologia més alta, entre els segles XII i XIII.¹⁹²

¹⁸⁸ FOGUET, J.: *L'arquitectura dels templers a Catalunya*, Barcelona 1995, p. 208.

¹⁸⁹ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p. 149.

¹⁹⁰ A falta d'una millor traducció, hem adoptat aquest substantiu per a designar allò que en espanyol se'n diu *buhardas*.

¹⁹¹ RECASENS, J. M.: *La ciutat de Tarragona*, vol. II, Tarragona 1975.

¹⁹² Potser el mur encoixinat del palau episcopal, publicat per Hauschild, sigui de part de la fortificació o fortalesa del castell del Paborde. El tipus de parament, a base de carreus encoixinats, i les marques

El castell de Robert d'Aguiló o del Rei

El castell de Robert d'Aguiló, i després del Rei,¹⁹³ dominava la part oriental de la ciutat medieval. Al seu costat es localitzava la jueria i el portal del Rei, i la portella dels Jueus. L'edifici original, una torre d'accés a la plaça del fòrum provincial, es troba força afectat per remodelacions medievals, les voladures de la guerra del Francès, el seu ús com a presidi i les restauracions dels anys seixanta.¹⁹⁴

Hom pensa que aquest castell és ja citat el 1118, quan el comte Ramon Berenguer IV féu donació de la ciutat al bisbe Oleguer Bonestruga, i es reservava el "*palatium*".¹⁹⁵ Va ser castell de Robert Bordet o d'Aguiló i la seva família. Passà posteriorment a mans reials, que el van convertir en palau. Per al seu coneixement, en època medieval ens hem de referir a l'estudi publicat per I. Companys i N. Montardit i del qual treiem les dades que s'exposen.¹⁹⁶

És de suposar que en els primers temps de la seva ocupació per Robert Bordet va ser condicionat, encara que de moment no en tinguem dades pel que fa al cas. El castell es documenta en diferents afrontacions i localitzacions de documents del segle XII i XIII.¹⁹⁷

L'any 1281, els pagesos dels pobles del Camp, enutjats per les imposicions del veguer reial Bernat de Bolea, es van concentrar a la Selva del Camp i es van dirigir a Tarragona, on van assaltar i destruir el castell del Rei.¹⁹⁸ En una carta del 21 d'agost de 1282, l'infant Alfons, fill de Pere II el Gran, s'adreçava als habitants de la Selva i els deia que havia estat assabentat que alguns homes de la població havien assaltat el castell del seu pare a Tarragona:

de pedrapiquer ens recorden força la part medieval de la torre del Paborde (HAUSCHILD, T.: "Apuntes sobre un muro de sillares en el Palacio Arzobispal de Tarragona", dins MAR, R. (ed.): *Els monuments provincials de Tàrraco. Noves aportacions al seu coneixement*, "Documents d'Arqueologia Clàssica", 1, Tarragona 1993, p. 19-24).

¹⁹³ També castell o torre de Pilats i Pretori.

¹⁹⁴ Sobre el castell, vegeu MORELLÓ, J.; RAMOS, M. L.; MENCHON, J.: "Castell del Rei", *Catalunya Romànica*, vol. XXI: "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà", Barcelona 1995, p. 181-182. I també ALEGRET, A.: "El castillo del Rey", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), èp. III, núm. 14 (juliol-agost de 1923), p. 77-80; MORERA, E.: *Província de Tarragona*, volum IV de la *Geografia General de Catalunya* (dirigida per F. Carreras Candi), Barcelona 1910, p. 281, i RECASENS, J. M.: *La ciutat de Tarragona*, vol. II, Tarragona 1975, p. 47, 96, 107-108, 112, 127 i 315-316.

¹⁹⁵ "*Dominicaturam quoque et palatium secundum consilium et dispositionem vestram ibi mihi habendam reservo*", de l'acta de donació de la ciutat de Tarragona i el seu terme per Ramon Berenguer III al bisbe Oleguer de Barcelona, el 23 de gener de 1118. Publicat a *Catalunya Romànica*, vol. XXI: "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà", Barcelona 1995, p. 114.

¹⁹⁶ COMPANYS, I.; MONTARDIT, N.: *El castell del Rei en temps de Jaume II. Edició comentada dels llibres de comptes de l'obra (1313-1317)*, Tarragona 1995.

¹⁹⁷ Per exemple, el 9 de juliol de 1168, la comtessa Agnès, vídua de Robert Bordet, i els seus fills donen a Poblet "*illam mansionem nostra voltam integriter, quam habemus sub castro nostro Terrachonensi, que habet exitum versus mare*"; vegeu ALTISENT, A. (ed.): *Diplomatari de Santa Maria de Poblet. Volum I anys 960-1177*, Barcelona 1993, doc. 333. També s'hi feren lectures de documents (MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. I, Tarragona 1897, p. 196).

¹⁹⁸ COMPANYS, I.; MONTARDIT, N.: *El castell del Rei en temps de Jaume II. Edició comentada dels llibres de comptes de l'obra (1313-1317)*, Tarragona 1995, p. 24-25. Morera data els fets, però, un any abans: MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. II, Tarragona 1899, p. 115.

aliqui homines de Silva temeritate inducti fregerint seu invaserint castrum domini regis patris nostri Tarrachone.

L'any 1295 Jaume II va destinar fons a les obres del castell de Tarragona. El 1303, va ordenar al batlle de Tortosa extreure de les rendes de la seva batllia la quantitat de dos mil sous per a les obres de l'edifici, dirigides per Pere Llotger, i uns anys després es fixa aquesta suma com a contribució anual.

El rei Pere III hi manà fer obres de reforma.¹⁹⁹ Va fer construir un nou pis, amb una gran sala coberta amb arcs diafragma i sostre originari de fusta, i finestres coronelles a la façana meridional. A més, la construcció es reforça amb un camí de ronda protegit per potents merlets que encara es veuen des de la plaça del Rei. A partir de 1375, al castell es tornaren a fer obres, primer dirigides per Guillem Miquel i després per Francesc Foguet. Dos anys després, el rei ordenà el manteniment de les imposicions sobre el pa, la sal, el vi, el peix i el carbó per a subvenir la despesa dels murs, i es reserva cent florins anuals per a l'obra del castell, que posteriorment augmenten a dos-cents.²⁰⁰

L'interès reial per adobar aquest castell i mantenir-lo com a residència vindria donat en bona part pels conflictes jurisdiccionals amb la Mitra. Era una forma de reafirmació del comte-rei enfront de l'altre cosenyor de Tarragona, l'arquebisbe.

El castell és, doncs, la representació del comte-rei a la ciutat, seu del seu veguer. Disposava de capella pròpia i era exempt de la jurisdicció del comú i al final del segle XIV va esdevenir presó. A més, era un punt clau en el sistema defensiu de la ciutat. La seva bona visibilitat, especialment sobre la mar, el converteix en un far excel·lent i en torre de guaita, per a la navegació i la vigilància davant el perill de les falconades dels corsaris.²⁰¹

A partir del segle XV, el castell deixa de ser residència reial. Consta que, fins al 1462, al castell hi havia una guarnició d'espingarders francesos.²⁰² A les visites a la ciutat, dels monarques i la seva família prefereixen hostatjar-se al castell del Patriarca o al palau de la Cambreria. Segurament el castell no tindria les condicions necessàries, de manera que a partir de 1465 s'hi fan obres i es pensava a construir un nou palau reial, prop de la sinagoga, idea que no va arribar a cristal·litzar.²⁰³

Ja en època moderna, el castell es converteix en presidi i caserna militar, el

¹⁹⁹ Entre 1313 i 1317, dirigides per Ferrer de Lillet, veguer reial, i després per Miquel Pellicer. COMPANYS, I.; MONTARDIT, N.: *El castell del Rei en temps de Jaume II. Edició comentada dels llibres de comptes de l'obra (1313-1317)*, Tarragona 1995, pàssim.

²⁰⁰ Les actes del Consell indiquen diferents pagaments per les obres del castell: el 21 de desembre de 1384 s'ordena pagar 50 florins dels 100 de la contribució anual, el 23 octubre de 1385, l'11 octubre de 1386. El 1387 ja es compata un pagament de 200 florins, com s'esmenta a l'acta del 19 octubre. El 18 novembre es fa un lliurament de 20 florins i el 18 desembre de 30 més. L'acta del 24 març de 1388 mana fer un altre pagament de 100 florins. Vegeu CORTIELLA, F.; SANMARTÍ, M. (eds.): *Actes Municipals 1384-85, 1385-86*, núm. 5, Tarragona 1986, p. 53 i 157; *Actes Municipals 1386-87, 1387-1388*, núm. 6, Tarragona 1987, p. 95, 184, 187, 188 i 196.

²⁰¹ Als llibres d'actes del Consell trobem referències a la compra d'aixàrcies per als farons del castell, així com els pagaments dels farons: CORTIELLA, F.; SANMARTÍ, M. (eds.): *Actes municipals 1384-85, 1385-86*, núm. 5, Tarragona 1986, p. 61-76; *Actes Municipals 1386-87, 1387-1388*, núm. 6, Tarragona 1987, p. 27-28.

²⁰² MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. III, Tarragona 1954, p. 238.

²⁰³ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. III, Tarragona 1954, p. 270.

quarter del Rei o de Pilats. Durant la guerra de Separació de mitjan segle XVII, el marquès de Los Vélez hi va instal·lar als castells del Patriarca i del Rei un *tercio* de mil soldats, sota el comandament de Fernando de Tejada.²⁰⁴ El 1698, al castell hi havia un regiment de navarresos.²⁰⁵

L'any 1813, amb la marxa de les tropes napoleòniques, el castell va ser minat i l'explosió va destruir bona part de la construcció, especialment l'obra medieval. Des de mitjan segle XIX fins al 1953 ha estat Presó provincial i després va passar a ser un equipament museístic, de propietat i gestió municipals.

La tradició de la ciutat coneix l'edifici com el castell de Pilat o Pilats,²⁰⁶ castell del Rei, Casa de Pilats o Pretori. Dominaria la part oriental de la ciutat i al seu costat es documenta la jueria, el portal del Rei, la portella dels Jueus i el portal del Rastrell del Rei.²⁰⁷ Aprofita una important construcció d'origen romà a l'est de la Part Alta, que formaria part d'un gran complex edilici construït al segle I dE, el *Concilium prouinciæ Hispaniæ Citerioris*, que ocupava la Part Alta de Tarragona, tot distribuint-se en dues grans places, una superior –o recinte de culte– i una inferior –amb una estructura de pòrtics i flanquejada per sengles torres a la seva façana meridional, just sobre l'edifici del circ.

Les torres –el castell del Rei i l'Antiga Audiència– tenien una estructura interna d'accessos –escales i portes– que servien per connectar la plaça el *Concilium* amb el circ.²⁰⁸

El castell del Rei o de Pilats es troba a l'extrem sud-oriental de la plaça. És un edifici format per dos cossos rectangulars units en angle recte, amb el vèrtex a la cruïlla de les façanes occidental i meridional. L'espai entre els dos cossos estaria limitat per un pòrtic paral·lel a la façana occidental i que dona al passeig de Sant Antoni. Aquest pòrtic el veiem representat en un dels famosos gravats publicats a l'obra d'A. de Laborde.²⁰⁹

Els dos cossos estan orientats en direcció nord-sud i est-oest, respectivament. Es comuniquen per dos arcs medievals just en el lloc on hi havia el mur romà que els separava. El mur occidental, que dona al ja desaparegut carrer de Sant Ermenegild, mostra en la seva cara exterior la fonamentació romana i el cos de pilastres decoratives. Al damunt s'hi aprecien les reformes i els recreixements medievals, caracteritzats per l'ús de carreus romans reaprofitats i lligats amb morter. Al cantó, amb les escales que donen al passeig de Sant Antoni, l'aparell

²⁰⁴ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. III, Tarragona 1954, p. 377.

²⁰⁵ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. IV, Tarragona 1955, p. 474.

²⁰⁶ Topònim originat –pel que sembla– arran d'una lectura deficient de la inscripció CIL II 4240 / RIT 302, trobada el segle XVIII i suposadament referent a un "pilato" (o *pilatus*), però que en realitat corresponia a un "*praefec(to) c(o)hortis i Lato(bicorum)*". Vegeu ICART, L.: "¿Estuvo Pilato en Tarragona?", *La Vanguardia Española* (Barcelona), núm. 29.892, 14 de juliol de 1962, p. 27, i especialment MASSÓ CARBALLIDO, J.: "¿Estuvo Pilatos en Tarragona?", *La Vanguardia* (Barcelona), núm. 41.466, 29 d'abril de 1997, p. 20.

²⁰⁷ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. II, Tarragona 1958, p. 83-88.

²⁰⁸ AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; RUIZ DE ARBULO, J.: *Tàrraco. Guia Arqueològica*, Tarragona 1991, p. 67-70.

²⁰⁹ Dibuix de Ligier [o Legier] gravat per Tejada (làmina L). Vegeu MASSÓ CARBALLIDO, J.: "Tàrraco: una aproximació a través dels gravats (segles XVI-XIX)", *Felix Tarraco* [catàleg de l'exposició del MNAT], Tarragona 1993, p. 7-8.

de carreus és de metrologia menor, que s'aprecia perfectament en tota la façana meridional.

La cara septentrional va quedar molt afectada per la voladura de 1813. Allí s'hi han documentat algunes estructures medievals, que aprofiten les construccions romanes. Les obres realitzades després de la desamortització de l'edifici com a presó, al llarg dels anys cinquanta, van treure a la llum unes quantes d'aquestes estructures medievals, documentades pel metge Miquel Aleu. Així, es documenten sengles arcs apuntats sobre una columna, que es trobaven al pati intern, paral·lels a la façana occidental. Aquests eren just al costat d'una de les portes romanes lliadades localitzades al castell. Obertes al nord, serien part de les construccions d'accés a la plaça del fòrum provincial, i Aleu interpretà que es van aprofitar com a accés al castell. Al seu costat, ja dins el pati, es trobarien els arcs esmentats i darrere seu l'escala d'accés a les sales de l'edifici.²¹⁰

També podem observar encara un arc apuntat que caldria relacionar amb les diferents reformes en època medieval. A l'angle nord-occidental, cruïlla entre el carrer de Sant Ermenegild i la plaça del Rei, el mateix metge Aleu va poder veure l'any 1958 el basament d'una torre medieval construïda amb carreus romans reaprofitats. Es pot veure en una de les làmines (concretament, a la LI) publicades al *Voyage pittoresque* de Laborde.

El cos occidental de l'edifici és format per dues grans voltes romanes, una sobre l'altra, que formarien part de l'estructura del fòrum. La inferior seria part del criptopòrtic del conjunt monumental. En aquesta volta observem un arc apuntat, tot just entrar a l'edifici des de l'actual accés. Aquest, a la façana meridional de l'edifici, es compon d'una petita porta de mig punt sobre la qual es veuen perfectament un arc de descàrrega i –al damunt– dues finestres geminades. Companys i Montardit consideren que aquestes estructures serien del temps de les reformes de Jaume II, qui faria fer la part més important de l'obra del castell medieval.²¹¹

El pis superior del castell respon a les obres realitzades per Pere III i és cobert amb arcs diafragmàtics, que sostindrien un teginat de fusta. A la façana septentrional, una porta de mig punt amb capialt i, al damunt, un arc de descàrrega. A la façana occidental, dues finestres coronelles gòtiques i, a l'est, una porta i diverses espitlleres i una porta paredada. El pis inferior és cobert amb volta i dóna a una altra de romana que es correspon amb un dels laterals de la plaça del Fòrum. S'observen estructures medievals, a la part occidental, amb murs de carreus i una espitllera i una finestra geminada gòtica. Al primer pis, on la majoria d'obra és romana, es veuen indicis d'estructures medievals, com l'arrencada d'un arc apuntat.

La cartografia, així com els gravats i dibuixos antics, ens ajuden una mica més a comprendre com podria ser el castell del Rei durant l'edat mitjana. El plànol de 1642 conservat a l'Archivo General de Simancas insinua la fesomia de la planta del castell.²¹² Es remarquen l'ala meridional i la torre a l'angle nord-occidental.

²¹⁰ ALEU I PADRENY, M.: *El Castell de Pilats*, mecanoscrit inèdit (Tarragona 1988).

²¹¹ COMPANYS, I.; MONTARDIT, N.: *El castell del Rei en temps de Jaume II. Edició comentada dels llibres de comptes de l'obra (1313-1317)*, Tarragona 1995, p. 34-36.

²¹² GABRIEL, R.; HERNÁNDEZ, E.: "Proyecto de fortificación de la ciudad de Tarragona en 1641", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), èp. V, núm. 3 (1981), p. 59-63. NEGUERUELA, I.: "Dos importantes planos de Tarragona en el Archivo de Simancas", *Quaderns d'Història Tarraconense* (Tarragona),

S'aprecia també una important construcció, possiblement una torre sobre la muralla. Aquesta s'assenta sobre estructures *in situ* de la muralla romana conservades a la sala I del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. Al plànol posterior a 1716,²¹³ s'observa una estructura similar, i fins i tot el pati interior de la construcció.

Entre els dibuixos i gravats que ens mostren el Castell hauríem de ressaltar en primer lloc el que realitzà el flamenc Anton Van den Wyngaerde l'any 1563.²¹⁴ Als seus dibuixos observem la silueta del castell des del sud i des de l'est de la ciutat.

Fischer Von Erlach inclou, en una publicació de l'any 1721 sobre arquitectura històrica, un gravat de l'amfiteatre de Tarragona a partir d'un dibuix que l'any 1711 havia fet Mattheus Antoine Weiss.²¹⁵ És força interessant que al fons de gravat s'hi vegi prou bé la muralla i la façana oriental del Castell. Observem, al cos meridional, les construccions desaparegudes del pati interior, amb tres grans obertures mirant a la marina, i una gran torre al costat septentrional, palesada als plànols comentats.²¹⁶

Alexandre de Laborde ens ofereix dues vistes del castell de Pilats, una de la façana oriental i una altra de la meridional.²¹⁷ La planxa L il·lustra l'estat del castell pocs anys abans de la guerra del Francès. L'ala meridional és rematada per merlets i s'hi observen diversos finestrals a la façana. El pati central és tancat per la banda oriental amb un mur rematat per merlets, en el qual es veuen tres grans obertures romanes. Al nord es veu perfectament una torre que sobresurt de la línia de muralla. El gravat LI és una perspectiva de les façanes meridional i occidental. S'hi aprecien la porta meridional, l'estat de la façana occidental i, encara dempeus, la torre de l'angle nord-occidental.

L'artista Vicenç Roig, dit *Vicentó*, va ser autor de dos dramàtics dibuixos que ens il·lustren en quin estat va quedar el castell del Rei després de la voladura efectuada l'any 1813 per les tropes franceses arran de la seva retirada de Tarragona.²¹⁸

Als anys cinquanta del segle xx, el metge Miquel Aleu va realitzar unes quantes prospeccions a la zona, com un sondeig a l'ala meridional de l'edifici, en el qual aparegué una llosa rectangular de 6 pams de llarg per 2,5 d'ample i quasi 1 de

vol. v (1985), p. 60-72.

²¹³ NEGUERUELA, I.: "Dos importantes planos de Tarragona en el Archivo de Simancas", *Quaderns d'Història Tarraconense* (Tarragona), vol. v (1985), p. 72-75.

²¹⁴ KAGAN, R. L. (ed.): *Ciudades del Siglo de Oro: las vistas españolas de Anton Van den Wyngaerde*, Madrid 1986, p. 174-180 (amb text de F. Marías).

²¹⁵ FISCHER VON ERLACH, J. B.: *Entwurf einer historischen Architektur / Essai d'une architecture historique*, Viena 1721.

²¹⁶ També apareix en un dibuix del català Antoni de Viladomat (1678-1755), amb un perfil molt semblant al que publicaria Laborde a començaments del segle xix. Vegeu ALCOLEA, S.: *Viladomat*, Mataró 1990, fig. 115; ALCOLEA, S.: *Antoni Viladomat*, Barcelona 1992, p. 47, i MASSÓ CARBALLIDO, J.: "Tàrraco: una aproximació a través dels gravats (segles XVI-XIX)", *Felix Tarraco* [catàleg de l'exposició del MNAT], Tarragona 1993, p. 6.

²¹⁷ LABORDE, A.: *Viatge pintoresc i històric. El Principat*, Barcelona 1974.

²¹⁸ Els dibuixos originals es conserven al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. Vegeu MORANT I CLANXET, J.: *El Setge de Tarragona de 1811. Col·lecció de XXIII làmines. Edició commemorativa del 175è aniversari*. Tarragona 1986.

gruix, treballada pel llom i que suposa que era un orla tardoromànica, encara que l'hem de prendre com una peça visigòtica. En aquest sondeig es van documentar diversos pisos de còdols de riu i senyals de menjadores i estagues de fusta encastades al mur, sense donar apreciacions sobre la seva cronologia.²¹⁹ L'any 1960, el canonge Pere Batlle va dirigir un sondeig estratigràfic a la volta del criptopòrtic, sense publicar –però– cap dada pel que fa al cas.

Dos anys després, el manguanyat professor Albert Balil va realitzar una important campanya d'excavacions i en va publicar un informe l'any 1969.²²⁰ Tot i seguir un criteri estratigràfic a l'hora de realitzar l'excavació, no es va documentar –a la vista de les dades aportades en el seu treball– cap sediment arqueològic d'època medieval, potser per les moltes reformes i destruccions de l'edifici, potser per les tasques de desenrunament i buidatge realitzades abans de la seva intervenció arqueològica. A la zona del pati es documentà una petita zona d'enterraments, amb tombes de caixa de fusta, de tègules i de lloses, que podem suposar que eren d'època tardoromana.²²¹ Malgrat l'interès que mostra l'edifici, no existeix ara per ara un estudi exhaustiu de les seves característiques i evolució.

D'altra banda, no descriurem el castell del Patriarca, perquè era situat entre la baixada del Patriarca, el carrer Nou del Patriarca, la Merceria i la plaça del Fòrum, és a dir, a la Part Alta de la ciutat però sense afectar el recinte mural exterior.²²²

LES FORTIFICACIONS D'ÈPOQUES MODERNA I CONTEMPORÀNIA

Fins ara hem pogut donar una ullada a la muralla romana i medieval. La cinta construïda en temps antics, durant l'edat mitjana, va continuar en ús, bé que tan sols a la Part Alta. La resta de la fortificació, de la qual ben poca cosa sabem, quedaria en estat d'abandó i s'aprofariaria sovint com a pedrera. La fesomia de la ciutat medieval era, doncs, encerclada per les muralles romanes i els reforços medievals. El seu urbanisme vindria marcat tant per aquestes defenses com pels castells edificats al seu peu i al seu interior.²²³

En època moderna hi continua havent una forta preocupació per la conservació de les defenses. Aquesta venia donada per poder-se guarir dels perills de les guerres i la pirateria. Però els vells panys poca cosa podien defensar davant uns nous ginys, les armes de foc.

Ja des del segle XIV, la lectura de les actes municipals indica que la ciutat tenia per a la seva defensa aquest tipus d'armes, que s'utilitzen un segle després, durant el setge del rei Joan II. Aquest avanç militar demostrà que les defenses

²¹⁹ ALEU I PADRENY, M.: *El Castell de Pilats*, mecanoscrit inèdit (Tarragona 1988).

²²⁰ BALIL, A.: Excavaciones en la "Torre de Pilatos" (Tarragona). Campaña de excavaciones de 1962, "Excavaciones Arqueológicas en España", núm. 65, Madrid 1969.

²²¹ BALIL, A.: *Excavaciones en la "Torre de Pilatos" (Tarragona). Campaña de excavaciones de 1962*, "Excavaciones Arqueológicas en España", núm. 65, Madrid 1969, p. 27.

²²² Vegeu MORELLÓ, J.; MENCHON, J.: "Tarragona. Castell del Patriarca (o de l'Arquebisbe)", *Catalunya Romànica*, vol. XXI: "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà", Barcelona 1995, p. 39-40.

²²³ Caldria plantejar-se, però, si hi hauria alguna mena de defensa a la zona portuària.

passives de tipus vertical servien per ben poc. Les fortificacions havien de tenir unes noves estructures, donada la necessitat d'espais amplis per a instal·lar-hi artilleria, la de construir reforços en punts estratègics, com les torres, i amb unes característiques constructives diferents, on imperarien els paraments en talús, molt més resistents als impactes directes dels projectils disparats pels nous ginys.

A més a més, el creixement de la ciutat fora muralla implicava la necessitat d'ampliar les defenses, com es veu amb la construcció de la muralla de Sant Joan pel cardenal Gaspar de Cervantes, l'erecció de baluards, la construcció de defenses del port i, en especial, durant la guerra de Successió, amb el conjunt de noves fortificacions erigides pels anglesos.

El segle XVI

Podríem dir, en certa manera, que al segle XVI comença a crear-se la imatge de Tarragona com una ciutat envoltada de fortificacions. Com ja s'ha dit, les característiques i l'estat de les muralles feien necessàries noves obres. Andreu de Palma comenta que la fortificació del segle XVI queda conformada per les muralles romana i medieval, reforçades pels baluards de la Benedicció, del portal del Rei, de la torre Grossa, del portal dels Jueus i del portal de la Font.²²⁴

D'aquell segle coneixem una sèrie de referències documentals que, tot i que es presten a la confusió, ens indiquen tant la preocupació pel manteniment de la fortificació com per les despeses que això ocasionava. L'any 1513, l'infant Joan facultava els consellers per "dir i diffinir com[p]tes de les muralles".²²⁵ Però al mateix temps veiem, a l'igual que a l'edat mitjana, l'ús privat que se'n feia, com mostra la llicència del Consell de 24 de maig de 1516 a l'arquebisbe per enrajolar la muralla i obrir la torre dels Templers.²²⁶ Quatre anys després, els síndics van demanar al rei Carles V poder fer posar reixes a les obertures de la muralla i, en el cas que es deshabitessin les cases adossades a les defenses, que s'obligués a tancar-les sota multa de cinc-cents florins, que es distribuïrien per meitats entre les arque reials i les despeses de les muralles. És més, en el cas que el procurador reial, els veguers i altres oficials no complissin les ordres, se'ls privaria del càrrec.²²⁷ Sembla que la ciutat s'oblidés de la funció de la muralla quan el perill no era imminent, i també que hi hagués una certa desídia i relaxació dels funcionaris encarregats de vetllar pel bon estat de les defenses.

L'any 1524, els còsols van acordar "adobar muralles en alguns llocs que no es poden córrer perquè estan trencades". Dos anys després s'obria un portal al peu

²²⁴ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p. 41, però es deixa el de Carles VI! Per altra banda, el baluard de Cadenes, davant la portella dels Jueus i la seva torre, no es documenta en els plànols anteriors al setge de La Motte durant la guerra dels Segadors, però sí la torre, detall que entra en contradicció amb la seva idea que la torre es va enderrocar al segle XVI en aixecar-se aquesta defensa.

²²⁵ ICART, J.; CUBELLS, J. (eds.): *Repertori municipal de Tarragona*, vol. 9, Tarragona. 1993, p. 110, doc. núm. 19.

²²⁶ ICART, J.; CUBELLS, J. (eds.): *Repertori municipal de Tarragona*, vol. 9, Tarragona. 1993, p. 110, doc. núm. 36.

²²⁷ CAMINO, F.: "Noticias históricas sobre las fortificaciones de las ciudades, villas y lugares de cada uno de los estados que han hecho parte del antiguo reino de Aragón", *Memorial de Ingenieros del Ejército*, Madrid 1861.

del castell del Rei:

Item quan a la proposició feta per los dits Senyors de Cònsols si's ferà muralla y portal al trenc de la devallada del restrell del rey devallant per la via de Natzaret y portal, lo dit honorable Consell determenà que en lo dit trenc y devallada y en los cos de la muralla se hi sie fet un portal.²²⁸

Les resolucions d'aquell any ordenaren també "més avant sia exequat lo baluard del portal de la font" o fer reparacions des de la torre d'en Vallcorba fins a la de l'Escolà.²²⁹

El primer projecte modern de fortificacions

La resolució consular de 25 de setembre de 1527 va decidir formar una comissió de guerra, amb tres cònsols i deu consellers per tal de fer un projecte per reforçar les fortificacions de Tarragona. La comissió va creure que "és necessari fer quatre baluards bons de pedra picada forts [...] a la torra del Scolà un, y al portal del Rey altre [...] a la torra Grossa altre y al portal de sent Antoni altre", amb un cost de cent lliures. També es va decidir paredar els portals del Rei i del carrer Salines i posar portes al de la Mare de Déu de Misericòrdia, amb un cost de quatre-centes lliures; reparar la muralla entre la torre d'en Vallcorba fins la del Solà o Escolà (també quatre-centes lliures); "exaguar" el baluard del portal del Rei (cent lliures) i dedicar diferents despeses a armament.²³⁰

El mateix any, l'arquebisbe Pere de Cardona va ordenar construir la torre del Port. Hom situa aquesta fortificació entre l'estació del ferrocarril i el carrer del Mar. És plausible pensar que en la zona del port hi havia alguna mena d'element de guaita o defensa medieval,²³¹ tal vegada antecedent d'aquesta torre, però no en tenim més dades.²³²

I és que ens trobem en un període en el qual la por a un atac per mar queda patent en la documentació municipal. L'any 1530 es va decidir fer guaites a la desembocadura del Francolí, a les platges del Miracle, de l'Arrabassada o de la Savinosa i a les torres d'en Vallcorba, de les Monges i Grossa, i preparar les desenes i cinquantenes per a la defensa de la població.²³³ Quatre anys més tard, el Consell i la divuitena acorden adobar la muralla, preparar l'artilleria i obrir un portal "dret a las casas den Caravasses perquè prompte se puga traure

²²⁸ Potser paga la pena de relacionar aquesta cita amb la medievalitat i la ubicació del portal del Rei que fan MAR *et al.* Aquesta porta es veu en un dels dibuixos del pintor flamenc Van den Wyngaerde; cf. MAR, R.; MIR, H.; PIÑOL, L.: "La formación de la topografía urbana de la Tarragona medieval: nuevas aportaciones", *Attività economiche e sviluppo urbano nei secoli XIV e XV. Atti dell'Incontro di Studi-Barcellona 19-21 ottobre 1995* [Archivo Storico del Sannio, any 1, núm. 1-2, nova sèrie, gener-desembre 1996], p. 165-203, i PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p. 41.

²²⁹ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p. 41.

²³⁰ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p. 41. Vegeu també RECASENS, J. M.: *El municipio i el govern municipal de la ciutat de Tarragona. Segles XVI i XVII*, Tarragona 1998, p. 223.

²³¹ Potser aprofitant estructures romanes.

²³² PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. II, Tarragona 1958, p. 153.

²³³ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. IV, Tarragona 1955, p. 96.

l'artilleria".²³⁴ El mes de maig de 1534, davant del perill del turc, es feien reparar i artillar les muralles.²³⁵ El mateix any, el virrei Fadrique de Portugal dóna compte –en una missiva a la ciutat– que el pirata Barba-rossa és a les costes catalanes. Es nomena una comisió per atendre la defensa de la ciutat, tancar portals i finestres, repassar baluards, comprar armes, etc.²³⁶ Un any després, el Consell va acordar instal·lar artilleria a la “torre que antiguament se deya del bisbe de Vich, que vuy es de la ciutat”. El 1536 hi ha constància que el llenç de muralla de la infermeria s’havia ensulsiat.²³⁷

La visita de l'emperador Carles

Tot i la importància de fortificar la ciutat davant els perills, el projecte de fortificació de 1527 no va tenir gaire fortuna. No en va, Recasens apunta que

en les abundants al·lusions a la fortificació que trobem als llibres de consolat dels anys 30, només s’anomeni un sol baluard “per lo qual discorren les aigües de la ciutat o la major part” i un altre de més pes és que pocs dies després del pas del rei Carles I per Tarragona, l’any 1542, el govern municipal acordés modernitzar i ampliar les fortificacions amb la incorporació de fortins i baluards.²³⁸

Per a alguns autors, no és amb la visita reial quan hi ha el veritable impuls per a la fortificació i modernització de les defenses.²³⁹ El fet entra en contradicció amb el comentari d’altres investigadors, que defensen la construcció d’alguns d’aquests propugnacles uns anys abans, sobre la base de les resolucions consulars. Palma ens aporta l’ordre de fer el baluard de Sant Climent o Cadenes el 1524, davant la portella dels Jueus,²⁴⁰ Sánchez Real afirma que el de la torre Grossa es va iniciar el 1527. El de Sant Antoni se cita al segle XVI.²⁴¹ De tota manera, la major part de la documentació relativa a aquestes obres de fortificació

²³⁴ Citat per RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona. Segles XVI i XVII*, Tarragona 1998, p. 224, nota 259. Salvat situa les voltes d’en Caravaça a la baixada de la Peixateria; SALVAT Y BOVÉ, J.: *Tarragona antiga y moderna a través de su nomenclatura urbana (siglos XIII-XIX)*, Tarragona 1961, p. 172-174.

²³⁵ SALVAT Y BOVÉ, J.: *Tarragona antigua y moderna a través de su nomenclatura urbana (siglos XIII-XIX)*, Tarragona 1961, p. 101-102.

²³⁶ SALVAT Y BOVÉ, J.: *Tarragona antigua y moderna a través de su nomenclatura urbana (siglos XIII-XIX)*, Tarragona 1961, p. 201.

²³⁷ Dades procedents de les Actes del Consell, citades per RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona. Segles XVI i XVII*, Tarragona 1998, p. 224, nota 259.

²³⁸ RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona. Segles XVI i XVII*, Tarragona 1998, p. 224.

²³⁹ TALLER ESCOLA D'ARQUEOLOGIA: “Aproximació a les fortificacions de Tarragona en èpoques moderna i contemporània. Excavacions en el sector «Castell del Rei - Baluard de Carles V»”, *Quaderns d'Història Tarraconense* (Tarragona), vol. X (1990), p. 87-122. SÁNCHEZ REAL, J.: *La muralla de Tarragona*, Tarragona 1986, p. 38-39. CAMINO, F.: “Noticias históricas sobre las fortificaciones de las ciudades, villas y lugares de cada uno de los estados que han hecho parte del antiguo reino de Aragón”, *Memorial de Ingenieros del Ejército*, Madrid 1861.

²⁴⁰ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. II, Tarragona 1958, p. 99-100. SÁNCHEZ REAL, J.: “La «Torra Grossa»”, *Diario Español* (Tarragona), núms. 3710, 3712, 3714, 3716, 3717 i 3719 (18, 20, 23, 25, 26 i 29 d'agost) de 1948 (articles reproduïts a SÁNCHEZ REAL, J.: *Obra Menor*, Tarragona 1990, p. 123-142). Però no apareixen als dibuixos de Wyngaerde, de 1563.

²⁴¹ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p. 116.

es genera a partir de mitjan segle XVI.²⁴²

L'any 1543, Lluís de Castellet va proposar el reforçament de les defenses de Tarragona amb la construcció de dos baluards rere dels convents de Sant Francesc i de Santa Clara, que eren a fora muralla.²⁴³ El projecte va ser en un principi refusat el 1544, per haver-se d'enderrocar els dos centres religiosos.²⁴⁴ Finalment, el projecte es va acceptar pel marquès d'Aguilar de Campó, a l'ensens virrei de Catalunya, tot i que sense realitzar-ne els esmentats enderrocaments.²⁴⁵

Les obres, a causa dels problemes de tipus econòmic, es van realitzar en dues fases, com relata Recasens. La primera etapa va ser entre el febrer de 1544 i l'octubre de 1546, en exhaurir el pressupost de 3.680 lliures; la segona, amb un muntant de 2.022 lliures, es va engegar el 28 d'octubre de 1546 i es va dilatar fins 1554. El virrei, qui va ordenar reiniciar les obres, volia que "la obra del baluart comensat davant lo monestir de Santa clara, fora los murs de dita ciutat de Tarragona sie continuada y a tot efecte acabada". Els treballs havien de ser administrats pel Consell i que fos adjudicada per subhasta. Les despeses s'havien de repartir d'aquesta manera: 800 lliures a pagar per la ciutat i un terç la resta de contribuents. En aquesta segona fase hi van participar l'enginyer Antonio Luciano, els arquitectes Joan Lopes i Pere Castellar, ensems amb el mestre de cases Perriz de Giner.²⁴⁶

El 20 de juliol de 1543 es va notificar al Consell que Castellet volia enderrocar la "torre del Scorxador que's diu d'en Vallcorba" per fer-hi en el seu lloc un baluard a l'estil del de Sant Antoni. Es va autoritzar a fer el necessari, amb l'advertiment que a l'hora d'enderrocar les torres que si miren molt y quey entervinguen hu o

²⁴² A l'Arxiu Històric de Tarragona es conserven una sèrie de documents, datats entre 1537 i 1545, amb ordinacions sobre les fortificacions i muralles (requestes, instruccions, suplicacions i lletres citatòries i inhibidores), així com sengles pragmàtiques sobre les fortificacions de 1543 i 1551. Del 1545 data un plec de documents sobre les despeses de la construcció dels baluards i les fortificacions. Del 1547 és una judicació de les obres dels murs per provisió de la cort dels veguers. Vegeu ICART, J.; CUBELLS, J. (eds.): *Repertori municipal de Tarragona*, vol. 9, Tarragona 1993, p. 110-111.

²⁴³ Castellet era senyor d'Altafulla, la Nou del Gaià i Castellví de la Marca. Aleshores era un militar de vint-i-cinc anys, delegat del capità general de Catalunya, castlà del castell del Rei i procurador reial al Camp. També estva encarregat de les millores de les fortificacions de Salou (RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona. Segles XVI i XVII*, Tarragona 1998, p. 224). Quant a l'actuació de Castellet a les defenses de Tarragona, Sánchez Real suposà que tal vegada va consultar un estudi (*sic*) de 1527 relatiu a les fortificacions de la ciutat; vegeu SÁNCHEZ REAL, J.: "El método en la arqueología tarraconense, 1. La muralla", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època V, núm. 8-9 (1986-1987), p. 35-54.

²⁴⁴ El 1554 any, però, el virrei, marquès de Tarifa, comunicava a l'abadessa de Santa Clara que havia de deixar el convent per les obres de les fortificacions (RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona. Segles XVI i XVII*, Tarragona 1998, p. 225).

²⁴⁵ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. IV, Tarragona 1955, p. 111-117; MORERA, E.: "Nuestras murallas antiguas y modernas", *Boletín Arqueológico* (Tarragona), època II, núm. 22 (gener-març de 1919), p. 25-43.

²⁴⁶ RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona. Segles XVI i XVII*, Tarragona 1998, p. 224-225 i notes 266 i 303-304. Veiem com el baluard de Carles V també és denominat de Santa Clara abans de la construcció del que després coneixerem amb aquest nom. Aquest topònim, donat per la proximitat del convent es documenta els anys 1586 i 1591; vegeu SALVAT I BOVÉ, J.: "Cofradía de la Preciosa Sangre. Su fundación", *Semana Santa* [opuscle], Tarragona 1982, s. p. Es més, Pons d'Icart ens parla clarament del "baluarte nuevo de Santa Clara" en contraposició del vell o de Carles V; vegeu PONS DE ICART, L.: *Libro de las grandezas y cosas memorables de la Metropolitana Insigne y famosa Ciudad de Tarragona*, Lleida 1572-1573, p. 92.

dos ciutadans y altres persones aptes de guerra”. Es va començar a realitzar el desmunt però, com que no es va construir el corresponent baluard, el 9 d'octubre següent el Consell va acordar “que la torre d'en Vallcorba, que està per avuy enderroquada, que tot alentorn sie scurada y levada la terra [...] per evitar no fos pujador per los enemichs”, i quatre dies després decideix tornar a aixecar la torre:

Determinaren que la torre d'en Vallcorba, que per al present està enderrocada ab gran deshonor y vergonya de la ciutat, que's torne a reedificar com stava y que's continue la obra sobre lo peu quey es restat, vist que la ciutat no te possibilitat de poderla millor reedificar.²⁴⁷

El baluard de Carles V, que reforçava l'angle de la torre de les Monges, rebia aquest nom en homenatge a l'emperador. Segons Salvat i Bové, les obres corresponents van començar el 1551,²⁴⁸ per bé que hi ha constància que ja s'estava edificant l'any 1545 i també el 1552.²⁴⁹ D'aquest any data una reial ordre que donava l'exempció del pagament de les obres a la vila de Cambrils, que llavors contribuïa en les obres dels valls de Barcelona.²⁵⁰

És probable que quan A. Van den Wyngaerde el 1563 va fer estada a Tarragona, aquesta defensa ja estigués acabada, atès que apareix sencera en els seus dibuixos de la ciutat. Per a la seva construcció, Palma insisteix que es va haver d'enderrocar una part del convent de monges menorettes²⁵¹ i es van fer servir pedres procedents dels voltants de l'església de sant Fructuós, a l'actual zona del Fòrum de la colònia, segons ens diuen les actes capitulars de 1545

²⁴⁷ SÁNCHEZ REAL, J.: “El método en la arqueología tarraconense, 1. La muralla”, *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època v, núm. 8-9 (1986-1987), p. 35-54. No creiem, però, que del document es pugui extreure la afirmació de Sánchez Real que la torre va ser desmuntada totalment o en la seva major part, una afirmació que va mantenir més endavant –SÁNCHEZ REAL, J.: “Resseña bibliogràfica” [ressenya de l'article de 1991 d'AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; RUIZ DE ARBULO; J..] *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època v, núm. 13 (1991), p. 365-370–, i que va arribar fins i tot a la premsa local (*Diari de Tarragona*, 15 de maig de 1998). El desmuntatge parcial de la torre es palesa en l'estat del parament septentrional, amb una important reparació que Hauschild relaciona, però, amb la Guerra del Francès (HAUSCHILD, T.: *Arquitectura romana de Tarragona*, Tarragona 1983, p. 57, nota 19). Cal tenir en compte que al segle XVI el parament oriental era encara mig tapat per la segona fase de muralla romana, tal com mostra –per exemple– el dibuix de R. Roig Rodon publicat a la *Historia de Tarragona* d'Hernández (1892-1983), de manera que no és gaire versemblant afirmar, com fa Sánchez Real, que “no hay duda que en esta operación de derribo y reconstrucción los sillares grandes, las molduras y el relieve de Minerva cambiaron de lugar”. Per altra banda, les actes del Consell, si bé diuen que està enderrocada, no diuen que ho estigui totalment. Llavors ni serviria de pujador per als enemics ni tampoc es podria reedificar sobre el que resta, que no és res més que el sòcol megalític.

²⁴⁸ SALVAT Y BOVÉ, J.: *Tarragona antigua y moderna a través de su nomenclatura urbana (siglos XIII-XIX)*, Tarragona 1961, p. 18, nota 4.

²⁴⁹ CAMINO, F.: “Noticias históricas sobre las fortificaciones de las ciudades, villas y lugares de cada uno de los estados que han hecho parte del antiguo reino de Aragón”, *Memorial de Ingenieros del Ejército*, Madrid 1861.

²⁵⁰ CAMINO, F.: “Noticias históricas sobre las fortificaciones de las ciudades, villas y lugares de cada uno de los estados que han hecho parte del antiguo reino de Aragón”, *Memorial de Ingenieros del Ejército*, Madrid 1861.

²⁵¹ Palma transcriu una carta del procurador del monestir de Santa Clara al Consell de la ciutat (1793) en què diu que “el fuerte o fortín llamado de Carlos V se construyó en parte del terreno del antiguo convento de Santa Clara de Tarragona” (PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p. 67-69). Però en un altre punt, afirma que es va enderrocar en fer-se la muralla de Sant Joan (p. 67).

(*"propugnaculo quod eddificatur coram Ecclesia Sancte Clare"*).²⁵² Lluís Pons d'Icart va ser testimoni de la destrucció de la muralla a la part baixa:

la quinta torre és sis canas de Monpaller més avall, en lo cantó del secà de dit Brunet, la qual torre, dic lo que era restat après de la gran roïna y destrucció de Tarragona, trobí que acabaven uns picapedrés de arroïnar per servir-se de las grans rochas o pedras de aquella com bàrbaros y enemichs de tanta antiguitat, que no desfont-la a mans és cosa de eterna memòria.²⁵³

Per altra banda, el mateix Pons documenta la destrucció d'una altra torre:

en lo cantó del dit circo, alt envés lo portal de Predicadós, se mostra un edifici molt antiquíssim, de grans pedras picadas, encara que no à més de vuyt o deu anys ne an enderrocada una bella torre que en lo cantó de l'edifici estave, casa fortíssima.

Per la descripció que ens dona aquest autor, la torre es trobaria a prop del castell del bisbe de Vic, que ara coneixem com l'Antiga Audiència.²⁵⁴

Del baluard de Carles V encara ens han arribat part de les seves restes, que es veuen al costat de la torre de les Monges. Les excavacions dutes a terme a la capçalera oriental del circ permeteren conèixer les seves característiques. Es tracta d'una construcció de gran envergadura, amb planta de punta de fletxa, pels flancs corbs en els seus costats. Va ser bastida amb uns potents murs en talús, de morter de calç i pedra, i folre exterior de carreus.²⁵⁵

De 1748 data el traçat dels "Planos y perfiles de los almacenes de San Felipe y la Fusteria de Tarragona", signat per l'enginyer militar Juan Rafael Silvy.²⁵⁶ El document mostra l'estat de conservació de les voltes de la capçalera oriental del circ, utilitzades com a magatzem militar, i senyala la planta del baluard, amb garita a la punta de sageta, tot donant una secció de la torre de les Monges.

Una estructura similar és la del baluard de Sant Antoni, a la cantonada dels llenços dels passejos de Sant Antoni i de Torroja, tot i que és d'unes dimensions menors sense els flancs corbs del de Carles V. Es tracta d'una àmplia estructura de morter de calç i reble amb folre exterior de carreus disposats en talús, com es palesa perfectament en el parament septentrional. L'interior del baluard era un replè de terra. Originàriament, vista la documentació gràfica i cartogràfica de l'època, el baluard arribaria a una cota molt més superior a l'actual, fins al pas de ronda de la muralla romana.

Es conserva un interessant document gràfic setcentista que pot ajudar a comprendre les característiques del baluard. Es tracta del "Plano y perfiles de los

²⁵² SERRA VILARÓ, J.: *Fructuós, Auguri i Eulogi, Màrtirs Sants de Tarragona*, Tarragona 1936, p. 119-120, full 143 [extret de les Actes Capitulars de la Seu]. SÁNCHEZ REAL, J.: *La muralla de Tarragona*, Tarragona 1986, p. 39.

²⁵³ DURAN, E.: *Lluís Ponç d'Icart i el Llibre de les Grandeses de Tarragona*, Barcelona 1984, p. 104-106.

²⁵⁴ DURAN, E.: *Lluís Ponç d'Icart i el Llibre de les Grandeses de Tarragona*, Barcelona 1984, p. 185. Vegeu també TALLER ESCOLA D'ARQUEOLOGIA: *Un abocador del segle v dC en el Forum provincial de Tàrraco*, "Memòries d'Excavació", núm. 2, Tarragona 1989, p. 25.

²⁵⁵ TALLER ESCOLA D'ARQUEOLOGIA: "Aproximació a les fortificacions de Tarragona en èpoques moderna i contemporània. Excavacions en el sector «Castell del Rei - Baluard de Carles V»", *Quaderns d'Història Tarraconense* (Tarragona), vol. x (1990), p. 87-122.

²⁵⁶ Servei Històric Militar, Madrid. Reproduït a DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; PALANQUES, M. L.; VERDUCCI, P.: *El circ romà de Tarragona, I. Les voltes de Sant Ermenegild*, Barcelona 1988, p. 29.

almacenes del baluarte de S. Antonio”, del 27 de febrer de 1748 i signat també per Juan R. Silvy. Podem observar la planta poligonal del baluard, amb una garita a la punta i un magatzem intramurs, els soterranis i una rampa d'accés a la plataforma per a l'artilleria, just on hi havia una d'època romana.

El 8 de juny de 1549 van començar les obres del baluard de la torre de la Benedicció o de l'Escolà, altrament dit baluard de Santa Bàrbara o fortí Negre. La primera pedra es va posar amb l'assistència dels còsols, síndics del capítol i l'ardiaca de Vila-seca, Nicolau Burguera, que beneí l'obra. Es va finalitzar el 3 de febrer de 1550.²⁵⁷

Les excavacions dutes a terme al baluard pel Dr. Theodor Hauschild, si bé centrades en l'estudi de la muralla romana, aporten algunes dades sobre l'estructura, encara que no es pot definir si la construcció actual té o no fases de reforma posteriors.²⁵⁸ El baluard té una estructura poligonal amb punta al costat sud-occidental, i s'adapta a l'enllaç dels trams de muralla. La seva estructura és també un ampli mur de morter de calç i pedra, amb folre exterior de carreus en talús.²⁵⁹ Com al baluard de Sant Antoni, hi ha una gruixuda imposta de bossell sobre la qual hi ha l'ampit de les troneres. S'hi accediria per una rampa des de la plaça de Sant Joan, i tindria dues plataformes o dos nivells, amb paviments de lloses, per a instal·lar l'artilleria.

A banda de les obres de nova fortificació, consta que muralles del segle XVI no es trobaven en gaire bon estat. El 1543 la torre Grossa estava plena de forats, i el Consell determinà tancar les obertures que no fossin necessàries per a la defensa i en què calia que es fessin troneres per a les bombardes.²⁶⁰ Aquestes circumstàncies portaren a l'adobament de les defenses, i a altres tasques menors com l'enreixat de finestres,²⁶¹ el replè dels buits de les finestres de les cases capitulars²⁶² i –fins i tot– la denúncia, després falsa, de l'obertura de finestres a la zona de la infermeria dels canonges (actual Seminari).²⁶³ El 1554 el virrei de Catalunya, el marquès de Tarifa, va fer una inspecció de les muralles.²⁶⁴

La fortificació del cardenal Cervantes

En aquells anys, el cardenal Gaspar Cervantes de Gaeta (1568-1575) va engegar un important programa urbanístic en vistes a equipar la ciutat amb un seguit d'edificis, alguns fills directes de la Contrareforma Catòlica. Entre els anys

²⁵⁷ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. IV, Tarragona 1955, p. 125.

²⁵⁸ HAUSCHILD, T.: *Arquitectura romana de Tarragona*, Tarragona 1983, p. 157-180, cau en l'error de datar el baluard al segle XVIII.

²⁵⁹ El mal estat d'aquests carreus, de pedra del Llorito, faria arrebossar els paraments exteriors, en els quals es veuen també reparacions posteriors.

²⁶⁰ SÁNCHEZ REAL, J.: *Obra Menor II*, Tarragona 1990.

²⁶¹ MORERA, E.: “Nuestras murallas antiguas y modernas”, *Boletín Arqueológico* (Tarragona), època II, núm. 22 (gener-març de 1919), p. 25-43.

²⁶² ICART, J.; CUBELLS, J. (eds.): *Repertori municipal de Tarragona*, vol. 9, Tarragona 1993, p. 111, doc. núm. 35.

²⁶³ ICART, J.; CUBELLS, J. (eds.): *Repertori municipal de Tarragona*, vol. 9, Tarragona 1993, p. 110, doc. núm. 23.

²⁶⁴ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. IV, Tarragona 1955, p. 129.

1560 i 1580, es van bastir el nou Hospital, el Seminari, l'Estudi i el convent dels jesuïtes, que se situaren entre les seus dels franciscans i les menorettes. Es crea, doncs, l'embrí de la Rambla Vella.²⁶⁵

El nou espai urbà necessitava unes defenses en condicions. El canonge Blanc ens indica que la iniciativa del prelat va potenciar i sufragar la construcció d'una nova cinta:

Féu també aquest bon cardenal per a fortificació de la ciutat aquella muralla que corre des de la Torre Grossa fins al convent de St. Francesc, y la que corre des de lo baluart destràs las monjas fins davant lo baluart del rey, en què gastà molts ducats.²⁶⁶

Segons Morera, en el plantejament i les obres hi an intervenir tant el prelat com les autoritats reials.²⁶⁷ A més, el prelat va fer una deixa testamental de cinc-centes lliures per la fortificació.²⁶⁸ Si seguim Morera, en un principi la fortificació havia d'ampliar-se per ponent fins al port, tot seguint la línia de muralla romana.²⁶⁹

Els treballs de construcció es van començar l'any 1572. Les obres van ser lentes i hagueren problemes de finançament, com després es comentarà. Això provocaria que la defensa, que pretenia tancar la ciutat seguint els murs posteriors dels dos convents, no es finalitzés fins ben entrat segle XVII.²⁷⁰ L'activitat constructiva en aquells temps es va centrar en l'erecció dels baluards de Santa Clara o Cervantes i el de Sant Pau.²⁷¹ Segons Sánchez Real, les obres

²⁶⁵ RAMOS I MARTÍNEZ, M. L.; RIU I BARRERA, E.: "La Rambla Vella de Tarragona, de tridentina a liberal", *xxxv Assemblée Intercomarcal d'Estudiosos. Valls i Vila-rodona, 24, 25 i 26 novembre 1989*, vol. I, Valls 1989, p. 71-93. Més recentment: RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona. Segles XVI i XVII*, Tarragona 1998, p. 52.

²⁶⁶ BLANCH, J.: *Arxiepiscopologi de la Santa Església Metropolitana i primada de Tarragona* [ed. de J. Icart], Tarragona 1951, p. 149. Andreu de Palma afirma, erròniament, que el cardenal Cervantes va fer construir els baluards de Cervantes, de Jesús, de Sant Joan, de Sant Pau i de Sant Francesc, sense adonar-se que els dos darrers són el mateix; vegeu. PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p. 69-70.

²⁶⁷ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. IV, Tarragona 1955, p. 154.

²⁶⁸ SÁNCHEZ REAL, J.: *Obra Menor II*, Tarragona 1990, p. 129. Recasens ens explica, en base a Blanch, que l'arquebisbe va fer una deixa de 600 lliures, de les quals se n'havien donat ja 100. La resta s'havia d'invertir en les obres del baluard de sant Miquel (RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona. Segles XVI i XVII*, Tarragona 1998, p. 52, i BLANCH, J.: *Arxiepiscopologi de la Santa Església Metropolitana i primada de Tarragona* [ed. de J. Icart], Tarragona 1951, p. 149). Recasens, però, quan es referix al finançament de les obres dutes en temps del cardenal Cervantes, dubta que "hagués estat factible, almenys en la seva totalitat, sense la contribució econòmica municipal, o, més exactament, dels ciutadans".

²⁶⁹ MORERA I LLAURADÓ, E.: *Provincia de Tarragona* [text en català], volum quart de la *Geografia General de Catalunya* [dirigida per F. Carreras Candí], Barcelona 1910, p. 122. MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. IV, Tarragona 1955, p. 154.

²⁷⁰ El text de Blanch és clar: Cervantes va construir les cortines d'orient i ponent, no la muralla de Sant Joan, com alguns autors havien suposat.

²⁷¹ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. II, Tarragona 1958, p. 69-70. Morera afirma que el 1544 es construïa el baluard de Santa Clara MORERA I LLAURADÓ, E.: *Provincia de Tarragona* [text en català], volum quart de la *Geografia General de Catalunya* [dirigida per F. Carreras Candí], Barcelona 1910, p. 30). Fixem-nos que els altres dos baluards de la muralla de Sant Joan, el de Jesús i el de Sant Joan, no apareixen als plànols de 1641-1642 i 1643 de l'Arxiu General de Simancas i de la Biblioteca Nacional de París. Cf. NEGUERUELA, I.: "Dos importantes planos de Tarragona en el Archivo de Simancas", *Quaderns d'Història Tarraconense* (Tarragona), vol. V (1985), p. 59-75, i GABRIEL, R.; HERNÁNDEZ, E.: "Proyecto de fortificación de la ciudad de Tarragona en 1641", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), èp. V,

es van començar el 1581.²⁷² Un any després, el virrei en dirigir-se als cònsols, trobava

molt acertat que s'assegués lo baluart y cresca la muralla en aqueixa ciutat per posar dintre de aquella lo monestir de Santa Clara y lo estudi y altres cases que són edificades fora y prop de la muralla vella y en tot cas devem continuar y acabar dita obra.²⁷³

Hi ha constància que el 1584 es treballava en les fortificacions. Sánchez Real ens diu que llavors “se decidió que la nueva muralla corriera desde el Mirador, por el lado del mar, hasta la torre de los Herejes, con lo que el monasterio de S. Francisco, el Estudio Nuevo, Mayor o Universidad, la iglesia de los PP. Jesuitas y el monasterio de Sta. Clara quedarían protegidos”.²⁷⁴ Després d'un agosarat atac pirata a les costes catalanes, el 1597 es va acordar finalitzar el baluard de Santa Clara i posar una guàrdia al convent.²⁷⁵ L'any següent es va decidir invertir-hi 492 lliures; tampoc no estava, doncs, acabat.²⁷⁶ Com passava sovint, les obres van ser lentes.

Els eterns problemes econòmics

Passem ara a comentar un aspecte no menys important, el finançament de les obres. Com a l'edat mitjana, el pagament de les fortificacions va ocasionar problemes greus, especialment quant a les contribucions de la Mitra i les Falde. El 1521 es feren uns procediments de la Cort en què s'explicaven les obligacions de les viles per a contribuir a les talles.²⁷⁷ Per les fortificacions i armament que el Consell va decidir realitzar i adquirir el 1527, la mateixa institució reconeixia la seva incapacitat d'assumir-los i recordava que, anteriorment, a les obres de defensa hi havien contribuït l'arquebisbe i el Capítol, l'ús dels interessos que es pagaven als censalers i l'impost d'un diner per lliura de la carn venuda.²⁷⁸

El 18 de febrer de 1537, els administradors de Santa Tecla aportaven la quantitat de tres-cents ducats per a les obres de les defenses.²⁷⁹ Però aquest és un fet puntual, ja que la Mitra i les Falde es negaven a pagar les contribucions. L'any 1544 es va haver d'enviar un cònsol i un agutzil reial a Montblanc per tal de cobrar les contribucions, però hagueren de tornar després, i protegits amb gent armada.²⁸⁰ L'any 1545, el virrei va cridar representants de la Mitra i les Falde

núm. 3 (1981), p. 59-63 + plànol plegat.

²⁷² SÁNCHEZ REAL, J.: *Obra Menor II*, Tarragona 1990, p. 129.

²⁷³ RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona. Segles XVI i XVII*, Tarragona 1998, p. 52.

²⁷⁴ SÁNCHEZ REAL, J.: *La muralla de Tarragona*, Tarragona 1986, p. 42.

²⁷⁵ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. IV, Tarragona 1955, p. 179.

²⁷⁶ RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona. Segles XVI i XVII*, Tarragona 1998, p. 52.

²⁷⁷ ICART, J.; CUBELLS, J. (eds.): *Repertori municipal de Tarragona*, vol. 9, Tarragona 1993, p. 110, doc. núm. 20.

²⁷⁸ RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona. Segles XVI i XVII*, Tarragona 1998, p. 223-224.

²⁷⁹ RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona. Segles XVI i XVII*, Tarragona 1998, p. 110, doc. núm. 22.

²⁸⁰ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. IV, Tarragona 1955, p. 117.

per trancar la seva negativa a contribuir en les obres.²⁸¹ Entre 1544 i 1546, les 3.680 lliures que Recasens ens diu que van ser invertides a les obres de fortificació es van distribuir d'aquesta manera: la ciutat en va pagar 800, la Mitra, 1200, la Comuna, 600; el Capítol i els eclesiàstics de la Seu, 500, l'almoina de Santa Tecla, 100; la Cartoixa, 80 i la clerecia del Camp, 400. Per al pagament de l'aportació de Tarragona, el virrei va autoritzar un vectigal sobre la carn i un altre sobre el vi.²⁸²

El 1547, el Consell va demanar al virrei que enviés un oficial per executar el cobrament del deute del clercat.²⁸³ Aquell mateix any, les Corts de la Corona d'Aragó, celebrades a Montsó, tractaren el problema i s'acordà l'execució del cobrament, suspès poc després per una demanda a la Reial Audiència,²⁸⁴ i el governador del regne, el príncep d'Astúries, va consignar la quantitat de 1.860 lliures de Barcelona per a finalitzar les obres de fortificació, que extreu de les rendes eclesiàstiques de la diòcesi. Els diners havien de ser administrats per una junta formada pel vicari episcopal, un representant del Capítol i un del comú i el veguer, i tres membres més. Aquesta junta s'encarregaria de la direcció de l'obra i les subhastes, i de guardar els diners en un armari tancat amb quatre claus, que es trobaria a la sagristia de la Seu.²⁸⁵

La negativa clerical, de la Comuna i del Capítol a pagar les despeses de les fortificacions, portaren a un llarg plet en el que el virrei, el marquès d'Aguilar, va haver de fer diverses comminacions als morosos entre 1551 i 1554.²⁸⁶ L'any 1552, unes lletres apostòliques ordenaven al capítol de la Seu i al clero a contribuir a les despeses de la guerra contra França. Per a la recaptació d'aquests fons, i per al pagament de les fortificacions de Tarragona i Salou, s'ordenà l'execució d'embargaments i reclamacions a les Faldees.²⁸⁷ L'any 1555, el rei obligava el prior a contribuir en les obres.²⁸⁸ En la reunió de la Comuna del Camp del 22 de gener de 1575, es va fer saber que Felip II havia ordenat la fortificació de la ciutat de Tarragona, amb la contribució de tots els pobles.²⁸⁹ L'acta del 26 de març de 1576 ordenava que "es sa voluntat [la del rei] se fortifique Tarragona, y que tota la terra y vegueria participe en dita fortificació, y

²⁸¹ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. IV, Tarragona 1955, p. 117.

²⁸² RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona. Segles XVI i XVII*, Tarragona 1998, p. 224. nota 265.

²⁸³ ICART, J.; CUBELLS, J. (eds.): *Repertori municipal de Tarragona*, vol. 9, Tarragona 1993, p. 110, doc. núm. 26.

²⁸⁴ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. IV, Tarragona 1955, p. 120.

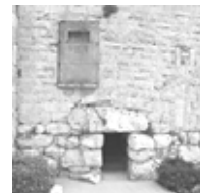
²⁸⁵ CAMINO, F.: "Noticias históricas sobre las fortificaciones de las ciudades, villas y lugares de cada uno de los estados que han hecho parte del antiguo reino de Aragón", *Memorial de Ingenieros del Ejército*, Madrid 1861. RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona. Segles XVI i XVII*, Tarragona 1998, p. 224.

²⁸⁶ RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona. Segles XVI i XVII*, Tarragona 1998, p. 225.

²⁸⁷ ICART, J.; CUBELLS, J. (eds.): *Repertori municipal de Tarragona*, vol. 9, Tarragona 1993, p. 110-111, doc. núm. 27 i 30. MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. IV, Tarragona 1955, p. 128-129.

²⁸⁸ ICART, J.; CUBELLS, J. (eds.): *Repertori municipal de Tarragona*, vol. 9, Tarragona 1993, p. 111, doc. núm. 31.

²⁸⁹ MORERA, E.: "Nuestras murallas antiguas y modernas", *Boletín Arqueológico* (Tarragona), època II, núm. 22 (gener-març de 1919), p. 25-43. Erròniament, s'hi apunta l'any 1675.

segons tenim entès, hauria de pagar la vegeria gran suma de diners”.²⁹⁰ Per a alguns autors, aquesta ordre de Felip II s’ha de relacionar amb la declaració de Tarragona com a plaça de guerra o plaça forta.²⁹¹

Per a la construcció de les fortificacions del que Recasens anomena “Pla del cardenal Cervantes”, es va obligar la contribució de “tota la terra y vegueria”, cosa que òbviament comportà seriosos problemes.²⁹² Així, l’any 1576 els jurats i síndics de la Comuna van recórrer contra l’obligatorietat dels pagaments.²⁹³ El 1579, el rei Felip va recomanar al Consell General i a l’Audiència del Principat d’acabar amb el plet –existent des de feia cinc anys– entre el Consell de la ciutat, el capítol, l’arquebisbe, la clerecia i les vegueries de Tarragona i Montblanc, que es negaven a contribuir a les obres.²⁹⁴ El mateix any, el Consell de la ciutat va demanar al rei de poder de carregar 20 diners per lliura de peix procedent de l’estany de Sangolí, pròxim del port de Salou, fins al port de Semna.²⁹⁵ Entre 1586 i 1625, tot seguint Recasens, les inversions en les fortificacions van ser força irregulars. La mitjana anual muntava a 150 lliures, que possiblement es mantingué fins al 1640.²⁹⁶

El segle XVII

Al segle XVII, amb la guerra dels Trenta Anys a Europa (1618-1648), la de Separació a Catalunya i els posteriors enfrontaments amb França, es pot continuar veient la preocupació pel manteniment i la millora de les fortificacions, a les quals hom passa revisió periòdicament, com en el cas de 1602, quan s’ordenà “ques reconegan las murallas de la ciutat y que es fassa servir y rompre los tancats y que la muralla se puga correr sens algun impediment”.²⁹⁷ Les ordres en altres casos són ben explícites: calia deixar lliure el pas de ronda “quey pугue passar carreta y peça de artilleria y forsa” i, per tant, “los particulars no tingan ortas al mur”.²⁹⁸

²⁹⁰ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. IV, Tarragona 1955, p. 155. També, del mateix MORERA, E.: *Reseña histórica de la Comuna del Camp de Tarragona*, Tarragona 1902, p. 56-58.

²⁹¹ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p. 43. Per contra, Aresté afirmà que aquesta declaració és de 1678 (ARESTÉ, J.: *El crecimiento de Tarragona en el siglo XIX. De la nueva población del puerto al Plan de Ensanche*, Tarragona 1982, p. 9). Basa aquest argument en una cita de Morera Llauredó, en què s’esmenta l’ordre de fortificar definitivament la ciutat (MORERA, E.: “Nuestras murallas antiguas y modernas”, *Boletín Arqueológico* (Tarragona), època II, núm. 22 (gener-març de 1919), p. 25-43). Recasens, però, posteriorment digué que la ciutat es convertí en presidi el 1653 (RECASENS, J. M.: *El municipio i el govern municipal de la ciutat de Tarragona. Segles XVI i XVII*, Tarragona 1998, p. 330).

²⁹² RECASENS, J. M.: *El municipio i el govern municipal de la ciutat de Tarragona. Segles XVI i XVII*, Tarragona 1998, p. 52.

²⁹³ MORERA, E.: *Reseña histórica de la Comuna del Camp de Tarragona*, Tarragona 1902, p. 56-57.

²⁹⁴ CAMINO, F.: “Noticias históricas sobre las fortificaciones de las ciudades, villas y lugares de cada uno de los estados que han hecho parte del antiguo reino de Aragón”, *Memorial de Ingenieros del Ejército*, Madrid 1861.

²⁹⁵ RECASENS, J. M.: *El municipio i el govern municipal de la ciutat de Tarragona. Segles XVI i XVII*, Tarragona 1998, p. 280.

²⁹⁶ RECASENS, J. M.: *El municipio i el govern municipal de la ciutat de Tarragona. Segles XVI i XVII*, Tarragona 1998, p. 293.

²⁹⁷ Llibre del Consolat, any 1602, full 16v (AHT).

²⁹⁸ Llibre del Consolat, any 1602, full 28v (AHT):

Al *Llibre de Consolat* de 1604-1605 es poden llegir les resolucions per reparar els trams que es consideraven perillosos,²⁹⁹ com els caiguts dins la infermeria dels canonges, a l'actual Seminari.³⁰⁰ A les actes de 1605-1606 es determina pagar les reparacions a jornal.³⁰¹

Tot i aquesta preocupació pel manteniment de les muralles i per evitar que el seu ús privat en pugui afectar la capacitat defensiva, el Consell autoritzà algunes obres que en principi ens poden semblar poc ortodoxes per a una muralla en funcionament i uns temps inestables. És el cas de les llicències al clero per fer obertures a la muralla: el 24 de maig de 1604, se'n donà una a l'arquebisbe Joan Vich i Manrique per obrir un balcó a la torre del Paborde,³⁰² i el 22 de març de 1607 se n'atorgà una altra al prior de la ciutat per fer una finestra a la muralla.³⁰³

L'any 1609 hi ha constància d'una inspecció al baluard de Sant Antoni, que es trobava amb poques peces d'artilleria. També es repassava el pany entre aquest i la torre del Cabiscol.³⁰⁴ Al volum de l'any següent es determinà "prochurar de pilotas y altres municions per los baluards de la dita ciutat y reparar aquells y les muralles".³⁰⁵ També es van fer inspeccions de la part de mar i es determinà, com sempre, deixar franc el pas de ronda.³⁰⁶

L'acta del 21 d'agost de 1614 ordena una altra vegada fer adobar la muralla "per poder correr aquelles en cars fos necessitat".³⁰⁷ Anys després, tornem a tenir una altra inspecció, segons l'acta del 21 de novembre de 1625, per la qual es fa adobar el pany entre el baluard de Sant Antoni i el castell del Rei. És interessant que en aquest document se citi el baluard de Santa Clara amb sis peces d'artilleria, cosa que indica que en aquells anys ja era enllestit.³⁰⁸ L'any 1634, segons diu l'acta de l'11 d'agost, es nomena una comissió per reconèixer baluards, muralles i armament, i per ordenar-ne les reparacions necessàries.³⁰⁹

La guerra dels Segadors

Des de 1639, amb la invasió francesa del Rosselló i en especial un any després, quan comença la guerra de Separació o dels Segadors (1640-1652), les defenses de la ciutat tenen un nou impuls. Les construccions militars d'aquest

²⁹⁹ Llibre del Consolat, anys 1604-1605, full 31v (AHT).

³⁰⁰ Llibre del Consolat, anys 1604-1605, fulls 59v -60r (AHT).

³⁰¹ Llibre del Consolat, anys 1605-1606, full 68r (AHT).

³⁰² ICART, J.; CUBELLS, J. (eds.): *Repertori municipal de Tarragona*, vol. 9, Tarragona 1993, p. 112, doc. núm. 37.

³⁰³ ICART, J.; CUBELLS, J. (eds.): *Repertori municipal de Tarragona*, vol. 9, Tarragona 1993, p. 112, doc. núm. 38.

³⁰⁴ Llibre del Consolat, any 1609-1610, full 36 (AHT).

³⁰⁵ Llibre del Consolat, anys 1610-1611, full 24v (AHT).

³⁰⁶ Llibre del Consolat, anys 1611-12, full 31r (AHT).

³⁰⁷ Llibre del Consolat, anys 1614-1615, full 34r (AHT).

³⁰⁸ Llibre del Consolat, anys 1625-1626, fulls 31v -32 v (AHT).

³⁰⁹ Llibre del Consolat, anys 1634-35, full 37 (AHT):

segle i les del segle següent perfilaran el sistema de fortificacions de la ciutat.

L'octubre de 1640, i a més de procurar-se el major nombre d'armes i municions, el Consell municipal va fer paredar els portals del Rei, del Carro i el de la Porta falsa del Palau, amb la intenció de terraplenar-los. Els primer dies de desembre,

el Consell demanà el dictamen d'un dels millors entesos en matèria de fortificacions de Catalunya, l'eclesiàstic Joan Baptista Bertran, canonge hospitaler de la Seu. El religiós els recomanà fortificar principalment els portals del Rei, de Sant Francesc i dels Predicadors, i també Portalet, Sant Antoni, portal del Carro i el portal de la Torre grossa "que està sens portes" [...], el Consell havia tapiat ja els portals del Rei i del Carro, però la feina grossa estava muralles enfora. Calia aixecar estacades i revellins que havien de recórrer tot el circuit emmurallat, baluards i portes. Pel que feia als baluards, el de Santa Clara necessitava trinxera fins a la Torre dels Heretges, ja que l'única defensa digna era la tàpia que vedava l'accés als convents. La defensa de l'esmentada torre precisava igualment d'un reducte gran i un altre al mig de la trinxera. Els camins exteriors s'havien de tallar, deixant, en tot cas, un únic camí per als jesuïtes i les monges, protegit per una estacada. També recomanava enderrocar els murets o tàpies de separació dels horts i provisionar-se bé de farina i fusta, per tal de fer les trinxeres, reductes i estacades. La feina era, doncs, ingent. Per escometre-la, el Consell disposà brigades de 25 homes treballant a cada portal, manades per eclesiàstics que feien de sobreestants. Al mateix temps, s'enviaren sengles ciutadans a inspeccionar els camins exteriors i a inspeccionar la llenya que es podia extreure dels boscos propers. Finalment, es nomenà un substitut per al baluard nou i es proveí adequadament la Torre del Port.³¹⁰

Finalment, les circumstàncies de la guerra van fer que el marquès de Los Vélez pogués entrar a Tarragona pels volts del nadal, sense haver de lluitar, mentre que a Barcelona hi restaven els sublevats juntament amb les tropes franceses.³¹¹ Llavors, per a l'historiador Emili Morera, la defensa de la ciutat passà de mans municipals a les del governador militar. La situació de la ciutat i la seva especial orografia la convertien en un lloc estratègic de primera magnitud. Això no va passar per alt als exèrcits francesos a Catalunya. Tant els cadenals Richelieu com després Mazarino van intentar per tots els mitjans fer-se amb Tarragona, de manera que la ciutat va patir dos setges, un el 1641 i l'altre –el més conegut– el 1644, aquest dirigit pel mariscal de La Motte.³¹²

Òbviament, l'exèrcit espanyol es planteja l'acabament de les fortificacions de la ciutat. Si bé ja havien estat impulsades en temps del cardenal Cervantes, l'anomenada muralla de Sant Joan no estava ni molt menys finalitzada. Sembla, però, que una mica abans es treballava en les obres de la muralla vers la mar.³¹³ A l'acta del Consell de la ciutat del dia 4 de desembre de 1640, es va determinar de fer fortificacions d'acord amb el que demanessin els "cabos".³¹⁴

Als primers anys de la guerra de Separació hom va preparar un projecte de fortificació, del qual es conserva un plànol a l'Archivo General de Simancas. És la "*Planta de la ciudad de Tarragona con sus nuevas [sic] fortificaciones*", datat per

³¹⁰ FLORENSA I SOLER, N.; GÜELL, M.: «Pro Deo, pro Regi, pro Patria». *La revolució catalana i la campanya militar de 1640 a les terres de Tarragona*, Barcelona 2005, p. 125-126.

³¹¹ Vegeu FLORENSA I SOLER, N.; GÜELL, M.: «Pro Deo, pro Regi, pro Patria». *La revolució catalana i la campanya militar de 1640 a les terres de Tarragona*, Barcelona 2005, p. 240.

³¹² RECASENS, J. M.: "El colapso sufrido por la ciudad de Tarragona en la Guerra dels Segadors (1640-1652)", *Revista Técnica de la Propiedad Urbana* (Tarragona), núm. 8 (1963), p. 51-60. Vegeu també GÜELL JUNKERT, M.: *El setge de Tarragona de 1641*, Tarragona 2003.

³¹³ MORERA, E.: "Nuestras murallas antiguas y modernas", *Boletín Arqueológico* (Tarragona), època II, núm. 22 (gener-març de 1919), p. 25-43. Si bé Morera ens diu que per a aquesta construcció es va enderrocar el convent de Caputxins, aquest convent apareix perfectament senyalat al plànol de 1641-1642 conservat a l'Arxiu General de Simancas.

³¹⁴ Llibre del Consolat, anys 1639-1640, full 58v.

Gabriel i Hernández el 1641 i per Negueruela el 1642.³¹⁵ En aquest document gràfic es detallen les defenses existents en aquell moment: la muralla romana i medieval, conservada a la Part Alta, el baluards de Sant Antoni, de Carles V i de la Benedicció. A l'eixample siscentista, marca el tram de muralla de Santa Clara fins al corresponent baluard de les Monges, i d'aquí una cortina fins rere del convent de Franciscans, en què no se senyala el baluard de Sant Pau. En aquesta part de la ciutat marca la muralla romana fins damunt de l'actual escarpat del carrer del Vapor. Al port, situa la torre que va fer construir el prelat Pere de Cardona.

Quant a les fortificacions projectades, es proposava construir un baluard davant de l'ermita de Sant Jeroni (lletra B), al peu de la torre de Sant Magí, un altre al peu de la del Cabiscol (lletra C), una plataforma davant la torre del Paborde (D), un a la zona del portal del Roser (*"Valuarte que se añade para que tenga defensa"*). Altres es volien aixecar davant del convent de Sant Francesc i la torre Grossa (G), un altre vers el convent dels Caputxins, a l'alçada del que seria després el de Sant Pau (H), un altre prop del convent (I) del qual sortiria una cortina cap a llevant, amb un nou baluard (L) i d'aquí al de les Monges (N), al peu del qual es projecta mig baluard de reforç (M). A l'actual passeig de Sant Antoni es preveia aixecar una *"falsa braga"* fins al convent de la Mercè. Sobre el riu ja es projecta el que després seria el fortí Reial (lletra Y, *"fuerte traçado en el cuartel de los Valones"*) i un altre fortí (Z) per a defensar la torre del Port.

L'any 1642, l'enginyer Antoni Gandolfo va preparar un altre projecte de fortificació, que van executar els enginyers Antoni Barruero i Joan Pau Capità de Xesti. Palma transcriu alguns paràgrafs d'una carta de Gandolfo a Ruiz de Contreras, en els quals es palesa l'estat de les defenses de la ciutat:

*A la frente que hace el muelle, que es desde el dicho baluarte del Rey hasta la puerta de San Francisco, en derechura, hay un convento de Monjas, casa de la Compañía de Jesús, el Ospital, casa de la Universidad y Convento de San Francisco, fábricas de mucha consideración a distancia de 100 pies al pie de la Muralla, que forma una calle que llaman la Rambla, que para demolerse será necesario mucho gasto, y así teniendo en cuenta esta consideración, cerrándolas dentro se han dispuesto en la dicha frente tres baluartes los cuales se podrán levantar después de haberse puesto en defensa las demás fortificaciones, por lo que los dichos conventos vienen a quedar incluidos en las demás fortificaciones. [...] Para la ejecución de dichas fortificaciones es necesario demoler el Convento de Santo Domingo y el de los Capuchinos que están pegados a ellas; él no me ha dado lugar a poderles valuar, pero lo hará el dicho ingeniero Juan Antonio Varruero por si Su Magestad mandase satisfacer el valor de ellos.*³¹⁶

I després en fa un repàs:

Tarragona está situado en un puesto algo eminente, sobre una peña casi en forma paralelógrama irregular, distante de la orilla del mar casi dos tiros de mosquete, es cerrada de una muralla algo antigua, sin terraplén ni foso, con un corredor del grosor de ella para la ronda y en algunas partes de casa muro con defensa de torres y valuartes pequeños de poca capacidad; por la guardia del muelle y entre ella y el recinto de la Plaza hay una plataforma sin foso que llaman de las Monjas; esta distancia de la Plaza del Muelle está embarazada de casas, huertas; tapias y conventos en corta y larga distancia; y parece que fortificado sólo el recinto de la Plaza, dejando el Muelle sin otra fortificación que la Torre, siempre que el enemigo la quiera sitiar con ejército de tierra le quitaría el socorro de ella y de la mar, porque se podrá alojar en el burgo de marina.

Palma seguidament fa un llistat de les fortificacions projectades per Gandolfo,

³¹⁵ Vegeu més amunt.

³¹⁶ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p. 43-44. Extreu la cita d'una sèrie de documents de l'Arxiu General de Simancas que José Aparicio Garcia tenia per a escriure una *Historia del Cuerpo de Ingenieros*, en cinc toms.

moltes de les quals ja es troben marcades en el plànol de Simancas, baluards i terraplens: un davant l'ermita de Sant Jeroni (torre de Sant Magí), entre aquest i la torre de l'Arquebisbe, una plataforma davant seu, plataforma al convent de Sant Domènec (davant el fortí Negre), un baluard davant de la porta de Sant Francesc (*sic*), i altre rere seu; una cortina d'aquí fins al baluard dels Caputxins (muralla de Marina), el baluard dels Caputxins, una altra cortina des d'aquest al baluard de la Marina, i la continuació fins al de Santa Clara, de Cervantes o de les Monges i mig baluard que se li adossaria. També projectava una "*falsa braga*" des del baluard de les Monges al de Sant Antoni, el fortí de la torre del Moll i el dels Valons, cadascun amb els seus respectius terraplens.³¹⁷

El projecte de fortificacions de Gandolfo es va valorar en 6.157.256 rals, unes 658.000 lliures. Recasens, escèptic davant el que realment es va executar del programa de l'enginyer, planteja l'etern problema econòmic: el municipi no tenia diners per afrontar-lo. El juny de 1645, el governador Tiberio Brancaccio va haver de demanar un préstec de 1.500 lliures a la ciutat a l'espera de les 6.000 que esperava rebre de Madrid. Així, doncs, ni la ciutat ni la corona estaven en condicions d'assumir la despesa. L'any 1650, el municipi va aportar 500 lliures de l'impost de les carnisseries. Una de les solucions per alleugerir el problema va ser la lleva de joves i les prestacions en treball. Fins i tot el governador va demanar als preveres i canonges que participessin en les obres "per a moure lo poble", i es va fer treballar de franc els diumenges als pagesos i hortolans.³¹⁸

Un altre plànol conservat a la Biblioteca Nacional de París i signat per un tal Calbet, ens indica l'estat de les defenses pels volts del 1643.³¹⁹ Les fortificacions marcades no es corresponen amb el llistat de les de Gandolfo, que sí que apareixen als famosos gravats del setge de 1644 publicats per Beaulieu. Sembla més aviat una evocació de l'estat de les fortificacions més importants just a l'inici de les obres de 1642. A banda de senyalar la muralla romana i medieval de la Part Alta, situant fins i tot el *Mur Vell*, es dibuixen els baluards sota la torre de Sant Magí, de Sant Antoni, de Sant Jeroni en avançada, un altre davant el portal de Sant Antoni, el de Carles V i el de la Benedicció, altres dos davant el Portalet i el portal de Framenors, la muralla de Sant Joan amb els baluards de Santa Clara i Sant Pau i la muralla de Marina, amb un baluard a l'alçada del convent dels Caputxins i, a prop del port, el baluard del Molí. Afegeix el baluard del camí de Marina i la torre del Port i la fortificació dels napolitans al port.

L'any 1644, Tarragona pateix el segon setge de la guerra, dirigit pel mariscal de La Motte, que arriba a la ciutat el 28 de juliol amb 6.000 infants i 500 cavalls i s'estableix a les anomenades Forques Velles, a la muntanyeta de Sant Pere.³²⁰ Els exèrcits francesos van atacar Santa Magdalena i van preparar una trinxera artillada per atacar el baluard del Molí i entrar a la ciutat per la part de Marina. Finalitzada la trinxera el 19 d'agost, comencen l'hostigament de la bateria, obrint-hi una bretxa el dia 22, encara que no entren a la ciutat, cosa que intenten de fer dos dies després.

³¹⁷ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p. 44-45.

³¹⁸ RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona. Segles XVI i XVII*, Tarragona 1998, p. 323.

³¹⁹ GABRIEL, R.; HERNÁNDEZ, E.: "Un plano de Tarragona de 1643", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època V, núm. 8-9 (1986-1987), p. 245-254.

³²⁰ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. IV, Tarragona 1955, p. 394-398. Data el setge l'any 1643.

Finalment, les tropes franceses aconseguen entrar al barri de Marina, les tropes espanyoles es rendeixen a la torre del Port i abandonen el baluard dels Caputxins. Un cop dins la ciutat baixa, els homes de La Motte preparen una nova bateria per fustigar el baluard de Sant Joan, propugnacle al qual se n'afegeixen dos més per fer foc sobre els de Sant Pau i de les Monges. El setge de la muralla de Sant Joan aconseguen fer breixa rere del convent de Sant Francesc, cosa que s'aprofita per a l'assalt francès, rebutjat per les tropes hispàniques, que seguidament tanquen l'esvoranc amb arbres i ceps. La impossibilitat de fer-se amb la ciutat obligà La Motte a aixecar el setge el 14 de setembre.

Després de l'atac, tenim altres dues relacions de les fortificacions, que ens proporciona Palma, ambdues fetes pel Capità de Xesti, en les quals apareixen algunes d'aquestes defenses marcades al plànol de 1643. Tant l'una com l'altra són de 1645. A la primera esmenta: "*hornabeque*" al peu del baluard de Sant Domènec, el baluard vell de Sant Domènec, els baluards nous de Santa Teresa i de Sant Dídac, mitja lluna nova de Sant Tiberi, davant del portal de Sant Antoni, el castell i el baluard vells del rei, el baluard petit de les monges de Santa Clara, els baluards nous de Jesús i de Sant Joan, la plataforma sobre els Molins, "*hornabeque*" al peu dels Molins, mig baluard de Sant Jaume, mitja lluna de Santa Maria, per defensar el port, "*flanco*" nou des del fortí de Sant Felip a la torre del Port, fortí de Sant Felip en projecte, mitja lluna nova de Sant Andreu, reducte damunt dels Molins i porta de la Marina.³²¹

La segona es fa per manament del governador Brancaccio i esmenta les fortificacions ja acabades: baluards de Sant Pau i Sant Francesc, "*hornabeque*" al peu del baluard de Sant Domènec, anomenat de Sant Carles, sense acabar; baluard de Santa Tecla, de Sant Dídac, mig baluard de Sant Antoni, baluard de Sant Climent, castell del Rei, baluard de Santa Clara, de Jesús, de Sant Joan, falses bragues entre els baluards de Jesús i Sant Joan (per fer), entrada coberta i estacada des del baluard de les Monges fins a l'"*hornabeque*" de Sant Carles, i des del de Sant Pau al mar; "*bonetes*" davant del baluard de Jesús i de Sant Pau (hi falta la tàpia), plataforma sobre els Molins, mig baluard de Sant Jaume, mitja lluna de Santa Maria, que va fins al fortí Reial i la torre del Moll, "*revellín*" davant els Caputxins.³²²

Quant a la imatge gràfica de la ciutat, hem de fer menció dels gravats del llibre del cavaller de Beaulieu *Les glorieuses conquêtes de Louis le Grand roy de France et de Navarre*.³²³ El primer és una vista de la ciutat des de la riba occidental del Francolí. Si bé el plànol mostra algunes llicències artístiques i uns quants errors de perspectiva, proporciona una idea de com estarien les fortificacions de la ciutat en temps del setge de 1644. Es marca el baluard de la Benedicció, adossat a la muralla romana, les torres del Paborde, del Cabiscol, del Tintorer, de Veciana i Grossa i n'afegeix –erròniament– una al costat del portal de Sant Antoni. Remarca el nou portal de Sant Francesc i el baluard de Sant Pau, del qual neix la muralla de la Marina amb cinc baluards. A la Part Alta, davant de la muralla romana, situa sis fortins.

³²¹ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p. 44-45.

³²² PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p.46-47.

³²³ PONTAULT, S. de [Chevalier de Beaulieu, vide BEAULIEU]: *Les glorieuses conquêtes de Louis le Grand roy de France et de Navarre, dédiées au Roy*, tom I, París ca. 1694.

La vista de la ciutat des de la mar senyala la muralla de Sant Joan, amb els baluards de Sant Pau, de Sant Joan amb el seu portal, de Jesús i de Santa Clara o de les Monges. Al port es marca la nova línia de defensa, amb la torre del segle XVI i rere seu possiblement un altre fortí a la zona on després hi hauria el baluard de Toro.

Cal parlar també del famós “*Plan de la Ville et molle de Taragone*”, on es descriu el setge francès. Si bé el plànol de la ciutat no és gaire precís, s’hi pot veure –a l’igual que a les perspectives de la ciutat– les fortificacions romana i medieval, la muralla de Sant Joan, la de Marina, amb la fortificació del port i els baluards de la zona de l’actual passeig de Sant Antoni, en què destaquen els del Portal, el de Cadenas i el del convent de la Mercè.

Els anys 2004 i 2014, han estat publicats –ambdós a Bajajoz– dos plànols de Tarragona que corresponen als anys posteriors a la guerra dels Segadors. El primer fa part de l’anomenat *Atlas del marqués de Heliche*, enllestit l’any 1655 i dibuixat pel pintor bolonyès Leonardo de Ferrari. El disseny de la “Planta de Tarragona” és net, amb les fortificacions numerades i senyalades onomàsticament, i permet veure amb claredat les reformes realitzades arran de la guerra.³²⁴ El segon pertany a l’anomenat *Atlas Medici*, és datat el 1673 i fou dibuixat per l’enginyer militar Lorenzo Possi. El disseny de la “Dichiarazione, della Città, è Piazza, di TERRAGONA, in Catalogna, del Anno 1673”, tot i ser fet per un enginyer, és molt més esquemàtic i topogràficament menys precís pel que fa a les fortificacions que el de Ferrari.³²⁵

La ciutat, presidi

Una de les conseqüències de la guerra va ser la decisió del virrei, el marquès de Los Vélez, d’establir una guarnició permanent a la ciutat i l’ordre reial que el governador militar tingués al seu càrrec la seva defensa. Així el 1653, es converteix en plaça forta.³²⁶ El Consell es va convertir en una eina al servei del governador de la ciutat, senyor absolut de la situació.³²⁷

El municipi, doncs, era qui havia de resoldre les peticions del representant reial, com l’allotjament de les tropes, el seu proveïment i, lògicament, les defenses. Després del setge, les actes del Consell continuen mostrant-nos el mal estat de les fortificacions i, com sempre, els problemes amb els eclesisàstics perquè assumeixin les despeses de reparació dels trams de muralla que tenen a les seves propietats. En efecte, a l’acta del 2 d’agost de 1645,

³²⁴ SÁNCHEZ RUBIO, R.; TESTÓN NÚÑEZ, I.; SÁNCHEZ RUBIO, C. M.: *Imágenes de un Imperio Perdido. El Atlas del Marqués de Heliche. Plantas de diferentes Plazas de España, Italia, Flandes y las Indias*, Badajoz 2004 [consultable en línia].

³²⁵ SÁNCHEZ RUBIO, C.; SÁNCHEZ RUBIO, R.; TESTÓN NÚÑEZ, I.: *El Atlas Medici de Lorenzo Possi, 1687. “Plante d’Estremadura, e di Catalogna”*, Badajoz 2014. Vegeu-ne la informació resumida de CABRÉ, J.: “El mapa de entreguerras de TGN”, *Diari de Tarragona*, núm. 10.225, 13 de setembre de 2015, p. 14, i el comentari de BALART, L.: “Imatges de Tarragona”, *Diari de Tarragona*, núm. 10.225, 13 de setembre de 2015, p. 14.

³²⁶ RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona. Segles XVI i XVII*, Tarragona 1998, p. 224. nota 330.

³²⁷ RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona. Segles XVI i XVII*, Tarragona 1998, p. 224. nota 257.

fonch proposat que en la muralla que està a la casa de la infermeria hi ha dos bacuos y demés palàcio del arquebisbe tant com be la entrada y una escala qe-s puja de dita cúria al corredor del claustro de palàcio, que està tot dins lo gros de la muralla que per dita causa resta poch defensada y ab molt perill en cas de invasió del enemich. Importa que ab molta diligència se terraplenen dits bayes y vacuos fent paret a la part de dins per a mes seguretat, y que com a cosa de murallas toca a la ciutat se procurar lo remey ab diligència.³²⁸

El dia següent, l'acta diu:

fonch proposat que per part del governador desta plaça lo Illm. Jimeno Brancacho per medi del ingenier Major Joan Pauls de Lexto, y de tinent general se demana lo dia de aÿr que la ciutat fes tancar y terraplenar uns vaccios que hi ha dins de la muralla, en Palacio del Arqbe. y casa de la Infermeria y per ella deliberat, se pujar al conser per haver bist los Srs. Cònsuls que lo cost ha de ésser molt més de 24 lliures. Se proposa què és lo que deu fer la ciutat en aquesta petició. Fonch deliberat per lo Savi Consell que per part de la ciutat se fassa embajada al Illm. Capítol protector de las dignitats per a que ho fasse terraplenar, y no volentho fer dit Illm. Capítol, ho mane fer terraplenar la ciutat, posant-lo al carre almenos [...] y que procure cobrar lo que costarà de los dignitats a qui toca cometere la execució de aquest negoci y obra als Ills. senyors cònsuls.³²⁹

I es transcriu la carta adreçada al Capítol:

Per part del Illm. Señor Governador d-esta plaça se ha demanat a la Ciutat fes tancar y terraplenar uns vacuos que hi ha dins de la muralla que dóna dins casa de la infermeria y del palàcio del señor arquebisbe per convenir així a la defensa de la plaça per estar ab perill en dites parts dita muralla. La ciutat ha determinat se donàs part de assò a V.I. per tocar lo reparo de dits vacuos als obtenir de dites dignitats de les quals V.I. és protector y com és cosa del servey de sa Magt. y requereix tota diligència demana a V.I. ho mane fer a qui toca. Altrament haventho de fer la ciutat ho repetirà tot lo que gastarà en ferho de les persones aqui tocarà pagarho de les rendes de les dignitats, suplicave a V.I. que de la resolució pendrà fesi servits to[r]nar la resposta ensents així com la [...] tona esta embaixada per medi del M. Josep Respall syndich de la ciutat. / Los consuls de la ciutat de Tarragona.

La resposta del Capítol catedralici va ser clara, és a dir, negativa.³³⁰ Aquest es feia càrrec de les dignitats vacants, però la d'infermer era plena i els canonges es desentenien del tram de muralla de la Infermeria; i atès que la càtedra de l'arquebisbe era vacant, el Capítol contestà al Consell tot dient-li que reclamés els diners a l'administrador apostòlic o al nunci. La solució es va establir el 4 d'octubre:

fonch proposat per los Magchs SSrs Consellers que la muralla de la ciutat esta en tres parts enderrocada y particularment a la part de palacio y lo Governador demana se adobe a tota diligencia, deliberen y aconsellen lo fahedor. Fonch deliberat ques cometa als señors consuls y obrer pera que fassen adobar dita muralla ab tota comoditat y brevetat, protant compte del que gastara en cada cuarto de muralla que se adoba.³³¹

Aquests problemes amb el clero no són els únics. La Comuna del Camp, disconforme amb les imposicions, l'any 1650 demanava al governador Juan de Palavicino el muntant de les despeses del baluard de la Marina, que va pujar a 350 lliures i 6 sous.³³² Acabada la guerra dels Segadors, les fortificacions continuen sent motiu de preocupació. L'acta del Consell del 30 de setembre de 1668 indica que el Capítol de la Seu va foradar la muralla per fer una finestra

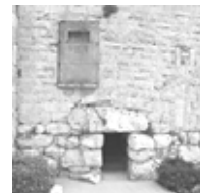
³²⁸ Llibre del Consolat, anys 1645-46, full 22r (AHT).

³²⁹ Llibre del Consolat, anys 1645-46, full 22v-23r (AHT).

³³⁰ Llibre del Consolat, anys 1645-46, full 22v-23v (AHT).

³³¹ Llibre del Consolat, anys 1645-46, full 22v-33v (AHT).

³³² MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. IV, Tarragona 1955, p. 411.

“sens tenir permis de la ciutat ni del Illm. Consell de aquesta”.³³³ Així que es determina fer tapar el forat i s'aprofita perquè “se regonega [la muralla] per que si hi ha alguna cosa de dant se fasse adobar”.

El 1667, atès el perill d'un atac de l'armada francesa, el Consell va ordenar fer guàrdies a les portes, tancar la de Sant Francesc i disposar un destacament a la Marina.³³⁴ L'any 1675, el “Sr. Governador demana que la ciutat adobe los puestos de la muralla perque aquella se puga pasar y correr quant menester sia”.³³⁵ L'any 1678, una carta de Juan de Sans Gras manifesta que el “Consejo Supremo de Cataluña”, durant la guerra contra França, ordena fortificar definitivament la ciutat, cosa que es confirmaria el 1680.³³⁶ Les tasques realment van ser, segons Morera, la finalització de les fortificacions de Marina, el fortí Reial i la reparació dels desperfectes existents.

En aquells anys, a la ciutat hi havia diferents regiments militars, i de vegades feien algunes actuacions de pillatge, com quan els soldats genovesos, l'any 1679, van intentar endur-se tres canons que eren al fortí Reial, al Pes de la Farina i al baluard de Santa Clara, cosa que els impideix el virrei.³³⁷ Un d'aquests contingents militars, destinat a guardar les fortificacions, li costava al Consell la quantitat de 700 lliures anuals.³³⁸

L'any 1696, amb la pèrdua de Roses, se sol·licita per a la defensa de la ciutat material bèl·lic modern per defensar els baluards.³³⁹ Un any després, el virrei va ordenar a la ciutat i a l'arquebisbe que realitzessin les despeses necessàries per realitzar les fortificacions:

Fonch proposat per dits ills. señors consols que vuy sobre lo mitg dia lo Sr Conde de Peñarubia governador desta plaça nos ha entreagt una carta del Exm. Sr. Francisco de Vélez virrey y capitá general de aquest principat en la qual demana que la ciutat juntament ab lo Capítol y Illm. y Afm. Sr. Archebisbe contribuesca en alguna porció a fi de emplearla en la redificació del més necessari perla fortificació y defensa desta plaça [...].³⁴⁰

A tal efecte, hom decideix crear una comissió. Dies després, a l'acta del 7 de març, es veu que les gestions de la comissió esmentada no van reeixir del tot:

d'acord amb l'acord de 1 de març els comissionats han parlat amb el governador i els comissaris del Capítol, s'han ofert algunes dificultats i inconvenients, el rei demana reparar fortificacions del portal del Roser [...] el consell determina que es faci el desig del rei ab dos dos centas doblas y que aquellas sien empleadas en la reedificació del fortí de mà dreta al aixir lo portal del Roser [...] y si feta dita obra hi sobranen alguns diners sien aquells empleats en altrás obras de las fortificacions de la

³³³ Llibre de Consolat, anys 1666-1669, full 33r (AHT).

³³⁴ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. IV, Tarragona 1955, p. 443. Llibre del Consolat, anys 1673-1676, sessió del 25 de març de 1676, full 46 (AHT).

³³⁵ Llibre del Consolat, anys 1673-1676, acta del 12 de maig, full 67v (AHT).

³³⁶ MORERA, E.: “Nuestras murallas antiguas y modernas”, *Boletín Arqueológico* (Tarragona), època II, núm. 22 (gener-març de 1919), p. 25-43. MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. IV, Tarragona 1955, p. 452.

³³⁷ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. IV, Tarragona 1955, p. 411, 10 d'octubre de 1679.

³³⁸ RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona. Segles XVI i XVII*, Tarragona 1998, p. 244.

³³⁹ RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona. Segles XVI i XVII*, Tarragona 1998, p.465.

³⁴⁰ Llibre del Consolat, anys 1695-1701, full 66 (AHT).

present ciutat a disposició de la Exa y Señor Governador.³⁴¹

La torre Grossa

L'últim any del segle XVII succeí un fet que va commocionar la ciutat. De feia temps que existia una forta preocupació per l'existència de polvorins dins el nucli urbà. L'any 1625, la torre Grossa era plena de municions, però el polvorí més gran era al castell del Patriarca. De manera que, el 1672, es va sol·licitar al virrei que hi portés els explosius. Anys després, el governador de Tarragona va proposar al Consell de traslladar la pólvora d'aquest castell a altres llocs com la torre Grossa i el baluard del Rei. Des de llavors la torre va esdevenir la santabàrbara de la ciutat.³⁴²

El trasllat del material a la torre Grossa no va calmar les preocupacions de la ciutat, que el 1694 va ordenar tancar totes les portes que hi donaven. Però la nit del 3 de setembre de 1700, un llamp va caure a la torre i va provocar una violentíssima explosió. L'acta del Consell de l'11 de setembre de 1700 dona fe de les tasques de desenrunament i d'apuntament de l'indret. Fou necessari llogar "alguns mestres de cases y fusters del camp de diferents vilas a fi i efecte de apuntalar las casas y tot lo demás necessari que parillavan",³⁴³ i es demana que

la restant [pólvora] quede en la torre de las monjas y castell del rey se fassen alguns almagatzems fora de la ciutat perquè en cas Nostre Señor fos servit en volernos castigar altra vegada no pogués fer estrago algun y així mateix si Sa Altesa voldria contribuir en los gastos ocasionats en lo fer altres almagatzems y tornar la muralla y sa Altesa respongué que avista los pochos medis buy se trobava no és posible lo concedit a la petició de esta ciutat per què quant antes ne donaria part a sa magestat creyent que de son paternal amor y Real clemència dispondria que luego se subministràs alguna porció de diner pera fer ditas obras però se proposa alsarien cap sa Magestat tarda y a submninstrar medis per condeir y fer almagatzems per la pólvora a puesto proporcionat li passará la ciutat a las costas lo fer dits almagatzems ab permís de Sa Altesa almenos gasto le puga.

Sánchez Real transcriu l'acta del capítol escrita poc després de l'explosió:

Lo succés tan horrendo y espantós que ha succehit esta nit entre las onse y dotse de que un llamp ferí la torra del portal de Sant Francesch ahont hi havia quatre cents quintars de pólvora y sinch centas granadas y haventsi posat foch los estragos que ha fet y las desgràcias que han succehidas de haverse arruinat de tot la iglésia y convent de Sant Francesch y haver mort quatre religiosos y dos escolans y estan los demás religiosos de aquell descalabrats y ferits y haverse arruinat a iglésia y convent dels pares de Sant Domingo, la Universitat y lo Hospital y tantas casas de aquell encontorn y barri havent causat la mort de tantas personas y criaturas que diuen arribat a trenta y haberni molts més de feridas y escalabradas y haver estat lo estrago tan gran que totes las casas y convents de la pnt. diutat han quedat sacanadas, maltractades y espatllades en las teuladas, parets, enbans, portas y finestras ya que las pedras, ya que las granadas y del ímpetu y fúria de la pólvora y estruendo y fins en present Santa Iglésia ha fet lo estrago de V.S. veu de portas, vidrieras y altars y que tota la gent de la present ciutat està aturdida y diuen que ha arribat lo estruendo fins a Reus y molts vilas del Camp que féu tremolar las casas de aquelles y tant per tota la ciutat com per lo terme està cubert de las pedras y terra que bolaren de tal modo que causa grandíssima afflicció lo veurer la ruina de las casas, convents, carrer y campiña y singularment los convents de Sant Francesch y Sant Domingo, Universitat y Hospital y barri de la plassa de Sant Francesch y devallada de Predicadors y lo terror que ha causat y causa tant estupendo succés y així V.S. determine lo fahedor.

³⁴¹ Llibre del Consolat, anys 1695-1701, full 67v. MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. IV, Tarragona 1955, p. 470. Aquesta donació exigida pel rei es va haver de satisfer també el 1694; vegeu RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona. Segles XVI i XVII*, Tarragona 1998, p. 332.

³⁴² SÁNCHEZ REAL, J.: *Obra Menor II*, Tarragona 1992, p. 123-142.

³⁴³ Llibre del Consolat, anys 1695-1701, fulls 163v-164r (AHT).

I el Capítol es va oferir en tot el necessari, fins i tot en diners.³⁴⁴

El segle XVIII

A més de l'accidental voladura de la torre Grossa, al malaurat darrer any del segle XVII també va escaure la mort de Carles II i la proclamació com a rei de Felip V de Borbó, nét de Lluís XIV. La reacció europea no es va fer esperar. Es va formar una coalició per Anglaterra, els Estats Generals de les Províncies Unides (Països Baixos septentrionals), Prússia, Hannover i l'imperi austríac per tal de defensar la pretensió al tron de l'arxiduc Carles d'Àustria. Es va iniciar aleshores la guerra de Successió (1701-1714), de fatals resultats per als drets històrics de Catalunya.

Arran d'aquesta nou episodi bèl·lic, Tarragona va ser objecte d'importants obres de fortificació. L'any 1705, l'aleshores governador militar de Tarragona, José Boneu, va demanar al municipi que tanqués amb un mur de tàpia l'angle de la malmesa torre Grossa i refés el cos de guàrdia del portal de Sant Antoni.³⁴⁵ El 1707, es va tornar a ordenar la reparació del tram de la torre Grossa, a més d'altres obres, com la de fer obres al castell del Patriarca, esdevingut caserna, i preparar altres edificis per a poder allotjar un regiment d'infanteria i un altre de cavalleria.³⁴⁶

El mes de novembre de 1709 va arribar a la ciutat el general anglès James Stanhope, amb dotze regiments austriacistes.³⁴⁷ L'objectiu era fer de Tarragona una base naval estable, a l'estil de Maó o de Gibraltar. Calia, doncs, furnir-la d'una completa fortificació. Emili Morera ho resumí prou bé:

Trataron desde luego los ingleses de fortificar la ciudad con elementos propios, constando que construyeron en principio lo que se llama la "Falsa Braga" y algunos baluartes exteriores del circuito de la misma, achicaron las principales puertas de la población, especialmente en la muralla romana, que todavía conservaba de la época del Imperio, establecieron la plaza de armas a medio kilómetro de la población en el camino de Barcelona, para defender cualquier desembarco en las playas de la Rabassada y Milagro o en la punta de éste último, llamada entonces Bondinar, en los sitios donde quedan ahora subsistentes los ex-fuertes de la Reina y San Carlos y verificaron varias obras de ensanche en el Fuerte Real, sobre la cortadura de la colina de Tarragona, que domina el muelle, cerca de la actual plaza de toros, habiéndose indicado la idea de aislar dicha colina por medio de un canal marítimo desde la playa de la Rabassada al cauce del río Francolí, por el profundo valle que circuye la población alta, entre la misma y cordillera de colinas inmediatas.³⁴⁸

Per a Andreu de Palma, durant els anys d'estada dels austriacistes a Tarragona

³⁴⁴ SÁNCHEZ REAL, J.: *Obra Menor II*, Tarragona 1992, p. 123-141.

³⁴⁵ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. V, Tarragona 1959, p. 20. En un altre lloc, Morera va dir que la data és 1703, vegeu MORERA, E.: "Nuestras murallas antiguas y modernas", *Boletín Arqueológico* (Tarragona), època II, núm. 22 (gener-març de 1919), p. 25-43.

³⁴⁶ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. V, Tarragona 1959, p. 15.

³⁴⁷ MORERA, E.: "Nuestras murallas antiguas y modernas", *Boletín Arqueológico* (Tarragona), època II, núm. 22 (gener-març de 1919), p. 25-43. Cal anar alerta, doncs, amb alguns autors, com Andreu de Palma, que daten l'arribada dels anglesos l'any 1707; vegeu PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p. 47.

³⁴⁸ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. V, Tarragona 1959, p. 48-49. MORERA, E.: *Tarragona Antigua y Moderna. Descripción Histórico-Arqueológica de todos los monumentos y edificios públicos civiles, eclesiásticos y militares y Guía para su fácil visita, exámen é inspección*, Tarragona 1884, p. 174, digué que el 1707, "con motivo de reconstruir los austriacos é ingleses la muralla de Lérida, se obligó á los religiosos [caputxins] a abandonar su morada, comprendida dentro del recinto de la nueva fortificación". Probablement, l'any era el 1709.

es va construir una “falsa braga” al voltant de la muralla romana de la Part Alta, així com els baluards de Sant Pere, d'Starhemberg, de Sant Geroni i de les Forques, a més dels fortins de la Reina i de Sant Jordi.³⁴⁹ Segons Recasens, els baluards d'Orleans i del fortí Reial daten també d'aquells anys.³⁵⁰ És possible que també es bastís el parament de muralla entre el baluard de Cervantes i la muralla romanomedieval i entre el baluard de Carles V i la torre de Pilats.³⁵¹

Les fortificacions després de l'entrada de les tropes borbòniques

Tot i els esforços per convertir la ciutat en una ciutadella inexpugnable, els exèrcits borbònics van entrar pacíficament a Tarragona el 14 de juliol de 1713. Al final de l'any es produeix, per causes naturals, un esllavissament parcial en la *Muralleta*, davant de l'hospital, que calgué adobar ràpidament. Andreu de Palma transcriu una memòria de les tasques a realitzar, que havien de ser seguides per l'enginyer Josep Boy,³⁵² amb uns honoraris de set rals diaris, que pagaria la ciutat:

Memoria de lo que se deve aser et trauxar a la muralla cayda de la Rambla delante el hospital. / Primerament [sic] se a de apartar toda la ruina de la piedra y tierra asta descubrir el fundamento que sea bueno, y en auiendo examinado que el fundamento es bueno auiendo igualado la tierra de su altura, auirtiendolo que se han de aser caer los pedasos que an quedado dende la Torre asta el rincon, por estar muy malo y irse cayendo; y se ara dicha muralla de ocho palmos de grueso, asiendo la cara de buena piedra picada de la misma qualidad que es la que se ve en lo restante de la muralla, que esten bien ligados con la dicha muralla siendo bueno la mamposteria y masoneria formando a una distancia conueniente unos trauesos a quatro palmos de grueso pareque vayan unidos y vayan de una muralla a otra esto es de la muralla de la cara a la contra muralla, y si la contra muralla se ue que no tiene bastante fuerza para mantener el teraplano de dentro la muralla a la distancia conueniente se auran de aser unos estribos que sean fuertes e bien echos mas que la tierra que se pondra en terraplenar la muralla aya de ser bueno; e bien pisonado y esta dicha obra se ha de aser dins el termino.³⁵³

Al començament de 1722 es van realitzar reparacions als castells del Rei i del Patriarca, a fi i efecte d'hostatjar-hi les guàrdies valones.³⁵⁴ L'any 1734, en temps del corregidor Juan del Prado Portocarrero, es va ordenar la reparació del tram de muralla del portal del Roser, el llenç del Joc de Pilota, entre baluard de Carles

³⁴⁹ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p.47. Aquest autor atribueix la construcció de les obres a lord Stanhope (a qui atribueix el títol de marquès) i a Joan Starhemberg. Possiblement es tracti de Guido (i no Joan) von Starhemberg, qui va ser el cap de les forces austricistes a Catalunya entre 1708 i 1713.

³⁵⁰ RECASENS, J. M.: *La revolución y Guerra de la Independencia en la ciudad de Tarragona*. Tarragona 1965, p. 66.

³⁵¹ Documentada arqueològicament per les excavacions del TED'A; vegeu TALLER ESCOLA D'ARQUEOLOGIA: “Aproximació a les fortificacions de Tarragona en èpoques moderna i contemporània. Excavacions en el sector «Castell del Rei - Baluard de Carles V»”, *Quaderns d'Història Tarraconense* (Tarragona), vol. X (1990), p. 87-122.

³⁵² Sobre aquest enginyer, vegeu MASSÓ CARBALLIDO, J., “Estudi crític”, dins *Joseph Boy. Recopilacion sussinta de las Antiguedades romanas se allan del tiempo de los Emperadores Romanos en la Ciudad de Taragona y sus sercanias*, Tarragona 1996, p. XXI-LXXXVIII.

³⁵³ Actes Municipals del 22 de desembre de 1713 i del febrer de 1714, fol. 54 v. Vid. també PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p. 73-74. Segons aquest autor, el document que traslladem pertanyia a la seva col·lecció particular. Vegeu també el Llibre d'actes Municipals de 1713, acta de 22 de novembre, full 54v.

³⁵⁴ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. V, Tarragona 1959, p. 96.

V i el Portalet, sota la supervisió de l'enginyer de la plaça José Díaz Pedregal,³⁵⁵ segons projecte del coronel en cap Miguel Marín. Dos anys abans s'havien reiniciat les obres d'obertura d'un pou al costat del portal del Carro, que es van fer aturar per Díaz Pedregal, atesa l'excessiva proximitat a les muralles.³⁵⁶

El nou portal de Sant Antoni

El 1737 es va ordenar la construcció del nou portal de Sant Antoni, segons el projecte d'Antonio Marín, a més d'algunes obres a les casernes del Patriarca i del Rei i als "castillos de la puerta de San Antonio", sota les ordres de Díaz Pedregal. Erròniament, hom havia pensat que el portal es va fer el 1757 o 1754, éssent rei Ferran VI.³⁵⁷

El portal de Sant Antoni és una estructura d'uns 5,5 m d'alçada per 3,5 m de llum i l'element més important de la construcció de 1737. La decoració exterior és un arc de mig punt dovellat sobre sengles pilastres amb flanqueig d'altres dues. Es ressalta per l'ús de motlures, encoixinats i la pedra. La decoració escultòrica és de marbre blanc, del tipus Luni-Carrara, segurament procedent de restes de monuments antics de la ciutat.

L'arc és de mig punt amb dovellat encoixinat, igual que les pilastres, amb l'escut de Tarragona, en marbre, encastat a la clau. Les pilastres es rematen per capitells derivats del jònic i una cornisa reculada formada per cavet invers, bocell i filet invers. A la seva arrencada, es poden veure quatre bases rectangulars o guarda-rodes. Sobre l'extradós de l'arc hi ha l'escut heràldic de Felip V, amb la seva adarga i flanquejat per dos lleons rampants. Sobre les pilastres exteriors, sengles armadures completes a manera de trofeus, sobre inscripcions. La de la dreta del portal diu: "Esta obra se hizo / reinando n(uest)ro Se / [renísimo m]onarc[a / Sr. F]el[i]pe quinto", mentre que la de l'esquerra indica la data: "Siendo governa / dor desta plaza / don Juan de Prado / Año de 1737".

Els treballs van consistir en l'enderrocament del mur antic, i del portal inclòs, i l'aixecament d'una estructura amb nucli de formigó de calç i parament exterior de carreus, principalment de la muntanya del Llorito, i de secció lleugerament atalussada.³⁵⁸ També es va construir l'actual portalada de marbre i de pedra de

³⁵⁵ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. v, Tarragona 1959, p. 108, i amb error de la data a MORERA, E.: "Nuestras murallas antiguas y modernas", *Boletín Arqueológico* (Tarragona), època II, núm. 22 (gener-març de 1919), p. 25-43.

³⁵⁶ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. v, Tarragona 1959, p. 108. Es data erròniament el 1732 a MORERA, E.: "Nuestras murallas antiguas y modernas", *Boletín Arqueológico* (Tarragona), època II, núm. 22 (gener-març de 1919), p. 25-43. Aquesta reparació es documenta al llibre d'Actes Municipals de 1734, sessió d'onze de setembre, full 61-62v.

³⁵⁷ Morera dona la data de 1757; vegeu MORERA, E.: *Tarragona Antigua y Moderna. Descripción Histórico-Arqueológica de todos sus monumentos y edificios públicos civiles, eclesiásticos y militares y Guía para su fácil visita, examen é inspección*, Tarragona 1894, p. 37. Andreu de Palma digué que era de 1754: PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p.48. MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. v, Tarragona 1959, p. 108. MORERA, E.: "Nuestras murallas antiguas y modernas", *Boletín Arqueológico* (Tarragona), època II, núm. 22 (gener-març de 1919), p. 25-43. SÁNCHEZ REAL, J.: "Una puerta abierta a la historia", *Diari de Tarragona*, 23 de juny de 1993.

³⁵⁸ Actes municipals de l'any 1737, fols. 104r i ss. Segurament els carreus són portats d'altres llocs, perquè si observem els panys romans dels passeigs de Sant Antoni i de Torroja veurem que són d'aquesta petrologia. A més, els documents de pagament no comptabilitzen el trasllat de la pedra des

la Savinosa. Els treballs van ser encarregats a Salvador Ortega i la decoració de la porta a l'artista Francesc Borja.

A l'Arxiu Històric de Tarragona es conserva la documentació dels comptes de pagament dels treballs que hi van realitzar Ortega i Borja. Es glossen les despeses de l'enderrocament de l'antiga muralla i la construcció de l'existent. També es coneix la carta de Díaz Pedregal certificant els treballs de Borja:

el maestro escultor Francisco Borja ha concluido intensamente las Armas del Rey, y demas esculturas que las adorna, según lo pactado, muy a mi satisfaccion, las quales se allan colocadas sobre la puerta principal desta ciudad nombrada de San Antonio las quales fueron ajustadas en trescientas piezas de a ocho reales de plata cada uno cuya cantidad la deve avonar el Muy Ilustre Ayuntamiento desta ciudad.

Als comptes dels treballs d'Ortega es puntegen en els diferents pagaments de les fases de l'obra. Així, l'enderrocament de la muralla vella: "*Por dos tuesas, un pié, cinco pulgadas y once líneas cúbicas de demolición, que contienen los merlones de las troneras que se arrancan sobre la puerta principal*". S'apunta també les despeses "*del parapeto de la muralla hasta el yguar del terraplen*", les voltes i murs adjacents a l'antic portal, l'escala d'accés al pas de ronda o el cos de guàrdia. La muralla, doncs, es va enderrocar i es va tornar a aixecar:

Por seis tuesas, quatro pies, y seis pulgadas cubicas, que conetiene la escarnacion quese [sic] hizo para formar el cimientto de la muralla principal desde la Puerta, asta encontrar con la pared vieja de la derecha [...]. Por quatro tuesas, quatro pies y cinco pulgadas cúbicas de masoneria ordinaria, que contiene la boveda de la puerta principal.

Les obres de terraplenat van ser realitzades davant la porta i s'explicà també el "*revozado y sospedrado*" de la muralla interior, així com la col·locació del portal de pedra:

Por dos mil quatrocientos nobenta y ocho palmos, y tres quartos superficiales de piedra labrada que contienen las dos paredes laterales de dicha puerta, en que van comprendidos los yntermedios de las pilastras de afuera, el arco interior de la bobeda, las tres canales que vierten agua a la parte de adentro, y los dos guardaruedas de la expresada puerta.

L'estructura és bastida amb carreus de pedra de la Savinosa. Arcs i pilastres són encoixinats i formen un lleuger reculat. La modulació de les peces és menor que la dels carreus del parament, cosa que indica –tal com demostra la documentació escrita– el treball d'un equip especialista. La unió amb el parament de muralla es realitza amb carreus amb encavallades o encatxats i omplint alguns espais buits amb petits daus de pedra. L'especejat de l'obra en marbre mostra que aprofita peces, de manera que els retalls no mostren una cadència ni una organització prefixades. És veritablement una obra feta amb retalls. A banda i banda de l'escut s'han localitzat sengles encaixos per sustentat la bastida amb què es va aixecar la portada.

L'interior del portal té dos muntants de carreus d'una metrologia major, més similar a la del portal, amb força peces reaprofitades, una cornisa formada per una simple faixa a la cota de l'arrencada de la volta que el cobreix, escarsera de maó. L'arc interior és també de mig punt, sobre dues faixes. La planta del portal té un esplandit obert a l'interior. Es conserven encara les pollegueres de metall de la porta de fusta i als paraments laterals, les marques de desgast dels

de la pedrera, de manera que presumiblement els carreus van ser reaprofitats i es van retallar de nou per a col·locar-los a la nova obra.

pestells.³⁵⁹

L'ampit de la muralla és una estructura de maçoneria en la qual es conserva encara una gàrgola de pedra de les que parlen els comptes de pagament. Es pot diferenciar també, a l'alçada del núm. 2 de la plaça de Sant Antoni, el paredat de la caixa d'una garita, visible en postals de principis del segle xx. El 1992 es va descobrir una interessant reparació a uns 5 metres del brancal nord del portal, a l'espai on anteriorment hi havia intervingut el TED'A i al començament del segle xx hi hagué un abeurador. Sembla que, un cop amortitzat, es va realitzar un folre de carreus. Es va poder veure que el nucli de morter va ser sanejat i cobert per una capa de morter, reble i maó sobre la qual es va aplicar un folre de carreus de muralla girats, tot seguint l'alineació general. La restitució de carreus del TERM es va realitzar tot recuperant l'alineació i l'estereometria documentada a la zona original.

Més fortificacions i reformes (1740-1778)

Una ordre de 12 de gener de 1740 va fer recompondre els cossos de guàrdia de castells del Patriarca i del Rei, i els dels portals de Sant Antoni i de la seva avançada, els del Miracle, els de Sant Joan, els de Marina, l'avançada de Sant Carles, el Portalet, el portal de Sant Francesc i el del Roser, l'avançada del fortí de Sant Jeroni, el portal de la Creu, la torre dels Criminals –al costat del portal del Rei–, la torre de Carles V (és a dir, la torre de les Monges) i la de l'Arquebisbe. A més, es van reparar diferents llenços, com el de palau arquebisbal.³⁶⁰

Segons Morera, l'any 1745 estaven en construcció el fortí de la Reina, a la platja del Miracle, i el fortí Reial, per bé que aquest ja és documentat al final del segle XVII. Les obres del de la Reina eren dirigides pel coronel d'enginyers Miguel Marín, amb la col·laboració del comandant d'artilleria de la plaça Antonio de Olmedo.³⁶¹ L'any 1754 es van fer noves reparacions a les fortificacions.³⁶² L'arquitecte Joan Antoni Rovira va realitzar un "*diseño del castillo del Rei*".³⁶³ Dos anys després, el mariscal de camp Juan Van Marke, governador de Tarragona, va ordenar netejar els fossats i les fortificacions sota la direcció de l'enginyer Alonso de Villalar. El 1757 s'enderrocà i tornà a bastir una part de la façana del

³⁵⁹ La porta de fusta, de dos batents, es conserva a la volta del Pallol. No seria estrany que es tractés de l'original.

³⁶⁰ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. v, Tarragona 1959, p. 112. MORERA, E.: "Nuestras murallas antiguas y modernas", *Boletín Arqueológico* (Tarragona), època II, núm. 22 (gener-març de 1919), p. 25-43.

³⁶¹ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. v, Tarragona 1959, p. 116; MORERA, E.: "Nuestras murallas antiguas y modernas", *Boletín Arqueológico* (Tarragona), època II, núm. 22 (gener-març de 1919), p. 25-43, on diu que les obres van acabar aquell any.

³⁶² PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p. 48, fa esment d'un document conservat a la Biblioteca de Catalunya en què s'esmenten las "*Continuadas recomposiciones de la Muralla, Cuarteles, Cuerpos de Guardia y otros parages de la Fortificación de la Ciudad y conducción de agua para la tropa, que sin intermisión de tiempo guarnece [...] en que se han expedido crecidas sumas, que el Ayuntamiento tiene justificado por la cuenta presentada y liquidada*".

³⁶³ Segons l'ordre de pagament del 23 de desembre de 1754, conservada a l'Arxiu Històric. Vegeu HERRERA, J.: "Documentos relativos al arquitecto tarraconense Joan Antoni Rovira conservados en el Archivo Histórico Provincial de Tarragona", *Boletín Arqueológico* (Tarragona), època IV, fasc. 141-144 (1978), p. 103-113.

castell del Patriarca, a cura de l'enginyer militar Pedro Zermeño.³⁶⁴ L'arquitecte Rovira en va fer un informe "en calidad de experto".³⁶⁵

Entre 1774 i 1779, segons Andreu de Palma,³⁶⁶ es van realitzar les "obras y reparos que se ofrezcan en las fortificaciones y edificios Militares de la Plaza de Tarragona y puestos de su dependencia", segons un programa del mariscal de camp i enginyer director Francesc Llobet. Anteriorment, el 1772, es va publicar un

*Assiento otorgado por el Señor Intendente General de este ejército y Principado a favor de Juan Antonio Campañá, como más beneficiosos postor en el público Subhasto, por el tiempo de cinco años a contar deste día de la aprobación de Su magestad, de las Obras y Reparos de la Plaza de Tarragona y sus dependientes, con Escritura pasada ante Vicente Simón, Escribano Mayor de la Intendencia. A los 5 de Mayo de 1772. Barcelona por Francisco Surià, y Burgada, Impresor, y Librero en la calle de la Paja.*³⁶⁷

És en aquests anys que el mateix franciscà mallorquí data la construcció de la defensa marítima de la ciutat sota les ordres del major de la plaça Francesc d'Orleans. Es va construir una sèrie de fortificacions des del baluard de Sant Francesc al port: baluard de Sant Domènec, fortí de Sant Carles, lluneta del Rei, baluard d'Orleans, bateria de Sant Josep i bateria del Llatzaret.³⁶⁸

Encara Andreu de Palma indica que, l'any 1777, el mestre arquitecte Joan Antoni Campañà s'oferí a continuar les obres. Però la subhasta d'11 d'octubre de 1777 va adjudicar-les a Alons Borrellas. De tota manera, un conveni entre Campañà i Borrellas va permetre que el primer hi continués treballant:

Habiéndose hallado arreglado a ordenanza la Escritura de asiento para las obras de Fortificación que se ofrezcan practicar en la ciudad de Tarragona y sus Dependencias, ha aprobado S.M. se haya otorgado a favor de Juan Antonio Campañá como mejor postor de los que han presentado, etc. Aranjuez 14 de mayo de 1778.

L'enderrocament de la *Muralleta* i del baluard de Carles V

Morera ens diu que l'any 1774 va fer estada a Tarragona de l'intendent general Juan Felipe Castaños i, atès l'augment de la població, va decidir demanar al rei enderrocar la "*Muralla interior*" o *Muralleta* des del convent de Sant Francesc al de Santa Clara.³⁶⁹ El dia 9 de novembre, l'Ajuntament es va dirigir al rei per

³⁶⁴ MORERA, E.: "Nuestras murallas antiguas y modernas", *Boletín Arqueológico* (Tarragona), època II, núm. 22 (gener-març de 1919), p. 25-43; MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. V, Tarragona 1959, p. 128.

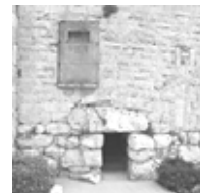
³⁶⁵ HERRERA, J.: "Documentos relativos al arquitecto tarraconense Joan Antoni Rovira conservados en el Archivo Histórico Provincial de Tarragona", *Boletín Arqueológico* (Tarragona), època IV, fasc. 141-144 (1978), p. 103-113.

³⁶⁶ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p. 49-50.

³⁶⁷ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p. 49. El mateix any es reparaven el Portalet, el portal de Sant Antoni i el del Roser. Vegeu SALVAT Y BOVÉ, J.: *Tarragona antigua y moderna a través de su nomenclatura urbana (siglos XIII-XIX)*, Tarragona 1961, p. 64.

³⁶⁸ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p. 48.

³⁶⁹ MORERA, E.: "Nuestras murallas antiguas y modernas", *Boletín Arqueológico* (Tarragona), època II, núm. 22 (gener-març de 1919), p. 25-43. PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas*

sol·licitar aquesta gràcia. Per a procedir a l'estudi del projecte, es va encarregar a l'enginyer de la plaça que fes un plànol del "terreno y lienzo de la muralla", plànol que es va presentar el 30 de gener de 1775. Per una reial ordre de 18 de juny de 1775, el ministre de la guerra, comte de Ricla, autoritzava l'enderrocament de la *Muralleta*, amb l'ordre obrir dues noves portes, una a cada extrem de l'actual Rambla Vella, de tancar la del Roser i el rastrell del Miracle, tot reservant al rei i el bisbe el domini en alou dels terrenys.³⁷⁰

Un any després, es va començar la construcció del llenç de muralla de Santa Clara, potser una reconstrucció o reforç, segons projecte del baró de Ronechi, enllestit pel comandant d'enginyers Antonio Bayo.³⁷¹

El mes de gener de 1779, els administradors de l'església de Sant Magí van demanar permís al govern militar per adobar la muralla, on hi havia l'ermita, al costat de la torre homònima. Possiblement, segons Morant i Clanxet, hi hagueren algunes dificultats, de manera que es va tornar a sol·licitar el permís uns mesos després.³⁷²

També tenim constància que l'any 1783 es van fer obres a les fortificacions entre els baluards del Roser i de la Sínia, en el curs de les quals es va destruir part d'un dels aqüeductes d'època romana.³⁷³ Encara són visibles restes d'aquesta conducció romana a l'entrada i àdhuc a l'interior de l'actual passeig Arqueològic.

L'any 1789 el capità general, comte de Lacy, ordenà a l'enginyer militar de Tortosa, Francisco Gil, anar a Tarragona per a examinar els baluards de Carles V i de Sant Francesc, que l'Ajuntament volia enderrocar, per poder així regularitzar el que ara és la Rambla Vella. L'acta municipal del 30 d'octubre de 1789 transcriu la carta que el comte de Lacy va enviar al cap d'enginyers, baró de Roncali, en la qual es diu que l'inspector

me ha instruido lo bastante, para que me imponga que mi juicio en el asunto, antes de darle la comision era arreglado, y quise sin embargo enviarle á el, para exponerlo á Vd. con mas seguridad, y confianza, verificada la sola operacion de demoler el lienzo de muralla, au[n]que no se opone el Sargento Mayor, considerandola de la Real Gracia, resulta inutil el Baluarte de Carlos Quinto, pues á

de Tarragona (siglos XIII-XIX), vol. I, Tarragona 1956, p. 74-75 confon la demolició de la *Muralleta* amb la del baluard de Carles V.

³⁷⁰ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. v, Tarragona 1959, p.157. Arxiu Municipal de Tarragona, carpeta "Expediente sobre derribo de la Muralla (R. Vieja). Índice de actuaciones (de 1774 a 1787)"; conté el plec de documents "Resumen de todo lo ocurrido hasta ahora en el Expediente sobre el derribo del Lienzo de Muralla por la parte que corresponde á la Rambla de esta ciudad, con el fin de poder construirse Casas en el mismo sitio", alguns dels quals publicats per ARESTÉ, J.: *El crecimiento de Tarragona en el siglo XIX. De la nueva población del puerto al Plan de Ensanche*, Tarragona 1982, esp. p. 193. És foça interessant observar que als plànols de finals de segle XVIII ja no apareix la *Muralleta*. Cfr. els plànols de 1795 i 1797 publicats per SÁNCHEZ REAL, J.: *Defensa de Tarragona en 1811*, Tarragona, 1982, p.45; DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; PALANQUES, M. L.; VERDUCCI, P.: *El circ romà de Tarragona, I. Les voltes de Sant Ermenegild*, Barcelona 1988, p. 37-39; TALLER ESCOLA D'ARQUEOLOGIA: "Aproximació a les fortificacions de Tarragona en èpoques moderna i contemporània. Excavacions en el sector «Castell del Rei - Baluard de Carles V»", *Quaderns d'Història Tarraconense* (Tarragona), vol. x (1990), p. 87-122; PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p. 49.

³⁷¹ MORERA, E.: "Nuestras murallas antiguas y modernas", *Boletín Arqueológico* (Tarragona), època II, núm. 22 (gener-març de 1919), p. 25-43. SÁNCHEZ REAL, J.: "Publicaciones sobre Tarragona", *Boletín Arqueológico* (Tarragona), època IV, fasc. 55-56 (1956), p. 70-79.

³⁷² MORANT, J.: *Història i tradició del copatró de Tarragona Sant Magí*, Tarragona 1997, p. 26.

³⁷³ SÁNCHEZ REAL, J.: "El método en la arqueología tarraconense. El acueducto de las Ferreras", *Quaderns d'Història Tarraconense* (Tarragona), vol. XII (1993), p.147-186.

su flanco derecho, no le queda á quien defender, que es la unica pieza util, interin permanezca en pie la muralla de que se trata, pues las dos canas impedidas de los edificios de su frente, y el flanco izquierdo con un torreón que le ocupa, son inservibles mayormente que queda en su ser el Baluarte de Cervantes mas avanzado á la Marina, y playa, con elevacion competente de mamposteria, buena construccion y situado ventajosamente, de que se infiere, que cuando se dió el Real permiso de ensanchar la Poblacion, se comprendió el expresado Baluarte de Carlos Quinto, y el de San Francisco en el termino ó puntos que prefija la gracia, ésto es distancia entre San Francisco y Santa Clara, en cuya extension y frente, se puede derribar, á mi juicio quanto se encuentre de muralla inmediata, siguiendo la direccion de la Rambla; en éste supuesto V. E. podrá providenciar lo que fuese de su agrado.³⁷⁴

De resultes, es va permetre el desmuntatge amb l'autorització prèvia del cap d'enginyers, baró de Roncali.³⁷⁵ Però una reial ordre de 18 de desembre de 1789 manà conservar el baluard. El mes de febrer de 1790 es va concedir permís per a obrir el portal de Sant Francesc. El 29 de març, era destinat a les obres de les fortificacions l'enginyer Federico Gil de Federich. Aquell mateix any es projectava la porta de Santa Clara i un any després es verificava la bateria de la porta de Sant Francesc.³⁷⁶ Finalment es permeté l'enderrocament del baluard de Carles V i l'obertura del portal de Santa Clara, que encara era per fer l'any 1792.³⁷⁷ Un any abans s'ordena fer el cos de guàrdia del portal de Sant Francesc.³⁷⁸ Aquests dos portals s'obriren per donar pas al nou vial de la Rambla, a llevant i a ponent, i reberen els noms dels convents adjacents. Amb el portal de Santa Clara, l'accés principal a la ciutat deixà de ser el de Sant Antoni.

El 27 de juny de 1796 fa estada a Tarragona el coronel d'enginyers José López Sopena i l'Ajuntament fa gestions per a l'enderrocament del baluard de Carles V, un desmuntatge que no s'aconsegueix perquè no en va arribar l'ordre des de Madrid.

EL SEGLE XIX

És el segle que senyala el punt d'inflexió de les fortificacions de la ciutat. Si al començament del XIX Tarragona es preparava per la guerra contra les tropes napoleòniques i patia un dels més cruels setges de la Guerra del Francès, a les acaballes havia enderrocat bona part de les fortificacions i el que restava de muralla romana feia pocs anys que havia estat declarat monument nacional. Dels primer anys del segle hi ha dades tant de petites obres d'adobament com d'una forta activitat constructiva a la zona del port.

³⁷⁴ Actes Municipals, any 1789, full 174v-178r.

³⁷⁵ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. v, Tarragona 1959, p.170.

³⁷⁶ Al Llibre d'Actes Municipals de 1790, fol 21 consta el "Memorial de Juan Antonio Rovira que solicita la satisfacción de 75 libras apor la realización del plano de la Rambla y el de la nueva puerta que se está subastando"; vegeu HERRERA, J.: "Documentos relativos al arquitecto tarraconense Joan Antoni Rovira conservados en el Archivo Histórico Provincial de Tarragona", *Boletín Arqueológico* (Tarragona), època IV, fasc. 141-144 (1978), p. 103-113.

³⁷⁷ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. v, Tarragona 1959, p. 181-182 Segons PALMA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona*. Op. cit. vol. I. pàg. 74-75. No es fa, però, fins el segle XIX.

³⁷⁸ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p. 97.

Les reixes del passeig de Sant Antoni

Entre els dies 11 i 15 de novembre de 1802, el rei Carles IV va fer estada a Tarragona i va sojornar en unes cases del carrer d'en Granada.³⁷⁹ És en aquest moment en què es col·loquen els famosos balcons de Casa Canals, que donen l'especial fesomia del passeig:

Para el alojamiento de SS. MM. y Altezas los Señores Reyes, dispuso el Ayuntamiento de las seis casas de la calle de Granada de la acera que tienen la vista a la mar que son las casas de Canals, la de Patau, la de Figuerola, la de Llorach, la de Escolá y la de los PP. de Poblet, desocupándolas sus dueños y abriendo puertas de comunicación en las mismas casas para que pudiesen comunicarse en todas las piezas principales y como esas Casas tienen Rexas por la parte de Mar se quitaron seis y mandaron poner seis balcones distribuidos en las Casas más inmediatas de la Puerta de S Antonio para que SS. MM. lo pudiesen estar con mejor comodidad y desencia para ver las diversiones y obsequios que ofrecía la Ciudad y Gremios en la plaza fuera de la Puerta de San Antonio enfrente los balcones de Palacio y se puso en ellos un pabellón de Damasco carmesí...

Aquest fet motivà també que en diverses escriptures noucentistes es conegués també com a “paseo de les retxes”.

Amb motiu d'aquesta visita, l'Ajuntament va demanar poder obrir la porta de Santa Clara.³⁸⁰ El comte de Santa Cruz va redactar el corresponent projecte i, amb la seva obertura definitiva, al poc temps va deixar de funcionar la de Sant Simeó. El mes de desembre, Godoy va autoritzar l'enderrocament d'una part del baluard de Carles V.³⁸¹

La muralla i el port

L'any següent, 1803, una reial ordre va aprovar la creació d'una junta per dur a terme la reurbanització de la zona del port. Era composava per Pere Ignasi Correa; l'enginyer Antoni López Sopenya; Joan Smith, director de les obres del port, i Josep Torras Pellicer. Entre les actuacions projectades, es proposava un nou traçat de les fortificacions de Marina.³⁸²

D'aquell mateix any data el “*Plano de la nueva poblacion que se propone ejecutar en la Marina de la plaza de Tarragona segun el examen hecho sobre el terreno por la Junta que en R[ea]l orden de 5 de febrero de 1803 se sirvio SM determinar p[ar]a este efecto, ceñida á las fortificaciones q[ue] se proyectan y se consideran mas convenientes establecer en lo sucesivo*”.³⁸³ En aquest plànol se

³⁷⁹ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. II, Tarragona 1958, p. 113-115. SALVAT Y BOVÉ, J.: *Tarragona antigua y moderna a través de su nomenclatura urbana (siglos XIII-XIX)*, Tarragona 1961.

³⁸⁰ Vegeu el “Plano de la puerta de Santa Clara que se está abriendo en esta Plaza inmediato al convento de Santa Clara, como también el de un Cupero de Guardia y Placeta proyectada”, signat per José de Santa Cruz i datat el 10 d'octubre de 1802.

³⁸¹ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. v, Tarragona 1959, p. 194. MORERA, E.: “Nuestras murallas antiguas y modernas”, *Boletín Arqueológico* (Tarragona), època II, núm. 22 (gener-març de 1919), p. 25-43, data erròniament el fet l'any 1800.

³⁸² ARESTÉ, J.: *El crecimiento de Tarragona en el siglo XIX. De la nueva población del puerto al Plan de Ensanche*, Tarragona 1982, p. 14-15. També es reproduït, i datat el 1804, a SÁNCHEZ REAL, J.: *Puerto de Tarragona. Acontecimientos notables en su construcción (1802-1829)*, Tarragona 1995, p. 164.

³⁸³ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p.52-53. ARESTÉ, J.: *El crecimiento de Tarragona en el siglo XIX. De la nueva población del puerto al Plan de Ensanche*, Tarragona 1982, lám. 8; a més, Aresté hi publica un altre

situen els baluards de Cervantes; de Jesús; de Sant Joan; de Sant Pau; de la Sínia; d'Asprés; de Sant Jaume, “*que se ha de demo[er]*”, i dels Canonges,³⁸⁴ a més del fortí Reial, la bateria sobre el Molí, el baluard i la porta de Sant Carles i la porta de la muralla del Port (una bateria rasant “*pricipiada en el año 1800 que debe concluirse*”). Entre altres actuacions, es proposava de refer una serie de fortificacions notòriament en mal estat i construir-ne de noves, tal i com es pot llegir en la transcripció de l'explicació i als traçats del plànol.

La guerra del Francès

El 1808 comença la guerra del Francès i la ciutat aviat es veurà abocada als preparatius per la defensa, atès que esdevindrà la capital del Principat després de la caiguda de Barcelona. El 1901, Antoni de Magriñà ens deixava aquesta descripció de la Tarragona de la primera meitat del segle XIX, en la qual la imatge urbana era literalment oprimida per les fortificacions:

*La Tarragona de 1800, ó sea el último año del siglo XVIII, era un gran convento, una gran fortaleza y un Museo arqueológico viviente. La fe, la fuerza y el recuerdo del pasado, estaban hermanados. Dios, el Rey y la Historia eran trinidad que imperaba en ella [...]. Como fortaleza poseía la actual muralla, que tenía sus fosos, baluartes y contra muralla. Cerraba la ciudad por la parte Sur con un lienzo de muralla defendido por el fuerte de Cervantes al Oeste y el de Toro al Este, que pasaba por el actual centro de las casas señaladas con sus números impares de las Ramblas de San Juan y de Castelar, ó sea la parte Norte de éstas; su extensión era de la calle de Yxart al paseo de Santa Clara. A más estaba rodeada de fuertes y reductos exteriores, en número de doce, de los cuales quedan vestigios de todos, menos de dos, una que llamaban Plaza de Armas, que estaba en la carretera de Barcelona y otro llamado Fort Roig, que estaba en el actual Campo de Marte. [...] Cinco puertas, que al anochecer se cerraban y hasta que estaba amanecido no se abrían, en las que constantemente había guardia, daban salida y franqueaban la entrada; tales eran: la de San Antonio, construida en 1737; la del Rosario, que aún existe; la de San Francisco entre el Instituto provincial y la fuente del rajolot; la de San Juan entre la actual calle de Augusto y la Rambla de San Juan, y la de Juan II por donde este rey entró en Tarragona en el siglo XV, que fué inutilizada cuando se construyó la de Santa Clara, y estaba en la rampa en forma de escalinata que hay al lado del castillo de Pilatos. A más de estas puertas, en las murallas había los rastrillos en las contramurallas, que los principales eran los de San Francisco y San Antonio, que hizo desaparecer la revolución del 68. No había ninguna casa de campo ni ninguna pared en las inmediaciones de la ciudad, o mejor dicho fortaleza, pues como plaza de guerra, estaban prohibidas las edificaciones y construcciones dentro de la zona militar; así tampoco existía ningún cultivo dentro de ella, pues todo eran yermos y roca pelada, salvo la huerta de la parte del Francolí que ya estaban fuera de la primera zona de defensa. De cualquier lado que se mirara Tarragona, su aspecto era muy triste, no se veían más que murallas, justificadoras de su fuerza, y las torres ó campanarios de la Catedral, de San Francisco y de San Agustín, que justificaban su fe. Siempre me acordaré cuando siendo niño, hace más de medio siglo, en 1847, la tristeza que de mí se apoderaba al regresar de paseo con mis compañeros de Colegio, al ver aquellas murallas con su aspecto lúgubre, teñidas de color de los siglos, me hacía el efecto de una gran cárcel y el corazón se me oprimía.*³⁸⁵

La ciutat, doncs, es mostrava envoltada de diversos baluards, fortins, cortines... però insuficients per a la seva correcta defensa davant de l'exèrcit francès. Malgrat els segles seguits de construcció de fortificacions, el que tenia Tarragona era un complex mig rònc, en males condicions, sense fossats ni camins coberts, en part obsolet, en part inacabat, amb greus problemes per a defensar la zona

plànol del mateix any, signat per Smith (lám. 3). També es interessant un plànol signat per Sopeña, de 1807: “Plano de la porción de terreno que media entre el Recinto alto de la plaza de Tarragona y su Puerto, en donde se señalan los límites en que se podrá extraer Piedra para la formación del nuevo [sic] muelle que se esta haciendo”.

³⁸⁴ De 1800 data un plànol de la nova bateria que havia de substituir el baluard dels Caputxins, publicat per ALEMANY, J.; BLAY, J.; ROQUER, S.: *Port de Tarragona*, Tarragona, 1986, p. 83.

³⁸⁵ MAGRIÑÀ A. de: *Tarragona en el siglo XIX*, Tarragona 1901, p. 47-50.

del port i inútil sense un bon recolzament naval. El mateix general Senen de Contreras, defensor de la plaça al setge de 1811, tenia ben clar que Tarragona no era ni de bon tros inexpugnable.³⁸⁶ Les fortificacions existents es van reforçar amb noves construccions, fetes amb materials dolents i amb presses. La protecció del flanc del port, si seguim Recasens, es constituïa pels baluards de la Sínia, de Santa Caterina i d'Orleans, la lluneta del Rei, els baluards del Rei i de Sant Carles a la zona del port; la bateria de Sant Josep, la lluneta del Príncep i el fortí del Francolí. També es va construir el baluard de Reding i es feren altres obres militars.³⁸⁷ Per a la defensa dels afores de la ciutat, es van fer obres de fortificació al fortí de l'Oliva, al Llorito es va aixecar un altre fortí i, a prop seu, el poc conegut fortí dels Ermitans.³⁸⁸

Morera ens ofereix una descripció similar:

*no sólo tenía construída ya la doble muralla de que antes se ha hecho mérito, sino que, extra de la misma, aparecía levantada una línea de fuertes exteriores, que rodeaba todo su recinto militar. Hacia occidente, en el extremo de la muralla de San Juan, y debajo del baluarte de San Pablo, aparecía el llamado de la Sénia; entre éste ya la puerta del Rosario, existía el baluarte del Rosario, cuyo terraplén todavía se conserva y sirve de plataforma al sitio en que ha sido erigido el monumento dedicado al tarraconense Excmo. Sr. Eduardo Saavedra y Moragas; mas al norte, como salientes de la muralla se levantaron los fuertes llamados del Rey y de San Pedro, y ya enfilando a la cumbre de la colina, donde radica la ciuda, aparecían, como una tercera línea fortificada, los fuertes de Starhemberg y fuerte y torre de San Gerónimo. De allí hácia oriente, se cerraba el recinto, con el baluarte de San Antonio comprensivo de todas las fortificaciones, cuyos restos aparecen hoy en los alrededores de la Casa de Beneficiencia, para llegar a la plaza de armas, en el camino o carretera de Barcelona, y desde dicho sitio, al fuerte de la Reina y de San Carlos [sic] erigidos en pequeño promontorio, entre las dos playas de la Rabassada u el Milagro, para incluir la última dentro de la fortificación total de la ciudad. Además, formando parte de la muralla moderna, existían los baluartes de San Clemente, en donde existe ahora el grupo de casas de los Sres. Ripoll; al extremo de la Muralla de Santa Clara, el baluarte llamado Cervantes, del cardenal-arzobispo que construyó la Muralla de San Juan, con los baluartes de Jesús, San Juan y San Pablo, que formaban parte de dicha muralla; los de Santa Tecla, Santo Domingo, San Diego y Santa Bárbara, siguiendo nuevamente la ruta amurallada hácia occidente; los conocidos por fuerte Breyto, San José y Cadenas, como salientes de la antigua muralla romana, y en la parte baja el fuerte Real, sobre el puerto moderno, el del Francolí, junto al río, el del Lazareto, y otros tambores salientes de menos importancia, terminándose en los años de la guerra, los conocidos por huertos del Príncipe, baluarte de la Cruz y el fuerte del Olivo, teatro de sangriento asalto, pocos dias antes del de la ciudad a mediados del año 1811.*³⁸⁹

L'any 1808 la Junta corregimental de Tarragona va crear una comissió de fortificacions, que va ordenar –des d'un primer moment– l'organització de companyies de treballs forçats amb ciutadans entre els 16 i 40 anys, els quals

³⁸⁶ RECASENS, J. M.: *La Revolución y Guerra de la Independencia en la Ciudad de Tarragona*, Tarragona 1965, p. 68. Hi ha una abundant bibliografia sobre el setge de la ciutat, de la qual hem utilitzat MORERA, E.: *Tarragona cristiana*. vol. v, Tarragona 1959, pàssim; SALAS, J. de: *El sitio de Tarragona por los franceses en 1811*, Tarragona 1882 [publicat anteriorment a la *Revista Científico-Militar*, 3ª època, tom 3]; SALVAT i BOVÉ J.: *Tarragona en la Guerra y en la Postguerra de la Independencia*, Tarragona 1965; SÁNCHEZ REAL.: *Defensa de Tarragona en 1811*, Tarragona 1982; DIVERSOS AUTORS: *Tarragona a la Guerra del Francès (1808-1813)*, Tarragona 2011, i DIVERSOS AUTORS: *Tarragona durant la Guerra del Francès (1808-1814)*, Tarragona 2011.

³⁸⁷ Entre les obres de defensa, hem de fer menció de la muralla de 7 metres d'amplada excavada a la capçalera oriental del circ pel TED'A. Vegeu TALLER ESCOLA D'ARQUEOLOGIA: "Aproximació a les fortificacions de Tarragona en èpoques moderna i contemporània. Excavacions en el sector «Castell del Rei - Baluard de Carles V»", *Quaderns d'Història Tarraconense* (Tarragona), vol. x (1990), p. 87-122.

³⁸⁸ RECASENS, J. M.: *La Revolución y Guerra de la Independencia en la Ciudad de Tarragona*, Tarragona 1965, p. 64-68.

³⁸⁹ MORERA, E.: "Nuestras murallas antiguas y modernas", *Boletín Arqueológico* (Tarragona), època II, núm. 22 (gener-març de 1919), p. 25-43.

s'encarregarien de les tasques de reforç de les defenses, car la Junta Superior va prohibir esmerçar-hi diners.

Després de la derrota a Molins de Rei, el 24 de desembre d'aquell, es pren Tarragona com a reducte davant les tropes napoleòniques i el general Reding decideix millorar les fortificacions, sota la direcció del sergent major Ramon Folguera. La Junta Superior i l'intendent, necessitats de cabals per les despeses de guerra, designen la Junta del corregiment perquè s'encarregui de les tasques de fortificació, tot autoritzant-la per a fer servir els fons propis i per a recaptar diners tant a la ciutat com al districte. La manca de diners i les vicissituds bèl·liques van marcar profundament el ritme de les obres. L'amenaça de setge va fer augmentar la intensitat dels treballs els primers mesos de 1809 i, després de la presa de Lleida i el setge de Tortosa, hi hagué un segon moment de fortes actuacions, ja a la segona meitat de l'any 1810.

Els mesos de desembre de 1808 i gener de 1809 es va estipular un arbitri de 10 rals sobre càrrega de vi i 15 sobre la de licor. També es va ordenar una contribució extraordinària als ciutadans de quinze mil rals mensuals, a més de la contribució amb el treball personal. Una derrama als pobles del Camp tenia un muntant de trenta mil rals. Amb el setge de Girona, les ajudes econòmiques de la Junta Superior i el Capità General ja no van arribar. El 1809, la Junta Superior insistia al corregiment de Tarragona per continuar les obres i obligà els ajuntaments a pagar determinades obres, d'acord un pla establert: millorar la fortificació del port, especialment els baluards de Sant Domènec i d'Orleans, i la construcció d'un de nou entre les torres de la Garsa i la Vigueta. Es preveia construir un revellí al costat de la porta de Sant Francesc i continuar els treballs al Fortí Reial, entre d'altres. Però les obres tingueren serioses dificultats financeres, fins a l'extrem que els treballadors no es presentaven a la feina perquè se'ls devia el sou d'unes quantes setmanes.

L'any 1810, O'Donnell va establir definitivament el quarter general de l'Exèrcit de Catalunya a la ciutat de Tarragona, fet que va provocar un nou impuls a les obres de fortificació. Però la manca de fons va dur el mes de març a exigir una contribució de 200 treballadors i es van tornar a aplicar abritris sobre el vi i el licor i altres aportacions extraordinàries tant de la ciutat com del Camp. Si bé els primers temps aquestes mesures donaren resultat, la resistència de la població va fer fracassar l'intent. Per això, la Junta Superior es va veure finalment obligada a utilitzar els seus fons per a les fortificacions. Segons Recasens, entre el juny de 1808 i el maig de 1809 es van gastar més de vuit-cents mil rals de billó, a part de vint mil més procedents d'un préstec de l'intendent. D'aquesta quantitat, uns set-cents quinze mil procedien de fons municipals.³⁹⁰

Però, finalment Tarragona fou conquerida per les tropes napoleòniques dirigides pel mariscal Suchet. No explicarem aquí les vicissituds del setge, a bastament descrites pels diferents autors que s'han ocupat detingudament del tema. La cartografia que descriu el setge ens informa tant de les defenses com de l'evolució de l'avanç de les tropes napoleòniques fins a la sangant caiguda de la ciutat el dia 28 de juny de 1811. En primer lloc tenim la "*Descripción topographica de la Ciudad de Tarragona y de su sitio en 8 de junio de 1811*" – més que plànol, un croquis– en què se situen les defenses militars de la ciutat i

³⁹⁰ RECASENS, J.M. *El Corregimiento de Tarragona en el último cuarto del siglo XVIII. Aspectos económico y político-social*, Tarragona 1958, p. 90-93.

les línies d'atac napoleòniques.³⁹¹ Força coneguts són el “*Plan de Tarragone*” i el “*Plan du Siège de Tarragone*”,³⁹² en què és descrit el setge de 1811 i dels quals s'han fet força reproduccions posteriors.³⁹³

Entre 1811 i 1813, els exèrcits napoleònics van realitzar algunes obres de reparació de les fortificacions de la ciutat. El general d'enginyers Rogniat va preparar un pla de reconstrucció de les defenses de la ciutat baixa i Musnier va rebre l'ordre de fer el mateix a la part alta. El capità d'enginyers Rouselle va dirigir les tasques. Per a la seva execució, els francesos van fer reclutaments forçosos al Camp ja des de juliol de 1811, però van topar amb la resistència dels diferents pobles i al final adjudicaren l'obra a preu fet a un constructor particular, i van obligar a fer contribucions numeràries.³⁹⁴

Si el setge de 1811 per les tropes napoleòniques va ser d'efectes devastadors, la seva retirada tampoc no va quedar curta. Abans de la sortida efectiva de les tropes franceses de la ciutat, fou donada ordre al general Bartoletti de volar els punts neuràlgics de la ciutat.³⁹⁵ Així, es disposaren vint-i-tres mines de pólvora que havien d'esclatar el 19 d'agost de 1813. Les parts vitals de la fortificació van ser gairebé arranades o molt perjudicades, com el castell del Patriarca o el de Pilats. Fallà només la mina del baluard de Sant Magí –la religiositat populat ho atribuï a un miracle del patró de la ciutat–, però malgrat tot Tarragona quedà devastada. Una descripció de la ciutat ens demostra la magnitud del desastre:

*A la subida de la Rambla hasta la puerta del Rosario, no se puede pasar por las ruinas; bien que á la parte que mira fuera de la ciudad, hay algùn tanto de muralla. El Fortín Negro, parte está arruinado. Subsiste la torre del palacio. La mayor ruina es la del castillo ó palacio del Patriarca, que ha caído enteramente, menos la cuarta parte de la torre; las ruinas ocupan la mayor parte de la Pescadería vieja; la calle que le sigue en donde había las carnicerías, hasta encontrar la de la mercería, arruinada toda hasta la casa del droguero Pastó; volado el castillo de Pilatos, toda la plaza del rey llena de ruinas, con algunas casas caídas, volada la Muralleta al baxar de la pescadería nueva, habiendo quedado dos cañones de 24 sobre las ruinas; parte del fuerte de Cervantes volado; la iglesia de Dominicos quemado con el trigo que tenían en ella; intacta por la misericordia de Dios, la Catedral, y han quedado algunas bombas, balas y granadas en las murallas.*³⁹⁶

³⁹¹ Publicat a ALEMANY, J.; BLAY, J.; ROQUER, S.: *Port de Tarragona*, Tarragona 1986, p. 78.

³⁹² El primer apareix publicat a ARESTÉ, J.: *El crecimiento de Tarragona en el siglo XIX. De la nueva población del puerto al Plan de Ensanche*, Tarragona 1982, làm. 11. Pertany a les memòries del mariscal Suchet; vegeu SUCHET, L. G.: *Atlas des mémoires du maréchal Suchet, duc d'Albufera, sur ses campagnes en Espagne, depuis 1808 jusqu'en 1814, écrits per lui-meme*, París 1828.

³⁹³ Com el que publica SALAS, J. de: *El sitio de Tarragona por los franceses en 1811*, Tarragona 1882.

³⁹⁴ RECASENS, J. M.: *La Revolución y Guerra de la Independencia en la Ciudad de Tarragona*, Tarragona 1965, p. 326-328.

³⁹⁵ ARESTÉ, J.: *El crecimiento de Tarragona en el siglo XIX. De la nueva población del puerto al Plan de Ensanche*, Tarragona 1982, p. 42-43. SALVAT i BOVE, J.: *Tarragona en la Guerra y en la Postguerra de la Independencia*, Tarragona 1965, p. 344. MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. V, Tarragona 1959, p. 315 i 317.

³⁹⁶ *Gaceta Extraordinaria del Principado de Cataluña*, 22 d'agost de 1813, citat per ARESTÉ, J.: *El crecimiento de Tarragona en el siglo XIX. De la nueva población del puerto al Plan de Ensanche*, Tarragona 1982, p. 42. Hi ha un plànol al Servicio Histórico Militar en què se senyalen els punts de la ciutat volats el 1813, publicat per FERRER, M.A.; AROLA, R.: “Necessitat d'una reforma urbana a la ciutat de Tarragona durant el Trienni Constitucional”, *Boletín Arqueológico* (Tarragona), èp. IV, fasc. 133-140 (1976-1977), p. 271-295, i posteriorment per ARESTÉ, J.: *El crecimiento de Tarragona en el siglo XIX. De la nueva población del puerto al Plan de Ensanche*, Tarragona 1982, làm. 12.

Darreres fortificacions de la ciutat al segle XIX

Durant el regnat de Ferran VII, es portaren a terme algunes obres de fortificació, com la cortina des de baluard de Sant Francesc al Llatzaret, el fortí reina Amàlia i la plaça d'Armes, segons afirma Andreu de Palma.³⁹⁷

Amb el Trienni Liberal, el regidor Guillem d'Oliver va proposar la construcció d'un nou recinte defensiu, en el qual s'inclouria la població de Marina i es desmuntaria la muralla de Sant Joan. Amb aquesta idea, Oliver proposà de crear una Junta especial amb el comandant de la província com a president i el governador com a vicepresident, a més del ministre d'Hisenda provincial, el comandant director d'enginyers, el d'artilleria, el director de les obres del port, dos representants municipals i dos més elegits pel Cap Superior, a més, d'un dipositari i un comptador.³⁹⁸

El 27 de maig de 1822, Oliver es va adreçar a l'Ajuntament i a la Comissió d'obres amb aquestes paraules:

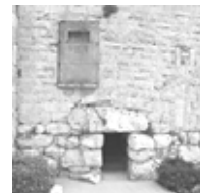
si no se tratase ahora más que de concluirse la cerca que se está construyendo al frente del Francolí en la marina, fuera obra pronto y fácilmente concluida, con las disposiciones ya tomadas por el Ayuntamiento con la Comisión especialmente nombrada para esta obra y con gran protección del Señor Jefe Político. Mas como con esta sola obra no se conseguirán los principales y más importantes fines que el Gobierno, los Jefes, el Ayuntamiento y vecindario de Tarragona se ha propuesto, cuales son los de unir y cerrar con defensa toda la población de esta capital, reedificando o recomponiendo las obras de fortificación o resguardo, según los nuevos planes adoptados por la superioridad, es preciso seguir las reglas ordenadas en semejantes casos.

El mateix any exposava que, tot aprofitant la reconstrucció del portal de Sant Carles, es feia convenient reparar el camí de sortida de la ciutat, inutilitzat des de la guerra del Francès. Quant a la financiació de les obres, Oliver proposà el 23 d'agost que es fes un ban "escitando el patriotismo y celo de los moradores de esta Ciudad para que sea con dinero o con carros auxilien gratuitamente y voluntariamente a las interesantes y urgentísimas obras de la cerca". Al final de l'any, amb la imminència de la invasió dels anomenats Cent Mil Fills de Sant Lluís, es feia urgent de fortificar la ciutat i es va optar per llogar obrers a jornal.³⁹⁹

³⁹⁷ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p. 48-49. De 1817 és la còpia d'un plànol servat al Servicio Histórico Militar, signat per José Díaz i intitulat "Desniveles del terreno que comprende el proyecto de Quartel de Ynfant(eri)a y, parque de Yngenieros propuesto para la Plaza de Tarragona y manifiesta del modo como deven considerarse combinadas con la nueva obra las porciones antiguas que subsisten utiles", citat per DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; PALANQUES, M. L.; VERDUCCI, P.: *El circ romà de Tarragona, I. Les voltes de Sant Ermenegild*, Barcelona 1988, p. 33 i 38. Cal veure també el "Plano del muelle, contra-punta y nueva población del puerto de Tarragona, su ciudad y cercanías", de Pau Bartolí (1823), el "Plano" (1830-1840) i el "Plano de Tarragona y sus alrededores hasta la distancia de 1500 varas", amb descripció de les fortificacions (1847), o un altre de 1850; vegeu ARESTÉ, J.: *El crecimiento de Tarragona en el siglo XIX. De la nueva población del puerto al Plan de Ensanche*, Tarragona 1982, làms. 13. 14. 16. 17).

³⁹⁸ FERRER, M. A.: "El programa urbanístic de Guillem Oliver, síndic personer de la ciutat de Tarragona l'any 1819, diputat a Corts per Catalunya l'any 1820 i regidor de Tarragona el 1822-23", *Revista Técnica de la Propiedad Urbana* (Tarragona), núm. 27 (1977), p. 115-122. FERRER, M. A.; AROLA, R.: "Necessitat d'una reforma urbana a la ciutat de Tarragona durant el Trienni Constitucional", *Boletín Arqueológico* (Tarragona), èp. IV, fasc. 133-140 (1976-1977), p. 271-295.

³⁹⁹ Entre aquestes obres de reforç davant la imminència de les tropes absolutistes, la zona del castell de Pilats i capçalera oriental del circ, afectada per les explosions de 1813, es va reedificar de bell nou. Vegeu TALLER ESCOLA D'ARQUEOLOGIA: "Aproximació a les fortificacions de Tarragona en èpoques moderna i contemporània. Excavacions en el sector «Castell del Rei - Baluard de Carles V»", *Quaderns d'Història Tarraconense* (Tarragona), vol. X (1990), p. 87-122.

En aquells anys també es va intentar l'enderrocament total del castell del Rei, aleshores anomenat “*Cuartel de Pilatos*” (1820), i aprofitar la pedra per a reparar diferents panys de muralla que estaven malmesos. Finalment, la destrucció es va poder evitar.⁴⁰⁰ L'any 1825, el municipi va acordar enderrocar el que quedava del castell del Patriarca i l'obertura de bell nou de la porta de Sant Francesc.⁴⁰¹

LA MURALLA, MONUMENT (SEGLES XIX-XX)

Al llarg del segle XIX, Tarragona tingué un creixement econòmic, cultural i demogràfic que portà a eixamplar el nucli urbà, fins llavors cenyit pel seu sistema defensiu i obligatòriament separat d'un incipient barri marítim amb un port en creixement. L'objectiu era clar, unir la Part Alta i el barri de la Marina, i l'impediment físic havia d'ésser superat per la piqueta.

Per altra banda, el sistema defensiu de Tarragona havia quedat obsolet pels avanços de la tecnologia militar i per les noves estratègies bèl·liques, que permetien sense gaire problemes el seu enderroc i amb uns bons beneficis per a l'Estat en vendre els terrenys.⁴⁰² Les demolicions s'iniciaren l'any 1854 i, evidentment, s'emportaren per davant les construccions modernes i el que hi restava de les romanes.

L'enderrocament de les fortificacions (1854-1872)

El 1854, doncs, van començar els enderrocaments de les fortificacions i la creació de l'eixample de la ciutat, amb la planificació del que ara és la Rambla Nova.⁴⁰³ Dos anys després s'enderrocà el baluard de Jesús, on Hernández Sanahuja va voler veure un “recinte sagrat” de Tàrraco i que segurament només era una pedrera romana.

Amb la Revolució de 1868, Tarragona deixa de ser considerada plaça forta. Aquell mateix any, Hernández publica una detallada descripció dels “Muros ciclòpeos de Tarragona” al segon volum de les *Memorias* de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona.⁴⁰⁴ Llavors, la Junta Revolucionaria de Tarragona

⁴⁰⁰ Llibre d'Actes Municipals, sessió de 15 de juny de 1820, full 115. Vegeu també ADSERÀ, J.: “El Dr. Manuel Dalmau (hijo) y el derribo del «Castillo del Rey»”, *Boletín Informativo del Colegio Oficial de Médicos de la Provincia de Tarragona* (Tarragona), núm. 6 (juliol de 1969), p. 37-56.

⁴⁰¹ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. V, Tarragona 1959, p. 393. Una de les darreres descripcions de les fortificacions de la ciutat es troba al diccionari de MADRIZ, P.: *Diccionario geográfico-estadístico e histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, tom XII, Madrid 1849, p. 377-378. Encara més interessant, i poc coneguda, és la descripció de les fortificacions existents a la ciutat pels volts de 1833, redactada per l'arquitecte tarragoní Llorenç Miquel; vegeu [MIQUEL I VERDEROL, L.:] “Tarragona”, *Diccionario Geográfico Universal*, tom IX, Barcelona 1833, p. 494-496.

⁴⁰² Cosa que es fa palesa en la documentació estudiada per ARESTÉ, J.: *El crecimiento de Tarragona en el siglo XIX. De la nueva población del puerto al Plan de Ensanche*, Tarragona 1982, p. 135-151.

⁴⁰³ Vegeu ARESTÉ, J.: *El crecimiento de Tarragona en el siglo XIX. De la nueva población del puerto al Plan de Ensanche*, Tarragona 1982, p. 135-151, i també DASCA I ROIGÉ, A.; ROVIRA I SORIANO, J.: “Reial Societat Arqueològica Tarraconense: algunes aportacions a la seva història”, *CL anys de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Una aproximació a la seva història (1844-1994)*, Tarragona 1994, especialment les p. 168-169 i 190-192.

⁴⁰⁴ HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.: “Muros ciclòpeos de Tarragona”, *Memorias de la Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. II (1868), p. 413-436 + una lám.

engegà un seguit d'actuacions per tal de tirar a terra la muralla exterior. El mes de setembre s'enderrocaren els portals de Santa Clara i de Sant Francesc i, entre d'altres, el fortí Reial. Un any després, arran de la victòria electoral republicana, continuaren les activitats de cara a desmuntar les defenses de la ciutat, com la muralla de Sant Francesc, o els baluards d'Starhemberg o de Cadenas. En ser enderrocat aquest, el 1868, es redescobrí la portella dels Jueus.⁴⁰⁵ L'enderroc afectà la fortificació romana i la medieval, i va haver de refer-se el mur. Al final de 1870, el governador donà permís per a reobrir la portella dels Jueus, una feina que es dilatà fins a la visita del nou rei Amadeu I.⁴⁰⁶

Durant aquells anys, la Societat Arqueològica i la Comissió provincial de Monuments, que informaven i demanaven auxili a les Acadèmies de Madrid, no es van centrar en la protecció de les fortificacions modernes, perquè tenien clar que eren un destorb per al creixement de la ciutat, sinó a evitar que durant la voràgine urbanística es malmetessin les restes romanes. Les gestions fructificaren el 14 de novembre de 1871, quan una ordre del director general d'Instrucció Pública va dictaminar que la Comissió de Monuments realitzés les gestions oportunes per a evitar la demolició de les muralles i del castell de Pilats. El dia 1 de juny es votà una llei general amb la qual se salvaven de la venda i de l'enderroc les construccions històriques.⁴⁰⁷

El govern central va anunciar la desmilitarització de la ciutat i una ordre de l'administració provincial va donar ordre de posar les muralles en pública subhasta. Les gestions de la Comissió provincial de Monuments i la Reial Societat Arqueològica van ser dirigides a evitar el desastre patrimonial. En aquest context, es redactà per part de la Comissió de Monuments uns "Documentos dirigidos á evitar la enagenacion y destruccion de aquellos monumentos".⁴⁰⁸ Inclou una memòria de la Comissió, adreçada al governador civil i signada el dos de gener de 1871; l'acta de la sessió de la Junta de la Societat Arqueològica del dia 17 de desembre de l'any anterior; una memòria de la Societat Arqueològica al ministre d'Hisenda (del 17 de febrer de 1871), i un plànol –amb llegenda– dibuixat per Bonaventura Hernández Sanahuja.⁴⁰⁹ També, amb data de 13 d'octubre, Hernández redactà un text sobre les muralles de la ciutat. En aquest manuscrit les descriu, referint-se al plànol publicat el mateix any, tot seguint els conceptes que aleshores tenia sobre la vella fortificació romana. Finalitza el text amb un important comentari sobre la cessió de la muralla al municipi:

El Ayuntamiento tiene pedido al Gobierno la totalidad de las murallas de Tarragona antiguas y modernas; estas para dar ensanche á la poblacion y hermosearla, y aquellas para su conservación.

⁴⁰⁵ Vegeu DIVERSOS AUTORS: *Muralles de Tarragona* [catàleg de l'exposició del MNAT], Tarragona 1998, p. 11, amb la reproducció d'un dibuix de la portella ciclòpia, fet per Hernández Sanahuja el novembre de 1868.

⁴⁰⁶ DASCA I ROIGÉ, A.; ROVIRA I SORIANO, J.: "Reial Societat Arqueològica Tarraconense: algunes aportacions a la seva història", *CL anys de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Una aproximació a la seva història (1844-1994)*, Tarragona 1994, p. 85-328.

⁴⁰⁷ LLORT, P. [Eduard Toda]: "Les muralles de Tarragona", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època III, núm. 41 (juliol-setembre de 1932), p. 137-187.

⁴⁰⁸ DIVERSOS AUTORS: *Muralles de Tarragona. Documentos dirigidos á evitar la enagenacion y destruccion de aquellos monumentos*, Tarragona 1871.

⁴⁰⁹ CORTÉS, R.: "«Murallas antiguas de Tarragona», un manuscrito inédito de Buenaventura Hernández Sanahuja", *Universitas Tarraconensis* (Tarragona), vol. IV (1981-1982), p. 135-143.

Sembla ser que la Comissió provincial de Monuments va fer el mateix, però cregué necessària la

cesion de todo lo que no sea monumental [de les fortificacions] á esta Corporacion municipal, que á no dudar será bien poco, puesto que las murallas modernas radican en terrenos de particulares á quienes no se les indemnizó.

L'any 1872, al costat del portal del Roser es va enderrocar un tram de muralla. La notícia de la premsa mostra la sorpresa pel fet:

No sabíamos que tal muralla se hubiese vendido y ni siquiera hemos advertido que se haya anunciado la subasta en Boletín alguno, por lo que, y por haber oído decir que todas las murallas antiguas de esta habían sido cedidas á la Comision de Monumentos, nos ha extrañado sobremanera ver que se haya procedido al mencionado derribo.⁴¹⁰

La declaració monumental (1884)

L'any 1883, el municipi va fer obrir una porta –al llenç entre les torres de Sant Magí i el baluard de Sant Antoni– per comunicar l'Escorxador amb l'exterior de la ciutat. El rebombori i les protestes van ser molt forts, i les accions endegades van fructificar amb la declaració de Monument Nacional el 24 de març de 1884. El mateix any, per reial ordre de 30 de setembre, el Ministeri d'Hisenda declara exemptes de desamortització les muralles “ciclòpies” i un any després passaren a ser possessió municipal.⁴¹¹ Però el mateix any, s'informava a la Real Academia de la Historia de Madrid que l'Ajuntament havia començat a enderrocar un tram de muralla de Tarragona. Els acadèmics lamentaren el fet i la RAH dictà mesures per a evitar la desaparició:

Es nacional y ni pudo ni puede estar a disposición del Municipio: y es además de no escasa valía para la historia universal del linaje humano.⁴¹²

Les obres de construcció del Seminari (1885) provocaren una esllavissada de la muralla adjaent,⁴¹³ que fou reparada sota la direcció de l'arquitecte Salas Ricomà. L'obra es va realitzar quatre anys més tard, “en condicions dolentes, perquè es tingué la desastrosa idea de repicar els carreus romans deixant-los com si fos obra nova”, tal com deia un article signat per Pere Llorc [qui en realitat era Eduard Toda], tot glossant altres problemes i veritables situacions carpetovetòniques a la muralla.

Sembla ser que les obertures de finestrals i balcons al passeig de Sant Antoni van obligar, al segle XIX, a ficar reixes per a evitar intrusions dins la ciutat. L'any 1876, es van tancar les portelles del Roser i de la Portella, que eren –pel que sembla– un cau de brossa. Una nit van robar la reixa de la primera i, l'any 1880,

⁴¹⁰ *El Tarraconense*, 1 de maig de 1872.

⁴¹¹ Vegeu el *Butlletí de l'Associació d'Excursionistes de Catalunya* (Barcelona), núm. 61-62, octubre-novembre de 1883; el *Diario de Tarragona* del 28 i del 29 de novembre de 1883, i la *Gaceta de Madrid* del 12 d'abril de 1884. La reial ordre de declaració de monument, de 24 de març de 1884, és reproduïda a SÁNCHEZ REAL, J.: *Las Corporaciones Locales y el Patrimonio Histórico-Artístico*, Tarragona 1965, p. 167.

⁴¹² ANÒNIM, “Noticias”, *Boletín de la Real Academia de la Historia* (Madrid), tom LIV, quadern III (1884), p. 6.

⁴¹³ SÁNCHEZ REAL, J.: *La muralla de Tarragona*, Tarragona 1986, p. 68. Tant aquest autor com Serra Vilaró han publicat alguns dibuixos de l'arquitecte servats a l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona, com el “Proyecto de consolidación de un trozo de muralla romana de Tarragona”.

les aigües residuals del canonge Llopis, que vivia en una casa a redòs de muralla, baixaven pels paraments. Es va permetre l'any 1881 l'ampliació de la capella de Sant Magí, amb seguiment a càrrec de la Comissió provincial de Monuments. Un any després, es van canviar els panys de la Falsa Braga per a "evitar la intrusió de gent exòtica en aquells terrenys". Uns quants anys més tard, hom denuncià que el propietari del fortí Negre havia plantat vinya dins la muralla romana (1888).

El 1892 hom esventrava una part de la muralla, al costat d'on ara hi ha el Museu Arqueològic.⁴¹⁴ El 1895, es van fer obres al tram de muralla del palau Arquebisbal per a construir un sífó de l'entrada d'aigües potables a la ciutat. Sortosament, un canvi de projecte va impedir que es continués malmetent la muralla. Aquell mateix any, el capellà Josep Vidales va obrir una porta al sòcol de la muralla del passeig de Sant Antoni.⁴¹⁵ El 1898, l'Ajuntament va sol·licitar permís per obrir un pas per comunicar el carrer de la Portella i el passeig de Sant Antoni; la Comissió de Monuments no intervingué en la qüestió i passà el problema a l'Acadèmia de Belles Arts de San Fernando, la qual va denegar l'autorització. Però finalment, l'any 1926, tot aprofitant l'estiu, va ser desmuntar el llenç.⁴¹⁶

LA PRIMERA MEITAT DEL SEGLE XX

L'any 1901 es va declarar nul·la la venda del fortí Negre i a l'oest de la Rambla Nova es va destruir, en una pedrera, un tram de basament megalític. Anys després, el 1910, la Comissió provincial de Monuments va demanar al propietari d'una pedrera situada entre els carrers d'Agust i de l'Assalt i la Rambla Nova, que conservés un tram de muralla trobat en desmuntar el fortí de Sant Pau.⁴¹⁷

L'any 1904, Enric Ventosa demanà permís per a instal·lar un pal de telèfons a la baixada del Roser, sol·licitud que fou concedida a condició de treure'l si la Comissió de Monuments ho considerés oportú.⁴¹⁸

El 1905, mossèn Josep Vidales i Maria Teresa Folch van demanar a l'Ajuntament

⁴¹⁴ A la sessió de la Comissió provincial de Monuments 20 d'abril de 1892, es pot llegir que "*A fin de evitar reclamaciones en las obras nuevas ó de reparación que se verifiquen en el recinto de la muralla de esta ciudad, declarado monumento nacional, á propuesta del Sr. Presidente se acordó remitir al Exmo. Ayuntamiento de esta ciudad testimonio de la disposición á que se refiere a declaración citada, al objeto de que se tenga en cuenta el perimetro que comprende la referida muralla para que no se autorice en la misma obra de ninguna clase sin previa consulta de esta Comisión*" (Arxiu Històric de Tarragona).

⁴¹⁵ DASCA I ROIGÉ, A.; ROVIRA I SORIANO, J.: "Reial Societat Arqueològica Tarraconense: algunes aportacions a la seva història", *CL anys de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Una aproximació a la seva història (1844-1994)*, Tarragona 1994, p. 207.

⁴¹⁶ DASCA I ROIGÉ, A.; ROVIRA I SORIANO, J.: "Reial Societat Arqueològica Tarraconense: algunes aportacions a la seva història", *CL anys de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Una aproximació a la seva història (1844-1994)*, Tarragona 1994, p. 208. LLORT, P. [Eduard Toda]: "Les muralles de Tarragona", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època III, núm. 41 (juliol-setembre de 1932), p. 137-187.

⁴¹⁷ DASCA I ROIGÉ, A.; ROVIRA I SORIANO, J.: "Reial Societat Arqueològica Tarraconense: algunes aportacions a la seva història", *CL anys de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Una aproximació a la seva història (1844-1994)*, Tarragona 1994, p. 253.

⁴¹⁸ Llibre d'actes de la Comissió provincial de Monuments, 1904-1922, sessió del 17 de juliol de 1908, full 2r (AHT).

poder fer obres al número 3 del carrer de la Portella, on havien previst d'extreure els carreus adossats a la construcció existent, una extracció que la Comissió de Monuments va permetre sota la seva supervisió. També es concedí permís per a desmuntar un tram de maçoneria al número 5 de la plaça del Rei, que donava a la muralla.⁴¹⁹ Mesos després, la Comissió provincial de Monuments va donar permís per a obrir un pou a la muralla, per a poder instal·lar un parallams al Seminari Pontifici.⁴²⁰

Amb la condició de no afectar la muralla i de lliurament del corresponent projecte, el 1906 la Comissió va autoritzar l'enderrocament del "trozo ó trozos del fortín de la «Falsa Braga»" que no permetien veure la muralla romana.⁴²¹ En aquell mateix any, ja es parlava de la creació del Passeig Arqueològic tot aprofitant la Falsa Braga. L'Alcaldia va remetre a la Comissió la

Memoria y Plano de las obras que aquella proyecta, para que pueda abrirse un paseo de circunvalación, junto á la Muralla monumental, desde el arranque de la Rambla de San Carlos á continuación de la calle del Asalto, hasta el Matadero y entrada al paseo de San Antonio; se acordó pasar dicho plano y Memoria al vocal Sr. Salas para que formule las condiciones en que podrá llevar a ejecución la obra.

A la mateixa acta de la Comissió provincial de Monuments, es fa constar que l'Associació Artístico-Arqueològica de Barcelona havia cridat l'atenció de l'estat la muralla.⁴²² El 17 de gener de l'any següent, la Comissió acceptava la ponència de l'arquitecte Salas sobre els desmunts a la Falsa Braga i al passeig de circumval·lació que, a la sessió anterior, proposava l'Ajuntament. Amb tot, es va acordar de demanar el projecte definitiu i de crear una subcomissió d'inspecció.⁴²³

És interessant l'acta de 17 de març de 1908, en què es comenta que Pau Jaume Ferré demanava una parcel·la al costat del portal del Roser i volia saber si la muralla en formava part. La Comissió declarà que feia part de la zona declarada com a monument i es remetia a l'escriptura de lliurament per part de l'administració d'Hisenda, del 21 d'abril de 1885. L'arquitecte provincial aprofità l'avinentsa per dir que allí havia una figuera i s'autoritza d'arrencar-la. A la mateixa acta, Salas expressava la conveniència de tornar a demanar, al llavors Ministerio de Instrucción Pública, diners per a reparar la muralla "en el lienzo desmoronado hará unos tres ó cuatro años". També va expressar la conveniència de recordar al Ministerio que calia "reconstruir el pequeño lienzo de muralla romana, que hace años se derrumbó detrás del Seminario, á fin de atender á la conservación de aquel monumento nacional".⁴²⁴

A la reunió de la Comissió de Monuments de 17 de desembre de 1912 es llegí

⁴¹⁹ Llibre d'actes de la Comissió provincial de Monuments, 1904-1922, sessió de l'1 de gener de 1905, full 5v (AHT).

⁴²⁰ Llibre d'actes de la Comissió provincial de Monuments, 1904-1922, sessió de l'1 de setembre de 1905, full 5v-6r (AHT).

⁴²¹ Llibre d'actes de la Comissió provincial de Monuments, 1904-1922, sessió del 5 de maig de 1906, full 9v (AHT).

⁴²² Llibre d'actes de la Comissió provincial de Monuments, 1904-1922, sessió del 15 de desembre de 1906, full 10r (AHT).

⁴²³ Llibre d'actes de la Comissió provincial de Monuments, 1904-1922, sessió del 17 de gener de 1907, full 11v (AHT).

⁴²⁴ Llibre d'actes de la Comissió provincial de Monuments, 1904-1922, sessió del 17 de març de 1908, full 14-15v i 17v-18r (AHT).

l'acord municipal d'ocupar els terrenys de la Falsa Braga, lliurats per l'administració d'Hisenda, tot considerant que aquesta no havia comunicat res a la Comissió, la qual tenia les claus pel lliurament oficial de 1882. Per a delimitar la zona necessària, calia consultar la superioritat per conèixer fins a on arribava la cessió, de manera que es va acordar de comunicar a l'Ajuntament que realitzés les consultes necessàries per tal de resoldre definitivament la qüestió.⁴²⁵ Un any després, l'arquitecte Salas donava compte les obres de restauració que s'anaven a fer a la muralla, arran d'haver-se aprovat els corresponents pressupostos.⁴²⁶ L'any 1918, es va encarregar al mateix arquitecte que redactés un informe sobre el tram de muralla del llavors passeig de Saavedra.⁴²⁷

Fins a l'any 1919 funcionà a la vora del fortí Negre una pedrera que s'empassà la roca fins a gairebé la base de la fortificació, dificultant enormement la visita de la zona. Per poder fer aquesta visita s'havia de fer tot demanant prèviament la clau al Museu, amb les dificultats que suposava obtenir-la. El mateix any, Salas Ricomà expressava la conveniència de netejar la Falsa Braga, amb l'assumpció de despeses per part de la Comissió de Monuments.⁴²⁸

La Societat Arqueològica instà a l'arquitecte Jeroni Martorell perquè dictés una conferència, el 7 de maig de 1919, sobre "La nova Tarragona i els seus antics monuments", en la qual es presentà un avanç del projecte de rehabilitació de la zona.⁴²⁹

Durant les darreres setmanes de 1921, la pedrera del Camp de Mart –encara en funcionament– va tallar el pas de ronda de les muralles.⁴³⁰ A l'acta de la Comissió de 13 de gener, el secretari comentava "*de haver sido interceptado el paso de ronda de las murallas ciclópeas*" pel "*destajista que arranca piedra en terreno propiedad del ayuntamiento*". Sembla ser que l'alcalde es va comprometre a informar al respecte i a reobrir el pas.⁴³¹

Finalment, l'obra del nou Passeig Arqueològic s'inicià l'any 1928 sota la direcció de l'arquitecte municipal, Josep Maria Pujol, i del mateix Jeroni Martorell. Les importants gestions del llavors director general de Belles Arts, Ricardo de Orueta, permeteren que el 22 d'octubre de 1933 s'inaugurés oficialment el passeig de la Falsa Braga.⁴³² Un any abans, hom havia denunciat els veïns de la plaça de Sant

⁴²⁵ Llibre d'actes de la Comissió provincial de Monuments, 1904-1922, sessió del 17 de març de 1908, full 26 (AHT).

⁴²⁶ Llibre d'actes de la Comissió provincial de Monuments, 1904-1922, sessió del 16 de desembre de 1913, full 26v (AHT).

⁴²⁷ Llibre d'actes de la Comissió provincial de Monuments, 1904-1922, sessió del 27 d'abril de 1918, full 43v (AHT).

⁴²⁸ Llibre d'actes de la Comissió provincial de Monuments, 1904-1922, sessió del 25 d'abril de 1919, full 53v (AHT).

⁴²⁹ MARTORELL, J.: *Tarragona i els seus antics monuments*, Barcelona 1920. L'acta del 14 de maig de 1919 diu, però, que és el mateix Martorell qui vol fer la conferència "La conservació dels monuments i engrandiment de Tarragona", sota el patrocini de la Comissió; vegeu el Llibre d'actes de la Comissió provincial de Monuments, 1904-1922, full 79v. (AHT.)

⁴³⁰ ANÒNIM, "Efemèrides tarragonines. 32. El pas de la Falsa Braga", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època III, núm.5 (gener-febrer de 1922), p. 127.

⁴³¹ Llibre d'actes de la Comissió provincial de Monuments, 1904-1922, sessió de 13 de gener de 1922, full 93 (AHT).

⁴³² MARTORELL, J.: "Passeig Arqueològic de la Falsa Braga a Tarragona", *Butlletí del Centre*

Joan perquè havien plantat al fortí Negre i s'informà que la brigada municipal aprofitava les portelles per a guardar-hi eines –i també la brossa.

Però mentre es treballava per arranjar el Passeig Arqueològic, un altre cop les obres de l'Escorxador desfeien un bocí de muralla. L'obertura d'un pas pel mig desmuntat baluard de Sant Antoni va comportar desfer parcialment una portella romana. Serra Vilaró, testimoni de la malifeta, expressà a l'alcalde per escrit (el 14 de maig de 1933) la seva queixa i l'obra fou parada poc després.

Les esllavisades de la muralla dels anys trenta del segle xx

La desgràcia dels esllavissaments parcials de la muralla tot deixant a la vista el farciment va permetre el reconeixement de la seva estructura interna i els estudis de Serra Vilaró que comportaren una millor definició cronològica. Pere Llorc (pseudònim d'Eduard Toda) comentà que l'any 1926 es denuncià que el convent de les Oblates vessava aigües brutes i que a la torre de Sant Magí es construïa una cisterna. Un any després, les filtracions sortien pel llenç del costat i el 1932 el parament es va ensorrar.⁴³³ L'explicació oficial donà la culpa a les pluges, quan tothom sabia que l'aigua procedia del convent.

Uns quants anys abans –concretament, el 1921– la Comissió alertà sobre la situació de la muralla als jardins de l'Arquebisbat i l'arquitecte Ramon Salas va realitzar l'oportú projecte de conservació, que no es va executar per manca de diners fins el 1929.

El 9 d'agost de 1935 va caure un altre tram,⁴³⁴ aquesta vegada entre el fortí Negre i el portal del Roser, i la premsa se'n féu ressò ràpidament.⁴³⁵ L'alarma entre la comunitat ciutadana no es va fer esperar i sembla que la Generalitat de Catalunya donà l'ordre d'esmerçar tres mil pessetes –via Servei de Monuments– per a restaurar els desperfectes.⁴³⁶ Però la reparació no es va portar a terme fins

Excursionista de Catalunya, Club Alpí Català (Barcelona), núm. 462 (novembre de 1933), p. 421-431 + làms. LXXV-LXXX. A l'Arxiu de la Diputació de Tarragona es conserven diverses fotografies d'una visita d'autoritats al recinte de la Falsa Braga l'any 1932, publicades ANÒNIM: "Arxiu fotogràfic", *Quaderns d'Història Tarraconense* (Tarragona), vol. VII (1988), p. 175-182. La inauguració comptà també amb un opuscle commemoratiu, a càrrec de ROVIRA I VIRGILI, A.: *Les Muralles de Tarragona*, Tarragona 1933, i un àlbum fotogràfic, SALVADOR, L. de: *Passeig Arqueològic Tarragona* [àlbum-guia], Tarragona 1935. Vegeu també ANTÓNIO I GUARDIAS, J.: *Tarragona. Guia del turista*, Tarragona 1934.

⁴³³ Vegeu X [Jeroni Martorell? / Eduard Toda?]: "Esllaviment d'un troç de muralla de Tarragona", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), èp. III, núm. 40 (juliol de 1929 - juny de 1932) [1932], p. 124-127; el *Diari de Tarragona* dels dies 20, 21 i 23 de febrer de 1932, i *La Veu de Tarragona* del 13 d'abril de 1932.

⁴³⁴ OLIVA I TODA, C.: "Nova ensulsiada de la muralla romana", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època III, vol. V, núm. 3 (juliol-setembre de 1935), p. 93-97. A l'Arxiu Històric de Tarragona (Comissió provincial de Monuments, caixa 7, sig. 22) es conserven diversos dibuixos fets per Antoni Nogués, amb detalls de l'estructura interna posada al descobert. En el reblliment hi van aparèixer materials altoimperials, inclòs el tors d'una figura de marbre, i àdhuc més tardans (com una pipa de fang), fet que demostra que aquesta part no s'havia conservat intacta. El mateix Nogués diu que aquest tram "ja havia estat refet sens dubte als començos del segle XIII"; vegeu també, del mateix Nogués, l'article "Las murallas romanas de Tarragona", *Diario Español* (Tarragona), del 3 i del 10 de desembre de 1950.

⁴³⁵ *Avui*, 14 d'agost de 1935; *Catalònia*, 10 i 13 d'agost de 1935.

⁴³⁶ *Diari de Tarragona*, 14, 15, 22, 23 i 30 d'agost i 2 d'octubre de 35. Entre els documents de la Comissió provincial de Monuments de Tarragona, a l'Arxiu Històric de Tarragona es conserven els dibuixos relatius a l'esllavissada, fets per A. Nogués Ferré i publicats a SÁNCHEZ REAL, J.: *La muralla de Tarragona*, Tarragona 1986, p. 64.

molt més tard.

Un any després, el 1936, va caure el llenç intern de l'Escorxador tot afectant bona part del parament. La reparació es va fer, sota la direcció de Cèsar Martinell, l'any 1937, en plena guerra civil.⁴³⁷

S'enderrocaren a càrrec de l'Ajuntament els murs que delimitaven els espais particulars en el pas de ronda i es van desfer els jardins del Fortí Negre, entre altres coses les canalitzacions de la casa adossada al fortí que hi ha a la plaça de sant Joan i que vessaven aigua dins la muralla. Aquesta obra va consistir en tornar a aixecar el parament, tot aprofitant de qualsevol manera els carreus esllavissats, construir uns estreps de formigó al remat de la muralla –encara visibles– i obrir uns quants pous de drenatge. Els treballs de consolidació van afectar també el rebliment de toves, que fou extret en diversos llocs.⁴³⁸ El mateix any, el butlletí oficial de la Generalitat publicà una normativa de protecció de la muralla, per l'ocupació abusiva per part del veïnat.⁴³⁹

L'esllavissada de 1932 resta, encara avui, més o menys igual. El motiu és ben senzill: l'aparició del relleu de Minerva. Les obres de condicionament s'han limitat a la col·locació d'un teuladet sobre el rebliment intern –que no ha estat, per cert, gaire útil per a la seva preservació.⁴⁴⁰

La reparació del tram caigut l'any 1935 es va fer esperar. La guerra civil i els durs anys de postguerra retardarien força la reparació, tot i que es van presentar sengles projectes de restauració els anys 1940 i 1942.⁴⁴¹

Poc abans de la guerra, a la sessió de la Comissió de Monuments del 5 de gener de 1936, el comissari de la Generalitat, Vila, exposà les gestions que havia fet per a restablir “el dret pertorbat en l'ocupació del pas de ronda de la muralla” i insistí en la necessitat de fons per a refer l'esvoranc del costat del Fortí Negre, uns fons que no arribaven perquè encara no s'havia rebut el traspàs des de Madrid. Jeroni Martorell comentà que havia presentat el corresponent projecte, amb tres objectius:

recobrament de les seccions del pas de ronda que abusivament hagin ocupat els veïns; reconstrucció de la part enderrocada, utilitzant els mateixos elements constructius recollits de l'esventrament, i sanejar la coronació en tota la seva allargada de sis-cents metres, fent-hi el paviment necessari i aconduint degudament les aigües de pluja.⁴⁴²

Però les queixes i esments de Lluís Maria Mezquida, al llavors *Diario Español*,

⁴³⁷ BATLLE, P.: “Los Museos, Monumentos, Bibliotecas, Archivos, Catedral y demás iglesias de la capital de Tarragona”, *Los Monumentos Arqueológicos y Tesoro Artístico de Tarragona y su Provincia durante los años 1936-39. Memoria de la Real Sociedad Arqueológica Tarraconense*, Poblet 1942, p. 30-31. Molts anys després, es van publicar anònimament unes quantes fotografies de la reparació efectuada: “Arxiu fotogràfic”, *Quaderns d'Història Tarraconense* (Tarragona), vol. VII (1988), p. 175-182.

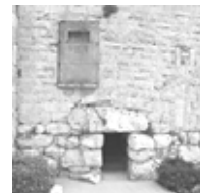
⁴³⁸ Vegeu també la informació publicada el 26 de maig de 1927 al *Diari de Tarragona*.

⁴³⁹ *Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya* (Barcelona), núm. 42, 11 de febrer de 1937.

⁴⁴⁰ Projecte de Ramon Salas i Ricomà servat a l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona.

⁴⁴¹ MONRAVÀ, F.: *Memoria* [reparació del tram en contacte amb el fortí Negre o Santa Bàrbara], Arxiu Central del Ministeri de Cultura, Madrid 1940, inèdita. FERRANT, A.: “Memoria” [intervenció al tram de muralla a l'E del fortí Negre], Arxiu Central del Ministeri de Cultura, Madrid 1942, inèdita.

⁴⁴² Actes de la Comissió provincial de Monuments, 1936-1963, full 10v (AHT).

ens demostren que molts anys després encara no s'havia adobat.⁴⁴³ Malgrat tot, es constaten algunes obres de neteja i de manteniment, a més de la instal·lació de canons a les troneres del Passeig Arqueològic.⁴⁴⁴

Tal com recordà Bonamusa, el 1936 van ser "apropiades pel Patrimoni del Poble la torre de les Muralles de davant del passeig de Saavedra i la pedrera romana del Mèdol".⁴⁴⁵

Quan els agents del Servicio de Defensa del Patrimonio Artístico Nacional franquista van entrar a la Tarragona recentment ocupada, el gener de 1939, van visitar els diferents monuments i elements patrimonials que hi havia a la ciutat. Pel que fa a la part que ens interessa, van informar sobre la torre del Paborde i sobre l'aleshores anomenat Palau d'August:

*TORRE DEL PABORDE (llamada también del arzobispo). / Se encuentra adosada a las murallas romanas. Está en buen estado de conservación a pesar del peligro que representaba para el Monumento haber emplazado allí un puesto de ametralladores antiaéreas. No presenta señales de destrucción, ni impactos de ninguna clase. / [...] / PALACIO DE AUGUSTO. (Castillo de Pilatos) / Enclavado en la Plaza del Rey. Se trata del edificio civil romano de mayores dimensiones que existe en Cataluña. Sirve actualmente de prisión preventiva y debido a su destino inadecuado, está en bastante mal estado de conservación, especialmente en su fachada hay dos grietas muy grandes que amenazan la seguridad del edificio, siendo muy conveniente una pronta reparación. Había sido objeto de estudio por parte de la Generalidad para convertirlo en Museo Arqueológico y debido a su poco perímetro se amplió con un proyecto del arquitecto Francisco Monravá, con un pabellón moderno adosado al edificio.*⁴⁴⁶

El mes d'agost del mateix 1939, el comte Ciano, cunyat de Mussolini, va visitar Tarragona. La seva presència es va aprofitar per a reposar l'estatua d'August, regalada l'any 1934 pel govern del *Duce* i que havia estat retirada durant la guerra a causa dels bombardejos italians sobre Tarragona. Es va guarnir també el Passeig Arqueològic amb nombroses inscripcions i altres elementys arqueològics, procedents del Museu Arqueològic, fet que originà un petit conflicte administratiu.⁴⁴⁷

A la sessió de la Comissió provincial de Monuments del 2 de març de 1945, hom demanà altre cop que es fessin desaparèixer les lletres del portal de Sant Antoni i que es tregués l'heura i altres plantes existents a la Falsa Braga.⁴⁴⁸

⁴⁴³ Vegeu el *Diario Español* (Tarragona), del 13 de febrer i del 13 de març de 1947; del 4 d'octubre de 1949; del 8 de gener de 1950, i del 13 de març i del 20 de juliol de 1951.

⁴⁴⁴ Vegeu el *Diario Español* (Tarragona), del 13 de desembre de 1951; del 2 i del 17 d'agost de 1952, i del 15 de setembre de 1952.

⁴⁴⁵ BONAMUSA, F.: *Política i finances republicanes (1931-1939)*. Lluís Mestres i Capdevila, comissari conseller a Tarragona (1936-37) i director general de Finances de la Generalitat de Catalunya (1937-39), Tarragona 1997, p. 203.

⁴⁴⁶ MASSÓ CARBALLIDO, J.: "Els monuments de la Tarragona romana, segons els agents patrimonials franquistes (gener de 1939)", *Estudis de Constantí*, núm. 26 (2010), p. 151-165.

⁴⁴⁷ MASSÓ CARBALLIDO, J.: "Tarragona, 1939: un intent feixista d'espoliació", *Diari de Tarragona*, núm. 4981, 22 de març de 2001, p. 5 (entre altres coses, i a part de fer traslladar diverses peces de pedra al passeig Arqueològic, les autoritats franquistes van intentar "desglossar" unes quantes monedes romanes del Museu Arqueològic Provincial per a lliurar-les al comte Ciano).

⁴⁴⁸ Actes de la Comissió provincial de Monuments, 1936-1962, foli 25 v (AHT).

A.2.2 FONTS DOCUMENTALS I HISTORIOGRAFIA SOBRE LA MURALLA

La muralla de Tarragona, sens dubte, pel seu caràcter romà, la seva monumentalitat i especialment per la seva estructura arquitectònica, ha suscitat i motivat nombroses plomes ja des de l'edat mitjana. No ha estat, tampoc, un tema vetat als no iniciats a les ciències del passat: els murs tarragonins han estat tractats per poetes, viatgers, passavolants, erudits i cronistes al llarg dels segles. Aquesta ingent documentació historiogràfica, i fins i tot literària, condicionada pel mateix monument i pels coneixements de cada època, ens ofereix una interessantíssima panoràmica.

La tipologia constructiva del basament de la muralla de Tarragona, així com la seva extensió, van obrir els ulls i encurosiren força autors i estudiosos. L'explicació de les causes històriques d'aquest *estrany* fonament fou el caliu en què es van coure diverses hipòtesis i idees sobre el tema.

Fons d'època medieval

Tot i que és difícil d'imaginar una Tarragona totalment despoblada, el cert és que els documents de l'època compresa entre els segles VIII i XII ens presenten una ciutat gairebé fantasmagòrica, plena de ruïnes d'antics edificis i situada en terra de ningú. Com era d'esperar, les escasses fonts que en parlen fan una referència especial al monument més vistent de l'antiga capital provincial romana, és a dir, a les muralles.

La primera font destacable és una crònica elaborada, a la primera meitat del segle X per l'erudit andalusí Ahmad al-Razí (Còrdova, 888-955), crònica que ens ha arribat a través d'una versió feta pels volts de 1300.⁴⁴⁹ Al-Razí ens diu que:

*Tarragona es çibdat muy vieja e poblada de los antiguos. E yaze sobre el mar, e va a par della el rrio Galian, que corre contra el sol levante e entra en el rrio de Ebro entre Tortosa e Tarragona. E Tarragona yaze en el oriental de los moros [...]. E Tarragona fue de los logares mas antiguos que fallan fundamentos muy viejos e muy maravillosos, e a y cosas que se non desfazen por ningun tienpo, maguer todas las destruyo Taris, fiyo de Mazayr, quando entro en Espana, e el mato las gentes e destruyo las obras, mas non pudo todas, tanto las fizieron de firmes. E Tarragona ha muy buen termino e fermoso e muy rregantio e conplido de muchos frutos.*⁴⁵⁰

Ja del començament del segle XII és el testimoni del cronista cristià Olderic Vidal, qui descriu Tarragona com una ciutat totalment abandonada, deshabitada després de la conquesta sarraïna, amb arbres que creixien entre les ruïnes dels antics edificis que hi havia a l'espai clos per les muralles:

*In epicopali quippe basilica quercus et fagi aliaeque procerae arbores iam creuerant, spaciumque interius intra muros urbis a priscis temporibus occupauerant, habitatoribus per immanitatem Sarracenorum perentis seu fugatis qui eandem dudum inclouerant.*⁴⁵¹

⁴⁴⁹ CATALÁN, M.; DE ANDRÉS, M. S. (eds.): *Crónica del moro Rasis. Versión del Ajbar muluk al-Andalus de Ahmad ibn Muhammad ibn Musà al-Razi, 889-955; romanizada para el rey don Dionís de Portugal hacia 1300 por Mahomad, alarife, y Gil Pérez, clérigo de don Perianes Porçel*, Madrid 1974. Vegeu També ÀVILA, M. L.: "Los Razi", *Historia* 16 (Madrid), núm. 265 (maig de 1998), p. 100-109.

⁴⁵⁰ Vid. la transcripció completa de BALAÑÀ, P.: *Visió cosmopolita de Catalunya, vol. I: Relats de viatgers i escriptors (segles I aC - XIX)*, Barcelona 1991, p. 62.

⁴⁵¹ CHIBNALL, M.: *The Ecclesiastical History of Orderic Vitalis*, Oxford 1968, pàg. 402. Cf. BENITO RUANO, E.: "El Principado de Tarragona". *Estudis d'Història oferts a Ramon abadal de Vinyals en el*

Uns quants anys després, en una fase de repoblació cristiana més avançada, el geògraf musulmà al-Idrissí (Ceuta, 1099 - Sicília, ca. 1164), dit *el Nubiense*, explica que

la ciutat de Tarragona està situada sobre el litoral. És una ciutat dels jueus i té una muralla de marbre, construccions reforçades i torres fortificades. És habitada per pocs cristians i realment està molt ben protegida [...]. Tarragona és una ciutat situada a la costa. Té una muralla de marbre negre i blanc com n'hi ha poques. Avui dia aquesta ciutat és habitada; però en temps antics era despoblada perquè es trobava en el límit entre els musulmans i els cristians. És una ciutat bonica; les serps que hi ha són molt verinoses. Té un port bo i les seves aigües són abundants.⁴⁵²

Una mica posterior (c. 1165) és el testimoni del viatger jueu Benjamí de Tudela (ca. 1130 - ca. 1175). En començar el relat del seu viatge, intitulat *Séfer-Masa'ot*, Benjamí ens informa que, després de sortir de la seva ciutat i passar per Saragossa i Tortosa, va arribar a

l'antiga ciutat de Tarragona, amb les seves edificacions de fenicis i grecs. La seva bellesa no es pot comparar amb cap altra edificació de Sefarad. Està situada al costat del mar.⁴⁵³

Un altre autor musulmà, Al-Qazwini, a la seva obra *Atar al-bilad*, digué que

Tarragona és una ciutat gran i antiga d'al-Andalus, situada a la costa de la Mediterrània i a prop de Tortosa. Al-Udri digué que sota de la ciutat de Tarragona hi ha amplis soterranis plens de construccions.

I hi afegí, encara, un relat que té l'aparença d'una llegenda:

M'explicà un vell xec, anomenat Ibn Zaydan, que ell baixà a aquests edificis i s'hi perdé, amb els seus companys, durant tres dies, i que hi trobaren cambres plenes de blat i ordi dels temps dels antics, que havien canviat de color, i que, si no arriben a veure una llum, al tercer dia, no n'haurien sortit mai.⁴⁵⁴

Aquests exemples demostren clarament que les referències històriques i

centenari del seu naixement. Estudis Universitaris Catalans, vol. XXX, vuitè de la tercera època, 1993, pàg. 109.

⁴⁵² BALAÑÀ, P.: *Visió cosmopolita de Catalunya, vol. I: Relats de viatgers i escriptors (segles I aC - XI)*, Barcelona 1991, p. 70 i 72.

⁴⁵³ Cf. ADLER, M. N.: *The Itinerary of Benjamin of Tudela. Critical text, translations and commentary*, Londres 1907, p. 2. J. R. Magdalena, en la seva traducció –que segueix força la d'Adler– del text de Benjamí a l'espanyol (*Libro de Viajes de Benjamín de Tudela*, Barcelona 1989, p. 56), fa que els constructors siguin uns "cíclopes griegos" (!). El text de Benjamí de Tudela és conegut sobretot per les seves versions llatines. La primera la va editar a Amberes, l'any 1575, el gran hel·lenista i humanista extremeny Benito Arias Montano. D'aquesta versió llatina, Henric Cock en va fer poc després aquesta traducció: "*Tarragona, antigua ciudad edificada de los hijos de Enoc y de los Griegos: la lindeza de sus edificios no hay en toda España con que igualar, está la dicha ciudad junto á la mar*"; vegeu MOREL-FATIO, A.; RODRÍGUEZ VILLA, A. (eds.): *Relacion del viaje hecho por Felipe II, en 1585, á Zaragoza, Barcelona y Valencia. Escrita por Henrique Cock, notario apostólico y archivero de la guardia del cuerpo real*, Madrid 1876, p. 113. FLÓREZ, H.; *España Sagrada*, vol. xxiv, Madrid 1769, p. 66, reproduceix una altra versió llatina del text hebreu de Benjamí, feta per Bochart ("*Tarraco ex Anaceorum et Graecorum aedificiis, nec ulla urbs similis structurae, reperitur in omnibus Hispaniae terris*"), la qual tradueix així: "*dice que Tarragona constaba de edificios de Anaceos, y Griegos, sin que huviese otra de semejantes fabricas en toda España*"; tot seguit, Flórez explica que "*los Anaceos eran los mas ilustres de los Phenicios, y como estos navegaron tanto, no es de extrañar que entrasen por las Costas del Ebro, y que asi ellos como los Griegos hiciesen algunas obras à estilo de su patria*".

⁴⁵⁴ Reproduïm la transcripció que ofereixen MENCHON, J.; PASTOR, I.: "Reciclant pedra? La utilització del material petri a la ciutat de Tarragona a l'edat mitjana i època moderna", *Actes del V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Barcelona, 22-25 de maig de 2014*, Barcelona 2015, p. 479.

geogràfiques passaven d'un escriptor a un altre amb molta facilitat. Les frases més interessants eren copiades tranquil·lament i adobades amb acotacions i actualitzacions de collita pròpia. De vegades, però, hom hi afegia notícies i descripcions de procedència encara més diversa, sobretot si tenien més força literària (com el relat del vell i dels seus companys perduts per antics soterranis). Un cas paradigmàtic és el del recopilador nord-africà al-Himiarí, que a mitjan segle XV va dedicar uns llargs paràgrafs retrospectius a la nostra ciutat en el seu *Kitab ar-rawd al-mi'tar*.

Tarragona és una ciutat antiga, que en altres temps va ser una de les capitals dels amalecites [...]. És edificada a la costa del mar Mediterrani. Els seus monuments antics encara es conserven sense que hagin sofert desperfectes. La major part de les seves muralles continua dempeus, sense que s'hagin esfondrat. És la ciutat on es troba més marbre treballat. Les seves muralles són de marbre negre i blanc, i resultaria difícil trobar-ne de semblants [...]. Aquesta ciutat era deshabitada en altres temps, perquè era situada al límit entre els dominis musulmans i els cristians. Les serps hi són abundants. Els seus edificis són impressionants i estan decorats amb pòrtics formosos, d'una arquitectura tan perfecta que conmovia l'esperit; avui dia cap promotor no seria capaç de construir-ne altres de comparables. Un vell digne de confiança, que vivia a Siurana, anomenat Ibn Zaidan, va explicar que va haver d'anar a la regió de Tarragona per intentar-hi algunes empreses. Durant una d'aquestes incursions va aturar-se, junt amb els seus companys, davant les construccions situades sota la ciutat de Tarragona. Quan va voler marxar d'allí, es va perdre i no van descobrir cap sortida. Així vagarejaren durant tres dies, després dels quals, gràcies a la voluntat divina que els va permetre de sobreviure, van retrobar el seu camí. Algunes persones pretenen que, dins aquelles construccions, hi van trobar sitges plenes de blat i d'ordi que dataven d'una època convulsa; els grans s'havien tronat negres i havien perdut el seu color natural. Aquesta ciutat és l'escenari de les emboscades que els musulmans preparaven quan volen sorprendre l'enemic, i a l'inrevés.⁴⁵⁵

Fonts d'època moderna

Com és lògic, a mesura que avancem cronològicament, les notícies sobre la muralla romana de Tarragona són cada cop més abundants i detallades. El Dr. Sánchez Real ens havia promès un treball sistemàtic que ens havia d'ajudar a comprendre millor l'evolució de les muralles de Tarragona, però que lamentablement no va arribar a publicar-lo.⁴⁵⁶ Haurem de recórrer, doncs, als testimonis històrics ja coneguts, tot i que de vegades poc tinguts en compte.

El més important és el del tarragoní Lluís Pons d'Icart (ca.1518 - 1578), reflectit en el seu famós *Llibre de les grandeses de Tarragona*, la versió castellana del qual va ser impresa entre 1572 i 1573 i és la que la majoria dels autors posteriors han fet servir.⁴⁵⁷ El primer capítol de la versió catalana original, que no ha estat publicada fins l'any 1984, és dedicat sobretot a establir els límits de la ciutat antiga i a descriure'n la "muralla vella", de la qual esmenta l'existència de cinc torres:

⁴⁵⁵ BALANÀ, P.: *Visió cosmopolita de Catalunya, vol. I: Relats de viatgers i escriptors (segles I aC - XIX)*, Barcelona 1991, p. 93-94. Cf., del mateix autor, "Toponímia aràbiga-catalana; Lleida, Tortosa i Tarragona segons un manuscrit àrab de la Biblioteca Reial de Rabat", *Treballs de la Secció de Filologia i Història Literària* (Tarragona), vol. II (1981), esp. p. 88-91, i *Els Musulmans a Catalunya (713-1153). Assaig de síntesi orientativa*, Sabadell 1993, esp. p. 56-67.

⁴⁵⁶ SÁNCHEZ REAL, J.: *La muralla de Tarragona*, Tarragona 1986, p. 25: "Durante cuarenta años he reunido toda la documentación que, con relación a la muralla, se conserva en los archivos nacionales, desde la restauración de Tarragona (s. XII) hasta nuestros días. El estudio de los datos encontrados permitirá conocer qué partes de la muralla sufrieron reparaciones y modificaciones en los siglos pasados. Su título podrá ser: La muralla de Tarragona a lo largo de la Historia, y sólo falta darle forma. El material está ya a punto".

⁴⁵⁷ PONS D'ICART, L.: *Libro de las grandezas y cosas memorables de la ciudad de Tarragona*, Lleida 1572-1573, full 64-68 v.

Passave part de dita ciutat, segons lo solament de la muralla arroïnada, partint del monastir que vuy és de Sanct Francesch seguint lo camí de Sanct Fructuós fins a la vora y entuxà del rech major al cantó de un secà que vuy és d'en Brunet. En aquest spay de Sanct Fructuós en avall se mòstran encara en dita muralla vella sinc torras: la primera en lo secà dels pubills del quondam mossèn Francesch Berthomeu; trenta-quatre canas de Monpaller per la muralla avall en la vinya dels dits pubills és la segona torre, al costat de la qual en la muralla à una portella que travessa la muralla per ont eixen de la ciutat a la campanya, que és cosa certíssima; trenta-tres canas de Monpaller més avall, en la vinya de mestre Riber argenter n'i à altre; la quarta torre és també trenta-tres canas de Monpaller més avall, en la vinya d'en Joanico de la Castellana; la quinta torre és sis canas de Monpaller més avall, en lo cantó del secà del dit Brunet, la qual torre, dic lo que era restat après de la gran roïna y destructió de Tarragona, trobí que acabaven uns picapedrés de arroïnats per servir-se de las grans rochas o pedras de aquella com a bárbaros y enemichs de tanta antiquitat, que no desfent-la a mans [?] és cosa de eterna memòria.⁴⁵⁸

Estalviem al lector la transcripció de la major part del text de Pons, tan interessant arqueològicament, i en destaquem només un paràgraf:

La qual muralla vella, per mi canada, té de circuit y vogi mil vuyt-sentas y trenta-tres canas de Monpaller y tenia de amplària o gruxa dita muralla, segons se mostra encara al cantó de l'ort de Framenós, a la torra dels Heretges, tres canas de Monpaller. Era aquesta muralla fortíssima, tota la rocha secca sens batum ni argamassa, de unas pedras tan grans que sinó que sabem que pot més lo ingeni que les forces y que moltes cosas que ab un ímpetut no-s poden superar y vèncer, a poch a poch se supèran y vencen [...], causarian admiratió gran y ab tot la càusan com ab forçes humanas se són pogudas portar y posar las pedras o major part de aquellas de dita muralla vella, perquè n'i à moltes que per mi amidadas tenen més de dos canas de Monpaller de larch y de gruxa dins la paret no-s pot dir quant, salvo que la amplària de ditas pedras, unas tenen dotze, altres catorse palms y altres més y altres manco.⁴⁵⁹

Complement gairebé perfecte de la descripció escrita de Pons són els dibuixos del flamenc Anton Van den Wyngaerde, un pintor de la cort de Felip II que va visitar la ciutat l'any 1563. Wyngaerde, a més de tenir ocasió de conèixer Pons personalment,⁴⁶⁰ ens ha deixat uns documents gràfics extraordinaris de les muralles i d'altres monuments i edificis antics, medievals i moderns –conservats, transformats o desapareguts a hores d'ara– de Tarragona, especialment valuosos per la tècnica realista utilitzada en la seva representació i perspectiva.⁴⁶¹

El tàndem Pons-Wyngaerde és tan important que fan poc significatius testimonis posteriors. Per exemple, Henrique Cock, notari apostòlic i membre d'una comitiva del mateix Felip II, visità Tarragona l'any 1585 "*para veer las antigüedades desa çiudad*". Ens fa una breu dissertació erudita sobre l'origen de Tarragona i ens parla de la majoria dels monuments antics, medievals i coetanis més interessants de la ciutat i dels seus voltants, amb la curiosa excepció de les muralles, les

⁴⁵⁸ DURAN, E.: *Lluís Ponç d'Icard i el Llibre de les Grandeses de Tarragona*, Barcelona 1984, p. 103. El subrallat és nostre. Una cana de Montpeller equival a 1,98 metres actuals.

⁴⁵⁹ DURAN, E.: *Lluís Ponç d'Icard i el Llibre de les Grandeses de Tarragona*, Barcelona 1984, p. 105. Les 1833 canes equivalen a 3.629,34 m. Una dada a tenir en compte.

⁴⁶⁰ Pons esmenta implícitament Wyngaerde en la seva versió catalana del *Llibre de les grandeses*, en el capítol dedicat a l'amfiteatre, i ho fa amb elogi: "poch dies ha, que juntament ab tota la ciutat que vuy és de Tarragona fonc per un pintor del rey deboxat y tret tant per la part de mar, ont entrà en una barcha, com per la part de terra, tant pròpiament com se mostra, de tal manera que, quant me mostrà la traça de la ciutat y del dit teatro, me paregué vèurer la mateixa obra de la ciutat y teatro"; vegeu DURAN, E.: *Lluís Ponç d'Icard i el Llibre de les Grandeses de Tarragona*, Barcelona 1984, p. 214).

⁴⁶¹ KAGAN, R. L. (ed.): *Ciudades del Siglo de Oro: las vistas españolas de Anton Van den Wyngaerde*, Madrid 1986, p. 174-180, i –especialment– DIVERSOS AUTORS: *El renaixement de Tàrraco, 1563. Lluís Pons d'Icard i Anton Van den Wyngaerde* [catàleg de l'exposició del MNAT], Tarragona 2003.

quals només esmenta indirectament i sense adjectius.⁴⁶² Sembla com si el gran nombre de baluards i altres defenses afegides de manera successiva a les muralles d'origen romà les amagessin d'alguna manera, car les descripcions que de la ciutat ens han deixat els viatgers, erudits i dilectants dels segles XVII i XVIII no en fan esment o ho fan de passada, com Barthélemy Joly (1603),⁴⁶³ Manuel Marcillo (1685),⁴⁶⁴ Pere de Marca (1688),⁴⁶⁵ Henry Swinburne (1779),⁴⁶⁶ Antonio Ponz (1785),⁴⁶⁷ Rafael d'Amat (1790, 1794),⁴⁶⁸ etc.

Altres autors s'interessen per la muralla bàsicament per qüestions militars, com el portuguès Francisco Manuel de Melo (1640), cronista de la Guerra dels Segadors.⁴⁶⁹ En aquest últim moment, precisament, corresponen dos interessants plànols de la ciutat, datats entre 1641 i 1643, que mostren la planta general de les muralles i senyalen i anomenen els indrets i edificacions més importants. Ambdós documents han estat publicats i estudiats fa uns quants anys, i als seus editors adreçem els lectors.⁴⁷⁰ Del final de la Guerra següent, la de Successió, és un altre plànol, datat pels volts de 1716 i també publicat els anys vuitanta del segle XX, que representa només –però amb força més detall– la Part Alta de la ciutat.⁴⁷¹ (Vegeu, més amunt, l'apartat sobre la imatge gràfica del segle XVIII.)

De tota manera, la descripció de Pons d'Icart –volem dir la de la versió castellana

⁴⁶² MOREL-FATIO, A.; RODRÍGUEZ VILLA, A. (eds.): *Relacion del viaje hecho por Felipe II, en 1585, á Zaragoza, Barcelona y Valencia. Escrita por Henrique Cock, notario apostólico y archivero de la guardia del cuerpo real*, Madrid 1876, p. 112-117. Cock únicament esmenta la muralla quan ha de parlar d'unes romanalles existents "fuera del çercado" (p 117).

⁴⁶³ JOLY, B.; BARRAU-DIHIGO, L.: *Voyage de Barthélemy Holy en Espagne (1603-1604)*, París 1909, p. 503-504. Cf. MIQUEL, F. A. [Fort i Cogul, E.]: *Viatge a Catalunya d'un conseller del rei de França l'any 1603*, Barcelona 1967, p. 81-83 i, fins i tot, ROVIRA, J.; DASCÀ, A.: "Una visió de la Tarragona del 1603", *Niu d'Art* (Tarragona), núm. 26 (setembre de 1990), p. 3.

⁴⁶⁴ BATLLE I PRATS, L.: "Tarragona vista por el padre Marcillo", *Diario Español* (Tarragona), 18 d'abril de 1974.

⁴⁶⁵ MARCA, P. DE: *Marca Hispanica, sive limes Hispanicus, Hoc est, Geographica & historica descriptio Cataloniae, Ruscionis, & circumjacentium populorum*, llibre II, cap. X, París 1688. Cf. MARCA, P. de: *Marca Hispànica (o País de la frontera hispànica)*, Barcelona 1965 (versió catalana, a cura de Joaquim Icart), p. 163-169.

⁴⁶⁶ SWINBURNE, H.: *Travels through Spain, in the years 1775 and 1776. In wich several monuments of Roman and Moorish Architecture are illustrated by accurate drawings taken to the spot*, Londres 1779, carta IX. Cf. SWINBURNE, H.: *Viaje por Cataluña en 1775*, Barcelona 1946 (versió de P. Fabra).

⁴⁶⁷ PONZ, A.: *Viage de España, en que se da noticia de las cosas mas apreciables, y dignas de saberse, que hay en ella*, tom XIII, Madrid 1785, p. 165-194.

⁴⁶⁸ AMAT, R. d': *Viles i ciutats de Catalunya*, Barcelona 1994 (edició de M. Aritzeta), p. 140-147. Cf. MASSÓ I TORRENTS, J.: "Excursions d'En Rafel d'Amat Cortada i Senjust per Catalunya i Rosselló en l'últim quart del segle XVIII", *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, Barcelona 1919, p. 49-56, i AMAT, R. d': *Calaix de Sastre (volum segon 1792-1794)*, Barcelona 1987 (edició a cura de R. Boixareu), p. 230-247.

⁴⁶⁹ MELO, F. M. de: *Historia de los movimientos, separación y guerra de Cataluña en tiempo de Felipe IV*, Barcelona 1885, p. 202 (llibre quart).

⁴⁷⁰ NEGUERUELA, I.: "Dos importantes planos de Tarragona en el Archivo de Simancas", *Quaderns d'Història Tarraconense* (Tarragona), vol. V (1985), p. 59-75, GABRIEL, R.; HERNÁNDEZ, E.: "Un plano de Tarragona de 1643", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), èp. V, núm. 8-9 (1986-1987), p. 245-254.

⁴⁷¹ NEGUERUELA, I.: "Dos importantes planos de Tarragona en el Archivo de Simancas", *Quaderns d'Història Tarraconense* (Tarragona), vol. V (1985), p. 72-75.

publicada— va seguir sent vàlida durant molt de temps, i la utilitzen a bastament — citant-la més o menys textualment o adaptant-la— diversos autors posteriors, com ara el regidor tarragoní Carles Boni (1708-1773), al seu *Epítome Historial de Tarragona*,⁴⁷² o l'erudit eclesiàstic castellà Henrique Flórez de Setién y Huidobro (1702-1773), a la seva famosa *España Sagrada*. Flórez visità Tarragona l'any 1762.⁴⁷³ Durant un parell de dies, Flórez tingué l'oportunitat de veure els monuments de la ciutat i de relacionar-se amb algunes persones erudites de Tarragona, sobretot amb el canonge Ramon Foguet i Foraster (1719-1794). Fruit d'aquesta breu estada i dels contactes epistolars continuats amb Foguet seran els volums XXIV i XXV de l'*España Sagrada*, publicats uns quants anys després. El volum que ara ens interessa, el XXIV, és dedicat íntegrament a les *Antigüedades Tarraconenses*, amb un capítol que tracta sobre les "*Antigüedades, y excelencias de Tarragona en lo Civil*" i en què transcriu o condensa bona part del text de Pons d'Icart sobre la muralla antiga.⁴⁷⁴ També és destacable, com ja hem dit, el seu detallat plànol de la Part Alta de la ciutat, gravat per Nemesio López a partir d'un dibuix d'Antonio Alcedo.⁴⁷⁵

Dels segles XVII i XVIII coneixem l'existència d'un bon nombre de plànols de caràcter militar, més o menys esquemàtics, però de força interès per a l'estudi exhaustiu de les transformacions que han sofert les muralles de Tarragona. Aquests plànols, alguns dels quals són encara inèdits, es conserven majoritàriament al Servicio Histórico Militar (a Madrid), per bé que també n'hi ha a altres llocs, com —per exemple— a l'Archivo Histórico Nacional (també a Madrid), a l'Archivo General de Simancas i als parisencs Archives du Génie. Tant de bo que algun dia puguem disposar d'un exhaustiu catàleg de mapes i plànols de Tarragona.⁴⁷⁶

Fonts d'època contemporània

Antoni de Martí i Franquès, el gran científic especialitzat en ciències naturals, també va tenir una intervenció important als inicis de l'estudi racional de les

⁴⁷² DASCA, A.; ROVIRA, J.; BARRIACH, F. (eds.): *Epítome Historial de Tarragona. Un Resum d'Història de Tarragona del segle XVIII per Carles Boni*, Tarragona 1993, p. 43-44.

⁴⁷³ Vegeu MÉNDEZ, F., *Noticias sobre la vida, escritos y viajes del Rmo. P. Mtro. Fr. Enrique Flórez*, segona edició, Madrid 1860, p. 196-197, paràgraf 292, i MASSÓ CARBALLIDO, J., "Tarragona i el pare Flórez", *Nou Diari* (Tarragona), núm. 1770, 5 de gener de 1996, p. 5.

⁴⁷⁴ FLÓREZ, H.; *España Sagrada*, vol. xxiv, Madrid 1769, p. 69-71.

⁴⁷⁵ FLÓREZ, H.; *España Sagrada*, vol. xxiv, Madrid 1769, p. 80.

⁴⁷⁶ Alguns plànols han aparegut en diferents catàlegs no dedicats monogràficament a Tarragona, com els publicats per POZO, P. del: *18 castillos en la margen izquierda del Ebro*, Barcelona 1984; BONET CORREA, A.: *Cartografía militar de plazas fuertes y ciudades españolas. Siglos XVII-XIX. Planos del Archivo Militar Francés*, Madrid 1991, p. LXXIX i 242-246; SÁNCHEZ RUBIO, R.; TESTÓN NÚÑEZ, I.; SÁNCHEZ RUBIO, C. M.: *Imágenes de un Imperio Perdido. El Atlas del Marqués de Heliche. Plantas de diferentes Plazas de España, Italia, Flandes y las Indias*, Badajoz 2004 [consultable en línia], i SÁNCHEZ RUBIO, C.; SÁNCHEZ RUBIO, R.; TESTÓN NÚÑEZ, I.: *El Atlas Médico de Lorenzo Possi, 1687. "Plante d'Estremadura, e di Catalogna"*, Badajoz 2014 (vegeu-ne la informació parcial apareguda al *Diari de Tarragona* del 13 de setembre de 2015, p. 14). Vegeu també SERVICIO GEOGRÁFICO DEL EJÉRCITO [Sección de Documentación]: *Cartoteca Histórica. Índice de Atlas Universales y Mapas y Planos históricos de España*, Madrid 1974, p. 122 i 134-135; SERVICIO HISTÓRICO MILITAR: *Catálogo de la Cartoteca*, vol. I, Madrid 1981, p. 65-66; LEÓN TELLO, P.: *Mapas, planos y dibujos de la Sección de Estado del Archivo Histórico Nacional*, 2ª edició, Madrid 1979; ÁLVAREZ TERÁN, M. C.: *Catálogo XXIX. Mapas, planos y dibujos (años 1503-1805)*, Archivo General de Simancas, vol. I, Valladolid 1980, p. 952-953, i CASASSAS, A. M.; MONTANER, M. C.: *Catàleg general de la Cartoteca de Catalunya. Cartografía de Catalunya*, Barcelona 1992.

muralles de Tarragona, al començament del segle XIX.⁴⁷⁷ Martí féu amistat amb un col·lega francès, Jean Baptiste Le Chevalier, quan aquest visità Tarragona l'any 1804 com a membre d'una comissió francesa per mesurar la prolongació meridional de l'arc del meridià.⁴⁷⁸ Un altre amic de Le Chevalier, Louis Charles François Petit-Radel, estava interessat en els anomenats "monuments ciclopis" de la Mediterrània i li sol·licità informació sobre la muralla de Tarragona, petició que el primer va fer arribar a Martí a través del cònsol francès a Barcelona. El cònsol, de nom Viot, escrigué a Martí el 24 d'abril de 1805 i li demanà:

*des dessins en simple figure mais d'une exactitude parfaite et accompagnés d'une échelle aussi rigoureusement exacte des dimensions et des proportions; ces dessins doivent représenter les parties des murailles de Tarragone qui sont connues pour être de la plus haute antiquité; il seroit nécessaire qu'oltre le plan signée le dessinateur voulut bien éclairir par des notes adaptées a des numeros d'indication la maniere dont les matériaux sont disposés et la dimension de ces matériaux qui a paru immense a M. Le Chevalier lorsqu'il les a examinés a Tarragone.*⁴⁷⁹

Martí, molt complidor, manà fer un detallat dibuix de la muralla que tot seguit va trametre a Le Chevalier. El dibuix anava acompanyat d'una carta en francès, datada el 4 de juny, de la qual en reproduïm la part més interessant (seguint també textualment la transcripció del recentment traspassat Quintana Marí):

*Je vous envoie le dessein de l'ouvrage appelé par vous Cyclopique, sans doute tres ancien, que vous m'avez demandé par la voie de Mr. Viot, par qui j'ai l'honneur de vous l'adresser avec cette lèttre. J'ai voulu examiner avec la plus grande attention tous ces fragments de muraille, composée de ces pierres enormes, dont la longueur de quelques unes est de 13 pieds, la larguer de huit pieds, et la hauteur de huit. Leur haute antiquité est evidente par quelques batiments de Romains d'une construction tres differente, qui chargent en partie sur les rangs des grandes pierres; par les 5 petites portes, marquées n° 7, également formées de grosses pierres, toutes de même dimensions qui devoient être deja bouchées avant la construction del Aqueduc des Scipions, puisque j'ai vu que celui-ci passe attaché à une de ces portes. Une portion du même Aqueduc suit une partie de la muraille en remplissent les vides entre les grosses pierres. Ces observations son des preuves que celle des Constructeurs de la tres antique muraille inferieure. Il est superflu de vous dire que la superieure, pour la plus grande partie, jusqu'à une certaine elevation est bastie apres l'expulsion des Maures, comme vous même l'aurez observé.*⁴⁸⁰

El dibuix i la carta els va trametre, com estava previst, a través del cònsol francès a Barcelona, Viot, a qui també adreçà una nota en què li explicava perquè no havia atès abans la sol·licitud de Le Chevalier:

J'aurois pû vous l'envoyer plutôt, mais auparavant, j'ai voulu suivre, et examiner avec la plus grande

⁴⁷⁷ Vegeu QUINTANA, A.: *Antoni de Martí i Franquès. Memòries originals. Estudi biogràfic i documental*, "Memòries de l'Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona", tercera època, vol. XXIV, Barcelona 1935, i QUINTANA, A.: "Biografia desapassionada d'Antoni de Martí i Franquès (recull de notes i estudis complementaris)", *Miscel·lània Antoni de Martí i Franquès*, Tarragona 1985, p. 47-88.

⁴⁷⁸ Le Chevalier (o Lechevalier) estava encarregat, a més, "d'estudiar sobre el terreny les antigues unitats catalanes de pes i de mesura per a comparar-les amb el nou sistema mètric", segons MOREU-REY, E.: *El naixement del metre*, Palma de Mallorca 1956, p. 98 i pàssim. Vegeu també IGLÉSIES, J.: *Un moment estel·lar de la ciència a Catalunya en el segle XVIII (Antoni Martí i Franquès)*, Barcelona 1965, p. 37-39.

⁴⁷⁹ Vid. la transcripció completa de la carta de Viot a QUINTANA, A.: *Antoni de Martí i Franquès. Memòries originals. Estudi biogràfic i documental*, "Memòries de l'Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona", tercera època, vol. XXIV, Barcelona 1935, p. 262-263

⁴⁸⁰ La carta, datada a Tarragona el 4 de juny de 1805, ha estat transcrita per QUINTANA, A.: *Antoni de Martí i Franquès. Memòries originals. Estudi biogràfic i documental*, "Memòries de l'Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona", tercera època, vol. XXIV, Barcelona 1935, p. 266-267. L'observació de Martí sobre l'existència del canal de l'aqüeducte romà que resseguia la muralla i tapava la portella del Roser és molt interessant i serà també un dels arguments utilitzats anys més tard per Hernández Sanahuja.

*attention tout ces fragmens de muraille ancienne; et si l'on eût travaillé avec précipitation il m'auroit échappé quelques observations, qui peuvent faire plaisir à mon Ami.*⁴⁸¹

Gràcies a unes notes que es van localitzar entre la correspondència del mateix Martí, sabem que el seu dibuix –o conjunt de dibuixos– incloïa un plànol general de Tarragona (amb lletres que senyalaven els noms dels portals, de les torres, dels fortins, etc.) i diversos detalls numerats, amb aquestes referències:

- 1 = Llens de Muralla, y Torreó de 5 filas de pedras en brut.
- 2 = Llens de Muralla ab sa Porta antigua de 2 filas de Pedras.
- 3 = Porta antigua del mateix recinto 10 peus alt y 5 1/2 ample.
- 4 = Torreó de 6 filas de pedras que correspon á G [G = Torre de Palacio].
- 5 = Secció vertical de la Muralla, Transversal á la sua direcció.
- 6 = Secció Orizontal de la Muralla que també compren una porta antigua.
- 7 = 5 portas Antiguas del mateix recinto de 10 peus alt y 5 ample.
- 8 = Aqueducto dels Romans qe. als paratges ab que se uneix ab lo recinto antich, va seguint lo material, los mateixos contorns de las pedras en brut.
- 9 = Part del Palacio de Augusto, vulgo lo Castell de Pilat, que carrega sobre la muralla antigua.⁴⁸²

Els dibuixos tramesos per Martí van permetre construir, a França, una maqueta a escala d'un petit sector de la muralla, concretament el de la torre de l'Arquebisbe, és a dir, el del tram que correspon al núm. 4 del llistat anterior. Aquesta peça, de la qual de seguida tornarem a parlar, va formar part de la col·lecció de maquetes que va estar exposada durant molt anys a la Biblioteca Mazarine de París i es conserva actualment a l'Institut d'Art et d'Archéologie de la capital francesa.⁴⁸³

L'any 1806, Alexandre de Laborde (o de La Borde) publicà el primer volum del seu *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*, la primera obra vuitcentista que tracta les muralles d'una manera prou destacada i significativa.⁴⁸⁴ Laborde n'ofereix una descripció prou correcta, que inclou un parell d'excel·lents gravats il·lustratius: l'un amb les torres de Sant Magí i del Cabiscol i l'altre amb una visió centrada en el castell del Rei, potser els més coneguts i divulgats de tots els referents a aquest monument.⁴⁸⁵

L'autor del *Voyage*, relacionat amb els seus compatriotes Le Chevalier i Petit-Radel, va demanar també la col·laboració de Martí i Franquès. Martí va trametre a Laborde diversos documents ("*papiers*"), que aquest va rebre i va agrair molt amablement per mitjà d'una carta signada a Barcelona el 16 de novembre de

⁴⁸¹ Carta, també del 4 de juny, transcrita per QUINTANA, A.: *Antoni de Martí i Franquès. Memòries originals. Estudi biogràfic i documental*, "Memòries de l'Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona", tercera època, vol. XXIV, Barcelona 1935, p. 267.

⁴⁸² Document transcrit per QUINTANA, A.: *Antoni de Martí i Franquès. Memòries originals. Estudi biogràfic i documental*, "Memòries de l'Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona", tercera època, vol. XXIV, Barcelona 1935, p. 267-268. Hi hem modificat, en els núm. 1, 2 i 4 la transcripció didas/dides (?) per filas (és a dir, files o filades), perquè sembla lògica pel context. La "Torre de Palacio" (corresponent a la G), també pel context, és sens dubte la torre de l'Arquebisbe. Les pedres "en brut" són, és clar, els blocs del sòcol megalític. Vegeu també, en la transcripció de Quintana, les notes i els detalls complementaris que no hem reproduït.

⁴⁸³ Vegeu-ne la fotografia que publicà QUINTANA, A.: "Biografia desapassionada d'Antoni de Martí i Franquès (recull de notes i estudis complementaris)", *Miscel·lània Antoni de Martí i Franquès*, Tarragona 1985, p. 77, amb referències en la p. 78.

⁴⁸⁴ Vegeu-ne la versió catalana, editada per l'Abadia de Montserrat: *Viatge pintoresc i històric. El Principat*, vol. I, Barcelona 1974.

⁴⁸⁵ Vegeu HAUSCHILD, T.: "Monumentos romanos de Tarragona a la luz de los grabados antiguos", *Solemne Investidura de Doctor Honoris Causa a Theodor Hauschild. Discurs de Recepció* [...], Tarragona 1984, p. 6-26, pàssim.

1805.⁴⁸⁶

Laborde, al seu comentari a la làmina XLIX del *Voyage*, i a l'hora "de determinar quin és el poble que pogué aixecar aquests blocs immensos", n'exposa les possibilitats:

¿És aquesta una de les construccions que Estrabé atribueix als ciclops i que assenyalen, en alguns llocs d'Europa, els primers temps de l'arquitectura grega? ¿És una fundació fenícia o només una obra cartaginesa?

Aleshores creu convenient de reproduir una nota que havia demanat prèviament a Petit-Radel. Aquest cita, en fer les seves asseveracions, l'opinió coincident del comissari francès de relacions exteriors a Tunis, Devoise, "que ha vist Tarragona i que tenia davant un dibuix de les muralles d'aquesta ciutat que devem al Sr. Antoni de Martí, per mitjà de M. Le Chevalier i de M. Viot, comissari de relacions exteriors a Barcelona". Tant Petit-Radel com Devoise estan convençuts que la construcció de la part inferior (o part primera) de les muralles cal atribuir-la als cartaginesos. Laborde, finalment, hi afegeix una observació que havia fet personalment:

Les pedres encarreuades que formen la segona part d'aquestes muralles estan marcades, en alguns indrets, amb lletres que servien per a reconèixer les pedres i col·locar-les seguint l'ordre assignat per l'arquitecte. Aquestes lletres són gregues en quasi totes les colònies de l'Àsia menor, i aquí s'assemblen als caràcters desconeguts que hom troba en les inscripcions i en les medalles dels primers temps d'Espanya; nova prova de l'autenticitat del llenguatge primitiu dels seus habitants, i de l'ús que generalment en feien.⁴⁸⁷

Petit-Radel continuà els seus estudis sobre els monuments ciclopis fins al final de la seva vida († 1836). L'any 1810, per exemple, llegí a l'Institut Reial de França una "*Memoire sur les constructions antiques des murs de Tarragone et de Barcelone*". Aquest treball acadèmic, que restà inèdit, fou la base d'un llibre publicat pòstumament: *Recherches sur les monuments cyclopéens et description de la collection des modèles en relief composant la Galerie Pélasgique de la Bibliothèque Mazarine* (1841). En aquest llibre, com assenyalava el seu títol, Petit-Radel descrivia i comentava la maqueta del "*mur et tour de Tarraco*" que hem citat més amunt, un "*modèle*" que havia estat "*exécuté d'après les dessins de M. de Marty [sic]; dessiné aussi par M. de Laborde, etc.*". Petit-Radel conclou, després de citar diferents fragments de Pomponi Mela, Estrabó, Tit Livi, Diodor de Sicília i altres autors clàssics, "*que le lieu occupé maintenant par Tarragone l'avait été primitivement par une colonie tyrrhénienne*", tot tenint en compte que

*une partie des murs de cette ville est bâtie sur les restes des antiques constructions pélasgiques de la colonie primitive; mais l'enceinte des premiers fondateurs était plus vaste que la ville actuelle, ainsi qu'on le voit par d'autres restes répandus aus environs.*⁴⁸⁸

⁴⁸⁶ Vid. les dues cartes, trameses per Laborde a Martí, que va publicar QUINTANA, A.: *Antoni de Martí i Franquès. Memòries originals. Estudi biogràfic i documental*, "Memòries de l'Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona", tercera època, vol. xxiv, Barcelona 1935, p. 264; val a dir que, d'acord amb el que podem veure en el facsímil de la carta publicat més endavant pel mateix QUINTANA, A.: "Biografia desapassionada d'Antoni de Martí i Franquès (recull de notes i estudis complementaris)", *Miscel·lània Antoni de Martí i Franquès*, Tarragona 1985, p. 8), creiem que el mes de la data era novembre ("9embre") i no el desembre.

⁴⁸⁷ LABORDE, A.: *Viatge pintoresc i històric. El Principat*, Barcelona 1974, vol. I, p. 135-137.

⁴⁸⁸ PETIT-RADEL, L. C. F.: *Recherches sur les monuments cyclopéens et description de la collection des modèles en relief composant la galerie pélasgique de la Bibliothèque Mazarine*, París 1841, p. 306-308.

Una de les persones amb qui contactà Petit-Radel després de 1810 fou el rossellonès François Jaubert de Passà (o Paçà, † 1856). Jaubert de Passà va visitar Tarragona durant la primavera de 1819, en el curs d'un llarg viatge que realitzà per tal d'estudiar l'estat de l'agricultura hispànica.⁴⁸⁹ Tot i aquesta missió agrònoma, el diletant Jaubert de Passà s'apassionà pels monuments antics més interessants, especialment per les muralles de Tarragona i de Sagunt, sobre les quals va fer impressionants observacions i comparances que va comunicar a Petit-Radel, amb qui va mantenir una interessant correspondència. En podem destacar una atenta descripció dels diferents paraments de les muralles de Tarragona, que inclouen fins i tot un dibuix amb les mesures mitjanes d'un dels carreus encoixinats que “*forment la construction romaine*”.⁴⁹⁰

De l'estat en què quedaren les muralles tarragonines, després de les destruccions de la guerra del Francès i les refaccions realitzades posteriors, en tenim un bon testimoni en l'article sobre la ciutat (redactat per l'arquitecte tarragoní Llorenç Miquel i Verderol, † 1834), que aparegué al tom novè del *Diccionario Geográfico Universal*, publicat l'any 1833. N'extractem uns quants fragments:

La multitud de brechas y ruinas causadas en las fortificaciones y edificios por los estragos del sitio de esta plaza el año 1811, y espresamente por los enemigos al abandonarla en 1813, se hallan en gran parte reparadas; y como antes de aquella sangrienta defensa, y con motivo de la guerra civil de 1823, se hicieron en estas murallas ciertas construcciones que las mejoraron, se puede asegurar que su estado presente es en general el mismo ó mejor que el que tenían antes de la guerra de la independencia, pues desde aquella se observa mejor policía y mayor cuidado en fortificaciones muy desatendidas en el largo silencio de la paz, y en estos tres últimos años se han reedificado desde sus cimientos los baluartes de Rosario Negro y San Magin, y se han tapado las brechas de la cortina de frente el castillo de Pilatos, en cuyas obras y algunos otros reparos se han invertido unos 400.000 reales : en la actualidad se está reedificando el baluarte de San Antonio. / El antiguo muro que con tanta magestad, solidez y buen trazado coronaba la parte más dominante de la montaña de piedra, donde tiene y tuvo probablemente su asiento la primitiva Tarragona, mereció bien pocas atenciones, como todos los de su clase, desde que las agradables ilusiones de su configuración abaluartada, y el perfil terraplenado revolucionaron el arte de fortificar para mejorarlo, ó por mejor decir para debilitarlo, esclavizando el ingenio con la exclusiva de aquel descubrimiento. En efecto desde el baluarte de San Antonio, que otros llaman de San José, cercano á la puerta de aquel nombre, hasta el torreón de Sto. Domingo, dicho por otros de San Magin, ya se empiezan á ver las casas apoyadas al muro antiguo, el cual va levantándose hácia el N., ofreciendo excelentes puntos de vista de la campiña, mar y fortificaciones de la parte del E. [...] / Por el lado del torreón de San Magin se sale á su falsa braga en figura de baluarte, en cuyo flanco derecho se halla tapiada la salida llamada de Santa ecla, ó del Socorro, y por bajo de un arco del flanco izquierdo se va á la falsa braga del frente del N., entre el baluarte de San Magin y el de San Diego. [...] / En el intermedio de los espresados baluartes de San Magin y San Diego hay un torreón llamado del Capiscol, entre el cual y el inmediato llamado del Arzobispo, se halla el palacio arzobispal, que recibe muchas luces, por claros hechos en la muralla, con cuyo adarve comunica, lo mismo que el del Capiscol, habiéndose cerrado en 1827 una comunicación que el palacio tenía con el foso y la campiña. / Comunica con el baluarte de San Diego la luneta de San Pedro, la cual, y la inmediata del Rey están bien situadas, y merecen su reedificación [...]. El baluarte de San Diego tiene una bóveda á prueba, antes y después de la cual está cortada la comunicacion de la falsa braga con un muro aspillerado y rastrillo. Saliendo por el de la izquierda se pasa por delante del torreón ó baluarte de Santa Bárbara (Negro), y se camina por la falsa braga hasta un muro con un rastrillo, que la interrumpe, desde donde se vé en nivel bastante

⁴⁸⁹ JAUBERT DE PASSA, F.: *Voyage en Espagne, dans les années 1816, 1817, 1818, 1819, ou Recherches sur les arrosages, sur les lois et coutumes qui les régissent, sur les lois domaniales et municipales, considérés comme un puissant moyen de perfectionner l'agriculture française*, París 1823, p. 68-80.

⁴⁹⁰ Vid. les cartes transcrits i comentades per SAQUER, J.: “Les Ruines de Sagonte et François Jaubert de Passa (1819)”, *Études Roussillonnaises offertes à Pierre Ponsich*, Perpinyà 1987, p. 393-408. Agraïm al nostre col·lega i amic Eduard Riu la informació bibliogràfica que ens va facilitar sobre Jaubert de Passà.

*inferior la puerta del Rosario y el baluarte de este nombre, levantado ya de sus ruinas.*⁴⁹¹

La descripció que va fer Ceán-Bermúdez en parlar de Tarragona, al seu *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España*, és més aviat sumària i prescindeix dels elements que no considerava antics:

*Todavía conserva trozos de su primitiva muralla, ó los muros viejos, como ahora llaman. Tenía 40.842 varas de circunferencia y 6 ½ de ancho, ú espesor. Algunos de estos trozos son de 5 varas de largo y de 4 de alto: parecen peñas duras, pues no se les conoce la cal de la argamasa.*⁴⁹²

L'any 1839 apareix el primer volum, dedicat a Catalunya, del llibre *Recuerdos y bellezas de España*, de Pau Piferrer (text) i Francesc J. Parcerisa (làmines). Piferrer, amb total seguretat, atribueix als fenicis la construcció de la part inferior de la muralla ("*alineando y amontonando con cierto arte grosero y gigantesco inmensos pedruscos sin cal ni otra argamasa, dieron la primera idea de la arquitectura civil y militar á aquellos salvajes españoles*") i fins i tot situa la data del suposat assentament fenici pels volts del "933 antes de Cristo". Una mica més endavant, considera romana la part superior:

*no despreció la orgullosa república los informes y bajos muros que erigió la antigüedad fenicia, y considerándolos base firmísima y durable sentó sobre ellos las bien trabadas fortificaciones latinas.*⁴⁹³

Tot i que es tracta d'una obra de gust romàntic, molt més descriptiva que històrica, va tenir una repercussió considerable en la bibliografia posterior. Potser hi van tenir alguna cosa a veure la qualitat literària del text i la mort prematura de Piferrer (1818-1848), només nou anys després d'aparèixer el primer volum dels *Recuerdos*.⁴⁹⁴ En tot cas, sembla que va tenir prou influència entre els regidors municipals tarragonins coetanis, que van decidir canviar el nom de la baixada del Roser pel de "*calle de los Fenicios*".⁴⁹⁵

Seguint una moda celtista que tingué molt de predicament en determinats ambients erudits vuitcentistes, l'arxiver i annalista reusenc Andreu de Bofarull i Brocà (1810-1882) introduí la hipòtesi que els fundadors de la ciutat –i, per tant, els constructors de la muralla primitiva– havien estat els celtes. Aquesta suposició, que ja havia exposat en un treball presentat el 1845 a la Societat Arqueològica Tarraconense,⁴⁹⁶ la mantingué i reforçà en l'obra que publicà cinc

⁴⁹¹ [MIQUEL I VERDEROL, L.:] "Tarragona", *Diccionario Geográfico Universal*, tom IX, Barcelona 1833, p. 494-495. Vegeu també MEZQUIDA, L. M.: "Lorenzo Miquel y Verderol, escritor y arquitecto tarraconense del siglo pasado", *Diario Español* (Tarragona), núm. 2925, 5 de febrer de 1948, p. 2.

⁴⁹² CEÁN-BERMÚDEZ, J. A.: *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España, en especial las pertenecientes á las Bellas Artes*, Madrid 1832, p. 6.

⁴⁹³ PIFERRER, P.; PARCERISA, F. J.: *Recuerdos y bellezas de España. Obra destinada para dar y conocer sus monumentos, antigüedades, paisajes etc*, tom I, Barcelona 1839, pàg. 199-202. L'any 1884 se'n va fer una nova edició, ampliada en el text i renovada en les il·lustracions: PIFERRER, P.; PI MARGALL, F.: *España. Sus monumentos y artes - Su naturaleza é historia. Cataluña*, tom II, Barcelona 1884, p. 461-468.

⁴⁹⁴ Vegeu CARNICER, R.: *Vida y obra de Pablo Piferrer*, Madrid 1963, pàssim.

⁴⁹⁵ Vid. SALVAT I BOVÉ, J.: "Bajada del Rosario", *Diario Español* (Tarragona), 6 de març de 1951, i PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)* [text en català], volum I, Tarragona 1956, p. 123. Val a dir que la nova retolació "erudita" va durar molt poc i que hom va recuperar de seguida el nom tradicional.

⁴⁹⁶ BOFARULL, A. de: *Tarragona celta*, manuscrit inèdit datat el 2 d'abril de 1845 i conservat a l'arxiu de la RSAT. L'aleshores Societat Arqueològica Tarraconense el nomenà soci de mèrit; vegeu MASSÓ, J.: "Andreu de Bofarull i Brocà i l'arqueologia del Camp de Tarragona", *Reus. Setmanari de la Ciutat*, núm. 1.597, 27 de novembre de 1982, p. 8.

anys després ensems amb el notari, col·leccionista i estudiós tarragoní Joan Francesc Albiñana de Borràs (1802-1868), la tan coneguda *Tarragona Monumental*. Al prospecte del llibre, ambdós autors ja avancen la seva opinió:

*Remontándonos hasta los primeros pueblos que penetraron en España, hablamos de los muros celtas, levantados en el espacio que ocupa Tarragona, muros casi indestructibles que han resistido á una dilatada série de siglos que se pierden en la obscuridad de los tiempos.*⁴⁹⁷

El primer capítol del llibre, efectivament, és dedicat a la “*Tarragona celta*”. Després d’una substancial introducció, en què citen l’existència “*en Noruega, Suecia, Bélgica, Irlanda, Francia y hasta en la Isla de Mallorca*” de “*monumentos de construccion grandiosa, toscos y groseros conocidos por Druidicos*”, fan un interessant recorregut pel recinte emmurallat tot descrivint “*los restos de los primitivos muros [que] aparecen bajo la construccion romana*”, uns murs fabricats “*con grandes peñas análogas á las construcciones druídicas que hemos descrito, y que con fundada razón podemos atribuir á una de las hordas Celtas*”. També parlen de la continuació d’aquests “*hacinamientos druídicos*” cap a la part baixa de la ciutat, aleshores ja desapareguts, però que encara havia vist Pons d’Icart. Aprofiten l’avinentesa, a més, per a desmentir (sense citar-lo) el recentment traspassat Piferrer: “*Atribuir á los Fenicios ese antiquísimo muro, es ignorar absolutamente su historia*”. El seu argument principal és que els fenicis, “*establecidos en Tarragona [...], hubieran construido á imitacion de su pais, reproduciendo sus fortalezas y edificios*” i no haurien bastit uns murs tan poc sofisticats.⁴⁹⁸ Més endavant, Albiñana i Bofarull descriuen succintament la “*bella y magnífica muralla*” que havien construït “*las legiones de los hermanos Publio y Cneo Cornelio Scipion*”, tot assenyalant els sectors o fragments que van ser reparats o restaurats posteriorment i les portes (segures o possibles) de la ciutat romana.⁴⁹⁹

Pascual Madoz, al seu conegut *Diccionario geográfico-estadístico e histórico*, fa una compendiosa descripció de les muralles de Tarragona i la seva història, i fins i tot recull la llavors recentíssima opinió expressada per Albiñana i Bofarull.⁵⁰⁰

Com és natural, també es farà ressò de la hipòtesi celtista Antoni de Bofarull, el germà del coautor de la *Tarragona Monumental*, en la seva voluminosa *Historia crítica de Catalunya* (1876). Antoni de Bofarull considera “*los mas antiguos muros de Tarragona*” obra dels “*célticos primitivos*”, els quals distingeix dels celtes posteriors, més civilitzats i coneixedors del ferro. És interessant l’explicació amb què acompanya la seva opinió:

ya sabemos que es difícil buscar la prueba, porque otros pueblos primitivos y salvajes tendrían la misma manera de construir ó parecida, pero si nuestra conjetura no vale, no valdrá más el aserto que se pretenda dar como histórico y definitivo en otro sentido, ya que las pruebas en que se apoye no serán nunca más que conjeturas. Nos induce á expresarnos en estos términos la diversidad de teorías que hemos observado acerca del monumento mas antiguo de Cataluña, y aún más, la

⁴⁹⁷ En un exemplar d’aquest prospecte, de quatre planes, editat el mateix 1849, s’anuncia al final que “la primera entrega [del llibre] tendrá lugar el día 2 del prócsimo mes de Junio”.

⁴⁹⁸ 11-19. Citen, entre altres referències i autors, la popular *Historia de España* de Romey i una memòria llegida per Josep Antoni Llobet i Vall-Ilosera, el març de 1847, a l’Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, és a dir, la monografia *De los pueblos que han invadido, conquistado o dominado la Cataluña*.

⁴⁹⁹ ALBIÑANA, J. F.; BOFARULL, A. de: *Tarragona Monumental ó sea, Descripcion histórica y artística de todas sus antigüedades y monumentos*, Tarragona 1849, p. 52-54.

⁵⁰⁰ MADOZ, P.: *Diccionario geográfico-estadístico e histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, tom XII, Barcelona 1849, p. 377-378.

*variacion de una misma teoría en el espacio de pocos años, pues tal sostenía, diez años ha, ser la obra exclusivamente de los Pelasgos, que la llama ahora más que céltica, druídica, como si la casta sacerdotal de los Celtas fuese la encargada de construir los monumentos civiles de su pueblo, así como lo es de los religiosos á los que da muy propiamente el nombre.*⁵⁰¹

L'historiador i arqueòleg autodidacte Bonaventura Hernández Sanahuja va ocupar-se repetidament, en la seva copiosa producció bibliogràfica, dels orígens i de la suposada autoria de la part inferior de les muralles de la seva ciutat nadiua. El seu interès indubtable i continuat per l'antiguitat de Tarragona el portà a llegir un gran nombre de publicacions històriques i arqueològiques, per bé que la seva preparació no fou suficient com per fer-ne l'ús adequat. Les seves interpretacions o hipòtesis són massa vegades confoses i inversemblants, tot i que cal reconèixer que les seves descripcions i troballes són sovint imprescindibles a l'hora de comprendre o recuperar la memòria de força restes ara malmeses o perdudes.⁵⁰²

El 9 de març de 1850 es va produir a la pedrera del port la "troballa" d'un suposat sarcòfag egipci que va provocar, ben aviat, una investigació oficial i una gran polèmica entre els estudiosos i professionals de l'arqueologia, tant a Tarragona com a la resta de l'Estat i, fins i tot, a determinats fòrums científics europeus. No és aquest el lloc per explicar les circumstàncies que van concórrer en aquest curiós afer, però el cas és que els fragments del suposat sepulcre van resultar ser una falsificació més aviat barroera, fins i tot amb tocs de befa pseudoeròtica. En uns quants d'aquests falsos fragments de sarcòfag es veien uns dibuixos que representaven –d'una manera primitiva o, millor dit, infantil– la construcció de la part megalítica de les muralles de Tarragona. En bona part, doncs, la falsificació es va fer amb la intenció de provar que havien estat els egipcis els constructors d'aquella magna obra.⁵⁰³ D'entrada, però, els falsificadors van aconseguir entabanar Hernández i el van convèncer de la suposada importància de la "troballa", i aquest va dedicar molts esforços, influències i diners a demostrar públicament la bondat del dit sepulcre, fins al punt de publicar una monografia sobre el tema.⁵⁰⁴ Quan Hernández es va desenganyar, molt probablement gràcies a Emil Hübner, va rebutjar públicament la monumental enganyifa, va desfer-se dels fragments que havia dipositat al Museu Arqueològic (només s'han conservat els que havia lliurat prèviament a la Real Academia de la Historia) i va recuperar i cremar un nombre considerable d'exemplars de la seva monografia. D'entre les poques coses que Hernández va salvar del desagradable episodi hi havia la tasca de documentació que havia dut a terme per tal d'intentar provar la falsa hipòtesi egípcia, sobretot pel que fa a la descripció i observació de l'estructura de les muralles i a la recopilació de fonts antigues i referències bibliogràfiques.

⁵⁰¹ BOFARULL, A. de: *Historia crítica (civil y eclesiástica) de Cataluña*, tom I, Barcelona 1876, p. 143-144.

⁵⁰² Vegeu DIVERSOS AUTORS: *Un home per a la Història. Homenatge a Bonaventura Hernández Sanahuja* [catàleg de l'exposició del MNAT], Tarragona 1992, i SOBERANAS, A. J.; MASSÓ, M. J.: *Bibliografía impresa de Bonaventura Hernández Sanahuja*, Tarragona 1992, pàssim.

⁵⁰³ Sobre els pressumptes "culpables" de les falsificacions, vegeu MASSÓ CARBALLIDO, J.: "L'aparició del «sepulcre egipci» de Tarragona", *El Punt* (Tarragona), núm. 992, 8 de juny de 1999, p. 38.

⁵⁰⁴ HERNÁNDEZ, B.: *Resúmen histórico-crítico de la ciudad de Tarragona desde su fundacion hasta la época romana, con una explicacion de los fragmentos del sepulcro egipcio descubierto en 9 de marzo de 1850*, Tarragona 1855. Val a dir que entre 1850 i 1855 es van produir encara noves aparicions a Tarragona d'objectes egipcis o pseudoegipcis, i que uns quants arqueòlegs i egiptòlegs més o menys reconeguts les van considerar autèntiques.

Uns quants anys després, en una obra que realitzà conjuntament amb el seu amic Josep Maria de Torres, Hernández tractà d'una manera especial el tema de l'origen de les muralles. A l'*Indicador Arqueològic* s'incideix d'especial manera en el tema de les muralles. A la introducció del tractat, després de fer una mena d'estat de la qüestió sobre els orígens de Tarragona, es decanta per una filiació dels "Hiksos o Pelasgos", que, "odiados á causa de su género de vida por los pacíficos naturales, se vieron obligados á levantar estos inmensos y toscos muros, dentro de los cuales ocultaban el fruto de sus frecuentes rapiñas". Es desestima una autoria fenícia, ja que es considera la muralla massa barroera per a la seva civilització, ni tampoc celta, perquè "si los celtas visitaron Cataluña en algunas de sus irrupciones fué para destruir, no para crear".⁵⁰⁵

En una memòria una mica posterior, sobre els *Muros ciclòpeos de Tarragona*, desenvolupà les mateixes idees. Per mirar d'atribuir l'autoria de l'aparell ciclopi, es basa en la seva poca elaboració, perquè

*muy ruda é imperfecta debia ser la civilizacion de la primera colonia que puso su planta en la colonia de Tarragona á juzgar por los vestigios descubiertos en la parte más profunda de las citadas excavaciones, y lo confirman los muros ciclòpeos levantados por el mismo pueblo, los cuales demuestran los primeros esfuerzos del hombre al salir del estado de la Naturaleza, sin otras reglas que las innatas del plomo y del cordel, y sin más máquinas que la fuerza material,*⁵⁰⁶

una idea que va seguir encara en altres publicacions.⁵⁰⁷ Les complexes hipòtesis d'Hernández buscaven explicar d'una manera continuada tota la història de les muralles, que esdevenien així la mostra més memorable i arcaica de les excel·lències arqueològiques de la seva estimada ciutat. Les primitives muralles, doncs, havien estat erigides i reformades successivament per tot un seguit de pobles prehistòrics antiquíssims, inclosos els pelàsgics, que –al seu torn– van donar pas a nous pobladors protohistòrics i d'època clàssica.⁵⁰⁸

Val a dir, tanmateix, que gràcies a Hernández, a la Comissió provincial de Monuments i a la Societat Arqueològica Tarraconense les muralles es van poder salvar d'un enderrocament que semblava imminent (1869-1871), un salvament quasi *in extremis* que va facilitar extraordinàriament la seva declaració monumental (1884) i el manteniment i la recuperació de diferents panys i

⁵⁰⁵ H[ERNÁNDEZ SANAHUJA], B.; T[ORRES], J. M. de: *El Indicador Arqueològic de Tarragona. Manual descriptivo de las antigüedades que se conservan en dicha ciudad y sus cercanías, con designacion de los puntos donde se encuentran y ruta que debe seguirse para recorrerlos con facilidad*, Tarragona 1867 (n'hi ha una edició facsímil, editada a Tarragona el 1982).

⁵⁰⁶ HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.: "Muros ciclòpeos de Tarragona", *Memorias de la Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. II (1868), p. 413-436 + una làm.

⁵⁰⁷ Vegeu HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.: "Muros ciclòpeos de Tarragona", *La Ilustración Española y Americana* (Barcelona), núms. XIV, XVI i XVII, 15 de maig i 5 i 25 de juny de 1871, p. 237, 242-243, 246, 277-279 i 311-312, i "Muros ciclòpeos de Tarragona", *Diario de Tarragona*, any XXII, núm. 86, 9 d'abril de 1875 [text reproduït al *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), èp. III, núm. 15 (1924), p. 123-124], etc.

⁵⁰⁸ En un dels seus múltiples treballs sobre les muralles, concretament al dedicat a la "Puerta ciclòpea de la Portella" (posada al descobert al final de 1868, en enderrocarse el baluard de Cadenas, i restaurada el 1871), publicat al diari *El Tarraconense* (Tarragona), núms. 286, 297, 298, 299, 306, 307, 331, 332 i 333 (15, 26 i 27 d'octubre; 4, 5 i 30 de novembre; i 1 i 2 de desembre) de 1871 i núms. 4, 5, 6, 51 i 52 (4, 5 i 6 de gener, i 20 i 21 de febrer) de 1872 [text reproduït al *Boletín Arqueològic* (Tarragona), època III, núms. 18 a 22 (1924), p. 188-190, 217-220, 227-232, 259-263 i 273-277], Hernández suggeria identificar tres dels caps esculptits al sòcol de la torre de Sant Magí amb "la trinidad trimurtri, compuesta de Brama, Visnú y Siva".

portelles.⁵⁰⁹

Morera va editar i completar en alguns aspectes la *Historia de Tarragona* d'Hernández.⁵¹⁰ En alguns respectà el text original, però en altres, especialment en els que diferia, feia constar les seves impressions. En el cas de la muralla, a peu de pàgina no es responsabilitza de l'opinió del seu amic ja traspassat sobre l'iberisme de les marques de picapedrer o la datació adriània del parament entre la torre de Sant Magí i el baluard de Sant Antoni. En aquesta obra pòstuma, Hernández segueix amb uns criteris similars als de l'*Indicador* i descriu de forma romàntica i magníficent, al gust de l'època, com els ciclops erigiren la muralla:

*mientras unos, los más robustos, acarreaban las inmensos bloques que encontraron esparcidos por todos aquellos contornos, cargándolos sobre rastras ó narrias formadas con troncos de árboles; otros tiraban de ellas con cuerdas, y con ayuda de planos inclinados conducían los inmensos e informes pedruscos sin labrado alguno á la cumbre de la colina.*⁵¹¹

L'any 1886, Leandre Serrallach, a part d'una visió pròpia de la muralla, publicà una interessantíssima descripció de la seva estructura interna, escrita pel mateix Hernández i en la qual s'esmenten per primera vegada els murs de subjecció transversals.⁵¹² Morera, dos anys després de començar a publicar la *Historia* d'Hernández, en parlà a la *Tarragona Antigua y Moderna*, en la qual –tot seguint pautes encara hernandianes– pren la muralla com un “*interesante monumento de la raza troglodita*”. Hi aporta algunes dades interessants, com l'existència d'una ronda de tàpia que considerà àrab, coronada de merlets aspitllats al tram entre les torres de l'Arquebisbe i el Seminari. De tota manera, deixà oberta una via:

*Cuestiones serían estas para llenar largas páginas y hacer alarde de cierta erudición poco adecuada á la presente obra, de género generalmente descriptivo, dejando que el excursionista las resuelva en la forma que estime más lógico, dados sus conocimientos, aficiones y estudios protohistóricos.*⁵¹³

L'any 1887 aparegué la primera *Història de Catalunya*, moderna, en català. El seu autor fou el reusenc Antoni Aulèstia, qui situà *grosso modo* als “temps protohistòrics [...] tal volta la part de las murallas ciclopeas de Tarragona”.⁵¹⁴

⁵⁰⁹ DIVERSOS AUTORS: *Murallas de Tarragona* (catàleg de l'exposició del MNAT), Tarragona 1998, p. 10-11 i 60-61.

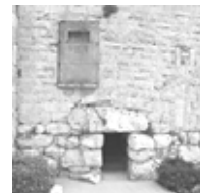
⁵¹⁰ HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.: *Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la restauración cristiana, por D. ~, Inspector de Antigüedades que fué de la provincia y Director del Museo Arqueológico de Tarragona. Editada, anotada y continuada por D. Emilio Morera Llauradó*, Tarragona 1892-1893.

⁵¹¹ HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.: *Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la restauración cristiana, por D. ~, Inspector de Antigüedades que fué de la provincia y Director del Museo Arqueológico de Tarragona. Editada, anotada y continuada por D. Emilio Morera Llauradó*, Tarragona 1892-1893.

⁵¹² SERRALLACH, L.: *Monumentos romanos de Tarragona. Apuntes Histórico-Críticos de dichos monumentos por D. Leandro Serrallach y Mas leídos en la excursión hecha á aquella ciudad por la Asociación el 24 de mayo de 1885*, Barcelona 1886, p. 15 i 28. Vegeu especialment l'apèndix d'Hernández, p. 46-47.

⁵¹³ HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.: *Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la restauración cristiana, por D. ~, Inspector de Antigüedades que fué de la provincia y Director del Museo Arqueológico de Tarragona. Editada, anotada y continuada por D. Emilio Morera Llauradó*, Tarragona 1892-1893.

⁵¹⁴ AULÈSTIA, A.: *Historia de Catalunya*, vol. I, Barcelona 1887, p. 35.

Feia poc que el mateix Aulèstia s'havia fet càrrec de les notes i addicions a la segona edició de l'obra ja ressenyada de Piferrer (1884). A la part que ens interessa, precisament, Aulèstia hi va afegir una nota molt prudent:

*Es muy de alabar la parsimonia de Piferrer al tratar de los orígenes de Tarragona, sobre los cuales, á pesar de los nuevos trabajos históricos, nada definitivo puede decirse. Con todo no es posible atribuir á la invasión fenicia la fundación de una ciudad cuyos muros ciclópeos, cuyos trabajos trogloditas y cuyas monedas ibéricas con la inscripción Cose, revelan una antigüedad tan remota que aún no ha podido precisarse.*⁵¹⁵

Emil Hübner, que ja havia parlat de les muralles tarragonines en el seu llibre sobre *La arqueología en España*, encara en vida del seu amic Hernández,⁵¹⁶ estudià poc després (1893) els signes de picapedrer localitzats en nombrosos carreus de diferents sectors de la muralla i els considerà ibèrics però ja de l'època dels Escipions, situant-los cronològicament entre el sòcol megalític, d'una antiguitat indeterminada, i els carreus d'època (suposadament) imperial, situats immediatament al damunt.⁵¹⁷

El barceloní Guillén-García va ser autor d'un especulatiu treball que plantejava ni més ni menys que una hipotètica colonització hittita a Catalunya. No cal dir que un dels vestigis més destacats seria el de la part inferior del recinte emmurallat de Tarragona.⁵¹⁸

Al començament del segle xx, l'hispanista francès Pierre Paris dedicà una especial atenció a la qüestió de les muralles tarragonines al seu *Essai sur l'art et l'industrie de l'Espagne primitive* (són força interessants les fotografies que hi publica). Paris considerà, és clar, que els blocs inferiors “*sont indubitablement très antérieures à la domination romaine*” i en destaca les portelles, que “*donnent une telle impression de forte et mystérieuse antiquité*”; pel que fa a la part superior, es limita a seguir i reproduir l'opinió que havia donat Hübner el 1893.⁵¹⁹

Una nova hipòtesi s'abraonà l'any 1905 sobre les muralles tarragonines. El per altra banda prestigiós arqueòleg espanyol José Ramón Mélida es va atrevir, sense més fonaments que una insuficient comparació visual, a suposar que tenien un origen micènic. Tot i que d'entrada sembla prou inversemblant, aquesta hipòtesi va ser mantinguda pel seu autor en obres posteriors molt més rellevants i va tenir fins i tot qualche seguidor.⁵²⁰

Luis del Arco, autor de sengles i interessants guies sobre la ciutat, considera –tot seguint bàsicament el que ja havien dit els autors de la *Tarragona Monumental* i

⁵¹⁵ PIFERRER, P.; PI MARGALL, F.: *España. Sus monumentos y artes - Su naturaleza é historia. Cataluña* (amb notes i addicions d'A. Aulèstia Pijoan), tom II, Barcelona 1884, p. 466, nota a.

⁵¹⁶ HÜBNER, E.: *La arqueología en España*, Barcelona 1888.

⁵¹⁷ HÜBNER, E.: *Monumenta Linguae Ibericae*, Berlín 1893, p. 146, paràgraf XI.

⁵¹⁸ GUILLÉN-GARCÍA, G. J.: *Les héthéens ont-ils colonisé la Catalogne? Acropole cyclopéenne de Tarragone*, Friburg 1899 (extret de les actes del IV Congrés científic internacional des catholiques, que s'havia portat a terme a la mateixa ciutat suïssa a l'agost de 1897), pàssim.

⁵¹⁹ PARIS, P.: *Essai sur l'art et l'industrie de l'Espagne primitive*, tom I, París 1903, p. 13-16 i fig. 10-16. Uns quants anys més tard, PARIS, P.: “Promenade archéologique: Tarragone”, *Bulletin Hispanique* (París), tom XII, 1910, p. 109-134, rebatrà enèrgicament les hipòtesis d'un origen etrusc, hittita o egipci.

⁵²⁰ MÉLIDA, J. R.: “Arquitectura miceniana en España. La Acrópolis de Tarragona”, *Revista de Arquitectura y Construcción*, Barcelona 1905, p. 6-10 i 38-47; vegeu també la seva *Arqueología española*, Barcelona 1929, p. 81-82.

de la *Historia crítica de Catalunya*— que els celtibers “*debieron levantar el primer basamento de los muros de Cose*”. Del Arco, però, fa una síntesi de les hipòtesis més recents i hi afegeix que

*es de creer que levantó una segunda serie de bloques otro pueblo de raza helénica, tal vez miceniano, que se mezcló con el indígena. [...] Finalmente, los romanos levantaron sobre los bloques celtibéricos y helénicos, una serie de bloques labrados, completando la muralla como actualmente se presenta, excepción hecha del hormigón superior, que es obra de la Edad Media y aun de tiempos posteriores.*⁵²¹

Gibert segueix, a la seva manera, la hipòtesi micènica de Mérida i relaciona l'aparell ciclopi amb els grans monuments d'Orient: Tirint i l'Argòlida. Intenta mostrar paral·lelismes amb Troia i les construccions assíries, i es desmarca de les correlacions amb obres egípcies i sardes.⁵²²

Alegret hi suposa una fase ciclòpia, una d'ibèrica —els carreus amb marques ibèriques— i una de romana, amb refets dels Escipions, d'August i d'Adrià.⁵²³

Anys després d'editar el primer (i únic) volum de la *Historia de Tarragona* d'Hernández, Emili Morera va redactar el volum de Tarragona de la *Geografía General de Catalunya* que dirigia Carreras i Candi. Morera hi modificà substancialment les seves anteriors propostes cronològiques i defensà la romanitat de la muralla, tant del basament com dels carreus, una idea que també va sostenir en un treball publicat pòstumament.⁵²⁴ Els seus arguments es basen en el fet que el sòcol és, realment, un fonament que regularitza el pendent del terreny amb una tècnica prou acurada, especialment en l'encaix i tasconat dels megàlits. No està d'acord amb els paral·lels megalítics i orientals ni tampoc creu que els enginyers romans adoptessin una estructura anterior sense modificar-ne res. Finalment, esmenta dos paral·lels d'aparell ciclopi en construccions d'època romana: les muralles de Girona i de Sagunt.

A Eugène Albertini devem la primera aproximació seriosa a l'estudi dels caps esculpits a la base megalítica de la torre de Sant Magí: “*J'ai donné le premier rang à ces têtes sculptées sur la muraille, parce que ce sont les seules sculptures de Tarragone qu'on puisse rapporter à l'époque préromaine*”. Albertini repassa succintament les opinions expressades anteriorment sobre aquests caps i acaba dient que

*Il est beaucoup moins aventureux d'attribuer aux Ibères la construction de la muraille primitive. C'est a cette muraille primitive qu'appartient l'étage inférieur de la torre de San Magín, vraisemblable que ces têtes grossièrement sculptées sur les blocs sont contemporaines de la construction. Les mêmes indigènes ont été architectes et sculpteurs. Ces têtes pouvaient avoir une signification prophylactique.*⁵²⁵

⁵²¹ ARCO, L. del: *Guía artística y monumental de Tarragona y su provincia*. Tarragona 1906, p. 117, i *Nueva guía artística y monumental de Tarragona y su provincia*, Tarragona 1912, p. 86.

⁵²² GIBERT, A. M.: *Tarragona prehistòrica i protohistòrica*, Barcelona 1909.

⁵²³ ALEGRET, A.: *Historia del sitio, defensa, asalto y evacuación de Tarragona en la Guerra de la Independencia*, Barcelona 1911.

⁵²⁴ MORERA I LLAURADÓ, E.: *Provincia de Tarragona* (text en català), volum quart de la *Geografía General de Catalunya* (dirigida per F. Carreras Candi), Barcelona 1910, i MORERA Y LLAURADÓ, E.: “Nuestras murallas antiguas y modernas”, *Boletín Arqueológico* (Tarragona), èp. II, núm. 22 (gener-març de 1919), p. 25-43.

⁵²⁵ ALBERTINI, E.: “Sculptures antiques du conventus Tarraconensis”, *Anuari. Institut d'Estudis Catalans*, any IV (1911-1912), Barcelona 1913, p. 362-364.

Bosch Gimpera parteix d'unes premisses similars: la inconsistència dels arguments i paral·lels fins llavors donats, el seu coneixement de l'arquitectura ibèrica i emporitana i les fonts clàssiques, en especial del periple d'Aviè. Recull les opinions de Hübner i de Puig i Cadafalch i rebutja sense contemplacions la hipòtesi, també recent, de la "influència micènica". Bosch, en conseqüència, proposa

una explicació que redueix el problema a termes molt senzills: són tan sols les muralles de la Tarragona ibèrica, de la Cose anterior als romans, però no anterior a l'entrada dels ibers a la costa catalana, o sia vers el segle V a. de J.-C. [...] Hi ha dos indicis que ens semblen concloents: en primer lloc, que la muralla romana del temps dels Escipions s'hi sobreposa immediatament; i en segon, i encara més concloent que l'anterior, que, si comparem les muralles ciclòpies de Tarragona i llurs torres amb les gregues d'Empúries, evidentment haurem de reconèixer llur parentiu.⁵²⁶

En termes molt similars –però més extensament– s'expressarà Bosch poc després, el 26 de novembre de 1922, en la famosa conferència que donà a Tarragona sobre els "Problemes d'història antiga i d'arqueologia tarragonines". El text fou editat el 1925 i és una de les fites de la historiografia sobre el tema.⁵²⁷

Una altra conferència d'interès va ser editada aquells anys: la que havia dictat el 7 de juny de 1919, sobre "La nova Tarragona i els seus antics monuments", l'arquitecte Jeroni Martorell, de l'Institut d'Estudis Catalans. El text fou publicat l'any següent, amb bells gravats que il·lustraven –entre d'altres– un projecte que no es faria realitat fins al 1933: el del Passeig Arqueològic. Martorell, que segueix evidentment de prop els seus companys de l'IEC, Puig i Cadafalch i Bosch Gimpera, ho veia així aleshores:

La Muralla feta pels ibers, i la muralla romana, Coetània de la d'Ampúries [sic], obra del segle V a. de J.C. en la part baixa, d'atribució llegendària; construïda en temps dels Escipions la part alta. Muralla vista per tothom en el passeig de Sant Antoni, malmesa, mutilada per balcons i finestres. Muralla inaccessible, tancada amb clau per un barri, que pocs coneixen; és aquell pany de paret sencer, ple de puresa antiga, que s'estén per més d'un quilòmetre a la Falsa Braga. Allí Tarragona ha de construir el passeig arqueològic més famós del món.⁵²⁸

El 1921 apareix una nova opinió, també expressada originalment en forma de conferència: la del jesuïta Pere Planas, que rebutja de ple "*las teorías absurdas de aquellos que pretenden edificada nuestra Tarraco prehistórica por pelasgos, etruscos o tirrenos u otros pueblos exóticos*", però considera que la part baixa de les muralles té un origen megalític neolític, això sí, amb una continuació romana de l'obra.⁵²⁹

Aquell mateix any es publicà la primera versió d'un opuscle de l'alemany Adolf Schulten sobre la Tarragona antiga, que anys després tindria dues noves edicions, convenientment retocades i ampliades. Aquí segueix, sense recança

⁵²⁶ BOSCH GIMPERA, P.: *Prehistòria catalana (Edats de la Pedra i dels Metalls. Colonització grega. Etnografia)*, Barcelona 1919, p. 251-256.

⁵²⁷ BOSCH GIMPERA, P.: *Problemes d'història antiga i d'arqueologia tarragonina* [sic], Tarragona 1925, extret –amb diverses il·lustracions afegides– del *Butlletí Arqueològic*, èp. III, núms. 24 a 29 (març-abril de 1925 a gener-febrer de 1926), p. 29-33, 50-55, 84-88, 98-101, 125-130 i 139-144.

⁵²⁸ MARTORELL, J.: *Tarragona i els seus antics monuments* (extret de l'*Anuari* de l'Associació d'Arquitectes de Catalunya), Barcelona 1920, p. 3.

⁵²⁹ PLANAS, P.: "Importancia histórico-arqueológica de Tarragona desde los tiempos prehistóricos hasta el imperio de César-Augusto", *Butlletí Arqueològic*, èp. III, núm. 3-5 (1921), p. 59-64, 85-94 i 113-119.

aparent, l'opinió que feia poc havia expressat Bosch Gimpera:

Encara avui es veu un poderós monument arquitectònic del segon poble que ha construït en la roca dominant el mar: els ibers. Ells són els arquitectes de la muralla més antiga, aquella obra de gegants que va fer conèixer el nom de Tarraco per tot el món i que pertany a les més importants construccions de l'Univers.⁵³⁰

El tarragoní Antoni Rovira i Virgili publicà, al *Diari Tarragona*, el desembre de 1921 i el gener i el juliol de 1922 (és a dir, abans de la conferència de Bosch), quatre articles sobre les muralles de la ciutat. El mateix 1922, el text és reproduït al *Butlletí Arqueològic* i apareix també –amb poques variacions– al primer volum de la seva interessantíssima *Història Nacional de Catalunya*. Rovira hi fa un repàs de quasi totes les hipòtesis que s'havien publicat fins aleshores, però el seu afany crític fa que no n'aprovi cap, ni tan sols les més assenyades de Morera i de Bosch Gimpera. Tot i això, admet que l'“única hipòtesi que no es pot donar per completament enderrocada –tot i haver perdut molt de terreny– és la hipòtesi ibèrica”. Considera, personalment, que la cronologia de les hipòtesis ibèrica (segles V-IV aE) i romana (III-II aE) és massa baixa. Fins i tot diu:

Si volguéssim emetre una hipòtesi pròpia, pensariem en els ligurs, nom que s'aplica, amb més o menys propietat, als habitants immediatament anteriors als ibers i als celtes. [...] La hipòtesi lígur permet de fer recular la data de les muralles fins a la plena edat del bronze (del segle XX al X abans de Jesucrist). Aquesta hipòtesi encara té un altre temptador aventatge: i és el de permetre d'establir una relació cronològica entre els murs ciclòpics tarragonins i els monuments primitius de les illes Balears, els famosos talaiots i navetes, dels quals se sap avui amb certesa que pertanyen a la plena edat del bronze, prolongant-se aqueixa cultura fins a la invasió romana.

Nogensmenys, acaba la seva exposició des d'unes posicions molt més prudentes:

Però nosaltres, tot rebutjant les hipòtesis formulades fins ací, no volem substituir-les per cap hipòtesi. Això depèn, en primer lloc, de la nostra creença que els qui ni són especialistes en una branca de la ciència han d'abstenir-se de teoritzar per llur compte, tot reservant-se el dret de comentari i crítica en l'estudi dels problemes. D'altra banda, ens sembla evident que el problema de les muralles de Tarragona només té una solució científica: la de les excavacions.⁵³¹

El 1930 apareix el llibre *El poblament prehistòric de Catalunya*, signat per un dels deixebles més destacats de Bosch Gimpera, Josep de Calassanç Serra i Ràfols. Com és natural, Serra i Ràfols se suma a l'opinió del seu mestre:

La discussió sobre les muralles anomenades ciclòpies ha arribat a conclusions prou fermes per a poder afirmar llur data pre-romana i ibèrica.⁵³²

L'any 1932 Schulten va fer realitzar una exploració al peu de la muralla [!], al sector corresponent a l'actual Passeig Arqueològic, probablement com a complement de l'estudi exhaustiu de l'estructura arquitectònica de la façana, però només pel que fa al seu exterior, que havia realitzat el seu compatriota Adolf Fick l'any 1930. El treball de Fick, traspasat poc després, fou editat i presentat precisament per Schulten l'any 1933.⁵³³ Fick havia realitzat uns alçats del sòcol megalític i suposà nou fases constructives. La part ciclòpia més antiga seria el

⁵³⁰ SCHULTEN, A.: *Tàrraco*, Tarragona 1921, p. 8 (amb traducció al català de Lluís Pericot).

⁵³¹ ROVIRA I VIRGILI, A.: “Les muralles de Tarragona”, *Tarragona*, 20 de desembre de 1921 i 12 i 19 de gener i 20 de juliol de 1922, reproduït al *Butlletí Arqueològic*, èp. III, núm. 7 (1922), p. 170-175. Cf. amb la també seva *Història Nacional de Catalunya*, vol. I, Barcelona 1922, p. 557-567.

⁵³² SERRA-RÀFOLS, J. de C.: *El poblament prehistòric de Catalunya*, Barcelona 1930, p. 144-146.

⁵³³ FICK, A.: “Die Stadtmauer von Tarragona”, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* (Berlín), núm. 48 (1933), cols. 482-513.

llenç entre les torres de l'Arquebisbe i del Seminari, el de l'Escorxador i el del passeig de Sant Antoni. Seria restaurada pels ibers, concretament les torres del Seminari i l'Arquebisbe, així com el seu enllaç. Els trams amb carreus amb signes de picapedrer ibèrics correspondrien als Escipions. Suposa restauracions en temps d'August a les tres torres, reconstruccions postromanes, medievals i recents prop de les torres del Seminari i l'Arquebisbe. No creu romanes les portelles, perquè no tenen un sistema de tancament.

Seguint *grosso modo* la idea de l'iberisme del sòcol de la muralla, tenim els estudiosos, historiadors o publicistes Nogués, Navascués, Capdevila, Antònio i Subias i el catàleg de monuments del Centre d'Estudis Històrics.⁵³⁴

El 22 d'octubre de 1933 s'inaugurà oficialment el Passeig Arqueològic. L'ocasió fou aprofitada per a editar un petit i bell opuscle sobre les muralles, signat per Rovira i Virgili. Com a il·lustració de la coberta, s'utilitzà un gravat –realitzat, com altres de l'interior, per Lluís Mallafrè– amb una vista de la torre de Sant Magí amb el relleu de Minerva (descobert arran d'un esllavissament l'any anterior) ja a la vista. El text de Rovira és breu i es limita a una descripció molt sintètica de la història del monument, sense comprometre's:

Formen com el sòcol de les muralles tarragonines els grossos blocs rústecs anomenats "ciclopis", que són, segons es creu, la part baixa d'una fortificació pre-romana que els romans aprofitaren per a alçar al damunt llurs fileres de carreus tallats en les pedreres pròximes. [...] Reparades pels romans mateixos en els primers segles de l'era cristiana, les muralles sofriren el cop furient de les invasions bàrbares. Els visigots [sic] i després els alarbs hi deixaren també alguns senyals de reconstrucció.⁵³⁵

Poc després de l'obertura pública del Passeig, aparegué la segona edició del llibret *Tàrraco*, d'Adolf Schulten. Si a la primera versió (1921), Schulten seguia bàsicament l'opinió del seu col·lega Bosch Gimpera, ara ja comença a introduir la hipòtesi que defensarà aferrissadament fins al final de la seva vida: "És possible que la muralla ciclòpia de Tarragona, tan famosa com enigmàtica, sigui etrusca".⁵³⁶

Les esllavissades dels anys 1932 a van deixar a la vista la seva estructura interna. Joan Serra Vilaró i Jeroni Martorell van ser testimonis dels fets i van prendre bona nota del que van veure, i són els primers que van publicar un estudi científic de la secció de la muralla. Martorell, però, malgrat les seves observacions, dubta en la cronologia i continua amb l'opinió d'un basament ibèric i un cos superior romà.⁵³⁷

Serra va publicar, entre 1946 i 1949, dos articles en els quals demostrava la romanitat de la muralla. Descriu l'estructura interna i observa que el rebliment del

⁵³⁴ NOGUÉS, R.: "Las murallas de la antigua Cose", *Tarragona y su provincia. Álbum*, Tarragona-Reus, s. a. (circa 1925). NAVASCUÉS, J. M.: *Tarragona* (guia del IV Congreso Internacional de Arqueología), Barcelona 1929, p. 12-19. NAVASCUÉS, J. M.: *Guía de Tarragona*, Madrid 1932. CAPDEVILA, S.: *Tarragona. Guía Histórico-Arqueológica*, Tarragona 1929. DIVERSOS AUTORS: *Monumentos Españoles. Catálogo de los declarados Nacionales, Arquitectónicos e Histórico-Artísticos*, vol. II, Madrid 1932. SUBÍAS, J.: *Construcciones romanas*, Barcelona 1942. ANTÓNIO i GUARDIAS, J.: *Tarragona. Guía del turista*, Tarragona 1934.

⁵³⁵ ROVIRA I VIRGILI, A.: *Les Muralles de Tarragona*, Tarragona 1933.

⁵³⁶ SCHULTEN, A.: *Tàrraco*, Tarragona 1934, p. 8 (també amb traducció al català de Lluís Pericot).

⁵³⁷ MARTORELL, J.: "Passeig Arqueològic de la Falsa Braga a Tarragona", *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya - Club Alpí Català* (Barcelona), núm. 462 (novembre de 1933), p. 421-431 + làms. LXXV-LXXX.

cos de megàlits continua fins a la segona o tercera filada de carreus, la qual cosa indicaria la seva contemporaneïtat. L'horitzó ceràmic aparegut al rebliment responia als materials típics dels poblats ibèrics del segle III aE ben coneguts per Serra. Suposa també la participació de mà d'obra ibèrica sota les ordres dels enginyers romans, tot explicant així els signes de picapedrer dels paraments. Observa també que la torre de Sant Magí, amb el relleu de Minerva, és una construcció anterior (que no ibèrica) amb unes característiques estructurals diferents com seria el parament de sis metres d'alçada, a la qual se li adossaria un parament posterior. D'aquesta manera verifica la romanitat de la construcció:

*il monumento architettonico militare più celebrato della Spagna e più universalmente noto, non soltanto nella parte superiore, già da tutti riconosciuta come romana, ma altresì nella sua parte inferiore, ossia in quella chiamata ciclopica, è opera dei grandi costruttori dell'Impero Romano.*⁵³⁸

De tornada a Tarragona, l'any 1939, comprovà que els materials procedents de les seves prospeccions, preparats per publicar, s'havien perdut i que només li quedava l'evidència vista pels seus ulls.⁵³⁹ Ara bé, les obres de construcció del Museu Arqueològic, l'any 1949,⁵⁴⁰ just sobre la muralla, li permeteren verificar el que ja havia vist i redactà el transcendent article que aparegué a la revista *Archivo Español de Arqueología* i que representa la fita inicial de la moderna revisió arqueològica i científica de la cronologia de les muralles romanes de Tàrraco.⁵⁴¹

Des d'aleshores, la recerca ha continuat... i continuarà –afortunadament per al nostre patrimoni.

⁵³⁸ SERRA VILARÓ, J.: *Scavi e ritrovamenti in Spagna*, "Quaderni dell'Impero. Orme di Roma nel mondo", vol. VII, Roma 1946. Aquest article correspon al text d'una conferència que Serra va llegir el 21 de desembre de 1938 a l'Istituto di Studi Romani, de Roma, amb el títol "I recentissimi scavi d'interesse romano in Spagna", ja cap al final del seu exili a Itàlia provocat per la guerra civil.

⁵³⁹ En una postal adreçada al seu amic Salvador Vilaseca, datada el 10 de maig de 1939, li diu: "*Me he reintegrado a mi desvalijado domicilio con el fin de recobrar mis libros que, en su mayoría, podré recuperar*" (arxiu documental de S. Vilaseca, Institut Municipal de Museus de Reus). Els materials que es van salvar, procedents de les seves excavacions anteriors a 1936, i que estaven exposats o guardats en el Seminari, van ser ingressats en el Museu Arqueològic de Tarragona durant la guerra civil.

⁵⁴⁰ Vegeu MASSÓ CARBALLIDO, J.: "Joan Serra i Vilaró i l'exploració de la muralla romana l'any 1949. Uns quants documents inèdits", *Quaderns d'Història Tarraconense* (Tarragona), XIII (1994), p. 95-104 (hi és transcrit el petit diari de les excavacions que es van fer en el solar del nou museu, entre el 7 i 10 de març de 1949).

⁵⁴¹ SERRA VILARÓ, J.: "La muralla de Tarragona", *Archivo Español de Arqueología* (Madrid), tom XXII, núm. 76 (1949), p. 221-236 + 6 làms.

A.2.3. CRONOLOGIA DE LA MURALLA DE TARRAGONA

- 218 aC Arribada d'Escipió a Tarrakon.
- circa 200 aC primera fase constructiva de la muralla.
- 150-125 aC segona fase constructiva d'ampliació.
- Època augustea: es suposa porta oberta a muralla a la capçalera oriental del circ, en relació amb la Via Augusta.
- S I-II dC construcció del circ i obertura de la Porta Triumphalis tallant la muralla.
- Època d'Adrià: reparacions diverses i construcció de torres a la part baixa. Documentació epigràfica del càrrec de Praefectus Murorum.
- Baix Imperi: amortització de la sala interior de la Torre de Minerva.
- S XII-XIII: reaprofitament de la muralla a la Part Alta, construcció d'una torre a l'angle del baluard de Sant Antoni, recreixement de la torre de l'Arquebisbe. Reaprofitament del tancament meridional del Fòrum com a clos murat i construcció de la Torre d'Arandes i del Baró de les IV Torres defensant el Portal de l'Olivera (1276). Aprofitament de les torres del Fòrum com castells: Robert d'Aguiló i Bisbe de Vic. Aprofitament de l'interior de la muralla com hàbitat (capçalera oriental del circ).
- S XIV: construcció de la "Muralleta" davant la façana meridional del circ. bastiment de torres i portes. Possible coronament de la muralla amb un tram de mur de tapia rematat amb merlets. El creixement de la ciutat medieval va crear un barri extramurs, aprofitant les restes del circ romà: el corral. Durant el regnat de Pere IV el cerimoniós el nou barri s'emmuralla, aixecant-se el Mur Nou o Muralleta, que segueix la línia de façana del circ romà.
- S XV Llibre de Passada del Mur, pagament ciutadà pel manteniment de la muralla. Reforç de la Torre Grossa. Guerra de Joan II i destrucció del parament de la zona de la torre de les Monges, i posterior reconstrucció.
- 1489 el Municipi va aprofitar la muralla «vulgarment dita de Sant Fructuós» de la part baixa de l'antiga Tarraco per construir el moll.
- S XVI i XVIII construcció de baluards i cortines a la part alta, paral·lelament destrucció de la muralla romana a la part baixa. Aprofitament en aquesta construcció de les pedres de la muralla de la part baixa.
- S XVI testimoni de Pons d'Icart de la destrucció de la muralla de la part baixa.
- 1563. Primeres imatges de la ciutat i de les seves muralles amb les vistes dibuixades per A. van den Wyngaerde.
- 1600 aprofitament de les pedres de la muralla per fer el pont del Francolí.
- 1640-1652. Afectacions de la muralla durant la Guerra de Successió.
- 1700 esclat de la Torre Grossa.
- S XVII reparació del llenç de l'escorxador.
- 1811 muralla afectada pel setge de la guerra del Francès.
- 1813 muralla, fortificacions i altres edificis afectats per les voladures dels francesos en marxar de la ciutat.

- 1821 y 1822 muralla de la part baixa destruïda per bastir amb la seva pedra el llenç entre el baluard de Sant Pablo al d'Orleans (plaça de braus).
- 1854 demolicions de les fortificacions de la part baixa.
- 1868 la Junta Revolucionaria de Tarragona endega actuacions per enderrocar la muralla a la Part Alta. Les gestions de la Societat Arqueològica i la Comissió de Monuments recorrent a les Acadèmies de Madrid, van salvar el monument durant dos anys.
- 1868 El director general d'Instrucció Pública va dictaminar que la Comissió de Monuments realitzés les gestions oportunes per evitar la demolició de la muralla. El dia 1 de juny es votà una llei general en la que es salvaven de venda i enderroc els edificis històrics.
- 1870: el govern central va anunciar la desmilitarització de la ciutat, i l'administració provincial va donar ordre de pública subhasta de les muralles. Les gestions de la Comissió de Monuments i la Reial Societat Arqueològica van ser dirigides a evitar tal desastre.
- 1883 el municipi va fer obrir una porta -al llenç entre les torres de Sant Magí i el Baluard de Sant Antoni- per comunicar l'escorxador amb l'exterior de la ciutat.
- 1884. El 24 de març es produeix la declaració de les muralles com a Monument.
- 1885 Les obres de construcció del Seminari provocaren una esllavissada de la muralla adjacent reparada per l'arquitecte Salas Ricomà. La reparació es va realitzar quatre anys més tard «en condicions dolentes, perquè es tingué la desastrosa idea de repicar els carreus romans deixant-los com si fos obra nova» segons diu Llord, el qual glossa altres problemes i veritables situacions pintoresques a la muralla.
- 1876 es van tancar les portelles del Roser i Portella ja que eren un cau de brossa. Una nit van robar la reixa de la primera.
- 1881 es va permetre ampliar la capella de Sant Magí, buidant l'interior de la muralla, amb seguiment de la Comissió de Monuments.
- 1884 es declara la muralla de Tarragona Monument Nacional.
- 1895 el capellà J. Vidales va obrir una porta al sòcol de la muralla del Passeig de Sant Antoni.
- 1927 es denuncià que les portelles eren aprofitades com magatzems d'eines -i brossa- de la brigada municipal.
- 1898 l'Ajuntament va sol·licitar permís per obrir un pas per comunicar el carrer de la Portella i el Passeig de Sant Antoni, qese li va denegar. Però l'any 1926, aprofitant l'estiu, van desmuntar el llenç.
- 1906 ja es comenta per Jeroni Martorell la idea de crear el Passeig Arqueològic aprofitant la Falsa Braga.
- Fins l'any 1919 funcionà una pedrera sota el Fortí Negre que s'empassà la roca fins gairebé la base de la fortificació.
- 1921- la Comissió alertà sobre la situació de la muralla als jardins de l'Arquebisbat, i l'arquitecte Ramon Salas va realitzar l'oportú projecte, que no es va executar per manca de diners fins 1929.
- 1926 es denuncià que el convent de les Oblates vessava aigües brutes, i a la torre de Sant Magí es construïa una cisterna.

- 1928 s'endeguen les obres del Passeig Arqueològic sota la direcció de l'arquitecte Municipal, Josep Maria Jujol, i l'arquitecte Jeroni Martorell. S'inaugura el 22 d'octubre de 1933.
- 1931 cau el llenç adjacent a la torre de Minerva.
- 1933 l'obertura d'un pas sobre el mig desmuntat baluard de Sant Antoni va comportar desmuntar parcialment una portella romana.
- 1935 va caure un tram de muralla entre el Fortí Negre i el Portal del Roser.
- 1936 cau el llenç intern de l'escorxador, afectant bona part del parament. La reparació es desenvolupa sota la direcció de Cèsar Martinell durant l'any 1937.
- 1937 el Butlletí de Generalitat publicà una normativa de protecció de la muralla per l'ocupació abusiva pel veïnat.
- 1942 projecte per reparar l'esllavissada de 1935 segons projecte de l'arquitecte Alejandro Ferrant.
- 1949 Joan Serra Vilaró planteja amb dades arqueològiques que les muralles de Tarragona són d'època romana.
- 1963 l'arquitecte Alejandro Ferrant restaura un tram de muralla a la zona del passeig de Sant Antoni.
- 1977 s'inicien els treballs de Theodor Hauschild amb sondeigs a diferents punts de la muralla que establiran de manera inequívoca i definitiva la seva atribució a època romana.
- 1986 restauració amb maons dels carreus d'un tram de la muralla al passeig de Sant Antoni.
- 1987 restauració de la muralla a la zona de la capçalera del circ i del Pretori.
- 1991 s'inicien les primeres intervencions d'arqueologia preventiva a la muralla de Tarragona.
- 2000 les muralles romanes de Tarragona, juntament amb altres monuments de l'antiga Tarraco, van ser declarades Patrimoni Mundial per la UNESCO.
- 2013 restauració de la muralla en el tram del col·legi Lestonnac.

A.2.4. BIBLIOGRAFIA PER A L'ESTUDI DE LA MURALLA

- ADAM, J. P.: *L'architecture militaire grecque*, París 1982.
- ADAM, J. P.: "Les composantes d'une fortification grecque", *Les Dossiers d'Archéologie* ("La découverte des forteresses grecques"), núm. 179 (febrer de 1993), p. 14-23.
- ADLER, M. N.: *The Itinerary of Benjamin of Tudela. Critical text, translation and commentary*, Londres 1907.
- ADSERÀ, J.: "El Dr. Manuel Dalmau (hijo) y el derribo del «Castillo del Rey»", *Boletín Informativo del Colegio Oficial de Médicos de la Provincia de Tarragona* (Tarragona), núm. 6 (juliol de 1969), p. 37-56.
- ADSERIAS, M.; BURÉS, L.; MIRÓ, M. T.; RAMÓN, E.: "L'assentament pre-romà de Tarragona", *Revista d'Arqueologia de Ponent* (Lleida), núm. 3 (1993), p. 177-226.
- ADSERIAS, M.; MACIAS, J.; MENCHON, J.; PUCHE, J. M.: "La transformació urbana de Tàrraco al segle IV dC. Noves dades arqueològiques", *Hispania i Roma d'August a Carlemany. Congrés d'Homenatge al Dr. Pere de Palol. Girona 23, 24, 25 de novembre de 1995 [Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, vol. xxvii]*, Girona 1997, p. 923-938.
- ALBERTINI, E.: "Sculptures antiques du conventus Tarraconensis", *Anuari. Institut d'Estudis Catalans* (Barcelona), any IV (1911-1912) [1913], p. 362-364.
- ALBIÑANA, J. F.; BOFARULL, A. de: *Tarragona Monumental, ó sea Descripción histórica y artística de todas sus antigüedades y monumentos celtas y romanos*, Tarragona 1849.
- ALCOLEA, S.: *Viladomat*, Mataró 1990.
- ALCOLEA, S.: *Antoni Viladomat*, Barcelona 1992.
- ALEGRET, A.: *Historia del sitio, defensa, asalto y evacuación de Tarragona en la Guerra de la Independencia*, Barcelona 1911.
- ALEGRET, A.: *Tarragona a través del siglo XIX (Historia y anécdotas)*, Tarragona 1924.
- ALEGRET, A.: "El Castillo del Rey", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època III, núm. 14 (juliol-agost de 1923), p. 77-80.
- ALEMANY, J.; BLAY, J.; ROQUER, S.: *Port de Tarragona*, Tarragona 1986.
- ALEU I PADRENY, M.: *El Castell de Pilats*, mecanoscrit inèdit (Tarragona 1988).
- ALEU I PADRENY, M.: *Quantes portes tenia la muralla?*, mecanoscrit inèdit (Tarragona 2002).
- ALFÖLDY, G.: *Die römischen Inschriften von Tarraco [= RIT]*, 2 vols., Berlín 1975.
- ALFÖLDY, G.: "Die älteste römische Inschrift des Iberischen Halbinsel", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, núm. 43 (1978), p. 1-12.
- ALFÖLDY, G.: *Tàrraco*, "Fòrum. Temes d'història i d'arqueologia tarragonines", núm. 8, Tarragona 1991.
- ALOGUÍN I PALLACH, R.: *Restauració d'un tram de la muralla romana de Tarragona*, Tarragona, maig de 1986, mecanoscrit inèdit.
- ALOGUÍN I PALLACH, R.: *Projecte bàsic i d'execució de restauració del pas de ronda de la muralla romana*, Tarragona 1990, mecanoscrit inèdit.
- ALOGUÍN I PALLACH, R.: *Guia de fortificacions de Tarragona*, Tarragona 1998.
- ALOGUÍN, R.; MARTÍNEZ, E.; RECASENS, J. M.; FERRER, M.: *Pla especial de protecció de la zona arqueològica del Pretori i Circ Romans*, Tarragona 1981, mecanoscrit inèdit.
- ALTISENT, A.: *Història de Poblet*, Poblet 1974 [n'hi ha una nova edició, a cura de Maria Bonet i Octavi Vilà, que ha estat impresa a Valls el 2014].
- ALTISENT, A. [ed.]: *Diplomatari de Santa Maria de Poblet. Volum I, anys 960-1177*, Barcelona 1993.
- ÁLVAREZ, A.; CABELLO, E.; PRADA, J. L.; BENET, C.: "Canteras romanas de Tàrraco y sus alrededores", *La ciudad en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica* (Tarragona, 1993), Tarragona 1994, vol. 2, p. 23-25.
- ÁLVAREZ DE COLMENAR, J.: *Les delices de l'Espagne & du Portugal*, Leide 1715.
- ÁLVAREZ TERÁN, M. C.: *Catálogo xxix. Mapas, planos y dibujos (años 1503-1805)*, vol. I, Archivo General de Simancas, Valladolid 1980.
- AMAT, R. d': *Calaix de Sastre (volum segon 1792-1794)* [edició a cura de Ramon Boixareu], Barcelona 1987.

- AMAT, R. d': *Viles i ciutats de Catalunya* [edició a cura de Margarida Aritzeta], Barcelona 1994.
- ANÒNIM: "Noticias", *Boletín de la Real Academia de la Historia* (Madrid), tom LIV, quadern III (1884), p. 6.
- ANÒNIM: *Sitio, asalto y saqueo de Tarragona en 1811. Es copia de un manuscrito que se conserva en la biblioteca de uno de los conventos de Religiosos Menores de Cataluña*, Tarragona 1911.
- ANÒNIM, "Efemèrides tarragonines. 32. El pas de la Falsa Braga", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època III, núm.5 (gener-febrer de 1922), p. 127.
- ANÒNIM: *Tarragona. 12 fotografías de monumentos ibéricos y romanos*, Sindicato de Iniciativa, Tarragona s. a. [ca. anys vint del segle XX.]
- ANÒNIM: "Conferencias sobre «Problemas arqueológicos de la muralla de Tarragona»", *Boletín Arqueológico* (Tarragona), anys LXIV-LXV, fasc. 85-92 (gener de 1964 - desembre de 1965), p. 148-151.
- ANÒNIM: *Sitio de Tarragona en 1811. «Relación histórica de los principales sucesos acaecidos en la Ciudad de Tarragona; de los servicios importantes y sacrificios que ha hecho esta Ciudad durante la última guerra por la opresión de Bonaparte»*, Tarragona 1971 [recull de fascicles apareguts al *Boletín municipal de Tarragona*].
- ANÒNIM: "Arxiu fotogràfic", *Quaderns d'Història Tarraconense* (Tarragona), vol. VII (1988), p. 175-182.
- ANTÓNIO I GUARDIAS, J.: *Tarragona. Guía del turista*. Tarragona 1934.
- AQUILUÉ, X.: "Un conjunt ceràmic d'època tardorepublicana procedent de la Part Alta de Tarragona", *Homenatge a Miquel Tarradell [Estudis Universitaris Catalans, vol. XXIX (setè de la tercera època)]*, Barcelona 1993, p. 587-602.
- AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X.: *Reflexions entorn de Tarraco en època tardo-republicana*, "Fòrum. Temes d'història i d'arqueologia tarragonines", vol. 1, Tarragona 1986.
- AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; RUIZ DE ARBULO, J.: "La cronologia de les muralles de Tarraco". *Revista d'Arqueologia de Ponent* (Lleida), núm. 1 (1991), p. 271-301.
- AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; RUIZ DE ARBULO, J.: *Tàrraco. Guia Arqueològica*, Tarragona 1991.
- AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; RUIZ DE ARBULO, J.: *Tàrraco. Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya*, Tarragona 1999.
- ARANEGUI, C.: "De la ciudad ibérica a la ciudad romana: Sagunto", *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica* (Tarragona, 1993), Tarragona 1994, vol. 2, p. 69-78.
- ARBELOA, J. V.: "La qüestió de l'accés nord-oriental a la ciutat de Tàrraco", *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 4-5 (1982-1983) p. 155-164.
- ARCO, L. del: *Guía artística y monumental de Tarragona y su provincia*, Tarragona 1906.
- ARCO, L. del: *Nueva guía artística y monumental de Tarragona y su provincia*, Tarragona 1912.
- ARESTÉ, J.: *El crecimiento de Tarragona en el siglo XIX. De la nueva población del puerto al Plan de Ensanche*, Tarragona 1982.
- ARNALL JUAN, M. J.: "Documents de Pere el Cerimoniós referents a Tarragona i conservats en el seu seu Arxiu Històric Provincial", *Quaderns d'Història Tarraconense* (Tarragona), vol. IV, Tarragona 1984, p. 51-130.
- ARRANZ, M.: *Mestres d'obres i fusters. La construcció a Barcelona en el segle XVIII*, Barcelona 1991.
- ARROYO, P.; BERMÚDEZ, A.; COSTA, J. R.; MENCHON, J. J.; SOLÉ, F. X.: "La muralla de Tarragona. Metodologia per a una intervenció", *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica* (Tarragona, 1993), Tarragona 1994, vol. 2, p. 37-38.
- ARROYO, P.; COSTA, J. R.; MENCHON, J. J.; SOLÉ, F. X.: "Restauració de la muralla de Tarragona: tècniques i materials". *IV Simposi sobre Restauració Monumental. Restaurar o Conservar? Barcelona-Cardona 17-20 de novembre de 1993* ["Quaderns Científics i Tècnics de la Diputació de Barcelona", vol. 7], Barcelona 1996, p. 201-206.
- ARROYO, P.; MENCHON, J.: "La muralla a la baixada del Roser: Proposta per a la seva restauració", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època V, núm. 15 (1993), p. 391-416.
- ARROYO, P.; MENCHON, J.: "Conservació i restauració [de la façana de l'antic hospital de Santa Tecla]", dins COSTA, J.; CABESTANY, J. F.; COMPANYYS, I.; VIRGILI, M. J.; ARROYO, P.; MENCHON, J.; SAXUM: *El Consell Comarcal a l'Antic Hospital*, Tarragona 1995, p. 112-137.
- AULÉSTIA, A.: *Història de Catalunya*, vol. I, Barcelona 1887.

- AVELLÀ, L.: "Las monedas de la torre de Minerva (Tarragona, 1979)", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època v, núm. 6-7 (1984-1985), p. 55-62.
- ÁVILA, M. L.: "Los Razi", *Historia* 16 (Madrid), núm. 265 (maig 1998), p. 100-109.
- BALANÀ, P.: "Toponímia aràbiga-catalana; Lleida, Tortosa i Tarragona segons un manuscrit àrab de la Biblioteca Reial de Rabat", *Treballs de la Secció de Filologia i Història Literària* (Tarragona), vol. II, Tarragona 1981, p. 69-91.
- BALANÀ, P.: *Visió cosmopolita de Catalunya, vol. I: Relats de viatgers i escriptors (segles I aC - XIX)*, Barcelona 1991.
- BALANÀ, P.: *Els musulmans a Catalunya (713-1153). Assaig de síntesi orientativa*, Sabadell 1993.
- BALART, L.: "Imatges de Tarragona", *Diari de Tarragona*, núm. 10.225, 13 de setembre de 2015, p. 14.
- BALIL, A.: "Tarragona", *Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale*, vol. VII, Roma 1966, p. 625.
- BALIL, A.: *Excavaciones en la "Torre de Pilatos" (Tarragona). Campaña de excavaciones de 1962. Memoria redactada por ~*, "Excavaciones Arqueológicas en España", núm. 65, Madrid 1969.
- BALIL, A.: "Segni di scalpellino sulle mura romane di Tarragona", *Epigraphica* (Bologna), núm. 45 (1983), p. 231-236.
- BALIL, A.: "Segni di scalpellino e monumenti antichi", *Atti del convegno di studi nel centenario della morte di Luigi Bruzza, 1883-1993*, Vercelli 1987.
- BALLART, E.: "Posible comunicación subterránea del s. XVIII", *Diari de Tarragona*, 12 de maig de 1994.
- BALUZE, E.: *Marca Hispànica*, llibre quart (traducció de Joaquim Icart), Tarragona 1993.
- BATISTA, R.; MOLIST, N.; ROVIRA, J.: "El conjunt monumental d'Olèrdola: les darreres campanyes d'excavacions (1983-89)", *Tribuna d'Arqueologia 1989-1990*, Barcelona 1990, p. 87-99.
- BATLLE, P.: "Los Museos, Monumentos, Bibliotecas, Archivos, Catedral y demás iglesias de la capital de Tarragona", *Los Monumentos Arqueológicos y Tesoro Artístico de Tarragona y su Provincia durante los años 1936-39. Memoria de la Real Sociedad Arqueológica Tarraconense*, Poblet 1942, p. 25-45.
- BATLLE, P.: "Tarragone", *Congrès Archéologique de France. CVII^e Section. Catalogne*, París 1959, p. 215-224.
- BATLLE I PRATS, L.: "Tarragona vista por el padre Marcillo", *Diario Español* (Tarragona), 18 d'abril de 1974.
- BEAULIEU [vide PONTAULT]: *Les glorieuses conquêtes de Louis le Grand [...]*, París ca. 1694.
- BELLMUNT, C. S.: "Localitzen restes d'un baluard del segle XVIII al pàrking de la Rambla", *Nou Diari* (Tarragona), 13 de febrer de 1994.
- BELTRÁN, A.: "La muralla ciclòpea de Tarragona", *Arquitectura megalítica y ciclòpea*, Barcelona 1965, p. 123-130.
- BELTRÁN, A.: "El problema de la llamada 'muralla ciclòpea' en Tarragona (España)", *Caesaraugusta* (Zaragoza), núm. 29-30 (1967), p. 143-155.
- BENET, C.; FÀBREGAS, X.; MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A.: "Intervenció arqueològica a l'interior de la torre de les Monges (segle XIV), Tarragona", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època v, núm. 13 (1991), p. 145-186.
- BENITO RUANO, E.: "El Principado de Tarragona", *Estudis d'Història oferts a Ramon Abadal de Vinyals en el centenari del seu naixement [Estudis Universitaris Catalans, vol. XXX, (vuitè de la tercera època)]*, Barcelona 1993, p. 109.
- BERMÚDEZ, A.: "Hábitat intramuros en Tárraco. La zona centrooccidental. Estado de la cuestión y problemática de la topografía urbana del área central intramuros en época romana", *Acta Arqueològica de Tarragona I (1987-1988)*, Tarragona 1988, p. 31-48.
- BERMÚDEZ, A.: "El Centre d'Arqueologia Urbana de Tarragona: Primer balance", *Acta Arqueològica de Tarragona IV (1990-1991)*, Tarragona 1991, p. 31-46.
- BERMÚDEZ, A.: "El Taller Escola de Restauració y la rehabilitación de la Muralla de Tarragona", *Acta Arqueològica de Tarragona V (1991-1992)*, Tarragona 1992, p. 99-109.
- BERMÚDEZ, A.: "L'àrea d'hàbitat intramurs de l'antiga Tárraco", *Tribuna d'Arqueologia 1991-1992*, Barcelona 1993, p. 87-96.
- BERMÚDEZ, A.; ARROYO, P.; MENCHON, J.; ÀLVAREZ, A.; NAVARRO, A.; ARGEMÍ, M.; PRADA, J. L.; GOMÀ, F.: "Intervencions a la muralla de Tarragona", *III Simposi sobre Restauració Monumental. Barcelona, Servei de Patrimoni Arquitectònic, Diputació de Barcelona, 19, 20, 21 de*

novembre de 1992 [“Quaderns Científics i Tècnics de la Diputació de Barcelona”, núm. 5], Barcelona 1993, p. 97-104.

BERMÚDEZ, A.; MENCHON, J.: “Tarraco, de *praesidium* a *urbs*”, dins MORILLO CERDÁN, Á. (ed.): *Arqueología militar en España*, “Anejos de *Gladius*”, Madrid 2002, p. 123-136.

BERMÚDEZ, A.; PUJANTE, P.; FLANDES, E.; PALAU, R.; PARRA, P.: “Excavacions arqueològiques a l'àrea central intramurs de Tàrraco: intervenció al solar situat a Governador González, 10”, *XXXV Assemblée Intercomarcal d'Estudiosos de Catalunya, Valls - Vila-rodona 1989*, vol. I, Valls 1988, p. 123-134.

BERTRAN VALLVÉ, D.; GRAMUNT DE MORAGAS, M.: *Los regimientos de guarnición en Tarragona, 1700-1931: de Felipe V a Alfonso XII*, Madrid 2000.

BESSAC, J. C.: *L'outillage traditionnel du tailleur de pierre de l'antiquité à nous jours* [supl. 14 de la *Révue Archéologie Narbonnaise*], Paris 1986.

BIGORRA, C.: “Algunes visions de la ciutat de Tarragona. Els llibres de viatges i els diccionaris geogràfics (segles XVIII-XIX)”, *Recull Mateu Fletxa El Vell (1481-1553)*, Tarragona 1992, p. 125-165.

BLANCH, J.: *Arxiepiscopologi de la Santa Església Metropolitana i Primada de Tarragona* [edició de Joaquim Icart], 2 vols., Tarragona 1951.

BLANCHARD, A.: *Dictionnaire des Ingénieurs Militaires 1691-1791*, Montpellier 1981.

BODENEHR, G.: *Curioses Staats und Kriegstheaturm [auf denen Französisch und Spanischen Grenzen] durch Unterschiedliche Geographische, Topographische und Historische Carten Abriß und Tabellen erläutert In Kupsser gebracht und zusinden bey Gabriel Bodenehr Kupsserstecher*, Augsburg 1715.

BOFARULL, A[ndreu] de: *Tarragona Celta*, manuscrit inèdit, s. a. [circa 1845], arxiu de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense.

BOFARULL, A[ntoni] de: *Historia crítica (civil y eclesiástica) de Cataluña*, tom I, Barcelona 1876.

BOFARULL, P.: de: *Los Condes de Barcelona vindicados*, Barcelona 1836, p. 16-20.

BONAMUSA, F.: *Política i finances republicanes (1931-1939). Lluís Mestres i Capdevila, comissari conseller a Tarragona (1936-37) i director general de Finances de la Generalitat de Catalunya (1937-39)*, Tarragona 1997.

BONET, M.: “La feudalització de Tarragona”, *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època V, núm. 16 (1994), p. 211-240.

BONET, M.; CORTÉS, R.; GABRIEL, R.: “Un plànol de l'aqüeducte Pont d'Armentera - Tarragona”, *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època V, núm. 8-9 (1986-1987), p. 218-228 [reproduït al volum *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, Tarragona 1993, p. 213-220 + 2 làms. plegades].

BONET CORREA, A.: *Cartografía militar de plazas fuertes y ciudades españolas. Siglos XVII-XIX. Planos del Archivo Militar Francés*, Madrid 1991.

BOSCH GIMPERA, P.: *Prehistòria catalana (Edats de la Pedra i dels Metalls. Colonització grega. Etnografia)*, Barcelona 1919.

BOSCH GIMPERA, P.: “Problemes d'història antiga i d'arqueologia tarragonines”, *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època III, núms. 24 a 29 (març-abril de 1925 a gener-febrer de 1926), p. 29-33, 50-55, 84-88, 98-101, 125-130 i 139-144.

BRU VIRGILI, M.; FABREGAT FIBLA, R.; YNGUANZO GONZÁLEZ, D.; MENCHON BES, J.; VALLDEPÉREZ AYXENDRI, M.: “Noves dades sobre la muralla de Tarragona a l'antiguitat tardana i època medieval”, *Actes del V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Barcelona, 22-25 de maig de 2014*, Barcelona 2015, p. 309-324.

BRU, M.; MENCHON, J.: *Informe de finalització de obra: los trabajos arqueológicos realizados en el Proyecto de restauración de la muralla romana de Tarragona. Zona I del passeig Arqueològic - 1ª etapa del Plan Director 1ª fase tramo Lestonnac (Tarragona, Tarragonès)*, Tarragona 2014, mecanoscrit inèdit.

BRUNO, A.: “Projecte de restauració de la muralla del passeig de Sant Antoni”, Tarragona, maig de 1990 [mecanoscrit inèdit].

BRUNO, A.; CERRI, M. G.; PIA, L.: “Il restauro architettonico in Tarragona: il recupero del circo e dell'anfiteatro di Tarragona”, *Acta Arqueològica de Tarragona v (1991-1992)*, Tarragona 1992, p. 87-93.

BUIGUES, J. C.: *El bienni progressista a Tarragona (1854-1856)*, Tarragona 1987.

BURGUETE, S.; FABRA, E.: “El jaciment del Vilar, una qüestió inconclusa”, *Cultura* (Valls), núm. 417 (1983), p. 24-29.

BUQUERAS, J. M.: *Arquitectura de Tarragona des del segle XII*, Tarragona 1991.

- CABRÉ, J.: "El mapa de entreguerras de TGN", *Diari de Tarragona*, núm. 10.225, 13 de setembre de 2015, p. 14.
- CALONGE, A.; SÁNCHEZ REAL, J.: "Estudio del origen de los materiales presentes en la muralla romana de Tarragona", *Quaderns d'Història Tarraconense* (Tarragona), vol. XIV (1996), p. 7-30.
- CAMINO, F.: "Noticias históricas sobre las fortificaciones de las ciudades, villas y lugares de cada uno de los estados que han hecho parte del antiguo reino de Aragón", *Memorial de Ingenieros del Ejército*, Madrid 1861 [el capítol de Tarragona fou transcrit al *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època III, núm. 28 (1925), p. 122-125].
- CANTALLOPS, L.; ROMANÍ, X.: *La Part Alta del Centre Històric de Tarragona. Un aixecament de plànols de les construccions civils (1981-82, 1986-88)*, Barcelona 1990.
- CAPDEVILA, S.: *Tarragona. Guia Histórico-Arqueològica* ["Texto Español y Francés"], Tarragona 1929.
- CAPDEVILA, S.: *La Seu de Tarragona. Notes històriques sobre la construcció, el tresor, els artistes, els capitulars*, Barcelona 1935.
- CAPEL, H. (dir.): *Los ingenieros militares en España. Siglo XVIII*, Barcelona 1983.
- CARNICER, R.: *Vida y obra de Pablo Piferrer*, Madrid 1963.
- CARO, A. DE; GRECO, E.: *Campania. Guide Archeologica Laterza*, Roma-Bari 1981.
- CASANOVAS I MIRÓ, J.; QUÍLEZ I CORELLA, F. M.: *El viatge a Espanya d'Alexandre de Laborde (1806-1820). Dibuixos preparatoris* [catàleg de l'exposició del MNAC], Barcelona 2006.
- CASASSAS, A. M.; MONTANER, M. C.: *Catàleg general de la Cartoteca de Catalunya. Cartografia de Catalunya*, Barcelona 1992.
- CATALÁN, M.; DE ANDRÉS, M. S. [eds.]: *Crónica del moro Rasis. Versión del Ajbar muluk al-Andalus de Ahmad ibn Muhammad ibn Musà al-Razi, 889-955; romanizada para el rey don Dionís de Portugal hacia 1300 por Mahomad, alarife, y Gil Pérez, clérigo de don Perianes Porçel*, Madrid 1974.
- CEÁN BERMÚDEZ, J. A.: *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España*, Madrid 1832 [n'hi ha una reedició facsímil, impresa a València el 1987].
- CHIBNALL, M.: *The Ecclesiastical History of Orderic Vitalis*, Oxford 1968.
- COMPANYS, I.; MONTARDIT, N.: *El Castell del Rei en temps de Jaume II. Edició comentada dels llibres de comptes de l'obra (1313-1317)*, Tarragona 1995.
- CORTÉS, R.: "«Murallas antiguas de Tarragona», un manuscrito inédito de Buenaventura Hernández Sanahuja", *Universitas Tarraconensis* (Tarragona), vol. IV (1981-1982), p. 135-143.
- CORTÉS, R.; GABRIEL, R.: *Tarraco: recull de dades arqueològiques*, Barcelona 1985.
- CORTIELLA, F.: *Una ciutat catalana a darreries de la baixa Edat Mitjana: Tarragona*, Tarragona 1984.
- CORTIELLA, F.; SANMARTÍ, M. (eds.): *Actes Municipals 1378-79, 1383-84*, núm. 4, Tarragona 1985.
- CORTIELLA, F.; SANMARTÍ, M. (eds.): *Actes Municipals 1384-85, 1385-86*, núm. 5, Tarragona 1986.
- CORTIELLA, F.; SANMARTÍ, M. (eds.): *Actes Municipals 1386-87, 1387-1388*, núm. 6, Tarragona 1987.
- CUBELLS, J.; ICART, J. (eds.): *Actes Municipals 1369-1374/75*, Tarragona 1984.
- DASCA I ROIGÉ, A.; ROVIRA I SORIANO, J.: "Reial Societat Arqueològica Tarraconense: algunes aportacions a la seva història", *CL anys de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Una aproximació a la seva història (1844-1994)*, Tarragona 1994, p. 85-328.
- DASCA, A.; ROVIRA, J.; BARRIACH, F. (eds.): *Epítome Historial de Tarragona. Un Resum d'Història de Tarragona del segle XVIII per Carles Boní*, Tarragona 1993.
- DÍAZ, M.: "Excavacions a la Rambla Vella. Anàlisi dels nivells republicans", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època V, núm. 18 (1996), p. 155-189.
- DILOLI, J.; VILASECA, A.: "Noves aportacions al coneixement del Fòrum Provincial de Tàrraco: excavacions a la Casa Castellarnau", *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica* (Tarragona, 1993), Tarragona 1994, vol. 2, p. 123-124.
- DIVERSOS AUTORS: *Europae ornamentum et firmamentum ducentos aerescripturis exhibitur*, Augsburg circa 1710.
- DIVERSOS AUTORS: *Murallas de Tarragona. Documentos dirigidos á evitar la enagenacion y destruccion de aquellos monumentos*, Tarragona 1871.
- DIVERSOS AUTORS: *Monumentos Españoles. Catálogo de los declarados Nacionales, Arquitectónicos e Histórico-Artísticos*, vol. II, Madrid 1932.

- DIVERSOS AUTORS: *Tarraco quanta fuit...*, Tarragona 1936.
- DIVERSOS AUTORS, *Els Castells Catalans*, vol. IV, Barcelona 1973.
- DIVERSOS AUTORS: *Memòria del projecte de restauració del Circ Màxim de Tarragona*, Tarragona 1982, mecanoscrit inèdit.
- DIVERSOS AUTORS: "Mesa redonda sobre la restauració de la Muralla de Tarragona", dins XARRIÉ, J. M.; PUJOL, A. [eds.]: *VI Congreso de Conservación de Bienes Culturales. Tarragona, 29 de mayo al 1 de junio 1986*, Barcelona 1988, p. 335-336.
- DIVERSOS AUTORS: *Un home per a la Història. Homenatge a Bonaventura Hernández Sanahuja* [catàleg de l'exposició del MNAT], Tarragona 1992.
- DIVERSOS AUTORS: *La ciutat hispano-romana*, Barcelona 1993.
- DIVERSOS AUTORS: *Muralles de Tarragona* [catàleg de l'exposició del MNAT], Tarragona 1998.
- DIVERSOS AUTORS: *El renaixement de Tàrraco, 1563. Lluís Pons d'Icart i Anton Van den Wyngaerde* [catàleg de l'exposició del MNAT], Tarragona 2003.
- DIVERSOS AUTORS: *Plan Director de Restauración de la Muralla de Tarragona*, Tarragona 2007, mecanoscrit inèdit.
- DIVERSOS AUTORS: *Tarragona a la Guerra del Francès (1808-1813)*, Tarragona 2011.
- DIVERSOS AUTORS: *Tarragona durant la Guerra del Francès (1808-1814)*, Tarragona 2011.
- DIVERSOS AUTORS: *Sant Magí i la fi de la Guerra del Francès a Tarragona. La marxa dels francesos i la voladura de les fortificacions. 1813-2013* [guia de l'exposició al Palau de la Diputació], Tarragona 2013.
- DOZY, K.; GOEJE, M. J. de: *Description de l'Afrique et de l'Espagne*, Leiden 1968.
- DUPRÉ RAVENTÓS, X. (ed.): *Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*, "Fòrum. Temes d'història i d'arqueologia tarragonines", vol. 12, Tarragona 2006 [imprès a Roma el maig de 2007].
- DUPRÉ RAVENTÓS, X., "La muralla i la Torre Grossa", *Diari de Tarragona*, 26 de maig de 1985.
- DUPRÉ, X.; CARRETÉ, J. M.: *La Antigua Audiencia, un acceso al Foro Provincial de Tàrraco*, "Excavaciones Arqueológicas en España", vol. 165, Madrid 1993.
- DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; PALANQUES, M. L.; VERDUCCI, P.: *El circ romà de Tarragona, I. Les voltes de Sant Ermenegild*, Barcelona 1988.
- DUPRÉ, X.; SUBIAS, E.: "Els precedents de l'anomenat Pretori de Tarragona", *Homenatge a Miquel Tarradell* [*Estudis Universitaris Catalans*, vol. XXIX (setè de la tercera època)], Barcelona 1993, p. 603-609.
- DURAN, E.: *Lluís Ponç d'Icard i el Llibre de les Grandeses de Tarragona*, Barcelona 1984.
- ESPINALT Y GARCÍA, B.: *Atlante Español, ó Descripción General Geográfica, Cronológica, é Histórica de España, por Reynos, y Provincias [...]*, tom V, Madrid 1781; tom VII, Madrid 1783.
- ESTEBAN, J.: *La conservación del patrimonio español durante la II República (1931-1939)*, València 2007.
- FELIU DE LA PEÑA, N.: *Anales de Cataluña*, vol. II, Barcelona 1709.
- FERRANT, A.: *Memoria* [intervenció al tram de muralla a l'est del Fortí Negre], Archivo Central del Ministerio de Cultura, Madrid 1942, mecanoscrit inèdit.
- FERRANT, A.: *Proyecto de obras de la muralla de Tarragona. Memoria* [intervenció al passeig de Sant Antoni], Archivo Central del Ministerio de Cultura, Madrid 1963, mecanoscrit inèdit.
- FERRANT, A.: *Obras de conservación en la muralla de Tarragona. Memoria* [intervenció al passeig de Sant Antoni], Archivo Central del Ministerio de Cultura, Madrid 1971, mecanoscrit inèdit.
- FERRER, M.: "El Circ Romà de Tarragona", *Excavacions arqueològiques a Catalunya*, Barcelona 1982, p. 346-349.
- FERRER, M. A.: "El programa urbanístic de Guillem Oliver, síndic personer de la ciutat de Tarragona l'any 1819, diputat a Corts per Catalunya l'any 1820 i regidor de tarragona el 1822-23", *Revista Técnica de la Propiedad Urbana* (Tarragona), núm. 27 (1977), p. 115-122.
- FERRER, M. A.: "Context europeu de la Reial Societat Arqueològica", *CL anys de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Una aproximació a la seva història (1844-1994)*, Tarragona 1994, p. 9-84.
- FERRER, M. A.; AROLA, R.: "Necessitat d'una reforma urbana a la ciutat de Tarragona durant el trienni constitucional", *Boletín Arqueológico* (Tarragona), època IV, fasc. 133-140 (1976-1977), p. 271-296.
- FERRER I BOSCH, M. A.; DASCA I ROIGÉ, A.; ROVIRA I SORIANO, J.: *CL anys de la Reial Societat*

Arqueològica Tarraconense. Una aproximació a la seva història (1844-1994), Tarragona 1994.

FICK, A.: "Die Stadtmauer von Tarragona", *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* (Berlín), núm. 48 (1933), cols. 482-514.

FIGUEROLA, J.; GAVALDÀ, J.; MENCHON, J.; ROMERA, J.: "Consolidacions estructurals a la muralla de Tarragona: intervencions a la Baixada del Roser i Hort de l'Arquebisbe", *Fortificaciones. Intervenciones en el patrimonio defensivo. Actas del XXXIV Curset. Jornadas Internacionales sobre la Intervención en el Patrimonio Arquitectónico. Barcelona, 15-18 diciembre de 2011*, Barcelona 2012, p. 67-79.

FIGUEROLA, J.; GAVALDÀ, J.; MENCHON, J.; ROMERA, J.: "La posada en valor de les muralles de Tarragona", *Intervenir a la muralla romana de Barcelona. Jornades 3 i 4 de maig 2012. Museu d'Història de Barcelona. Centre de Recerca i Debat*, Barcelona, en premsa.

FIGUEROLA, J.; GAVALDÀ, J.; MENCHON, J.; ROMERA, BOMA; SUB-TERRA; J.; PRADA, J. L.; ARROYO, P.: *Plan director de la Muralla de Tarragona*, Tarragona 2007.

FIGUEROLA, J.; GAVALDÀ, J.; MENCHON, J.; ROMERA, BOMA; SUB-TERRA; J.; PRADA, J. L.; ARROYO, P.: *Diagnosi inicial i actuacions d'emergència i urgència a la muralla de Tarragona*, Tarragona 2007, mecanoscrit inèdit.

FISCHER VON ERLACH, J. B.: *Entwurf einer historischen Architektur / Essai d'une architecture historique*, Viena 1721.

FLORENSA I SOLER, N.; GÜELL, M.: «*Pro Deo, pro Regi, pro Patria. La revolució catalana i la campanya militar de 1640 a les terres de Tarragona*», Barcelona 2005.

FLÓREZ, H.: *España Sagrada, tomo xxiv. Antigüedades Tarraconenses. Preliminar a las Memorias eclesíasticas de la Santa Iglesia de Tarragona*, Madrid 1769 [n'hi ha una edició facsimil editada a Tarragona el 1995].

FOGUET, G.; LÓPEZ, J.: "Alguns aspectes de l'urbanisme romà de Tàrraco: delimitació d'espais monumentals i residencials a la llum de les darreres excavacions", *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica* (Tarragona, 1993), Tarragona 1994, vol. 2, p. 162.

FOGUET, J.: *L'arquitectura dels templers a Catalunya*, Barcelona 1995.

GABRIEL, R.; HERNÁNDEZ, E.: "Proyecto de fortificación de la ciudad de Tarragona en 1641", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època v, núm. 3 (1981), p. 59-63 + plànol plegat.

GABRIEL, R.; HERNÁNDEZ, E.: "Un plano de Tarragona de 1643", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època v, núm. 8-9 (1986-1987), p. 245-254.

GALERA, M.: *Antoon van de Wijngaerde, pintor de ciudades y de hechos de armas en la Europa del Quinientos*, Barcelona 1998.

G[ARCÍA] Y B[ELLIDO], A.: "A propósito del artículo de Serra Vilaró, publicado en este mismo número, página 221", *Archivo Español de Arqueología* (Madrid), tom xxii, núm. 76 (1949), p. 280-282.

GARCÍA Y BELLIDO, A.: *Arte romano*, Madrid 1971.

GIBERT, A. M.: *Tarragona prehistòrica i protohistòrica*, Barcelona 1909.

GÓMEZ-MORENO, J.: "Las lenguas hispánicas", *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología de Valladolid*, vol. viii (1941-1942), p. 13-32.

GORT I JUANPERE, E.: "Tarragona i el Tarragonès a l'Edat Mitjana", dins OLIVÉ, E. (dir.): *Història del Camp de Tarragona, i. El Tarragonès*, Tarragona 1989, p. 34-62.

GRECO, E.: *Magna Graeca. Guide Archeologiche Laterza*, Roma-Bari 1981.

GRÜNHAGEN, W.: "Notas sobre el relieve de Minerva", *Boletín Arqueológico* (Tarragona), època iv, fasc. 135-140 (1976-1977), p. 75-94.

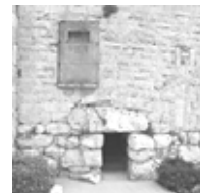
GÜELL AGRAMUNT, M.: "Excavació a la Plaça dels Àngels", dins MAR, R. [ed.]: *Els monuments provincials de Tàrraco. Noves aportacions al seu coneixement*, "Documents d'Arqueologia Clàssica", vol. 1, Tarragona 1993, p. 229-244.

GÜELL AGRAMUNT, M.; PIÑOL MASGORET, L.: "El carrer Lleida, 27. Noves dades per l'estudi de la Tàrraco tardorepublicana", *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica* (Tarragona, 1993), Tarragona 1994, vol. 2, p. 184-185.

GÜELL AGRAMUNT, M.; SÁNCHEZ REAL, J.: "Para una revisión del material del corte Sánchez Real de la muralla de Tarragona", *Quaderns d'Història Tarraconense* (Tarragona), vol. xiii (1994), p. 77-94.

GÜELL JUNKERT, M.: *El setge de Tarragona de 1641*, Tarragona 2003.

GUIDI SÁNCHEZ, J. J.; VILLUENDAS VÁZQUEZ, A.: *Història, formació i usos de l'espai urbà medieval a Tarragona, segles XII-XIII*, Tarragona 2012.

GUILLÉN-GARCÍA, G. J.: *Les héthéens ont-ils colonisé la Catalogne? Acropole cyclopéenne de Tarragone*, Friburg 1899 [extret de les actes del IVme Congrès Scientifique International des Catholiques, Friburg, agost de 1897].

HAUSCHILD, T.: "La porta romana de la muralla de Tarragona", *Boletín Arqueológico* (Tarragona), època IV, fasc. 121-128 (1974), p. 23-33.

HAUSCHILD, T.: "La muralla y el recinto superior romano de Tarragona", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època V, núm. 4-5 (1982-1983), p. 101-139.

HAUSCHILD, T.: *Arquitectura romana de Tarragona*, Tarragona 1983.

HAUSCHILD, T.: "Monumentos romanos de Tarragona a la luz de los grabados antiguos", *Solemne Investidura de Doctor Honoris Causa a Theodor Hauschild. Discurs de Recepció* [...], Tarragona 1984, p. 6-26.

HAUSCHILD, T.: "Excavaciones en la muralla romana de Tarragona", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època V, núm. 6-7 (1984-1985), p. 11-38.

HAUSCHILD, T.: "Muralla romana y Barrio Antiguo", *Arqueología 83. Memoria de las actuaciones programadas en el año 1983*, Madrid 1985, p. 195 [text traduït, amb el títol "Muralla romana i barri antic. Campanya 1983", al *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època V, núm. 12 (1990), p. 252].

HAUSCHILD, T.: "Apuntes sobre un muro de sillares en el Palacio Arzobispal de Tarragona", dins MAR, R. (ed.): *Els monuments provincials de Tàrraco. Noves aportacions al seu coneixement*, "Documents d'Arqueologia Clàssica", 1, Tarragona 1993, p. 19-24.

HAUSCHILD, T.: "Murallas de Hispania en el contexto de las fortificaciones del área occidental del Imperio Romano", *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica* (Tarragona, 1993), Tarragona 1994, vol. 1, p. 223-232.

HAUSCHILD, T.: "Serra Vilaró i la muralla de Tarragona", *Revelar el passat* [catàleg de l'exposició del MNAT], Tarragona 1994, p. 60-65.

HAUSCHILD, T.: "Les muralles de Tarragona", *Muralles de Tarragona* [catàleg de l'exposició del MNAT], Tarragona 1998, p. 8-9.

HAUSCHILD, T.: "Activitats de l'Institut Arqueològic Alemany a Tarragona / Aktivitäten des Deutschen Archäologischen Instituts in Tarragona / Actividades del Instituto Arqueológico Alemán en Tarragona", *Blick. Mira! L'arxiu fotogràfic de l'Institut Arqueològic Alemany a Madrid* [catàleg de l'exposició del MNAT], Tarragona 2006, p. 20-37.

HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.: *Resúmen histórico-crítico de la ciudad de Tarragona desde su fundacion hasta la época romana, con una explicacion de los fragmentos del sepulcro egipcio descubierto en 9 de marzo de 1850*, Tarragona 1855.

HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.: "Muros ciclópeos de Tarragona", *Diario de Reus*, 8 i 18 de març de 1863.

HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.: "Muros ciclópeos de Tarragona", *Memorias de la Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. II (1868), p. 413-436 + una làm.

HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.: "Murallas de Tarragona", *El Tarraconense* (Tarragona), núms. 341, 342, 344 i 345 (10, 11, 13 i 14 de desembre) de 1870 [text reproduït al *Boletín Arqueológico* (Tarragona), època III, núms. 12 i 14 (1923), p. 29-32 i 88-92].

HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.: "Muros ciclópeos de Tarragona", *La Ilustración Española y Americana* (Barcelona), núms. XIV, XVI i XVII, 15 de maig i 5 i 25 de juny de 1871, p. 237, 242-243, 246, 277-279 i 311-312.

HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.: "Puerta ciclópea de la Portella", *El Tarraconense* (Tarragona), núms. 286, 297, 298, 299, 306, 307, 331, 332 i 333 (15, 26 i 27 d'octubre; 4, 5 i 30 de novembre; i 1 i 2 de desembre) de 1871 i núms. 4, 5, 6, 51 i 52 (4, 5 i 6 de gener, i 20 i 21 de febrer) de 1872 [text reproduït al *Boletín Arqueológico* (Tarragona), època III, núms. 18 a 22 (1924), p. 188-190, 217-220, 227-232, 259-263 i 273-277].

HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.: "Muros ciclópeos de Tarragona", *Diario de Tarragona*, any XXII, núm. 86, 9 d'abril de 1875 [text reproduït al *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), èp. III, núm. 15 (1924), p. 123-124].

HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.: *Recuerdos Monumentales de Tarragona*, Tarragona 1877, manuscrit inèdit conservat a l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona.

HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.: "Relacion descriptiva de los restos recogidos tanto en las ruinas del Gymnasio romano, como en los contornos de este edificio, los cuales están depositados en el Museo Arqueológico de Tarragona", *Opúsculos históricos, arqueológicos y monumentales*, Tarragona 1884, p. 39-48.

HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.: *Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la restauración cristiana, por D. -, Inspector de Antigüedades que fué de la provincia y Director del*

Museo Arqueológico de Tarragona. Editada, anotada y continuada por D. Emilio Morera Llauredó, Tarragona 1892-1893.

H[ERNÁNDEZ SANAHUJA], B.; T[ORRES], J. M. de: *El Indicador Arqueológico de Tarragona. Manual descriptivo de las antigüedades que se conservan en dicha ciudad y sus cercanías, con designación de los puntos donde se encuentran y ruta que debe seguirse para recorrerlos con facilidad*, Tarragona 1867 [n'hi ha una edició facsimil, editada a Tarragona el 1982].

HERRERA, J.: "Documentos relativos al arquitecto tarraconense Joan Antoni Rovira conservados en el Archivo Histórico Provincial de Tarragona", *Boletín Arqueológico* (Tarragona), época IV, fasc. 141-144 (1978), p. 103-113.

HÜBNER, E.: *La arqueología en España*, Barcelona 1888.

HÜBNER, E.: *Monumenta Linguae Ibericae*, Berlín 1893.

ICART, J.: *Cal·lípolis fou Tàrraco*, Tarragona 1992.

ICART, J.: *Ordinacions i crides de la ciutat de Tarragona. Segles XIV-XVII*, vol. núm. 1, Tarragona 1982.

ICART, J.; CUBELLS; J. (ed.): *Repertori municipal de Tarragona*, vol. 9, Tarragona 1993.

ICART, L.: "¿Estuvo Pilato en Tarragona?", *La Vanguardia Española* (Barcelona), núm. 29.892, 14 de juliol de 1962, p. 27.

IGLÉSIES, J.: *Un moment estel·lar de la ciència a Catalunya en el segle XVIII (Antoni Martí i Franquès)*, Barcelona 1965.

IZQUIERDO, P.: "Excavacions al portal del Temple: una aproximació a l'evolució del recinte emmurallat de Tortosa", *Acta Arqueològica de Tarragona III (1989-1990)*, Tarragona 1990, p. 9-20.

JAUBERT DE PASSA, F.: *Voyage en Espagne, dans les années 1816, 1817, 1818, 1819, ou Recherches sur les arrosages, sur les lois et coutumes qui les régissent, sur les lois domaniales et municipales, considérés comme un puissant moyen de perfectionner l'agriculture française*, Paris 1823.

JIMENO, J.: *Estudios de arquitectura y urbanismo en las ciudades romanas del nordeste de Hispània*, vol. I, Madrid 1991.

JOLY, B.; BARRAU-DIHIGO, L.: *Voyage de Barthélemy Holy en Espagne (1603-1604)*, Paris 1909.

KAGAN, R. L. (ed.): *Ciudades del Siglo de Oro: las vistas españolas de Anton Van den Wyngaerde*, Madrid 1986.

KAGAN, R. L.: "Van den Wyngaerde, Felip II i l'art del paisatge urbà al segle XVI a Espanya", dins DIVERSOS AUTORS: *El renaixement de Tàrraco, 1563. Lluís Pons d'Icart i Anton Van den Wyngaerde* [catàleg de l'exposició del MNAT], Tarragona 2003, p. 43-57.

KURTZ, W. S.: "Excavaciones en la torre del Cabiscol. Cerámica fabricada a mano del corte B, 1983", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), época V, núm. 6-7 (1984-1985), p. 39-44.

LABORDE, A. de: *Viatge pintoresc i històric. El Principat* [traducció d'O. Valls i notes de J. Massot], "Publicacions de l'Abadia de Montserrat", Barcelona 1974.

LACUESTA, R.: *Restauració monumental a Catalunya (segles XIX i XX). Les aportacions de la Diputació de Tarragona*, Barcelona 2000.

LAMBOGLIA, N.: "Opus certum", *Rivista di Studi Liguri* (Bordighera), vol. 24 (1958), p. 158-170.

LAMBOGLIA, N.: "Il problema delle mura e delle origini di Tarragona", *Miscelánea Arqueológica. XXV Aniversario de los Cursos de Ampurias*, Barcelona 1974, vol. I, p. 397-405.

LE HALLÉ, G.: *Précis de la fortification*, Paris 1983.

LEÓN TELLO, P.: *Mapas, planos y dibujos de la Sección de Estado del Archivo Histórico Nacional*, segona edició, Madrid 1979.

LEÓN TELLO, P.: *Un siglo de fomento español (años 1725-1825). Expedientes conservados en el Archivo Histórico Nacional*, Madrid 1980.

LITER MAYAYO, C.; SANCHÍS BALLESTER, F.; HERRERO VIGIL, A.: *Cartografía de España en la Biblioteca Nacional. Siglos XVI a XIX*, Madrid 1994.

LLINÀS, J.; MERINO, J.; MIRÓ, M.; PEDRÓN, M. J.: "El campament romà de Peralada: una fortificació d'època republicana al hinterland d'Empúries", *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica* (Tarragona, 1993), Tarragona 1994, vol. 2, p. 246-248.

LLORT, P. [Eduard Toda]: "Les muralles de Tarragona", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), época III, núm. 41 (juliol-setembre de 1932), p. 137-187.

LOZANO DÍAZ, R.: *La població de Tarragona al segle XVII*, Tarragona 1995.

LUGLI, G.: *La técnica edilizia romana*, Roma 1957.

MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ, A.: "La ciutat de Tarraco", *Del Romà al Romànic. Història, Art i Cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona 1999, p. 77-79.

MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; PUCHE, J. A.; REMOLÀ, J. A.: "Nous contextos ceràmics del segle IV i inicis del V en la província de Tarragona", *Contextos ceràmics d'època tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X). Actes. Taula rodona. Badalona 6, 7 i 8 de novembre de 1996 [Arqueomediterrània, vol. 2 (1997)]*, Barcelona 1997, p. 153-178.

MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; REMOLÀ, J. A.: "Intervenciones arqueológicas en la Torre de les Monges (Tarragona)", *IV Curso de Cultura Medieval. Seminario: la fortificación medieval en la Península Ibérica* (Aguilar de Campó, 1992), Aguilar de Campó 2002, p. 339-350.

MACIAS, J. M.; MORERA, J.; OLESTI, O.; TEIXELL, I.: "Crisi o invasió? Els francs i la destrucció parcial de Tàrraco al segle III", *Más allá de la batalla. La violencia contra la población en el Mundo Antiguo*, Zaragoza 2013, p. 193-214.

MADOZ, P.: *Diccionario geográfico-estadístico e histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, tom XII, Barcelona 1849.

MAGAROLAS JORDÀ, F. d'A.: "La reobertura del Portal del Carro", *Diari de Tarragona*, 19 d'agost de 2000.

MAGDALENA NOM DE DÉU, J. R.: *Libro de viage de Benjamín de Tudela*, Barcelona 1982.

MAGRINÀ A. de: *Tarragona en el siglo XIX*, Tarragona 1901 [n'hi ha una reedició facsímil, editada a Tarragona el 1981].

MAR, R. (ed.): *Els monuments provincials de Tàrraco. Noves aportacions al seu coneixement*, "Documents d'Arqueologia Clàssica", núm. 1, Tarragona 1993.

MAR, R.; MIR, H.; PIÑOL, L.: "La formación de la topografía urbana de la Tarragona medieval: nuevas aportaciones", *Attività economiche e sviluppo urbano nei secoli XIV e XV. Atti dell'Incontro di Studi-Barcellona 19-21 ottobre 1995 [Archivio Storico del Sannio, any 1, núm. 1-2, nova sèrie, gener-desembre 1996]*, p. 165-203.

MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J.; VIVÓ, D.; BELTRÁN-CABALLERO, J. A. (eds.): *Tarraco. Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana. Volumen I. De la Tarragona ibérica a la construcción del templo de Augusto*, "Documents d'Arqueologia Clàssica", núm. 5, Tarragona 2015.

MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J.; VIVÓ, D.; BELTRÁN-CABALLERO, J. A.; GRIS, F. (eds.): *Tarraco. Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana. Volumen II. La ciudad imperial*, "Documents d'Arqueologia Clàssica", núm. 6, Tarragona 2015.

MARCA, P. de: *Marca Hispanica, sive limes Hispanicus, hoc est, Geographica & historica descriptio Cataloniae, Rusconis, & circumjacentium populorum*, llibre II, cap. X, París 1688.

MARCA, P. de: *Marca Hispànica (o País de la frontera hispànica)*, Barcelona 1965 [versió catalana, a cura de Joaquim Icart].

MARTÍNEZ GÁZQUEZ, J.: "Tarragona y los inicios de la romanización de Hispania", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època V, núm. 4-5 (1982-1983), p. 73-86.

MARTÍNEZ SANTA-OLALLA, J.: "Las murallas ciclópeas de Tarragona", *Boletín Arqueológico* (Tarragona), època IV, fasc. 37-40 (1952), p. 20-24.

MARTORELL, J.: *Tarragona i els seus antics monuments*, Barcelona 1920 [extret de l'*Anuari de l'Associació d'Arquitectes de Catalunya*].

MARTORELL, J.: "Passeig Arqueològic de la Falsa Braga a Tarragona", *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya - Club Alpí Català* (Barcelona), núm. 462 (novembre de 1933), p. 421-431 + làms. LXXV-LXXX.

MARTORELL, J.: "Passeig Arqueològic", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), èp. III, núm. 46 (octubre-desembre de 1933), p. 294-300.

MARTORELL, J.: *Tarragona. Ocupació del Pas de ronda. Dictamen*, Barcelona, desembre de 1935, mecanoscrit inèdit del Servei de Conservació i Catalogació de Monuments Històrics.

MASSÓ CARBALLIDO, J.: "Andreu de Bofarull i Brocà i l'arqueologia del Camp de Tarragona", *Reus. Setmanari de la Ciutat*, núm. 1.597, 27 de novembre de 1982, p. 8.

MASSÓ CARBALLIDO, J.: "Els cassetans. El poblament ibèric al Camp de Tarragona", *Guia Arqueològica Tarraconense*, Tarragona 1987, p. 49-56.

MASSÓ CARBALLIDO, J.: "Bonaventura Hernández Sanahuja i l'arqueologia urbana de Tarragona", *Un home per a la Història. Homenatge a Bonaventura Hernández Sanahuja* [catàleg de l'exposició del MNAT], Tarragona 1992, p. 40-55.

MASSÓ CARBALLIDO, J.: "Tàrraco: una aproximació a través dels gravats (segles XVI-XIX)", *Felix*

Tàrraco [catàleg de l'exposició del MNAT], Tarragona 1993, p. 4-12.

MASSÓ CARBALLIDO, J.: "Joan Serra i Vilaró i l'exploració de la muralla romana l'any 1949. Uns quants documents inèdits", *Quaderns d'Història Tarraconense* (Tarragona), XIII (1994), p. 95-104.

MASSÓ CARBALLIDO, J.: "Reus, Serra Vilaró i Tarragona", *Revista del Centre de Lectura* (Reus), sisena època, núm. 9, juny 1994, p. 4-5.

MASSÓ CARBALLIDO, J., "Estudi crític", dins *Joseph Boy. Recopilacion sussinta de las Antigüedades romanas se allan del tiempo de los Emperadores Romanos en la Ciudad de Taragona y sus sercanias*, Tarragona 1996, p. XXI-LXXXVIII.

MASSÓ CARBALLIDO, J., "Tarragona i el pare Flórez", *Nou Diari* (Tarragona), núm. 1770, 5 de gener de 1996, p. 5.

MASSÓ CARBALLIDO, J.: "¿Estuvo Pilatos en Tarragona?", *La Vanguardia* (Barcelona), núm. 41.466, 29 d'abril de 1997, p. 20.

MASSÓ CARBALLIDO, J.: "Orígens i recerca" i "La seva actualitat", *Muralles de Tarragona* [catàleg de l'exposició del MNAT], Tarragona 1998, p. 10-11 i 16.

MASSÓ CARBALLIDO, J.: "L'aparició del «sepulcre egipci» de Tarragona", *El Punt* (Tarragona), núm. 992, 8 de juny de 1999, p. 38.

MASSÓ CARBALLIDO, J.: "Sobre les muralles de Tarragona i una taula rodona", *Diari de Tarragona*, núm. 4341, 17 de juny de 1999, p. 52. [Cf. *Diari de Tarragona*, 1 de juliol de 1999, p. 6.]

MASSÓ CARBALLIDO, J.: "Tàrraco: quatre-cents anys de recerca arqueològica", *Kesse* (Tarragona), núm. 28, abril de 1999, p. 2-6. [Reproduït a l'opuscle *Tàrraco. Els monuments romans de Tarragona*, Barcelona 1999, p. 42-51.]

MASSÓ CARBALLIDO, J.: "Tarragona, 1939: un intent feixista d'espoliació", *Diari de Tarragona*, núm. 4981, 22 de març de 2001, p. 5.

MASSÓ CARBALLIDO, J.: "L'arqueologia a Tarragona durant el franquisme (1939-1979)", *Tàrraco en la fotografia del segle xx: 1939-1979* [catàleg de l'exposició del MNAT], Tarragona 2002, p. 10-23.

MASSÓ CARBALLIDO, J.: "Un informe de Bonaventura Hernández Sanahuja a la Real Academia de la Historia sobre excavacions i troballes arqueològiques a Tarragona (1859)", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), èp. v, núm. 23 (2001) [2003], p. 347-366.

MASSÓ CARBALLIDO, J.: "Lluís Pons d'Icart, vida i obra", dins *DIVERSOS AUTORS: El renaixement de Tàrraco, 1563. Lluís Pons d'Icart i Anton Van den Wyngaerde* [catàleg de l'exposició del MNAT], Tarragona 2003, p. 27-41.

MASSÓ CARBALLIDO, J.: "La recuperació arqueològica de Tàrraco en el siglo XVIII", *Iluminismo e Illustración. Le antichità e i loro protagonisti in Spagna e in Italia nel XVIII secolo*, Roma 2003, p. 215-229.

MASSÓ CARBALLIDO, J.: "Joan Baptista Grau i Vallespinós, inspector d'Antiguitats de Tarragona (1868)", *Gaudinisme* (Reus), núm. 6 (2004), p. 8-9.

MASSÓ CARBALLIDO, J.: "Bonaventura Hernández Sanahuja", *Pioneros de la arqueología en España, del siglo XVI a 1912* [catàleg de l'exposició del Museo Arqueológico Regional], Alcalá de Henares 2004, p. 157-162.

MASSÓ CARBALLIDO, J.: "Història de la investigació", dins DUPRÉ, X. (ed.): *Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*, "Forum.Temes d'història i d'arqueologia tarragonines", vol. 12, Tarragona 2006 [imprès a Roma el maig de 2007], p. 15-26.

MASSÓ CARBALLIDO, J.: "Francesc Bonifàs i Massó, arqueòleg", dins *BASSEGODA, B; PARÍS, J.* (eds.): *L'època del barroc i els Bonifàs. Actes de les Jornades d'història de l'art a Catalunya. Valls, 1, 2 i 3 de juny de 2006*, Barcelona 2007, p. 449-463.

MASSÓ CARBALLIDO, J.: "Notes sobre Adolf Schulten i l'arqueologia del Camp de Tarragona", *Estudis de Constantí*, núm. 24 (2008), p. 79-100.

MASSÓ CARBALLIDO, J.: "Hernández Sanahuja, Bonaventura", dins M. GÜELL & S.-J. ROVIRA I GÓMEZ (coord.), *Biografies de Tarragona*, volum I, Benicarló: Onada Edicions, 2010, p. 34-35. [Vegeu també "Bonaventura Hernández i Sanahuja, 1810-1891", dins Montserrat TUDELA I PENYA & Pere IZQUIERDO I TUGAS (ed.), *La nissaga catalana del món clàssic*, Barcelona: Auriga, 2011, p. 134-138.]

MASSÓ CARBALLIDO, J.: "Els monuments de la Tarragona romana, segons els agents patrimonials franquistes (gener de 1939)", *Estudis de Constantí*, núm. 26 (2010), p. 151-165.

MASSÓ CARBALLIDO, J.: "Theodor Hauschild i la tasca del *Deutsches Archäologisches Institut* de Madrid a Tàrraco", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), èp. v, núm. 31 (2009) [= volum I de les actes de *Tàrraco. Construcció i arquitectura d'una capital provincial romana. Actes del Congrés Internacional en Homenatge a Theodor Hauschild (Tarragona, 28-30 de gener de 2009)*], Tarragona 2011, p. 9-23.

MASSÓ CARBALLIDO, J.; R[ODRÍGUEZ] TAJUELO AMENEDO, M. E.: *Adolf Schulten en Reus y Tarragona: El legado Salvador Vilaseca*, Madrid 2011.

MASSÓ I TORRENTS, J.: "Excursions d'En Rafel d'Amat Cortada i Senjust per Catalunya i Rosselló en l'últim quart del segle XVIII", *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, Barcelona 1919, p. 49-56.

McCRANK, L. J.: "Medieval Tarragona: a frontier town in New Catalonia", *XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó* (Barcelona-Lleida, 7-12 de setembre de 2000), vol. I, Barcelona 2003, p. 441-474.

MÉLIDA, J. R.: "Arquitectura miceniana en España. La Acrópolis de Tarragona", *Revista de Arquitectura y Construcción* (Barcelona), 1905, p. 6-10 i 38-47.

MÉLIDA, J. R.: *Arco de Bará: Torre de los Escipiones: Pretorio de Augusto (Tarragona)*, Madrid 1927.

MÉLIDA, J. R.: *Arqueología española*, Barcelona 1929.

MELO, F. M. de: *Historia de los movimientos, separación y guerra de Cataluña en tiempo de Felipe IV*, Barcelona 1885, p. 202 (llibre quart).

MENCHON BES, J. J. (coord.): *Memorandum que la Reial Societat Arqueològica de Tarragona presenta a l'Exm. Ajuntament de Tarragona relatiu a monuments històrics i arqueològics de la ciutat*, Tarragona, abril de 1990, mecanoscrit inèdit.

MENCHON, J.: "Intervenció arqueològica al terrat de la torre de les Monges (Tarragona). Informe preliminar", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època V, núm. 13 (1991), p. 187-224.

MENCHON, J.: "El Pla de Sant Miquel", *Reial Germandat de Jesús Natzarè. Setmana Santa Tarragona 1992* [opuscle], Tarragona 1992, p. 61-69.

MENCHON, J.: "De Tàrraco a Tarragona (segles XII-XIII). Especulacions al voltant de l'urbanisme medieval sobreposat al romà", *VII Jornades d'Arqueologia Medieval a Catalunya, 3-4-5 juny 1993*. Barcelona, Barcelona 1993, p. 70-74 (actes multicopiades).

MENCHON, J.: "La muralla dels segles XII-XIII", *Catalunya Romànica*, vol. XXI (Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat), Barcelona 1995, p. 121.

MENCHON, J.: "L'arqueologia medieval a les comarques tarragonines. On anem?", *I Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya. 13, 14 i 15 de novembre de 1998. Actes*, Barcelona 2000, p. 466-471.

MENCHON, J.: "Les muralles del Camp o la regió de Tarragona", *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura* (III: "Dels palaus a les masies"), Barcelona 2003, p. 142-144.

MENCHON, J.: *Memòria dels treballs arqueològics duts a terme al jardí de l'Arquebisbat de Tarragona, Pla de Palau, 2, Tarragona*, Tarragona 2006, mecanoscrit inèdit.

MENCHON, J.: "Tarragona, un dibuix de la ciutat en temps de la Guerra dels Segadors atribuït al pintor italià Ercole Bazzicaluva", *Arqueologia Medieval 03*, Barcelona 2007 [2008], p. 98-101.

MENCHON, J.: "Ab exercitu navali navigantius sarracenorum: la defensa de la costa a l'edat mitjana i en època moderna", *Citerior 4. Ports marítims i ports fluvials: la navegació a l'entorn del nord-est mediterrani durant l'antiguitat*, Tarragona 2008, p. 187-209.

MENCHON, J.: "Tarragona, l'antiga ciutat romana i la construcció d'una ciutat medieval", dins CASTIÑEIRAS, M.; CAMPS, J. (eds.): *El romànic. Catalunya, Toulouse i Pisa, 1120-1180*, Barcelona 2008, p. 47-53.

MENCHON, J.: *Memòria dels treballs arqueològics duts a terme al jardí de l'Arquebisbat de Tarragona, Pla de Palau, 2, Tarragona. Segona fase: 2006*, Tarragona 2009, mecanoscrit inèdit.

MENCHON, J.: *La muralla romana de Tarragona: una aproximació*, Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona 2009.

MENCHON, J.: "Arqueología, patrimonio histórico y planeamiento urbanístico en la ciudad de Tarragona. Algunos apuntes", *Arqueología, Patrimonio Histórico y Urbanismo en las Ciudades Patrimonio de la Humanidad en España. Actas de las Jornadas Técnicas sobre Arqueología, Patrimonio Histórico y Urbanismo. Tarragona, 1 y 2 de diciembre de 2009*, León 2010, p. 217-244.

MENCHON, J.: "Ciceró, Guillem d'Ockam, Isidor de Sevilla, el pont del Diable, la muralla, el temple d'August i la Biblioteca Hemeroteca Municipal de Tarragona", dins DIVERSOS AUTORS, *25 aniversari. Biblioteca Hemeroteca Municipal de Tarragona*, Tarragona 2010, p. 141-146.

MENCHON, J.: "Tarragona a l'edat mitjana o la restauració d'una ciutat medieval sobre una seu episcopal visigòtica i una ciutat romana", *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya. Tarragona, del 10 al 13 de juny de 2010*, Barcelona 2011, vol. I, p. 263-277.

MENCHON, J.: "Fortificaciones y defensas de la ciudad de Tarragona: del siglo II aC al siglo XIX", dins ABELLA, D.; CARDONA, G.; HERNÁNDEZ, F. X. (eds.): *Jornadas de patrimonio defensivo en época moderna. In memoriam Agustí Vehí Castelló*, Madrid 2013, p. 117-130.

MENCHON, J.: "De l'ager tarraconensis a la marca extrema d'Alandalús. Algunes reflexions entorn al (des)poblament del Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat entre l'antiguitat tardana i la conquesta feudal", *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història*, Tarragona 2013, p. 57-73.

MENCHON, J.: "Les fortificacions de Tarragona i la Guerra del Francès", dins DIVERSOS AUTORS: *Tarragona i la Guerra del Francès. Conferències 2012/2013*, Tarragona 2014, p. 25-42.

MENCHON, J.: "La ciutat de Tarragona entre l'antiguitat tardana i els segles XII- XIII. La recuperació d'un espai urbà", *Actes del V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Barcelona, 22-25 de maig de 2014*, Barcelona 2015, p. 83-116.

MENCHON, J.: *Les fortificacions de Tarragona en temps de la Guerra del Francès. Una aproximació a l'evolució de les fortificacions de Tarragona des d'època antiga al segle XIX*, Tarragona, en premsa.

MENCHON, J.: "El paso de las murallas romanas y medievales a las fortificaciones modernas en la ciudad de Tarragona (siglos XV-XVII)", *II Jornadas de Patrimonio defensivo en época moderna*, Madrid en premsa.

MENCHON, J.; MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A.: "Aproximació al procés transformador de la ciutat de Tàrraco. Del Baix Imperi a l'Edat Mitjana", *Pyrenae* (Barcelona), vol. 25 (1994), p. 225-243.

MENCHON, J.; MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A.; BENET, C.; FÀBREGA, X.; BERMÚDEZ MEDEL, A.: "El circ romà de Tàrraco, intervencions dels anys 1990-1992", *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica* (Tarragona, 1993), Tarragona 1994, vol. 2, p. 275-276.

MENCHON, J.; MASSÓ, J.: *Les muralles de Tarragona. Defenses y fortificaciones de la ciudad (siglos II aC - XX dC)*, Tarragona 1999.

MENCHON, J.; MORELLÓ, J.: "Castell del Paborde (o del Prepòsit)", *Catalunya Romànica*, vol. XXI: "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà", Barcelona 1995, p. 180.

MENCHON, J.; PASTOR, I.: "Reciclant pedra? La utilització del material petri a la ciutat de Tarragona a l'edat mitjana i època moderna", *Actes del V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Barcelona, 22-25 de maig de 2014*, Barcelona 2015, p. 447-485.

MENCHON, J.; PIÑOL, L.: "La ciutat de Tarragona", *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura* (III: "Dels palaus a les masies"), Barcelona 2003, p. 63-67.

MENCHON, J.; REMOLÀ, J. A.: "La adaptació del urbanismo medieval a las estructuras monumentales de época romana en Tarragona: el sistema de fortificaciones", *IV Congrés d'Arqueologia Medieval Espanyola. Societats en transició*, Alacant 1993, vol. II, p. 77-86.

MENCHON, J.; REMOLÀ, J. A.: "La muralla medieval de Constantí. Excavacions arqueològiques a l'antic Hospital de les Monges", *Estudis de Constantí*, vol. 11 (1995), p. 7-26.

MENCHON, J.; TEIXELL, I.: "El portal medieval de la capella de Sant Magí de la muralla de Tarragona", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època V, núm. 28 (2006) [imprès el 2007], p. 299-331.

MENCHON, J.; TEIXELL, I.: "Aportacions a l'estudi de les fortificacions medievals a les comarques tarragonines", *I Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya. 13, 14 i 15 de novembre de 1998. Actes*, Barcelona 2000, p. 378-387.

MENCHON, J.; VALLDEPÉREZ, M.: *Muralla de Tarragona. Memòria de la intervenció arqueològica duta a terme al pas de ronda: tram de la Baixada del Roser, 2-8 / Via de l'Imperi*, Tarragona 2009, mecanoscrit inèdit.

MÉNDEZ, F.: *Noticias sobre la vida, escritos y viajes del Rmo. P. Mtro. Fr. Enrique Florez [...]*, 2ª edició, amb notes i addicions, Real Academia de la Historia, Madrid 1860.

MEZQUIDA, L. M.: "Lorenzo Miquel y Verderol, escritor y arquitecto tarraconense del siglo pasado", *Diario Español* (Tarragona), núm. 2.925, 5 de febrer de 1948, p. 2.

MIQUEL, F. A. [pseudònim de FORT I COGUL, E.]: *Viatge a Catalunya d'un conseller del rei de França l'any 1603*, Barcelona 1967.

[MIQUEL I VERDEROL, L.:] "Tarragona", *Diccionario Geográfico Universal*, tom IX, Barcelona 1833, p. 488-532.

MIRET I SANS, Joan: *Les cases dels Templers i Hospitalers en Catalunya*, Barcelona 1910.

MIRÓ, M. T.: "Dades per un estudi de l'evolució urbanística de Tàrraco: el carrer dels Caputxins de Tarragona", *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica* (Tarragona, 1993), Tarragona 1994, vol. 2, p. 287-288.

MONRAVÀ, F.: *Memoria* [de la reparació del tram en contacte amb el fortí Negre o Santa Bàrbara], Madrid 1940, mecanoscrit inèdit de l'Archivo Central del Ministerio de Cultura.

MORA I CASTELLÀ, J.: *La construcció a Catalunya en el segle XVII*, Cervera 1997.

MORA-FIGUEROA, L. de: *Glosario de arquitectura defensiva medieval*, Cádiz 1994.

MORANT I CLANXET, J.: *El Setge de Tarragona de 1811. Col·lecció de xxiii làmines. Edició commemorativa del 175^è aniversari*, Tarragona 1986.

MORANT I CLANXET, J.: "Fra Andreu de Palma de Mallorca. Historiador caputxi", *Butlletí Municipal* (Tarragona), núm. 7, nadal de 1994, p. 20.

MORANT I CLANXET, J.: *Història i tradició del copatró de Tarragona Sant Magí*, Tarragona 1997.

MOREL-FATIO, A.; RODRÍGUEZ VILLA, A. (eds.): *Relacion del viaje hecho por Felipe II, en 1585, á Zaragoza, Barcelona y Valencia. Escrita por Henrique Cock, notario apostólico y archivero de la guardia del cuerpo real*, Madrid 1876.

MORELLÓ, J.; MENCHON, J.: "Tarragona. Castell del Patriarca (o de l'Arquebisbe)", *Catalunya Romànica*, vol. XXI: "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà", Barcelona 1995, p. 39-40.

MORELLÓ, J.; RAMOS, M. L.; MENCHON, J.: "Castell del Rei", *Catalunya Romànica*, vol. XXI: "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà", Barcelona 1995, p. 181-182.

MORERA Y LLAURADÓ, E.: *Tarragona Antigua y Moderna. Descripción Histórico-Arqueológica de todos sus monumentos y edificios públicos civiles, eclesiásticos y militares y Guía para su facil visita, examen é inspección*, Tarragona 1894.

MORERA Y LLAURADÓ, E. [signat "Dr. Rémorea"]: "El primer màrtir del Cristianismo en Cataluña", *El Tarraconense* (Tarragona), 24 d'agost de 1893.

MORERA Y LLAURADÓ, E.: *Tarragona cristiana. Historia del arzobispado de Tarragona y del territorio de su provincia (Cataluña la Nueva)*, vol. I, Tarragona 1897; vol. II, Tarragona 1899; vol. III, Tarragona 1954; vol. IV, Tarragona 1955; vol. V, Tarragona 1959 [n'hi ha reedicions posteriors, a càrrec de la Diputació de Tarragona].

MORERA Y LLAURADÓ, E.: *Reseña histórica de la Comuna del Camp de Tarragona*, Tarragona 1902.

MORERA I LLAURADÓ, E.: *Provincia de Tarragona* [text en català], volum quart de la *Geografia General de Catalunya* [dirigida per F. Carreras Candi], Barcelona 1910.

MORERA Y LLAURADÓ, E.: "Nuestras murallas antiguas y modernas", *Boletín Arqueológico* (Tarragona), època II, núm. 22 (gener-març de 1919), p. 25-43.

MOREU-REY, E.: *El naixement del metre*, Palma de Mallorca 1956.

MORILLO, A.: "Fortificaciones campamentales de época romana en España", *Archivo Español de Arqueología* (Madrid), vol. 64 (1991), p. 135-190.

NAVASCUÉS, J. M.: *Tarragona* [guia del "IV Congreso Internacional de Arqueología"], Barcelona 1929.

NAVASCUÉS, J. M.: *Guía de Tarragona*, Madrid 1932.

NEGUERUELA, I.: "Dos importantes planos de Tarragona en el Archivo de Simancas", *Quaderns d'Història Tarraconense* (Tarragona), vol. V (1985), p. 59-75.

NEUBAUER, D.: "La construcción megalítica de las murallas ibero-romanas de Tarragona", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època V, núm. 2 (1980), p. 107-119.

NOGUÉS, R.: "Las murallas de la antigua Cose", *Tarragona y su provincia. Álbum*, Tarragona-Reus s. a. [circa 1925], s. p. [tres planes].

NOGUÉS, R.: "Las murallas romanas de Tarragona", *Diario Español* (Tarragona), núms. 3807 i 3808, 9 i 10 de desembre de 1950, p. 5 i 7.

NOLLA, J. M.: *Girona romana. De la fundació a la fi del món antic*, Girona 1987.

OLIVA I TODA, C.: "Nova ensulside de la muralla romana", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època III, vol. V, núm. 3 (juliol-setembre de 1935), p. 93-97.

OLIVA I TODA, C.: "Les muralles de Tarragona", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època III, vol. V, núm. 6 (abril-juny de 1936), p. 162-164.

ORTUETA, E. de: *Tarragona, el camí cap a la modernitat. Urbanisme i Arquitectura*, Barcelona: Lunweg, 2006 [n'hi ha també una edició en espanyol].

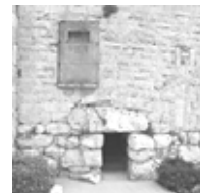
ORTUETA, E. de: "Conservar o destruir. La fràgil convivència entre los intereses privados y la protección de la muralla en Tarragona", *Norba-Arte*, vol. XXVI (2006), p. 149-165.

ORTUETA, E. de: "Vivienda y muralla. La ocupación en Tarragona de su perímetro defensivo", dins DIVERSOS AUTORS: *Congreso Internacional "Ciudades Amuralladas". Pamplona, 24-26 noviembre 2005*, Pamplona 2007, s. p.

PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)* [text en català], dos volums, Tarragona 1956 i 1958.

- PAPIOL MOLNÉ, L.: "La muralla romana de Tarragona: nuevas aportaciones", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època v, núm. 2 (1980), p. 113-128.
- PAPIOL MOLNÉ, L., "Un arquitecte arqueòleg o, si voleu, un arqueòleg arquitecte: el Doctor Theodor Hauschild", *Estudis de Constantí*, núm. 31 (2015), p. 39-47.
- PASCUAL, I.; ARANEGUI, C.: "Una torre defensiva de època republicana en el Castell de Sagunt", *Saguntum*, vol. 26 (1993), p. 189-203.
- PARIS, P.: *Essai sur l'art et l'industrie de l'Espagne primitive*, tom I, París 1903.
- PARIS, P.: "Promenade archéologique: Tarragone", *Bulletin Hispanique* (París), tom XII (1910), p. 109-134.
- PEÑA, I.: *Memòria excavació i control arqueològics. Restauració de la muralla. Tram de l'Hort de l'Arquebisbe, 3ª etapa*, Tarragona 2010, mecanoscrit inèdit.
- PEÑA, I.: *Memòria excavació i control arqueològics. Restauració de la muralla. Fase IV. Tram de la Baixada del Roser, 1ª etapa*, Tarragona 2011, mecanoscrit inèdit.
- PÉREZ GARCÍA, V. L.: *Fortificaciones i espai urbà en època romana al conventus Tarraconensis. Els sistemes defensius fortificats del conventus Tarraconensis en el context de la infraestructura militar de l'Imperi Romà*, Tarragona 2011, tesi doctoral inèdita (arxiu de l'ICAC).
- PERIS, S.; ICART, J. (eds.): *Actes Municipals 1358-1360*, Tarragona 1983.
- PETIT-RADEL, L. C. F.: *Recherches sur les monuments cyclopéens et description de la collection des modèles en relief composant la galerie pélasgique de la Bibliothèque Mazarine*, París 1841.
- PIFERRER, P.; PARCERISA, F. J.: *Recuerdos y bellezas de España. Obra destinada para dar a conocer sus monumentos, antigüedades, paisajes etc. En Láminas dibujadas del natural y litografiadas por F. J. Parcerisa, y acompañadas con texto por P. Piferrer. Principado de Cataluña. Comprende las Provincias de Barcelona, Gerona, Tarragona y Lérida*, Barcelona 1839 [n'hi ha una reedició facsimil, impresa a Barcelona el 1939].
- PIFERRER, P.; PI MARGALL, F.: *España. Sus monumentos y artes - Su naturaleza é historia. Cataluña* [amb notes i addicions d'A. Aulèstia Pijoan], tom II, Barcelona 1884.
- PINA, F.: "Minerva, *custos Urbis* de Roma y de Tàrraco", *Archivo Español de Arqueología* (Madrid), vol. 76 (2006), p. 111-119.
- PIÑOL, L.: "Intervencions arqueològiques al carrer Merceria 11. Noves aportacions al coneixement del Fòrum Provincial de Tàrraco", dins MAR, R. (ed.): *Els monuments provincials de Tàrraco. Noves aportacions al seu coneixement*, "Documents d'Arqueologia Clàssica", núm. 1, Tarragona 1993, p. 257-268.
- PIÑOL, L.: "Oppidum ibérico y praesidium romano. El territorio de Tàrraco en el 218 a.C.: algunas reflexiones", *Armamento e iconografía en la Antigüedad y la Alta Edad Media [Cuadernos de Investigación, Anejo 1]*, Segovia 2008, p. 35-52.
- PLADEVALL, A.: "Maduresa de l'Església dels comtats catalans: la restauració de la metròpoli de Tarragona", *Recull Ignasi Mallol i Casanovas* (1892-1940), Tarragona 1991, p. 31-65.
- PLADEVALL, A.: *La metròpoli de Tarragona. Nou-cents anys de la seva restauració medieval. Lliçó inaugural del curs acadèmic 1991-1992*, Barcelona 1991.
- PLANAS, P.: "Importancia histórico-arqueológica de Tarragona desde los tiempos prehistóricos hasta el imperio de César-Augusto", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època III, núm. 3-5 (1921), p. 59-64, 85-94 i 113-119.
- PONS DE ICART, L.: *Libro de las grandezas y cosas memorables de la Metropolitana Insigne y famosa Ciudad de Tarragona*, Lleida 1572-1573 [n'hi ha dues edicions posteriors, una impresa a Lleida el 1883 i l'altra a Tarragona el 1981].
- PONTAULT, S. de [Chevalier de Beaulieu]: *Les plans, et profils des principales villes et lieux considerables de la principauté de la Catalogne. Avec la carte generale, et les particulieres a chaque gouvernement*, París post. 1678.
- PONTAULT, S. de [Chevalier de Beaulieu, vide BEAULIEU]: *Les glorieuses conquêtes de Louis le Grand roy de France et de Navarre, dédiées au Roy*, tom I, París ca. 1694.
- PONZ, A.: *Viage de España, en que se da noticia de las cosas mas apreciables, y dignas de saberse, que hay en ella*, tom XIII, Madrid 1785 [2ª ed., revisada: Madrid 1788].
- POZO, P. del: *18 castillos en la margen izquierda del Ebro*, Barcelona 1984.
- PRADA, J. L.: *Caracterización de formas y procesos de alteración observados en piedra de construcción de edad miocénica del área monumental romana de Tarragona*, Barcelona 1995, tesi doctoral inèdita.
- PRIETO, A.: "Tàrraco", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època v, núm. 12 (1992), p. 71-88.

- PUIG I CADAFALCH, J.: *L'arquitectura romana a Catalunya*, Barcelona 1934.
- QUINTANA, A.: *Antoni de Martí i Franquès. Memòries originals. Estudi biogràfic i documental*, "Memòries de l'Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona", tercera època, vol. XXIV, Barcelona 1935.
- QUINTANA, A.: "Bibliografia desapassionada d'Antoni de Martí i Franquès (recull de notes i estudis complementaris)", *Miscel·lània Antoni de Martí i Franquès*, Tarragona 1985, p. 47-88.
- RAMÓN SARIÑENA, E.: "La intervenció arqueològica realitzada a la zona del Pallol (Reus)", dins DIVERSOS AUTORS: *El Pallol: un passat, un futur* [catàleg de l'exposició de l'IMMR], Reus 2003, p. 39-59.
- RAMOS, M. L., MENCHON, J.: "Tarragona. Castell del bisbe de Vic", *Catalunya Romànica*, vol. XXI: *El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà*, Barcelona 1995, p. 40.
- RAMOS I MARTÍNEZ, M. L.; RIU I BARRERA, E.: "La Rambla Vella de Tarragona, de tridentina a liberal", xxxv *Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. Valls i Vila-rodona, 24, 25 i 26 novembre 1989*, vol. I, Valls 1989, p. 71-93.
- RECASENS, J. M.: *El Corregimiento de Tarragona en el último cuarto del siglo XVIII. Aspectos económico y político-social*, Tarragona 1958.
- RECASENS, J. M.: "El colapso sufrido por la ciudad de Tarragona en la Guerra dels Segadors (1640-52)", *Revista Técnica de la Propiedad Urbana* (Tarragona), núm. 8 (desembre de 1963), p. 51-60.
- RECASENS, J. M.: *La Revolución y Guerra de la Independencia en la Ciudad de Tarragona*, Tarragona 1965.
- RECASENS, J. M.: "Contribución al conocimiento de la generación que preparó la gran expansión de Tarragona en la segunda mitad del siglo XIX", *Revista Técnica de la Propiedad Urbana* (Tarragona), núm. 12 (1966), p. 61-67.
- RECASENS, J. M.: "A propòsit de l'ocupació àrab de Tarragona i l'emigració de Sant Pròsper a Itàlia", *Boletín Arqueológico* (Tarragona), època IV, fasc. 113-120 (1971-1972), p. 209-213.
- RECASENS, J. M.: *La ciutat de Tarragona*, vol. I, Barcelona 1966; vol. II, Barcelona 1975.
- RECASENS, J. M.: *El municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona. Segles XVI i XVII*, Tarragona 1998.
- REMESAL, J.; AGUILERA, A.; PONS, L.: *Comisión de Antigüedades de la Real Academia de la Historia. Cataluña. Catálogo e índices*, Madrid 2000 [n'hi ha una versió resumida, en català, publicada a Barcelona el 2002].
- REMOLÀ VALLVERDÚ, J. A.: "Tàrraco al Renaixement", DIVERSOS AUTORS: *El renaixement de Tàrraco, 1563. Lluís Pons d'Icart i Anton Van den Wyngaerde* [catàleg de l'exposició del MNAT], Tarragona 2003, p. 59-89.
- REMOLÀ I VALLVERDÚ, J. A.; SALOM I GARRETA, C.: *Les fortificacions de Tarragona* [textos en català, espanyol i anglès], Tarragona 2000.
- RIPOLL, E.: "La cronología de las murallas de Tarragona", *Ampurias* (Barcelona), vol. XIII (1951), p. 175-180.
- RIPOLL, E.: "Una cita de Benjamín de Tudela como pretexto: la muralla romana de Tarragona", *Espacio, Tiempo y Forma. Serie I, Prehistoria y Arqueología*, tom IV (1991), p. 329-338.
- RIU I BARRERA, E.: *L'arqueologia i la Tarragona feudal*, "Fòrum. Temes d'història i d'arqueologia tarragonines", vol. 7, Tarragona 1987.
- RIU I BARRERA, E.: "Ciutat de Tarragona", *Catalunya Romànica*, vol. XXI: "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà", Barcelona 1995, p. 109-121.
- RIU I RIU, M.: *L'arqueologia medieval a Catalunya*, Barcelona 1989.
- RODRÍGUEZ MÁZ, A.: *El arzobispo urbanista. (D. Joaquín de Santiyán y Valdivielso) 1779-1783*, Tarragona 1956.
- RODRÍGUEZ DE BERLANGA, J.: *Los bronce de Lascuta, Bonanza y Aljustrel*, 1881.
- ROLDÁN, L.: "Construcciones de *opus quadratum* en Córdoba", *Anales de Arqueología Cordobesa* (Córdoba), vol. 3 (1993), p. 253-275.
- ROVIRA, J.: "Alguns aspectes per a la contextualització històrica del Fòrum provincial de Tàrraco", dins MAR, R. (ed.): *Els monuments provincials de Tàrraco. Noves aportacions al seu coneixement*, "Documents d'Arqueologia Clàssica", núm. 1, Tarragona 1993, p. 195-228.
- ROVIRA, J.; DASCA, A.: "Una visió de la Tarragona del 1603", *Niu d'Art* (Tarragona), núm. 26 (setembre de 1990), p. 3.
- ROVIRA I GÓMEZ, S.-J.: "Tarragona 1814, el retorn. La sortida dels francesos i l'arribada dels exiliats i dels nous tarragonins", *A Carn! Publicació electrònica d'Història Militar Catalana*, II època, núm. 26,

setembre de 2014, p. 4-13.

ROVIRA I VIRGILI, A.: "Les muralles de Tarragona", *Tarragona*, 20 de desembre de 1921, i 12 i 19 de gener i 20 de juliol de 1922 [reproduït al *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època III, núm. 7 (1922), p. 170-175.

ROVIRA I VIRGILI, A.: *Història Nacional de Catalunya*, vol. I, Barcelona 1922.

ROVIRA I VIRGILI, A.: *Les Muralles de Tarragona*, Tarragona 1933.

RUIZ DE ARBULO, J.: "El foro de Tàrraco", *Cypselia* (Girona), núm. VIII (1990), p. 119-138.

RUIZ DE ARBULO, J.: "Los inicios de la romanización en Occidente: los casos de *Emporion* y *Tarraco*", *Athenaeum*, vol. LXXIX, fasc. II (1991), p. 459-493.

RUIZ DE ARBULO, J.: "*Tarraco, Carthago Nova* y el problema de la capitalidad en la Hispania Citerior", *Miscel·lània arqueològica a Josep M. Recasens*, Tarragona 1992, p. 115-130.

RUIZ DE ARBULO, J.: "Tarragona Camp", dins MORILLO, Á.; AURRECOECHEA, J. (eds.), *The Roman Army in Hispania. An archaeological guide*, Universidad de León, 2006, p. 281-287.

RUIZ DE ARBULO, J.: "Las murallas de *Tarraco* de la República al Bajo Imperio", dins RODRÍGUEZ COLMENERO, A.; RODÀ, I. (eds.): *Murallas de ciudades romanas del Occidente del Imperio. Lucus Augusti como paradigma*, Lugo 2007, p. 567-592.

SADA, P.; TERRÉ, M.: "Formació de l'estructura urbana de la Part Alta", dins CANTALLOPS, L.; ROMANÍ, X.: *La Part Alta del centre històric de Tarragona. Un aixecament de plànols de les construccions civils (1981-82, 1986-88)*, Barcelona 1990, p. 15-30.

SALAS, J. de: *El sitio de Tarragona por los franceses en 1811*, Tarragona 1882 [publicat prèviament a la *Revista Científico-Militar*, 3ª època, tom 3].

SALVADOR, L. de: *Passeig Arqueològic Tarragona* [àlbum-guia], Tarragona 1935.

SALVAT Y BOVÉ, J.: "Bajada del Rosario", *Diario Español* (Tarragona), 6 de març de 1951.

SALVAT Y BOVÉ, J.: *Tarragona antigua y moderna a través de su nomenclatura urbana (siglos XIII-XIX)*, Tarragona 1961 [n'hi ha una reedició facsímil, impresa a Tarragona el 1981].

SALVAT Y BOVÉ, J.: *Tarragona en la Guerra y en la Postguerra de la Independencia*, Tarragona 1965.

SALVAT I BOVÉ, J.: "Cofradía de la Preciosa Sangre. Su fundación", *Semana Santa* [opuscle], Tarragona 1982, s. p.

SÁNCHEZ REAL, J.: "La muralla de San Fructuoso", *Diario Español* (Tarragona), núm. 2903, 10 de gener de 1948, p. 5.

SÁNCHEZ REAL, J.: "La «Torra Grossa»", *Diario Español* (Tarragona), núms. 3710, 3712, 3714, 3716, 3717 i 3719 (18, 20, 23, 25, 26 i 29 d'agost) de 1948.

SÁNCHEZ REAL, J.: "Publicaciones sobre Tarragona", *Boletín Arqueológico* (Tarragona), època IV, fasc. 30 (1950), p. 87-91 + dues làms.

SÁNCHEZ REAL, J.: *El Archiepiscopologio de Luis Pons de Icart*, Tarragona 1954.

SÁNCHEZ REAL, J.: "Publicaciones sobre Tarragona", *Boletín Arqueológico* (Tarragona), època IV, fasc. 55-56 (1956), p. 70-79.

SÁNCHEZ REAL, J.: "La muralla de Tarragona", *Boletín Arqueológico* (Tarragona), època IV, fasc. 61-64 (1958), p. 131-133.

SÁNCHEZ REAL, J. (coord.): *Las Corporaciones Locales y el Patrimonio Histórico-Artístico*, Tarragona 1965.

SÁNCHEZ REAL, J.: "Sensacionales hallazgos arqueológicos. IV. La fortificación del siglo XIV al descubierto", *Diario Español* (Tarragona), núm. 10825 (14 de setembre) de 1973.

SÁNCHEZ REAL, J.: *Defensa de Tarragona en 1811*, Tarragona 1982.

SÁNCHEZ REAL, J.: "La exploración de la muralla de Tarragona en 1951", *Madrid Mitteilungen* (Madrid), núm. 26 (1985), p. 91-117.

SÁNCHEZ REAL, J.: *La muralla de Tarragona*, Tarragona 1986.

SÁNCHEZ REAL, J.: "El método en la arqueología tarraconense, 1. La muralla", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època V, núm. 8-9 (1986-1987), p. 35-54.

SÁNCHEZ REAL, J.: "El método en la arqueología tarraconense, 2. Las construcciones monumentales de la Parte Alta, II.A). La zona 'sagrada'", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època V, núm. 10-11 (1988-1989), p. 79-115.

SÁNCHEZ REAL, J.: "El método en la arqueología tarraconense. Las construcciones monumentales

- de la parte alta, II.B). El Foro", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època V, núm. 12 (1990), p. 49-98.
- SÁNCHEZ REAL, J.: "El método en la arqueología tarraconense, III. El circo", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època V, núm. 13 (1991), p. 111-144.
- SÁNCHEZ REAL, J.: *Obra Menor*, Tarragona 1990.
- SÁNCHEZ REAL, J.: "Resseña bibliogràfica" [ressenya de l'article de 1991 d'AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; RUIZ DE ARBULO; J.,] *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època V, núm. 13 (1991), p. 365-370.
- SÁNCHEZ REAL, J.: *Obra Menor II*, Tarragona 1992.
- SÁNCHEZ REAL, J.: "El método en la arqueología tarraconense. El acueducto de las Ferreras", *Quaderns d'Història Tarraconense* (Tarragona), vol. XII (1993), p. 147-186.
- SÁNCHEZ REAL, J.: "Una puerta abierta a la historia", *Diari de Tarragona*, 23 de juny de 1993.
- SÁNCHEZ REAL, J.: *Puerto de Tarragona. Acontecimientos notables en su construcción (1802-1829)*, Tarragona 1995.
- SÁNCHEZ REAL, J.], V[ALENTINES; I.]: "Epidemias en Tarragona, I", *Diario Español* (Tarragona), 19 de setembre de 1947.
- SÁNCHEZ RUBIO, C.; SÁNCHEZ RUBIO, R.; TESTÓN NÚÑEZ, I.: *El Atlas Medici de Lorenzo Possi, 1687. "Plante d'Estremadura, e di Catalogna"*, Badajoz 2014.
- SÁNCHEZ RUBIO, R.; TESTÓN NÚÑEZ, I.; SÁNCHEZ RUBIO, C. M.: *Imágenes de un Imperio Perdido. El Atlas del Marqués de Heliche. Plantas de diferentes Plazas de España, Italia, Flandes y las Indias*, Badajoz 2004 [consultable en línia].
- SANMARTÍ, E.: "Urbanización y configuración territorial del noreste de la citerior durante la época romano-republicana", *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica* (Tarragona, 1993), Tarragona 1994, vol. 2, p. 357-362.
- SANMARTÍ, M. (ed.): *Actes Municipals 1388-1389 / 1393-95*, núm. 7, Tarragona 1988.
- SANMARTÍ, M. (ed.): *Actes Municipals 1397-1399 / 1399-1400*, núm. 8, Tarragona 1991.
- SANMARTÍ, E.; CASTANYER., P.; TREMOLEDA, J.: "Darreres excavacions a Empúries. El sector meridional de la neàpolis", *Tribuna d'Arqueologia 1988-1989*, Barcelona 1989, p. 79-88.
- SANMARTÍ, E.; NOLLA, J. M.: *Empúries. Guia itinerària*, Barcelona 1988.
- SAQUER, J.: "Les Ruines de Sagonte et François Jaubert de Passa (1819)", *Études Roussillonnaises offertes à Pierre Ponsich*, Perpinyà 1987.
- SCHULTEN, A.: *Tarragona*, Tarragona 1921.
- SCHULTEN, A.: *Tarraco*, Tarragona 1934.
- SCHULTEN, A.: *Tarraco*, Barcelona 1948 [n'hi ha una reedició facsimil, impresa a Tarragona el 1976].
- SERRA-RÀFOLS, J. de C.: *El poblament prehistòric de Catalunya*, Barcelona 1930.
- SERRA-VILARÓ, J.: *Excavaciones en Tarragona. Memoria presentada a la Junta Superior de Excavaciones por el delegado director ~*, Madrid 1932.
- SERRA-VILARÓ, J.: *Fructuós, Auguri i Eulogi, Màrtirs Sants de Tarragona*, Tarragona 1936.
- SERRA VILARÓ, J.: *Scavi e ritrovamenti in Spagna*, "Quaderni dell'Impero. Orme di Roma nel mondo", vol. VII, Roma 1946.
- SERRA VILARÓ, J.: "La muralla de Tarragona", *Archivo Español de Arqueología* (Madrid), tom XXII, núm. 76 (1949), p. 221-236 + 6 làms.
- SERRA VILARÓ, J.: *Santa Tecla la Vieja*, Tarragona 1960.
- SERRALLACH, L.: *Monumentos Romanos de Tarragona. Apuntes histórico-críticos de dichos monumentos por D. ~ leídos en la excursión hecha á aquella ciudad por la Asociación [de Arquitectos de Cataluña] el 24 de mayo de 1885*, Barcelona 1886.
- SERVICIO GEOGRÁFICO DEL EJÉRCITO [Sección de Documentación]: *Cartoteca Histórica. Índice de Atlas Universales y Mapas y Planos históricos de España*, Madrid 1974.
- SERVICIO HISTÓRICO MILITAR: *Catálogo de la Cartoteca*, vol. I, Madrid 1981.
- SOBERANAS, A. J.; MASSÓ, M. J.: *Bibliografía impresa de Bonaventura Hernández Sanahuja*, Tarragona 1992.
- SOLÉ, X.: "El poblado ibérico del Vilar. Valls", *Arqueologia 83. Memoria de las actuaciones programadas en el año 1983*, Madrid 1984, p. 201.
- SUBIAS, J.: *Construcciones romanas*, Barcelona 1942.

SUCHET, L. G.: *Atlas des mémoires du maréchal Suchet, duc d'Albufera, sur ses campagnes en Espagne, depuis 1808 jusqu'en 1814, écrits par lui-même*, Paris 1828.

SWINBURNE, H.: *Travels through Spain, in the years 1775 and 1776. In which several monuments of Roman and Moorish Architecture are illustrated by accurate drawings taken to the spot by -*, Londres 1779 [segona edició: 1787].

SWINBURNE, H.: *Viaje por Cataluña en 1775* [versió de P. Fabra], Barcelona 1976.

TALLER ESCOLA D'ARQUEOLOGIA: "El Foro Provincial de Tàrraco, un complejo arquitectónico de época flavia", *Archivo Español de Arqueología* (Madrid), vol. 62, núm. 159-160 (1989), p. 141-191.

TALLER ESCOLA D'ARQUEOLOGIA: "El pas de la Via Augusta per la mansió de Tàrraco", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època V, núm. 10-11 (1988-1989), p. 123-134.

TALLER ESCOLA D'ARQUEOLOGIA: *Un abocador del segle v dC en el Forum provincial de Tàrraco*, "Memòries d'Excavació", núm. 2, Tarragona 1989.

TALLER ESCOLA D'ARQUEOLOGIA: "Aproximació a les fortificacions de Tarragona en èpoques moderna i contemporània. Excavacions en el sector «Castell del Rei - Baluard de Carles V»", *Quaderns d'Història Tarraconense* (Tarragona), vol. X (1990), p. 87-122.

TALLER ESCOLA D'ARQUEOLOGIA: *Taller Escola d'Arqueologia 1987-1990*, Tarragona 1990.

TERASTIC IBERIA SA: *Murallas de Tarragona. Estudio de la degradación de las piedras. Estudio petrográfico de las muestras. Análisis preliminares. Conclusiones. Resultado de las pruebas realizadas en laboratorio, con piedras de la muralla, con objeto de frenar el proceso de degradación*, Tarragona 1989, mecanoscrit inèdit.

TOUS I SANABRA, J.: "Los signos de cantería en las murallas romanas de Tarragona", *Actes du Colloque International de Glyptografie de Saragosse*, Zaragoza 1983, p. 393-405.

UBIETO, A.: *Geografía de España d'al-Idrisi*, València 1974.

VEGAS, M.: *Cerámica común romana del Mediterráneo Occidental*, Barcelona 1973.

VEGAS, M.: "Estudio de algunos hallazgos cerámicos de la muralla de Tarragona. Torre del Cabisco", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època V, núm. 6-7 (1984-1985), p. 45-54.

VEGAS, M.: "Observaciones para una datación de la muralla basada en la cerámica del corte Sánchez Real", *Madrid Mitteilungen* (Madrid), vol. 26 (1985), p. 117-119.

VERDUCCI, P.: "La strutturazione della città alta di Tarragona", *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, vol. LIX (1986-1987), p. 149-159.

VERTAMON, F.: *Apologia historica legal por la Invictissima protomartir Santa Tecla [...]*, Tarragona 1683 [n'hi ha una reedició facsímil, impresa a Tarragona el 1984].

VILÀ, J.; TEIXELL, I.; NAVARRO, S.; VILALTA, E.: "El carrer Enrajolat de Tarragona (Tarragonès). Del visoríum romà a les fases medievals (segles XII-XV)", *Actes del V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Barcelona, 22-25 de maig de 2014*, Barcelona 2015, p. 325-336.

VILASECA, A.; DILOLI, J.: "Excavacions a la Casa-Museu Castellarnau", *Arqueologia i història: Evolució del teixit urbà de Tarragona. Seminari internacional amb motiu del 150è aniversari de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense, 7 d'abril - 4 de maig de 1994* [dossier lliurat als assistents].

VIRGILI, A.: "La qüestió de Tarraguna abans de la conquesta catalana", *Quaderns d'Història Tarraconense* (Tarragona), vol. IV (1984), p. 7-36.

VIRGILI, A.: "La colonització feudal de la Catalunya Nova. Un projecte d'investigació", *XXXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. Valls i Vila-rodona, 24, 25 i 26 novembre 1989*, vol. I, Valls 1989, p. 298-265-

VIRGILI, A.: "Visigots i àrabs. Segles V-XI", *Catalunya Romànica*, vol. XXI: *El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà*, Barcelona 1995, p. 27- 35 i 47.

VIRGILI, A.: "El Camp de Tarragona entre l'Antiguitat Tardana i el repartiment feudal (segles XI-XII). Historiografia i arqueologia", *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya. Tarragona, del 10 al 13 de juny de 2010*, Barcelona 2011, vol. I, p. 47-66.

X. (Jeroni Martorell? / Eduard Toda?): "Esllavissament d'un troç de muralla de Tarragona", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època III, núm. 40 (juliol de 1929 - juny de 1932) [1932], p. 124-127.

ZURITA, J.: *Anales de la Corona de Aragón* [edició d'A. Canellas López], vol. 7, Zaragoza 1977.

FONTS DE L'ARXIU HISTÒRIC DE TARRAGONA (AHT)

Llibres d'Actes del Consell i d'actes municipals [fins al 1799].

Llibres d'actes de la Comissió provincial de Monuments.

A.3 RECULL I ANÀLISI DE LA DOCUMENTACIÓ GRÀFICA ANTIGA

A.3.1 ANÀLISI DE LA DOCUMENTACIÓ GRÀFICA ANTIGA DISPONIBLE

La muralla de Tarragona disposa d'un bon nombre de representacions gràfiques ja sigui de manera directa o formant part de vistes generals o planimetries de la ciutat, que també ha estat objecte habitual de representació. Com a criteri general, hem recollit exclusivament aquelles que tenen un cert interès per a la recerca històrica sobre el conjunt, ja sigui perquè ofereixen vistes inèdites o representacions d'elements avui desapareguts o molt transformats. També hem seleccionat aquelles que permeten situar cronològicament ja sigui la construcció o la desaparició de determinats components del conjunt defensiu de la ciutat de Tarragona i de manera molt especial, ja que és l'objecte exclusiu del present Pla Director, de la part corresponent a la muralla romana de la Part Alta de la ciutat i de les seves posteriors alteracions.

A nivell general hem dividit les imatges recollides en quatre grups: la fotografia, els plànols, les vistes de la ciutat i la planimetria d'època moderna de certa rellevància. Com a norma general s'exclou les planimetries vinculades a projectes de intervencions arquitectòniques i arqueologies que ja han estat tractats de manera específica en apartats anteriors.

Cadascun d'aquests apartats presenta característiques diferenciades tant pel que fa a la cronologia que abasten com als elements als que fan referència. Fem a continuació un breu anàlisi de cada grup.

A.3.1.1 FOTOGRAFIES HISTÒRIQUES

Entenem com a fotografia antiga de la muralla de Tarragona aquelles imatges que se situen entorn a la primera meitat del segle xx i molt especialment les realitzades amb anterioritat a la guerra civil de 1936-39. Evidentment existeixen multitud d'imatges d'aquest període que tenen com a element principal, directe o indirecte, la ciutat de Tarragona o les seves muralles. Com a criteri general ens hem centrat en aquelles que ofereixen vistes poc conegudes o detalls que tinguin rellevància pel que fa a l'estudi dels components de la muralla i de les actuacions que s'hi han dut a terme durant el període.

En aquesta línia, un dels centres documentals que conserva un nombre més gran de fotografies relacionades amb les actuacions a les muralles de Tarragona durant el primer terç del segle xx és el Fons Documental del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona. Aquesta institució, tot i que avui vinculada només a la demarcació barcelonina, és hereva de l'antic Servei de Catalogació i Conservació de Monuments fundat el 1914 per la Mancomunitat de Catalunya. Aquesta institució ha portat una tasca continuada durant més de cent anys de recollida d'imatges sobre elements monumentals no solament de la província de Barcelona sinó també del conjunt del país. Per altra banda, en aquest centre també es conserva el fons documental personal de l'arquitecte Jeroni Martorell, que va ser el primer cap d'aquest servei i que durant els anys 30 va dirigir diverses actuacions a la muralla de Tarragona, algunes d'elles de gran interès pel que fa a l'anàlisi del monument.

És per això que ha estat aquest el fons principal que ha proporcionat la fotografia històrica utilitzada en el present Pla Director. En aquest sentit hem fet un buidat

sistemàtic tant del Fons fotogràfic general com del Fons Jeroni Martorell. En aquest darrer també es localitzen fotografies vinculades als treballs dirigits per Martorell a la zona del passeig arqueològic, o en relació amb les tasques de consolidació d'urgència endegades com a conseqüència de les tres esllavissades que va patir la muralla als anys 30 del segle XX.

Pel que fa a les imatges més antigues, que ens han permès de recopilar dades sobre l'estat en què es trobaven les muralles a començament segle XX, abans de l'inici de les primeres grans transformacions, disposem de les que ens proporciona el fons fotogràfic del Centre Excursionista de Catalunya. Aquesta institució, els membres de la qual van recórrer sistemàticament tot el país des de finals segle XIX, disposa d'un ingent fons fotogràfic, fruit de la donació de molts dels seus membres. En el cas de Tarragona es conserven diverses imatges corresponents a les primeres dècades del segle XX i que complementen perfectament les de caràcter més tècnic del Servei de Patrimoni de la Diputació de Barcelona.

A banda d'aquests dos centres, també cal destacar les que es conserven a l'Arxiu fotogràfic del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, les de l'Arxiu Mas de l'Institut Amatller d'Art Hispànic o les que es conserven a l'Institut Arqueològic Alemany de Madrid. En aquest darrer cas les imatges estan vinculades amb les recerques que des d'aquesta institució es van fer a les muralles de Tarragona els anys 30 (Adolf Fink) i als 70-80 del segle XX (Theodor Hauschild).

A.3.1.2 PLANIMETRIA HISTÒRICA

La planimetria històrica representant les fortificacions de la ciutat de Tarragona és força extensa ja que la població va ser objecte, durant els segles XVI, XVII i XVIII de treballs de fortificació, amb la construcció d'un recinte exterior, amb cortines i baluards que envoltaven el conjunt de la ciutat. Aquest fet, juntament amb el paper que Tarragona, amb el seu port, va tenir en els diferents conflictes bèl·lics en els que es va veure implicat el país durant aquest període, va comportar la confecció sovintejada de plànols del conjunt de la ciutat, tant per part d'enginyers espanyols com estrangers. Aquests documents són prou nombrosos i constitueixen sèries suficientment llargues com per què ens serveixin analitzar els canvis que van patir les muralles de la ciutat durant tot aquest període. Tot i què les fortificacions abaluardades d'època moderna de Tarragona no són objecte d'aquest Pla Director, si que els recintes més interiors, adossats directament a la muralla romana i medieval, són d'interès per documentar les transformacions que va patir el recinte inicial en època moderna i contemporània.

Pel que fa als centres on es conserva aquesta planimetria històrica cal destacar, a banda d'alguns arxius europeus, l'Archivo General de Simancas (AGS), on es conserven els fons de l'antiga Secretaria de Guerra de la corona, amb les planimetries realitzades pels enginyers militars espanyols amb motiu de la construcció dels successius recintes. Complementari d'aquest seria l'Archivo General Militar de Madrid (AGMM), que conserva una important cartoteca amb planimetries de ciutats i fortificacions de tot el país i també de Tarragona. Cal tenir present també, que una part dels fons gràfics d'aquesta cartoteca referits a fortificacions catalanes van ser transferits als anys 60 del segle XX al centre de documentació que es va formar al Museu Militar de Montjuïc de Barcelona. Tot i que el lot principal de plànols estava referit a aquesta fortalesa, també s'hi van traslladar dibuixos d'altres fortificacions i poblacions catalanes, entre elles, amb tota probabilitat, Tarragona. En tancar el Museu Militar el 2009, els plànols van ser traslladats a la Biblioteca Militar de Barcelona, radicada a la caserna del Bruc de la capital catalana, on continuen dipositats en l'actualitat.

A banda d'aquests centres de caràcter general, l'arxiu històric municipal de Tarragona (AHMT) conserva també un fons de plànols relacionats amb les fortificacions de la ciutat. Finalment, tant el fons fotogràfic del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, com l'arxiu de la demarcació de Tarragona del COAC han reunit un nombre força important d'imatges de plànols sobre la població procedents dels arxius suara esmentats i d'altres centres sobretot europeus. Entre aquests darrers hem de destacar l'arxiu militar francès del castell de Vincennes on es conserven els fons del cos d'enginyers francesos que van dur a terme nombrosos aixecaments planimètrics de poblacions de països veïns, moltes d'elles de Catalunya. Altres plànols de Tarragona, més esparsos, es conserven a la Biblioteca Nacional de Paris o fins i tot a l'Arxiu Militar d'Estocolm.

Les primeres planimetries de la ciutat de Tarragona (hi ha imatges més antigues però són vistes que tractarem en un apartat específic) corresponen a mitjan segle XVII i s'han de relacionar amb l'anomenada guerra de Separació o també Guerra dels Segadors (1640-1652). Amb posterioritat al conflicte, tant enginyers castellans com francesos van fer aixecaments de les poblacions on es van produir els principals enfrontaments bèl·lics i entre elles destaca Tarragona. Les planimetries d'aquest moment, que es confeccionen durant la segona meitat del segle, reproduïxen l'estat de les fortificacions de la ciutat cap al 1640. En aquest context situem el treball de Sébastien de Pontault, també conegut com a cavaller de Beaulieu que durant el darrer terç del segle publica dos llibres amb plànols de diverses poblacions i fortificacions catalanes i entre elles, evidentment, la ciutat de Tarragona.¹

Una mica posterior, 1687, és el dibuix de la ciutat de Tarragona de l'anomenat Atlas Medici redactat per l'enginyer militar d'origen italià Lorenzo Possi. Aquest personatge havia treballat per la monarquia hispànica i concretament se li coneixen informes sobre les muralles i port de Cartagena i sabem també que va dirigir uns treballs de fortificació al castell de Montjuïc de Barcelona entorn al 1672. Cap al final de la seva carrera, el 1687, va dibuixar l'*Atlas Pianté d'Estremadura e di Catalogna*, anomenat Atlas Medicis perquè el va confegir com a regal a Ferdinando di Medicis, hereu de Cosimo III. En aquest Atlas, Possi reproduïx vistes de diferents poblacions tant d'Estremadura com de Catalunya i entre elles una de la ciutat de Tarragona.

De la mateixa època aproximadament és un plànol de la ciutat dibuixat per Antonio Borsano, enginyer d'origen milanès que ja entrada la dècada de 1680 va ser nomenat enginyer major de l'exèrcit a Catalunya. Durant el seu període d'actuació va confeccionar nombrosos plànols de fortificacions a tot el Principat amb els que confeccionava Atles amb els que Borsano obsequiava personatges influents de l'època. Se'n conserven dos a la Biblioteca Nacional de Madrid i un altre en una col·lecció particular. El plànol que descriu la ciutat de Tarragona es titula *Relacion de los puestos de la Plaza de Tarragona* i s'ha de datar aproximadament entre 1685 i 1694, període en què Borsano va exercir com a enginyer a Catalunya. El plànol situa la ciutat en relació amb la costa i representa la muralla amb les diferents cortines i baluards existents en aquell moment, així com una sèrie de fortins i defenses avançades situades en el seu entorn i que es detallen en la llegenda.

¹ PONTAULT, S. de [Chevalier de Beaulieu]: *Les plans, et profils des principales villes et lieux considerables de la principauté de la Catalogne. Avec la carte generale, et les particulieres a chaque gouvernement*, París post. 1678. PONTAULT, S. de [Chevalier de Beaulieu, vide BEAULIEU]: *Les glorieuses conquêtes de Louis le Grand roy de France et de Navarre, dédiées au Roy*, tom I, París ca. 1694.

Ja al segle XVIII, la cartografia històrica i els gravats de la ciutat ens ofereixen algunes dades que ens poden donar algunes pautes a l'hora d'estudiar l'evolució de les fortificacions al llarg d'aquest període. En primer lloc, hem de fer esment d'un plànol conservat a l'arxiu militar de París, publicat per Antonio Bonet Correa.² Es tracta del "*Plan de la ville de Tarragone en Catalogne sur la Méditerranée en l'état quelle estoit en 1700*". La ciutat hi és dibuixada de manera aproximativa, tot i que les fortificacions es remarquen força bé i es defineixen amb lletres i xifres, que es descriuen en una llegenda en castellà i en francès. Hom situa la porta i baluard de Sant Joan (A); el baluard de Sant Pau (B); el baluard de Comte-duc, que equival al del portal del Roser (C); el portal del Roser (D); el baluard de Santa Bàrbara (E); el baluard de Sant Domènec (F); el baluard de Santa Tecla (G); el baluard de Sant Dídac (H); el baluard i la torre de Sant Geroni (I); el "*revel*" de Sant Antoni (K); el baluard de Sant Antoni (M); el portal de Sant Antoni (N); el baluard de Sant Climent (O); el castell del Rei (P); el Portalet (R); el baluard de Santa Clara (S); el baluard de Jesús (T); el fortí Reial, "*que está arruinado*" (J); la torre del Port (2); la fortificació exterior (3); el fortí del "*Buen Clima*" (6); el magatzem de la pólvora (8,) i la Falsa Braga (11). Hi senyala també, per bé que sense número ni lletra, el baluard de Sant Jeroni.

D'entrada, poden sorprendre la datació del plànol i les fortificacions marcades, com les de davant de la muralla de ponent, que correspondrien a la Falsa Braga que hom ha suposat construïda només a partir del 1709. També pot sorprendre el comentari de l'estat del fortí Reial, que probablement estaria a mig construir, així com el marcatge gairebé perfecte del que seria la muralla de Marina, que hom ha datat a mitjan segle XVIII, amb el baluard de Sant Carles i el baluard de Marina, així com el baluard d'Orleans. En canvi, a la zona de la platja del Miracle hi perfila dues construccions (la número 6 i una sense número) que correspondrien als llocs en què després s'aixecarien els fortins de la Reina i de Sant Jordi i la plaça d'Armes. El nom "*Buen Clima*" podria correspondre amb el que cita Morera, "*Bondinar*".³ El problema rau en saber si el plànol vol reproduir idealment la ciutat abans de la guerra de Successió, tot incloent-hi anacronismes, o si realment totes aquestes construccions ja estaven en obres.⁴

El gravat que Mattheus Antonine Weiss (1711) fa de l'amfiteatre dibuixa –en una perspectiva molt forçada– una sèrie de fortificacions al peu de la muralla del passeig de Sant Antoni, així com la torre del Moll.⁵

El plànol de 1716 que es conserva a l'Archivo General de Simancas tan sols es centra en la Part Alta de la ciutat, de manera que poca cosa pot afegir als anteriors.⁶ Situa el baluard i la torre de Carles V; la *Muralleta*, amb el Portalet i una

² BONET CORREA, A.: *Cartografía militar de plazas fuertes y ciudades españolas. Siglos XVII-XIX. Planos del Archivo Militar Francés*, Madrid 1991.

³ MORERA, E.: *Tarragona cristiana*, vol. V, Tarragona 1959, p. 48-49.

⁴ Bonet Correa publica altres plànols d'aquests anys, amb marcat similar de les fortificacions: un plànol de 1709 sense llegenda, en el qual ja es grafien els baluards de Sant Pere, del Rei i de Sant Feroni, el fortí de la Creu, la plaça d'Armes i els fortins de Sant Jordi i de la Reina. De 1710 És el "*Plan de Taragone située sur la coste de la mer Méditerranée dans la province de Catalogne*", molt menys fiable, a diferència del "*Plan de la ville, fort et molle de Tarragone*", de 1713. BONET CORREA, A.: *Cartografía militar de plazas fuertes y ciudades españolas. Siglos XVII-XIX. Planos del Archivo Militar Francés*, Madrid 1991.

⁵ FISCHER VON ERLACH, J. B.: *Entwurf einer historischen Architektur / Essai d'une architecture historique*, Viena 1721.

⁶ NEGUERUELA, I.: "Dos importantes planos de Tarragona en el Archivo de Simancas", *Quaderns d'Història Tarraconense* (Tarragona), vol. V (1985), p. 72-75.

construcció davant seu; la torre del Bordell; el portal de Framenors, amb dos petits sortints; les torres de Tintorer i de Veciana; el portal del Roser; el baluard de Santa Bàrbara; les torres de l'Arquebisbe, del Cabiscol i de Sant Magí, el i baluard de Sant Antoni. Davant del portal homònim, un altre baluard i, més avall, el baluard de Cadenes i la torre de Saportella. Intramurs, remarca els castells del Rei i del Patriarca, i el palau Arquebisbal, entre d'altres construccions.

De 1749 és el "*Plano de Tarragona con su proyecto*" en què observem ja es fortificacions esmentades i el seu projecte de reforç, en especial al peu de la Muralla de Sant Joan.

De gran interès és el plànol dibuixat per Antonio Alcedo i gravat per Nemesio [López] per al volum 24 (imprès el 1769) de l'*España Sagrada* d'Henrique Flórez.⁷ És, doncs, un document del començament del segon terç del segle XVIII, en què no manca tampoc qualche error toponímic. Se centra en la fortificació de la ciutat i obvia les defenses del port i de ponent. Hi tenim situats els baluards de la Sínia (1)⁸ i del Roser (2); el fortí del Rei (3); el fortí de Sant Pere (4); el fortí d'Starhemberg (5); el fortí i la torre de Sant Jeroni (6); la plaça d'Armes (7); el baluard de la Mercè, anomenat de Sant Antoni en aquest plànol (8);⁹ el baluard de Sant Climent (9); el de Cervantes (10); el de Jesús (11); el baluard i la porta de Sant Joan (12); el baluard de Sant Pau (13); el baluard de Sant Magí, aquí dit de Santa Tecla (14); el baluard de Sant Dídac (16); el baluard de Santa Bàrbara (17); el baluard de Sant Antoni, aquí anomenat de Sant Josep (18); el baluard Carles V (19); el lloc on havia estat la torre Grossa, denominada aquí "*Torre Voladera*" (20); el castell dit de Pilats (21); la porta de Sant Antoni (22); la porta del Roser (23); el Portalet (24); la porta de Sant Francesc (25); la torre de l'Arquebisbe (26); la torre del Cabiscol (27), i la torre "de los Cartujos" (28). Se senyalen també prou bé la *falsa braga* al voltant de la muralla romana i la muralla de Sant Joan.

Uns anys després, el 1781, al tom cinquè de l'*Atlante Español* de B. Espinalt, es publica una "*Vista meridional de la ciudad de Tarragona*" en què es pot veure la muralla de Sant Joan amb els corresponents baluards i portal i, al port, la muralla de Marina, amb la porta de Sant Carles i la torre del Port.¹⁰

El mateix any 1781, l'enginyer Joan Antoni Rovira va fer el "*Plano del Famoso Aqueducto de los Romanos des de la Ciudad de Tarragona hasta el Lugar de Pont de Armentera [...]*", en què dibuixà les fortificacions de la ciutat i hi féu la "*Explicacion de las Principales Partes de la Plaza de Tarragona*": baluard de Carles V (1); porta de Nostra Senyora (2); "*Torre Bolada*" (l'antiga torre Grossa) (3); baluard i porta del Roser (4); baluard de Santa Tecla (5); baluard de Santa Bàrbara (6); baluard de Sant Dídac (7); baluard de Sant Domènec (8); baluard i porta de

⁷ FLÓREZ. H.: *España Sagrada*, tom XXIV, Madrid 1769, làmina annexa a la p. 80.

⁸ Sembla ser que la construcció del pàrking de la Rambla Nova, l'any 1994, va topar amb aquesta fortificació. Vegeu BELLMUNT, C. S.: "Localitzen restes d'un baluard del segle XVIII al pàrking de la Rambla", *Nou Diari* (Tarragona), 13 de febrer de 1994.

⁹ És de força interès la notícia que l'any 1994 va aportar el malaguanyat Enric Ballart. Durant les obres de la Residència de la Mercè (1975-1976) es va descobrir un túnel, amb diferents ramificacions, que podria correspondre a les comunicacions subterrànies de les fortificacions. Sembla ser que podria tenir un ramal al llarg del passeig de Sant Antoni; vegeu BALLART, E.: "Posible comunicació subterrànea del s. XVIII", *Diari de Tarragona*, 12 de maig de 1994.

¹⁰ ESPINALT Y GARCÍA, B.: *Atlante Español, ó Descripción General Geográfica, Cronológica, é Histórica de España, por Reynos, y Provincias [...]*, tom v, Madrid 1781. Aquesta vista va ser copiada o adaptada per ALEGRET, A.: *Historia del sitio, defensa, asalto y evacuación de Tarragona en la Guerra de la Independencia*, Barcelona 1911, tot canviant-ne el títol pel de "Vista meridional de Tarragona en 1809".

Sant Antoni (9 i 10); baluard de Sant Climent i “*torre de Criminel*” (sic, 11); porta del Miracle (12); baluard de Cervantes (13); baluard de Jesús (14); baluard i porta de Sant Joan (15); baluard de Sant Pau (16); baluard de la Sínia (17); bateria “de Asprés” (18); baluard de Sant Jaume (19); baluard dels Canonges (20); bateria del Molí (21); fortí Reial (22); bateria i fort de Sant Carles (23); bateria del Port (24); torre del Port “y su Arraval” (25); fortí de la Reina (28); fortí de Sant Jordi (29); plaça d’Armes (30); fortí de la Creu (31); fortí i torre de Sant Jeroni (32); fortí d’Starhemberg (33); fortí de Sant Pere (34), i fortí del Rei (35), a part d’altres indrets.¹¹

De 1795 és el plànol de Juan Saliquet y Negrete, “*Plano General de la Plaza de Tarragona con todas sus inmediaciones hasta la distancia de 1500 varas, casas que se hallan en el intermedio con los nombres de sus dueños*”, amb una “*Vista de la ciudad de Tarragona, tomada sobre una línea paralela entre los baluartes nombrados de San Pablo, y el de Servantes [...]*”, dibuixada a la part superior del full, en què es veu un perfil molt similar al de l’*Atlante Español* o al del *Viage de Ponz*.¹²

Per a conèixer la fortificació de la Marina, hem de fer referència al “*Plano del Puerto de Tarragona su Playa, Arrabal, Bateria, Muralla arruinada y la proyectada*”, aixecat per l’enginyer José de Santa Cruz i signat a Barcelona el 18 d’octubre de 1807. La llegenda és prou explícita i permet conèixer l’estat de la defensa:

A.B. Muralla proyectada en lugar de la que hay enteramente arruinada y se pretende edificar, formando Almazenes bajo de su terraplen, sin aparterse de la que esta proyectada en el Plano de la Redificion del Puerto, tiene de largo desde la Bateria de Capuchinos hasta el baluarte de San Carlos, 412 varas, de ancho 15 varas, y de desnivel 11 varas, 2 pies y 4 pulgadas.

S’hi situen els baluards de Sant Carles i la seva porta, i el de Caputxins amb la seva torre (que no és més que la torre del Port).¹³

Hem de fer esment també del “*Plano de las Murallas y Baterias en el Puerto de Tarragona*” de 1792:¹⁴ De llevant a ponent es marca una bateria, la torre del Port, la bateria dels Caputxins, una cortida amb el portal de la Marina, una altra cortina fins al baluard de Sant Carles, amb la porta homònima. Al peu de la llegenda hi ha una nota substancial: “*Que las murallas de las cortinas y baluartes asta E [baluard de Marina] sobre ser vajas y de tapias se hallan en muy mal estado*”.

L’any 1806, Alexandre de Laborde va publicar el seu famós *Voyage*, en què incloïa un complet plànol de la ciutat de Tarragona amb les seves fortificacions,¹⁵ a més

¹¹ Conservat a l’Archivo Histórico Militar. Llàstima que la reproducció del plànol (de cinc fulles de 80,2 x 64,3 cm) sigui parcial i de petites dimensions. BONET, M.; CORTÉS, R.; GABRIEL, R.: “Un plànol de l’aqüeducte Pont d’Armentera - Tarragona”, *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època V, núm. 8-9 (1986-1987), p. 218-228 [article publicat també al volum *Utilització de l’aigua a les ciutats romanes*, Tarragona 1993, p. 213-220 + 2 làms. plegades]. El plànol es reproduïx íntegrament, tot i que molt reduït, a DIVERSOS AUTORS: *La ciutat hispano-romana*, Barcelona 1993, p. 302-303.

¹² Conservat a l’Archivo Histórico Municipal i publicat per SALVAT i BOVE, J.: *Tarragona en la Guerra y en la Postguerra de la Independencia*, Tarragona, 1961, p. 342.

¹³ SÁNCHEZ REAL, J.: *Puerto de Tarragona. Acontecimientos notables en su construcción (1802-1829)*, Tarragona 1995, p. 116.

¹⁴ PALMA DE MALLORCA, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. I, Tarragona 1956, p.49. Publicat a ARESTÉ, J.: *El crecimiento de Tarragona en el siglo XIX. De la nueva población del puerto al Plan de Ensanche*, Tarragona 1982, fig. 4, és molt similar a un altre plànol també reproduït per aquest autor a la fig. 3.

¹⁵ LABORDE, A. de: *Viatge pintoresc i històric. El Principat*, Barcelona 1974, planxa XLVII, p. 131.

una làmina amb la representació d'un tram de la muralla romana.¹⁶ Sens dubte, el seu paper d'espia de Bonaparte el duqué a detallar al màxim l'estat de les defenses: caserna de Pilats, baluards de Sant Pau, Sant Joan, Jesús, Cervantes, Sant Climent, Sant Josep, Santa Bàrbara, del Roser, de Santa Tecla, de Sant Antoni, dels Canonges, de Sant Carles (amb la seva porta) i del Port, bateria dels Caputxins, torre dels Cartoixans, fortins d'Starhemberg, de Sant Pere i del Rei, portal del Roser, porta nova de Sant Francesc, porta de Sant Joan, porta nova de Santa Clara, porta de Sant Simeó, portal de Sant Antoni i fortí Reial.

Laborde a part, també hem d'esmentar el "*Plano del proyecto de una nueva población en la Marina de Tarragona aprobado p[or] el Sr. Generalísimo*", de 1802 i una còpia de 1806, en què destaca especialment el Fortí Reial.¹⁷ Del 1807 és el "*Plano que manifiesta el local en donde se ha proyectado el Quartel para la Compañía Fija del Real Cuerpo de Artillería, y límite que le circuyen*", conservat al Servicio Histórico Militar.¹⁸

Amb posterioritat a la Guerra del Francès, entorn a 1813-1815, es dibuixen alguns plans de la ciutat on es descriuen les parts destruïdes per les voladures realitzades per les tropes franceses abans d'abandonar la ciutat. En destaquem dos, un de Vicente Roig, alies Vicentó, datat el 1813¹⁹ i un altre de Eusebio Antonio de Ruiz, de 1814 amb el títol *Plano de la plaza de Tarragona según el estado en que la dejaron los enemigos al abandonarla que fue en 20 de agosto de 1813*. Aquest mateix autor fa un plànol datat el 1815 amb el títol *Plano de la población de la ciudad Tarragona y sus antiguas murallas*. A partir d'aquesta data disminueix notablement el nombre de planimetries que representen les fortificacions de la ciutat que ja no presenten novetats significatives pel que fa a l'àmbit d'actuació del present Pla Director fins a mitjan segle XIX quan s'inicien els processos d'enderroc de les muralles.

A.3.1.3 VISTES HISTÒRIQUES

Sobre la ciutat de Tarragona es conserven una sèrie de vistes que, tot i oferir una visió molt general de la imatge de la ciutat, si que permeten fer-nos una idea de les

¹⁶ LABORDE, A. de: *Viatge pintoresc i històric. El Principat*, Barcelona 1974, planxa XLIX, p. 135-137. Vegeu també CASANOVAS I MIRÓ, J.; QUÍLEZ I CORELLA, F. M.: *El viatge a Espanya d'Alexandre de Laborde (1806-1820). Dibuixos preparatoris* [catàleg de l'exposició del MNAC], Barcelona 2006, p. 101.

¹⁷ Publicats per ARESTÉ, J.: *El crecimiento de Tarragona en el siglo XIX. De la nueva población del puerto al Plan de Ensanche*, Tarragona 1982, lám. 6, i SÁNCHEZ REAL, J.: *Puerto de Tarragona. Acontecimientos notables en su construcción (1802-1829)*, Tarragona 1995, p. 166.

¹⁸ Citat per DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; PALANQUES, M. L.; VERDUCCI, P.: *El circ romà de Tarragona, I. Les voltes de Sant Ermenegild*, Barcelona 1988, p. 32 i 37. Vegeu també ARESTÉ, J.: *El crecimiento de Tarragona en el siglo XIX. De la nueva población del puerto al Plan de Ensanche*, Tarragona 1982, lám. 10; en aquest plànol es pot apreciar l'estat de les fortificacions de la zona del baluard de Carles V.

¹⁹ El títol del plànol és molt explícit: *Plano de la ciudad de Tarragona en que se demuestran las ruinas echas por los franceses en el asedio, entrada, permanencia y explosiones en su salida en 19 agosto 1813*. És il·lustrativa també la carpeta publicada amb motiu del 175^è aniversari del setge de Tarragona, MORANT I CLANXET, J.: *El Setge de Tarragona de 1811. Col·lecció de XXIII làmines. Edició commemorativa del 175^è aniversari*, Tarragona 1986. Els dibuixos de Vicentó es poden apreciar a les làmines XVII, amb la ciutat incendiada després de la retirada dels francesos; XIX, amb dos aspectes del castell del Patriarca, i XXI, amb dues vistes del castell de Pilats, comentats més amunt. A la làmina XX ens ofereix una visió anònima de l'enderrocat castell del Patriarca i a la XXII, dos dibuix més amb l'aspecte dels baluards de Sant Pau i Sant Antoni. Vegeu també DIVERSOS AUTORS: *Sant Magí i la fi de la Guerra del Francès a Tarragona. La marxa dels francesos i la voladura de les fortificacions. 1813-2013* [guia de l'exposició al Palau de la Diputació], Tarragona 2013, i ROVIRA I GÓMEZ, S.-J.: "Tarragona 1814, el retorn. La sortida dels francesos i l'arribada dels exiliats i dels nous tarragonins", *A Carn! Publicació electrònica d'Història Militar Catalana*, II època, núm. 26, setembre de 2014, p. 4-13.

característiques de l'estructura de la muralla i del conjunt de la ciutat en cadascun dels moments històrics que representen.

La imatge més antiga de la ciutat, i una de les més conegudes, és de l'any 1563. En aquest moment, el flamenc Anton Van den Wyngaerde, pintor del rei Felip II, va fer una estada a la ciutat de Tarragona, tal com explica el seu coetani Lluís Pons d'Icart.²⁰ Fruit dels dies que va ser a la ciutat, tenim una sèrie de dibuixos actualment conservats al Victoria and Albert Museum i a l'Ashmolean Museum.²¹ De tots en destaquen dos: una vista de la ciutat des del mar i una altra des del riu. L'interès d'ambdues imatges per al coneixement de la Tarragona medieval i moderna és evident i, òbviament, les dades que aporten sobre les fortificacions existents el 1563 són de primera mà.²²

La vista des del mar mostra una interessant panoràmica de la muralla, amb els baluards de Sant Antoni i Carles V, el castell del Rei i una sèrie de torres. Entre el baluard de Carles V i el castell del Rei, en situa dues, i una altra entre aquest i la torre de Saportella o Geminells, on no dibuixa cap baluard. A l'alçada de l'actual passeig de Sant Antoni, en situa una altra. ¿Quines són aquestes noves torres? ¿Quan es van construir? És versemblant pensar que la que hi ha entre el castell del Rei i la de Saportella sigui la feta construir pel Consell a finals del segle XIV, que és la que s'observa en un dels gravats publicats per Laborde. Quant a les dues defenses properes al baluard de Carles V, no apareixen a la cartografia militar posterior.

La vista des del riu aporta interessants dades sobre la *Muralleta*, amb tres torres dempeus, i la possibilitat que el portal de Framenors sigui una torre-porta. També es veuen els de Carles V i el de la Benedicció, que es corresponen amb els que esmenta Pons d'Icart al seu *Libro de las grandezas*.²³

En conclusió, sobre la base d'aquests dibuixos, podem dir la ciutat del tercer quart del segle XVI estava defensada per les fortificacions romana i medieval i reforçada almenys per tres baluards i una sèrie de torres, algunes d'elles de cronologia imprecisa.

Ja de finals del segle XVII és una vista de Tarragona publicada pel cavaller de Beaulieu cap al 1694²⁴ i que representa el setge de la ciutat per les tropes franceses la primavera de 1641 en el marc de l'inici de la guerra dels segadors. S'observa la ciutat des de l'altre costat del riu Francolí, amb totes les seves fortificacions. Més precís pel que fa a les defenses de la ciutat alta és el gravat de Pau Montanyà que il·lustra el *Viage de España* de Ponz (1785). La perspectiva des de mar ens mostra l'estat dels castells del Rei i del Patriarca i el palau de

²⁰ DURAN, E.: *Lluís Ponç d'Icard i el Llibre de les Grandeses de Tarragona*, Barcelona 1984, p 214.

²¹ KAGAN, R. L. (ed.): *Ciudades del Siglo de Oro: las vistas españolas de Anton Van den Wyngaerde*, Madrid 1986, p. 7, 118 i 174-180. Vegeu també GALERA, M.: *Antoon van de Wijngaerde, pintor de ciudades y de hechos de armas en la Europa del Quinientos*, Barcelona 1998, i KAGAN, R. L.: "Van den Wyngaerde, Felip II i l'art del paisatge urbà al segle XVI a Espanya", dins DIVERSOS AUTORS: *El renaixement de Tàrraco, 1563. Lluís Pons d'Icart i Anton Van den Wyngaerde* [catàleg de l'exposició del MNAT], Tarragona 2003, p. 43-57.

²² Vegeu DIVERSOS AUTORS: *El renaixement de Tàrraco, 1563. Lluís Pons d'Icart i Anton Van den Wyngaerde* [catàleg de l'exposició del MNAT], Tarragona 2003, passim, però especialment l'article de RÊMOLÀ VALLVERDÚ, p. 59-89.

²³ PONS DE ICART, L.: *Libro de las grandezas y cosas memorables de la Metropolitana Insigne y famosa Ciudad de Tarragona*, Lleida 1572-1573, p. 92 i 211.

²⁴ PONTAULT, S. de [Chevalier de Beaulieu, vide BEAULIEU]: *Les glorieuses conquêtes de Louis le Grand roy de France et de Navarre, dédiées au Roy*, tom I, Paris ca. 1694.

l'Arquebisbe. La ciutat es veu delimitada meridionalment per la muralla de Sant Joan, de la qual es veu perfectament el portal en el corresponent baluard. El de Sant Pau es representa amb troneres i una garita a la punta. El de Santa Clara, de grans dimensions es també grava amb troneres. Ja a la costa tenim la torre del Port, la muralla i el baluard de Marina.²⁵

Finalment, no podem deixar de citar l'obra d'Alexandre Laborde, ja esmentada en parlar de les planimetries, i que presenta el primer dibuix conegut de detall de la muralla romana de Tarragona. Concretament representa el tram entre les torres de Minerva i del Cabiscol. Dins d'aquesta mateixa sèrie trobem una vista parcial de les muralles a la zona del castell del Rei.

A.3.1.4 PLANIMETRIA MODERNA

Incloem dintre d'aquest darrer apartat planimetries modernes que no tenen a veure ja amb l'aspecte militar de la muralla sinó amb l'interès històric i científic que despertar en estudiosos i científics com a element patrimonial singular.

Les primeres planimetries que recollim en aquest sentit corresponen als anys 30 del segle XX. Es tracta per un cantó d'una petita mostra de la molta documentació gràfica generada per Jeroni Martorell en relació a l'adequació de la contramuralla o Falsa Braga com a Passeig Arqueològic o diverses reparacions efectuades en aquella època com a conseqüència d'ensulcides alguns panys entre 1932 i 1935 (Torre de Minerva, zona Escorxador i zona adjacent al Fortí Negre). Aquest ampli fons documental gràfic es conserva a l'abans esmentat arxiu del Servei Arquitectònic de Patrimoni Local (SPAL) de la Diputació de Barcelona. És de la mateixa època un complet aixecament del sòcol megalític dels panys i torres de tot el conjunt elaborat per l'estudiós alemany Adolf Fick.

Als anys 80 del passat segle pertanyen un conjunt d'aixecaments molt precisos i detallats fets per l'Institut Arqueològic Alemany (DAI) paral·lelament als treballs de recerca arqueològica fets a la muralla per l'equip del professor Hauschild. Entre d'altres destaquem els alçats de les torres de Minerva i el Cabiscol, així com aixecaments de la majoria de portelles del sòcol megalític. Pocs anys després (1990-1994) els treballs del Taller Escola de Restauració de la Muralla (TERM) generaren representacions detallades de panys com el que es recull de la baixa del Roser.

Finalment, s'adjunten com a representatius alguns dels aixecaments recents que elaborats utilitzant noves tecnologies, com són la fotogrametria i els escàners làser. Entre aquest, de gran precisió i abast més gran, destaquen els alçats del tram del casa Canals i zona de l'antic escorxador (de Fernando Álvarez, UPC), de l'entorn del portal del Roser (Josep M. Puche) o d'un tram proper al baluard de sant Antoni (empresa Global).

A.3.2 RECULL DE LA DOCUMENTACIÓ GRÀFICA ANTIGA

A continuació s'adjunta els conjunt de fotografies històriques seleccionades (amb codi FH), i les planimetries modernes (PM) acompanyades d'una petita taula amb referències bàsiques. Per reproducció en més detall del grup corresponent a les planimetries històriques (PH) i a les vistes històriques (VH) aquestes es recullen en forma de làmines desplegable al final de l'apartat.

²⁵ PONZ, A.: *Viage de España, en que se da noticia de las cosas mas preciadas y dignas de saberse que hay de ella*, vol. XIII, Madrid 1785 [hi ha una segona edició de 1788], làmina entre les p. 164 i 165.

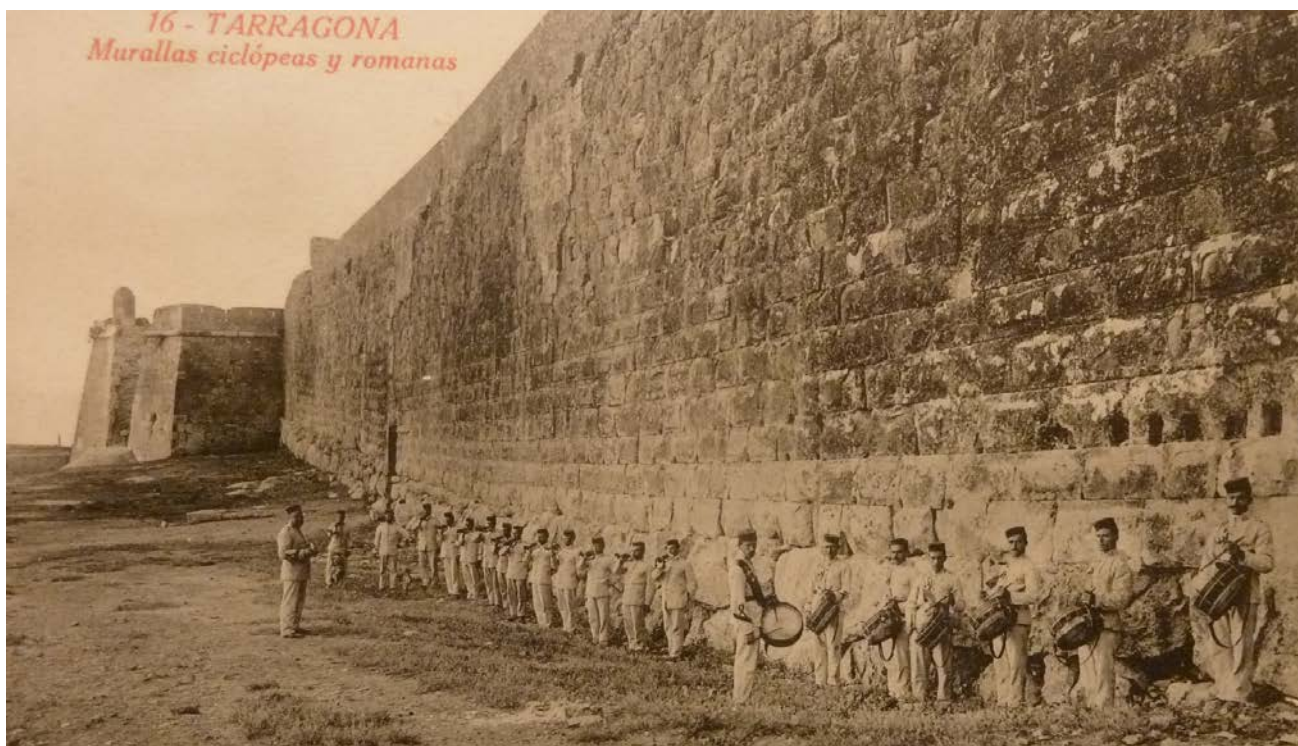
Generalitat de Catalunya

Departament de Cultura

Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni

Servei del Patrimoni Arquitectònic

FOTOGRAFIES HISTÒRIQUES

Núm. ordre: FH01	Motiu: Tram de muralla del passeig Torroja amb el baluard de sant Antoni sense enderrocar al fons (postal)		
	Procedència: ADSPAL. Arxiu fotogràfic. Núm. 14139	Autor: L. Roisin	Data: Inicis s. XX

Núm. ordre: FH02	Motiu: Reparació de forat de voladura del 1813 entre el Fortí Negre i el portal del Roser (coincident amb l'indret de l'esllavissada de 1935)	
	Procedència: AFCEC_BORDONS_X_160	Autor: Joaquim Bordons Wehrle

Generalitat de Catalunya

Departament de Cultura

Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni

Servei del Patrimoni Arquitectònic

Núm. ordre: FH03	Motiu: Tram de la muralla entre el portal del Roser i el Fortí Negre (zona posteriorment afectada per l'ensulsiada de 1935)		
	Procedència: ADSPAL. Arxiu Fotogràfic. Núm. 43.290	Autor: -	Data: Ant. 1908

Portaferrissa, 1 (Palau Moja)
08002 Barcelona
Telèfon 933 16 27 40
Fax 933 16 27 41

Núm. ordre:	Motiu: Esllavissada al costat de la torre del Cabiscol (reparada al 1889 per Sales Ricomà)		
FH04	Procedència: ADSPAL. Arxiu fotogràfic. Núm. 1.858. Extret de: Puig, J.M. L'arquitectura romànica a Catalunya, vol I, fig. 11	Autor: -	Data: 1908

Generalitat de Catalunya

Departament de Cultura

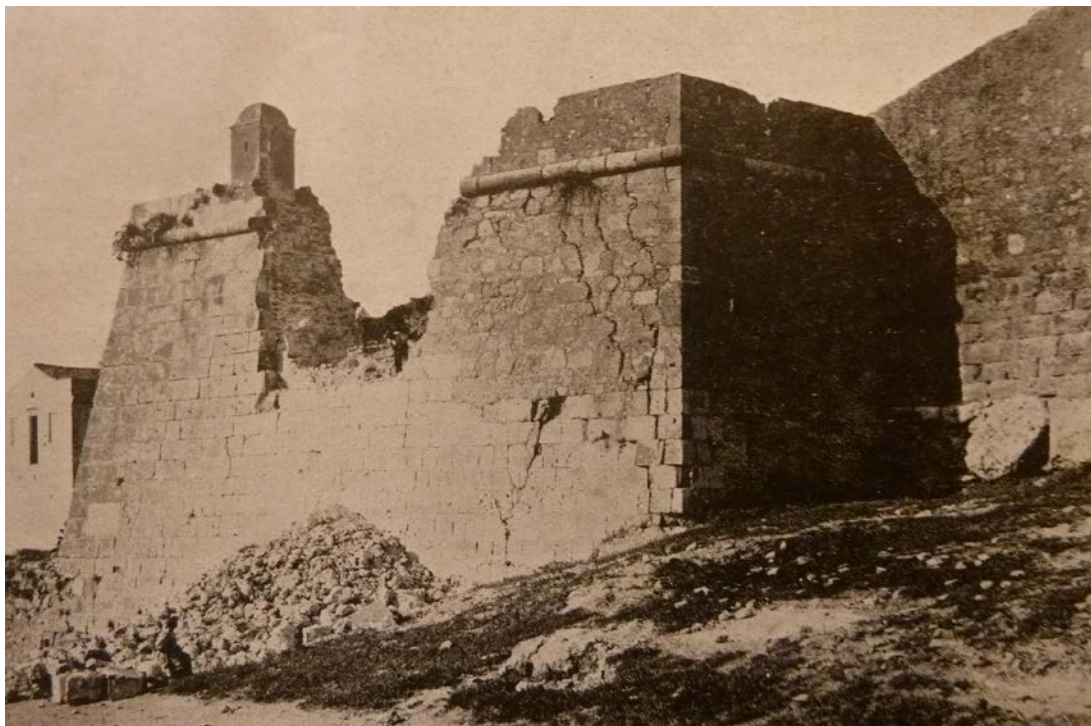
Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni

Servei del Patrimoni Arquitectònic

Núm. ordre: FH05	Motiu: Tram de muralla prop de la Torre de l'Arquebisbe, amb estructures defensives d'època moderna (desapareguda actualment la part adossada a la muralla)	
	Procedència: ADSPAL. Arxiu fotogràfic. Núm. 1.855	Autor: -

Portaferrissa, 1 (Palau Moja)
08002 Barcelona
Telèfon 933 16 27 40
Fax 933 16 27 41

Núm. ordre:	Motiu:	Baluard de Sant Antoni abans del seu enderrocament	
FH06	Procedència:	ADSPAL. Arxiu fotogràfic. núm. 11.997.	Autor: H.Vallvé
	Extret de:	Il·lustració Catalana. Núm. 576. 21 juny 1914.	Data: 1914

Generalitat de Catalunya

Departament de Cultura

Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni

Servei del Patrimoni Arquitectònic

Núm. ordre: FH07	Motiu: Vista parcial del terrat superior de la Torre de l'Arquebisbe amb els merlets i doble nivell d'espitlleres		
	Procedència: ADSPAL. Arxiu fotogràfic. Núm. 8.806	Autor: Ribera	Data: 1918

Portaferrissa, 1 (Palau Moja)
08002 Barcelona
Telèfon 933 16 27 40
Fax 933 16 27 41

Núm. ordre: FH08	Motiu: Portal de sant Antoni, al costat dret font encastada a la muralla i just a sobre garita, totes dues actualment desaparegudes	
	Procedència: AFCEC_DEGOLLADA_X_027	Autor: Rafel Degollada Castanys

Generalitat de Catalunya

Departament de Cultura

Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni

Servei del Patrimoni Arquitectònic

Núm. ordre: FH09	Motiu: Vista del portal del Roser, portella romana annexa, i al fons porta d'accés a la Falsa Braga		
	Procedència: AFCEC_DEGOLLADA_X_022	Autor: Rafel Degollada Castanys	Data: 1912 - 1924

Portaferrissa, 1 (Palau Moja)
08002 Barcelona
Telèfon 933 16 27 40
Fax 933 16 27 41

Núm. ordre: FH10	Motiu: Ensulsiada al costat de la torre de san Magí. Aparició del relleu de la deessa Minerva		
	Procedència: ADSPAL. Arxiu Fotogràfic. Núm. 46.091	Autor: -	Data: 1932

Generalitat de Catalunya

Departament de Cultura

Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni

Servei del Patrimoni Arquitectònic

Núm. ordre: FH11	Motiu: Ensulsiada de la muralla al costat de la torre de sant Magí. Aparició de les restes del relleu de la deessa Minerva	Autor: H. Vallvé	Data: 1932
	Procedència: ADSPAL. Arxiu fotogràfic. Núm. 47.392		

Portaferrissa, 1 (Palau Moja)
08002 Barcelona
Telèfon 933 16 27 40
Fax 933 16 27 41

Núm. ordre:	Motiu:	Treballs de desmuntatge de la portella ciclòpia a la zona de l'antic Escorxador	
FH12	Procedència:	AFCEC_FARGAS_X_05437	Autor: Carles Fargas i Bonell
			Data: 1933

Generalitat de Catalunya

Departament de Cultura

Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni

Servei del Patrimoni Arquitectònic

Núm. ordre:	Motiu: Vista del portal dels Socors		
FH13	Procedència: ADSPAL. Fons Jeroni Martorell. Caixa 33	Autor: A. Fick	Data: 1933

Portaferrissa, 1 (Palau Moja)
08002 Barcelona
Telèfon 933 16 27 40
Fax 933 16 27 41

Núm. ordre:	Motiu:	Ensulsiada de la muralla entre el Fortí Negre i el portal del Roser	
FH14	Procedència:	ADSPAL. Arxiu fotogràfic. Núm. 47.388	Autor: H. Vallvé
			Data: Agost 1935

Generalitat de Catalunya

Departament de Cultura

Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni

Servei del Patrimoni Arquitectònic

Núm. ordre: FH15	Motiu: Muralla de la Falsa Braga. Vista general de l'ensulsiada entre el portal del Roser i el Fortí Negre	Autor: H. Vallvé	Data: 13/8/1935
	Procedència: ADSPAL. Arxiu fotogràfic. Núm. 40.527. Extret de: La Vanguardia, 13 agost 1935		

Núm. ordre: FH16	Motiu: Muralla de la Falsa Braga. Ensulsiada entre el portal del Roser i el Fortí Negre		
	Procedència: ADSPAL. Arxiu Fotogràfic. Núm. 44.826	Autor: H. Vallvé	Data: 1935

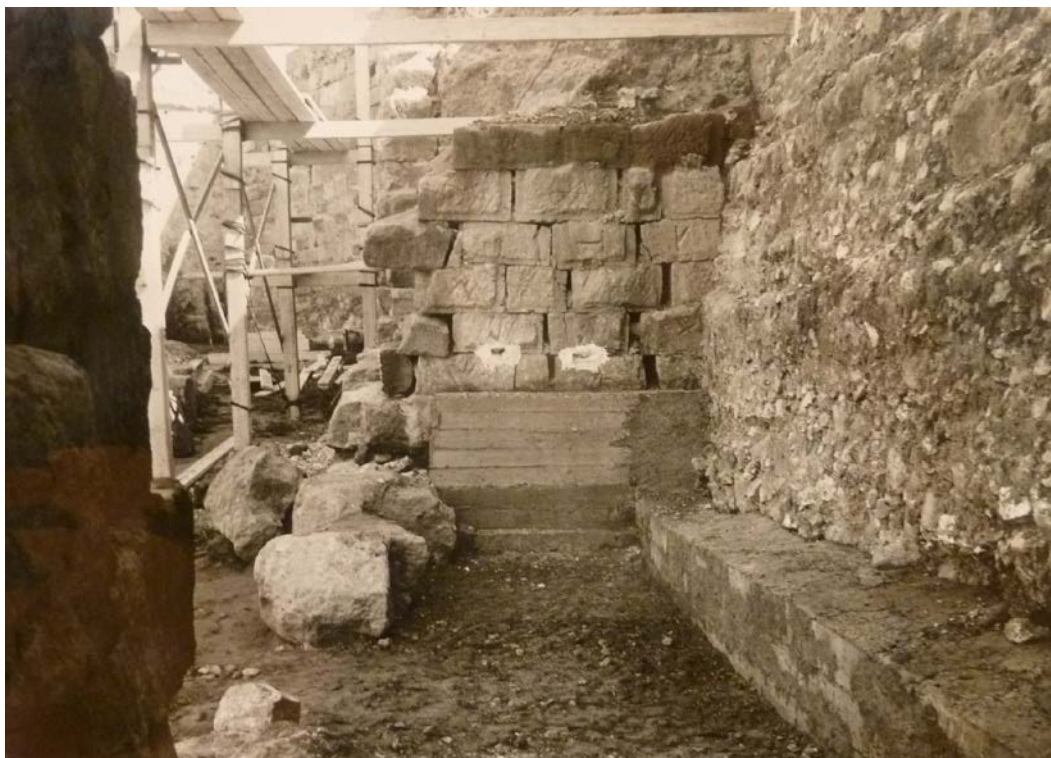

Generalitat de Catalunya

Departament de Cultura

Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni

Servei del Patrimoni Arquitectònic

Núm. ordre: FH17	Motiu: Treballs de restauració de la muralla ensulsiada entre el portal del Roser i el Fortí Negre	Autor: H. Vallvé	Data: 1935
	Procedència: ADSPAL. Arxiu Fotogràfic. Núm. 47.387		

Portaferrissa, 1 (Palau Moja)
08002 Barcelona
Telèfon 933 16 27 40
Fax 933 16 27 41

Núm. ordre: FH18	Motiu: Treballs de restauració de l'ensulsiada de la muralla entre el portal del Roser i el Fortí Negre	Autor: Joan Estorch	Data: 1935
	Procedència: ADSPAL. Arxiu Fotogràfic. Núm. 47.664		

Generalitat de Catalunya

Departament de Cultura

Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni

Servei del Patrimoni Arquitectònic

Núm. ordre: FH19	Motiu: Treballs de reparació de l'ensulsiada de la muralla a la zona del Fortí Negre, prop de la porta del Roser		
	Procedència: ADSPAL. Arxiu Fotogràfic. Núm. 47.385	Autor: H. Vallvé	Data: 1935

Núm. ordre: FH20	Motiu: Falsa Braga. Estat de les obres de reparació de l'esllavissada de la muralla	
	Procedència: ADSPAL. Fons Jeroni Martorell. Caixa 33. E-1. D-93	Autor: -

Generalitat de Catalunya

Departament de Cultura

Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni

Servei del Patrimoni Arquitectònic

Núm. ordre:	Motiu:	Tram de muralla del passeig Torroja amb el baluard de Sant Antoni enderrocat	
FH21	Procedència:	Autor:	Data:
	AFCEC_ESTASEN_X_6438	Lluís Estasen i Pla	1915 - 1936

Portaferrissa, 1 (Palau Moja)
08002 Barcelona
Telèfon 933 16 27 40
Fax 933 16 27 41

Núm. ordre: FH22	Motiu: Tram de muralla prop al portal de sant Antoni		
	Procedència: AFCEC_FLOS_X_1643	Autor: Frederic Flos i Gibernau	Data: 1916 - 1936

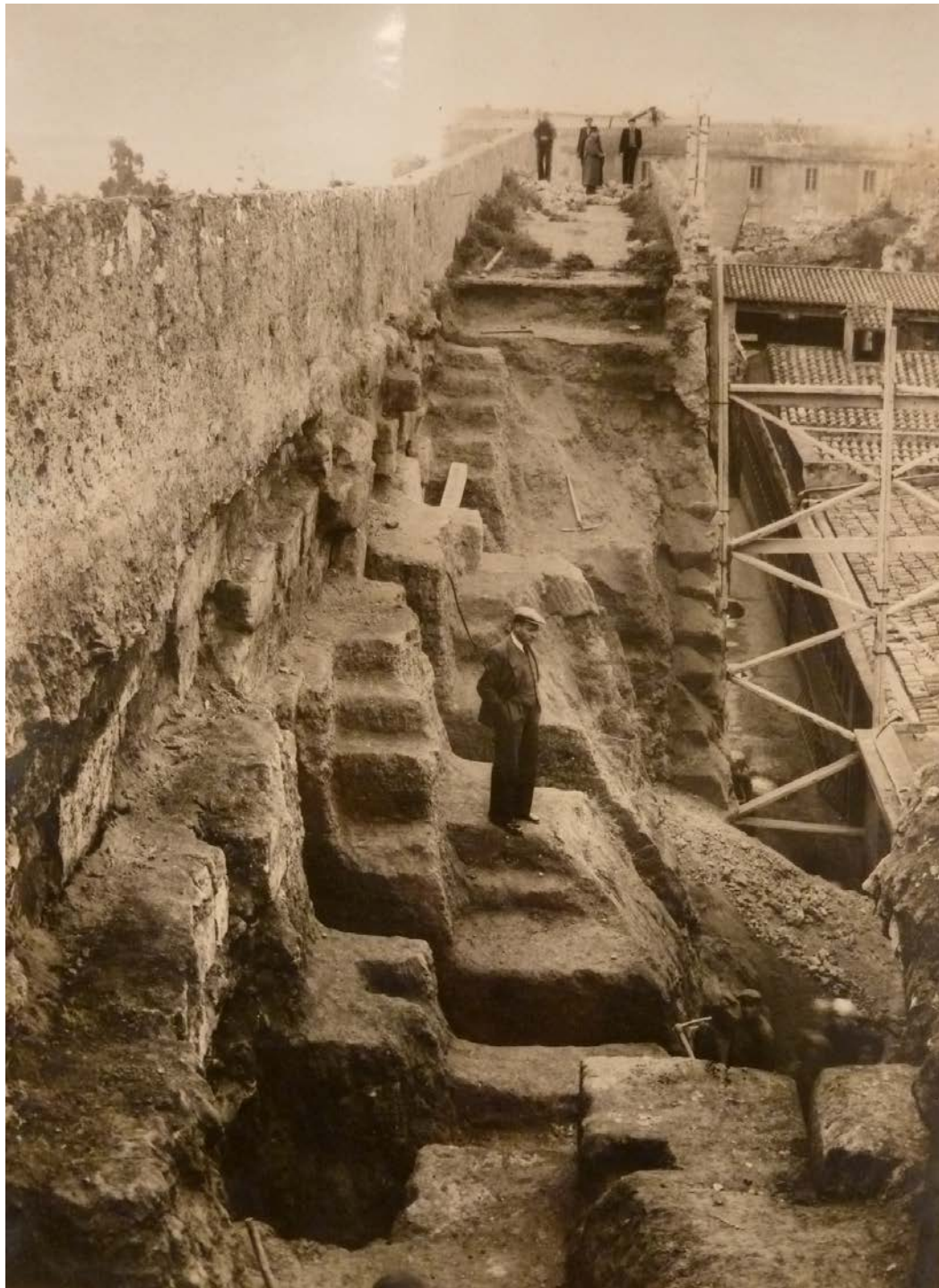

Generalitat de Catalunya

Departament de Cultura

Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni

Servei del Patrimoni Arquitectònic

Núm. ordre: FH23	Motiu: Treballs de restauració de la muralla a la zona de l'antic escorxador		
	Procedència: ADSPAL. Arxiu fotogràfic. Núm. 47.662	Autor: Joan Estorch	Data: 31/12/1936

Portaferrissa, 1 (Palau Moja)
08002 Barcelona
Telèfon 933 16 27 40
Fax 933 16 27 41

Núm. ordre:	Motiu:	Treballs de restauració de la muralla a la zona de l'antic escorxador	
FH24	Procedència:	ADSPAL. Arxiu Fotogràfic. Núm. 47.663	Autor: Joan Estorch
			Data 31/12/1936

Generalitat de Catalunya

Departament de Cultura

Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni

Servei del Patrimoni Arquitectònic

Núm. ordre:	Motiu:	Porta de la Falsa Braga i tram de muralla al costat del portal del Roser	
FH25	Procedència:	ADSPAL. Arxiu Fotogràfic. Núm. 47.399	Autor: H. Vallvé
			Data: c. 1937

Portaferrissa, 1 (Palau Moja)
08002 Barcelona
Telèfon 933 16 27 40
Fax 933 16 27 41

Núm. ordre: FH26	Motiu: Treballs finals de consolidació del tram de muralla ensulsiat a l'alçada de l'antic escorxador	Autor: H. Vallvé	Data: 1937
	Procedència: ADSPAL. Arxiu Fotogràfic. Núm. 47.377		

Generalitat de Catalunya

Departament de Cultura

Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni

Servei del Patrimoni Arquitectònic

Núm. ordre:	Motiu:	Angle de la torre de sant Magí. Detall dels caps	
FH27	Procedència:	AFCEC_FLOS_X_0154	Autor: Frederic Flos i Gibernau
			Data: 1916 - 1937

Portaferrissa, 1 (Palau Moja)
08002 Barcelona
Telèfon 933 16 27 40
Fax 933 16 27 41

Núm. ordre: FH28	Motiu: Vista de la muralla a la zona del passeig Torroja amb el baluard de sant Antoni enderrocat		
	Procedència: AFCEC_FLOS_X_0112	Autor: Frederic Flos i Gibernau	Data: 1916 - 1937

Generalitat de Catalunya

Departament de Cultura

Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni

Servei del Patrimoni Arquitectònic

Núm. ordre: FH29	Motiu: Ocupacions del pas de ronda de la muralla entre el portal del Roser i el Fortí Negre	Autor: -	Data: -
	Procedència: ADSPAL. Arxiu Fotogràfic. Núm. 44.530		

Portaferrissa, 1 (Palau Moja)
08002 Barcelona
Telèfon 933 16 27 40
Fax 933 16 27 41

Núm. ordre: FH30	Motiu: Vista de la cara interior del portal dels Socors		
	Procedència: ADSPAL. Arxiu fotogràfic. Núm. 47.393	Autor: H. Vallvé	Data: -

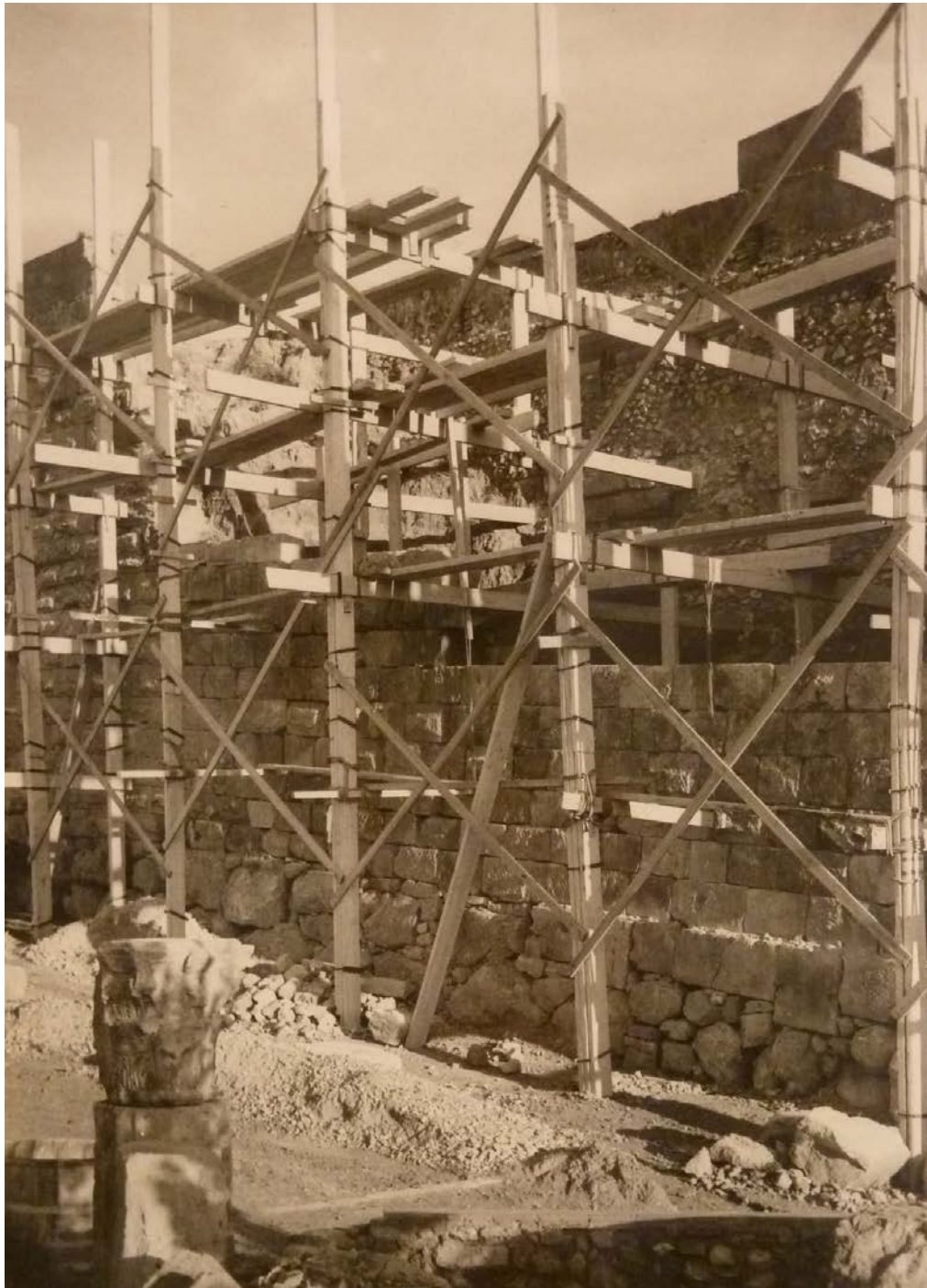

Generalitat de Catalunya

Departament de Cultura

Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni

Servei del Patrimoni Arquitectònic

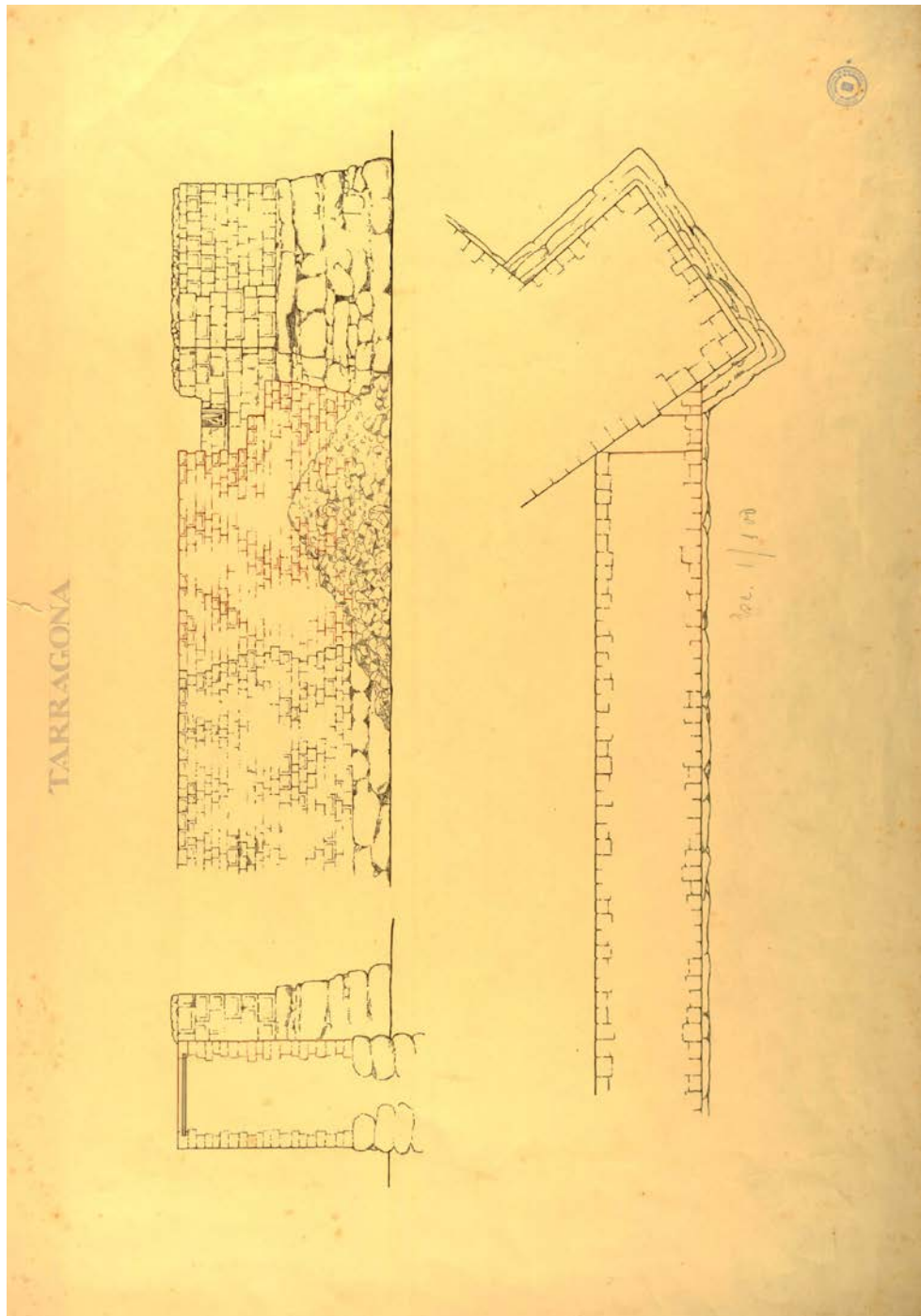

Núm. ordre: FH31	Motiu: Obres de restauració de la muralla entre el portal del Roser i el Fortí Negre		
	Procedència: ADSPAL. Arxiu fotogràfic. Núm. 42.644	Autor: Joan Estorch	Data: 1941 ?

Portaferrissa, 1 (Palau Moja)
08002 Barcelona
Telèfon 933 16 27 40
Fax 933 16 27 41

PLANIMETRIES MODERNES

Núm. ordre: PM01	Motiu: Torre de Minerva amb tram adjacent esclavissat		
	Procedència: ADSPAL. Fons Jeroni Martorell	Autor: Jeroni Martorell	Data: 1932

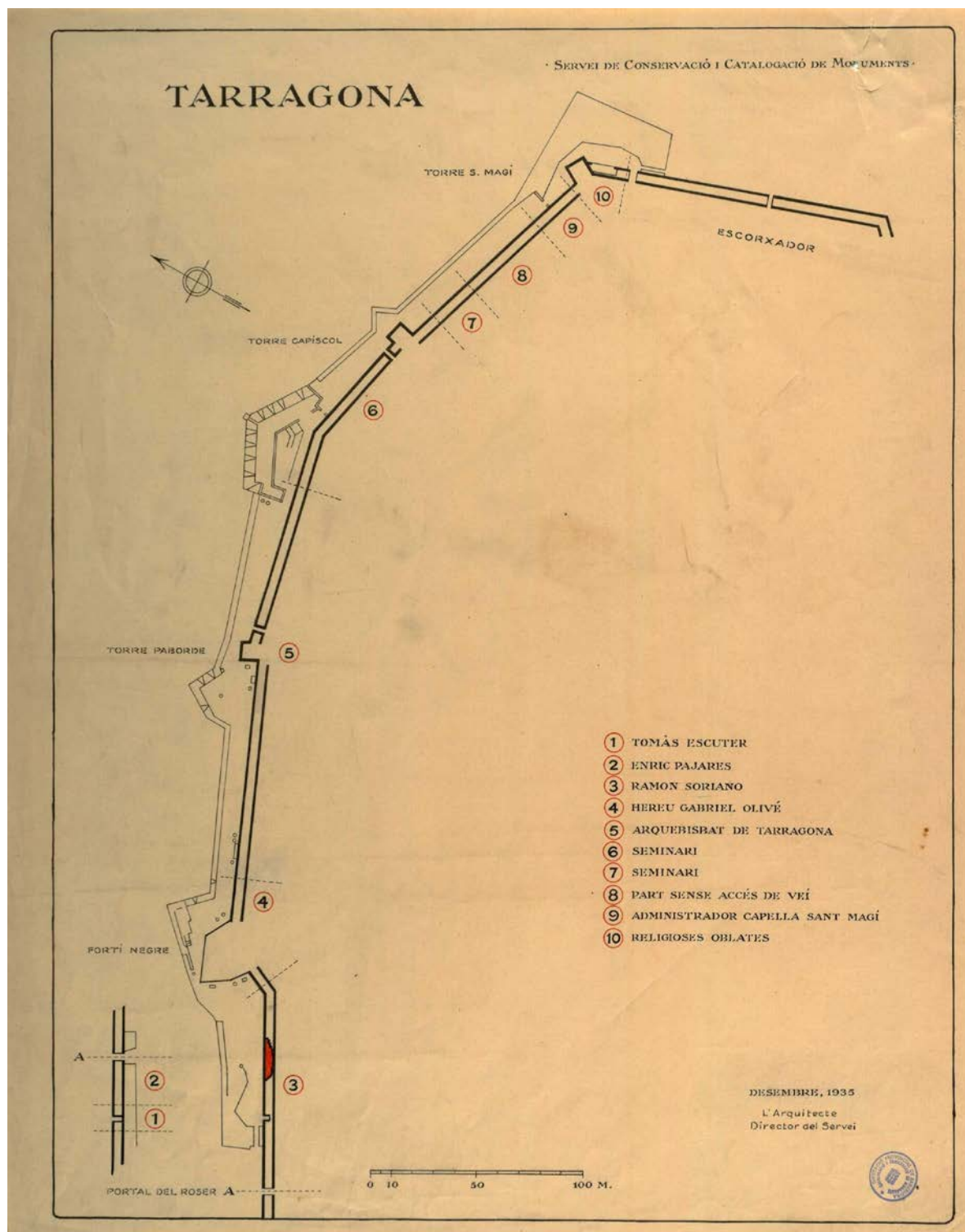

Generalitat de Catalunya

Departament de Cultura

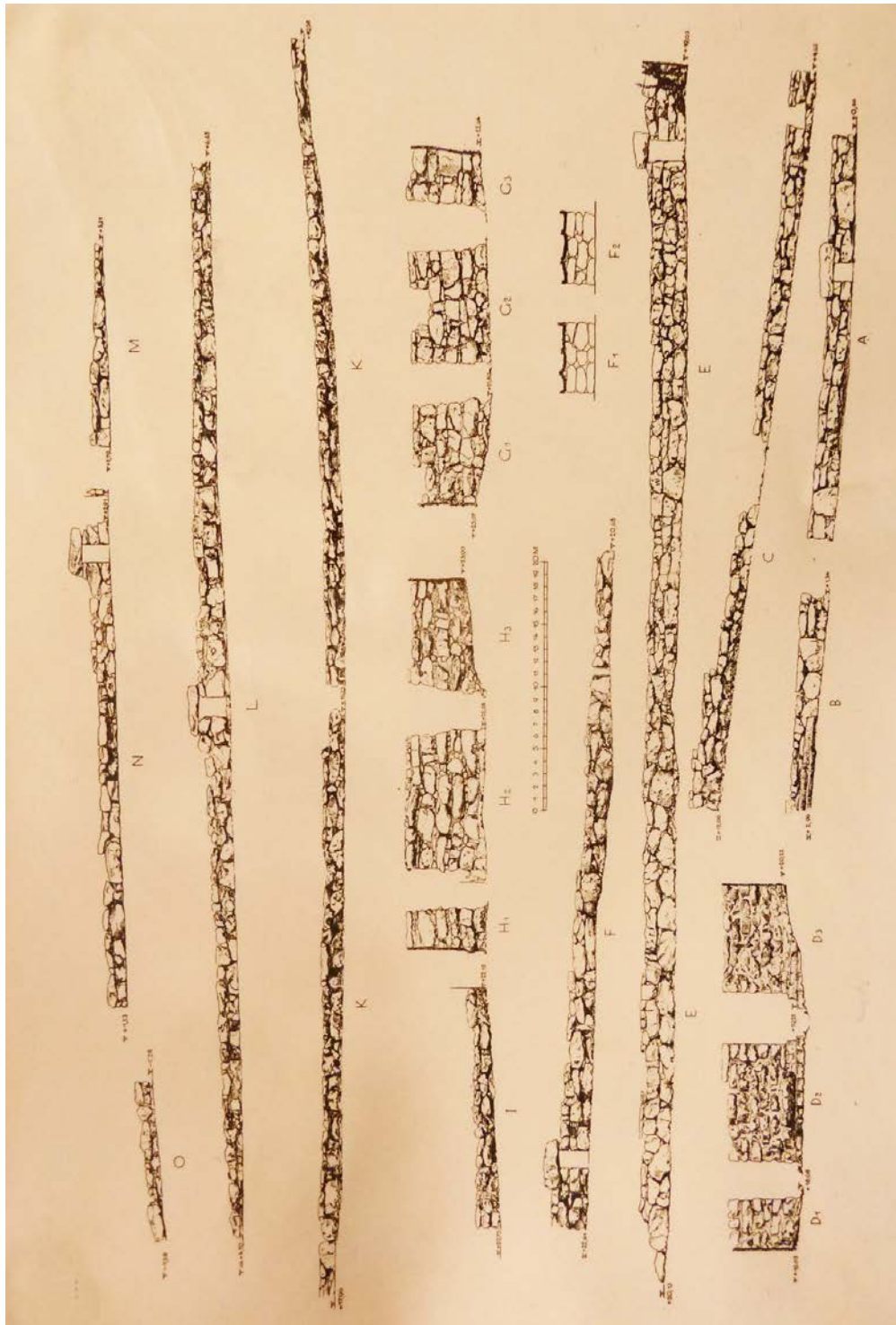
Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni

Servei del Patrimoni Arquitectònic

Núm. ordre:	Motiu:	Planta de la contramuralla o Falsa Braga (relació de propietaris)	
PM02	Procedència:	ADSPAL. Fons Jeroni Martorell	Autor: Jeroni Martorell
			Data: 1935

Portaferrissa, 1 (Palau Moja)
08002 Barcelona
Telèfon 933 16 27 40
Fax 933 16 27 41

Núm. ordre: PM03	Motiu: Alçat el sòcol megalític de panys i torres de la muralla		
	Procedència: ADSPAL. Fons Jeroni Martorell	Autor: Adolf Fick	Data: 1933

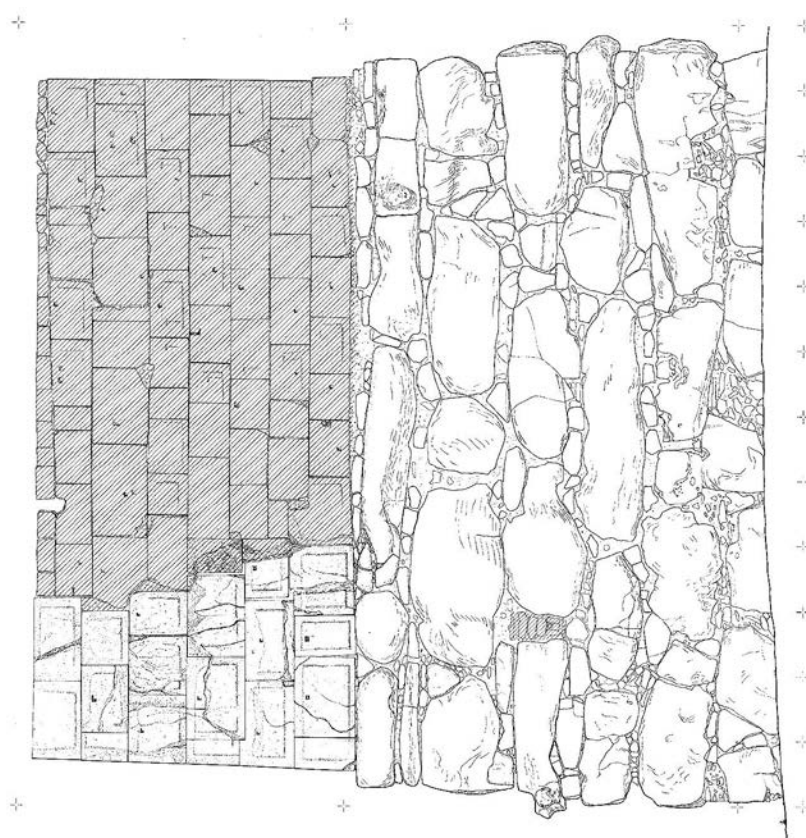
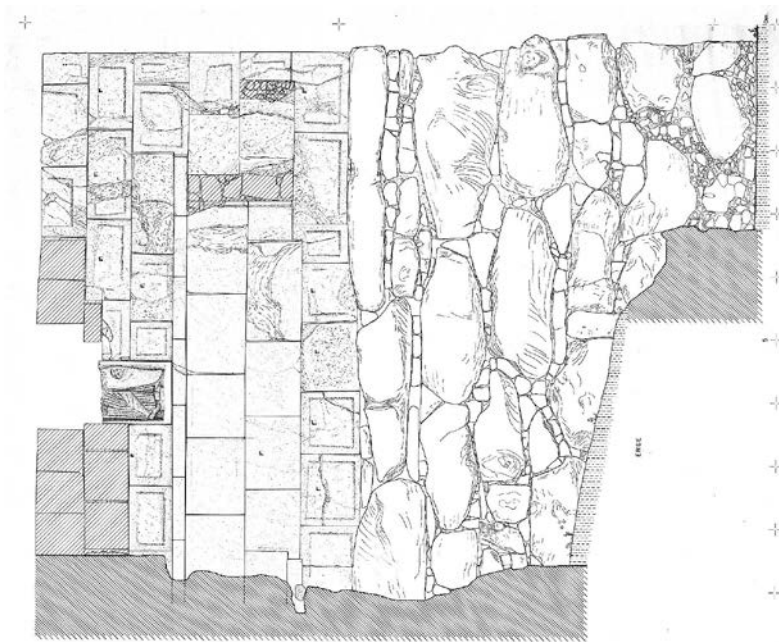

Generalitat de Catalunya

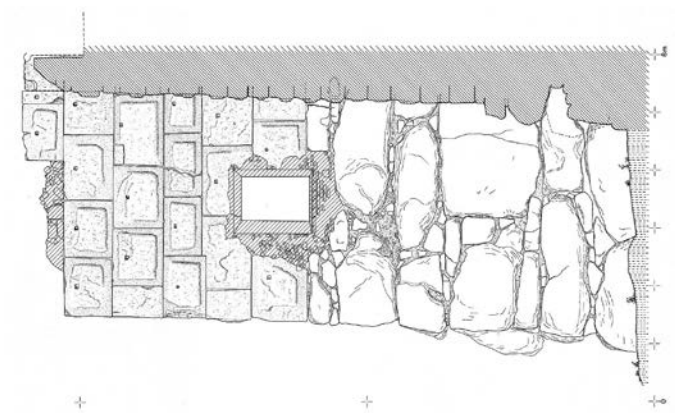
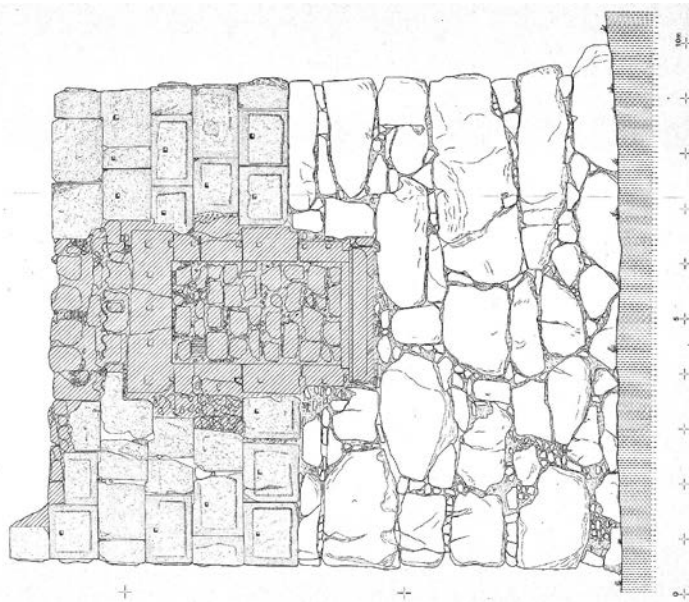
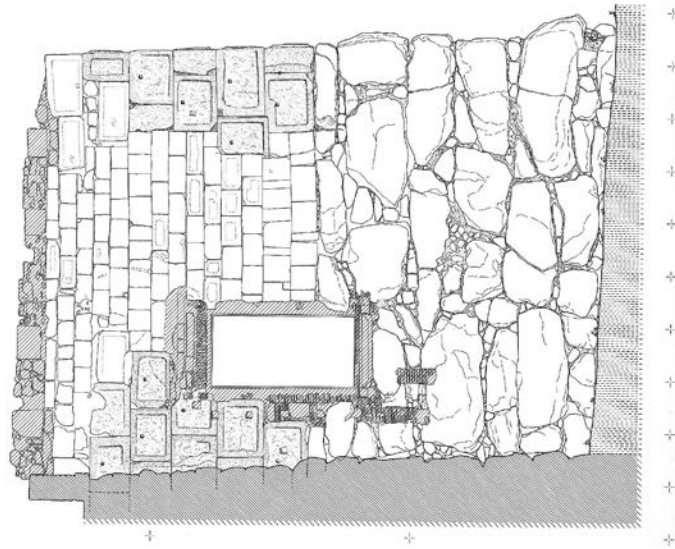
Departament de Cultura

Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni

Servei del Patrimoni Arquitectònic

Núm. ordre:	Motiu:	Alçats nord i est de la Torre de Minerva	
PM04	Procedència:	Arxiu plànols DAI a Madrid	Autor: Teodor Hauschild
			Data: aprox. 1983

Núm. ordre: PM05	Motiu: Alçats nord, est i oest de la Torre del Cabiscol	Autor: Teodor Hauschild	Data: 1984/85
	Procedència: Arxiu plànols DAI a Madrid		

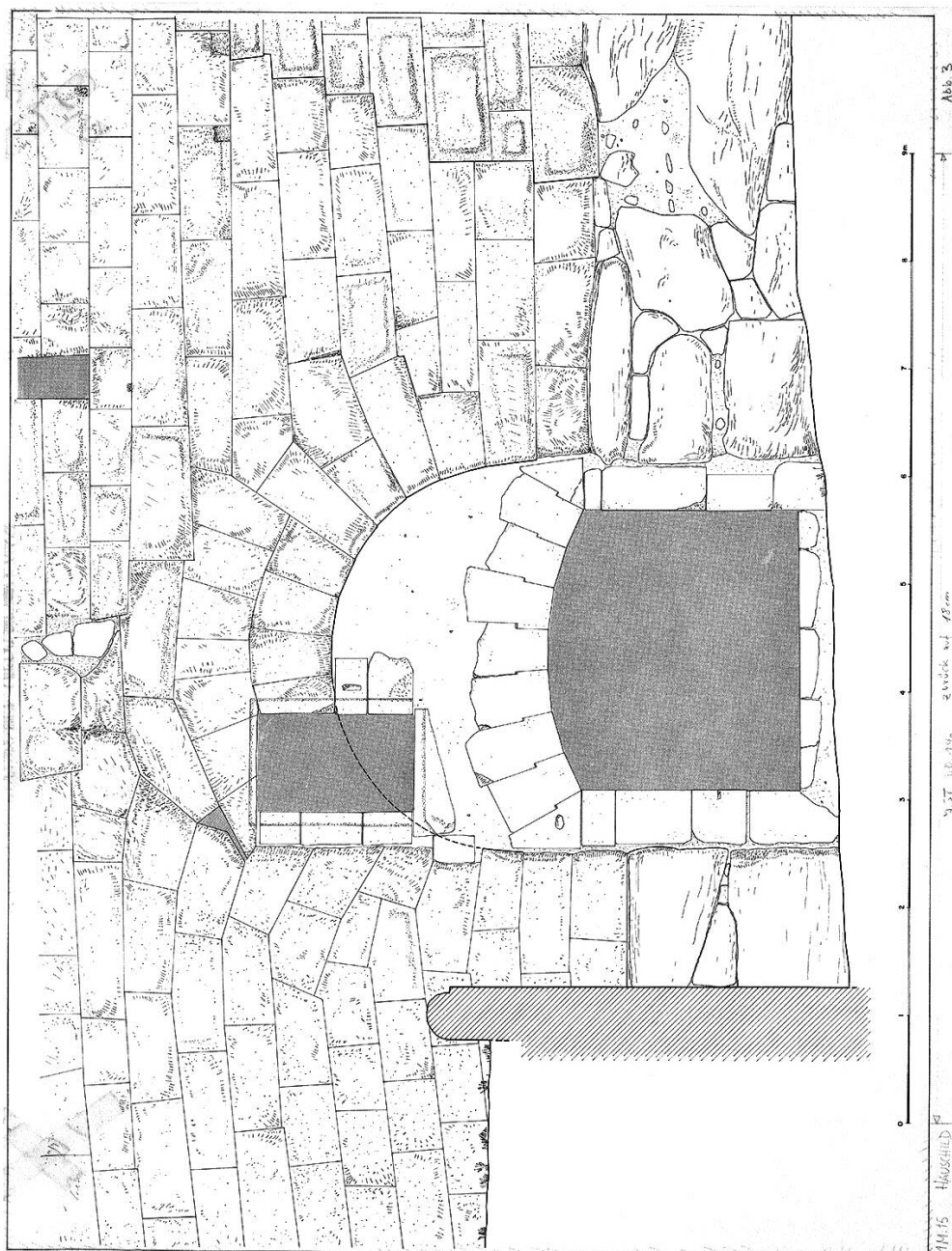

Generalitat de Catalunya

Departament de Cultura

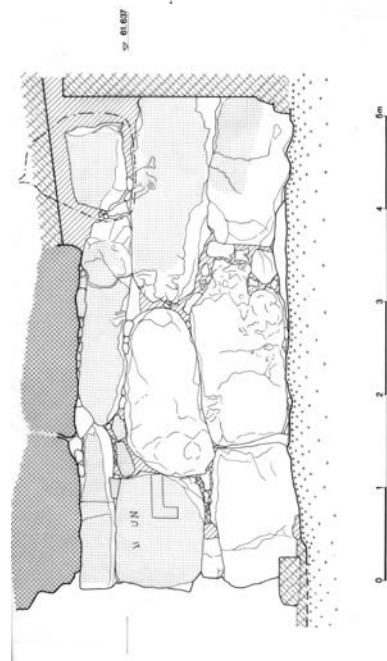
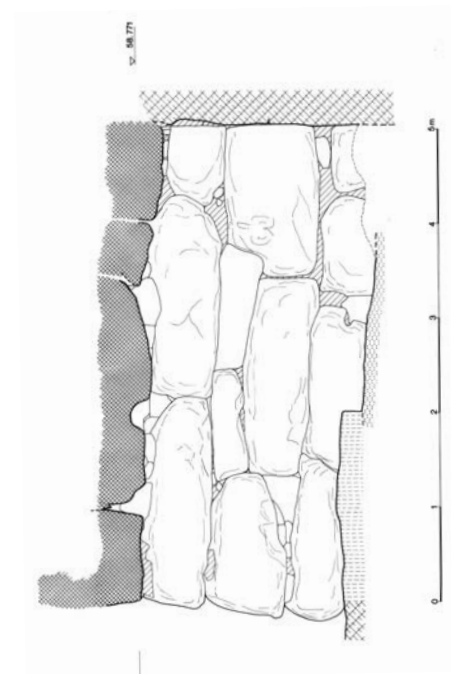
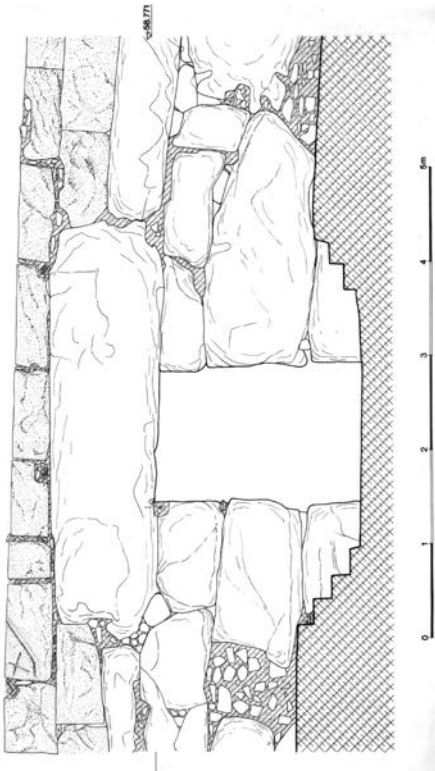
Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni

Servei del Patrimoni Arquitectònic

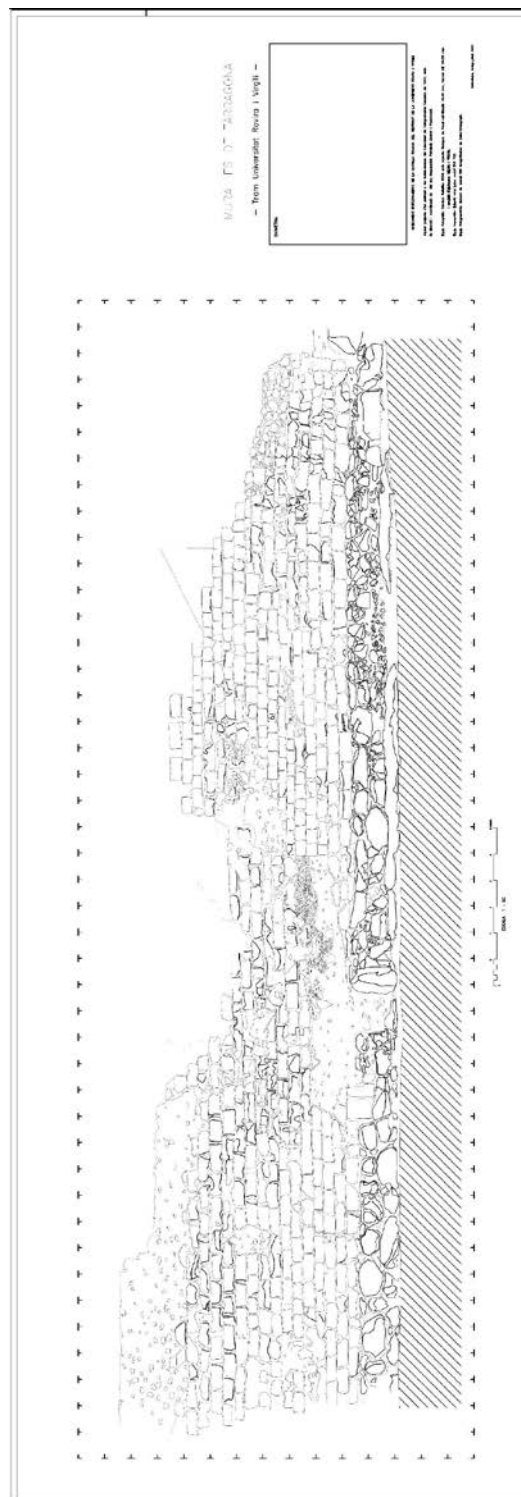
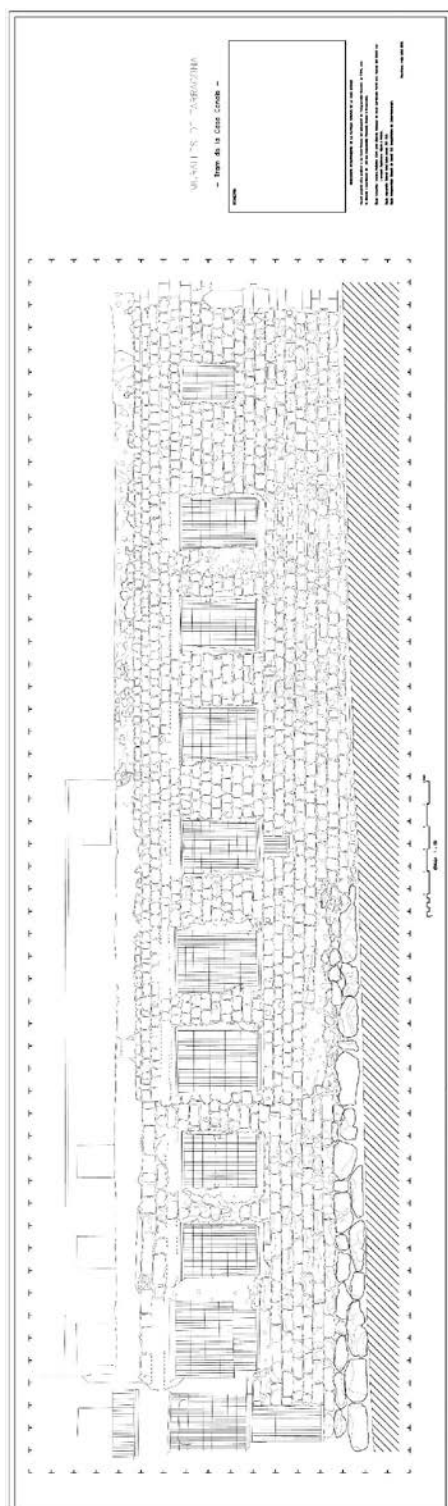

Núm. ordre:	Motiu: Alçats del portal del Socors		
PM06	Procedència: Arxiu plànols DAI a Madrid	Autor: Teodor Hauschild	Data: 1983

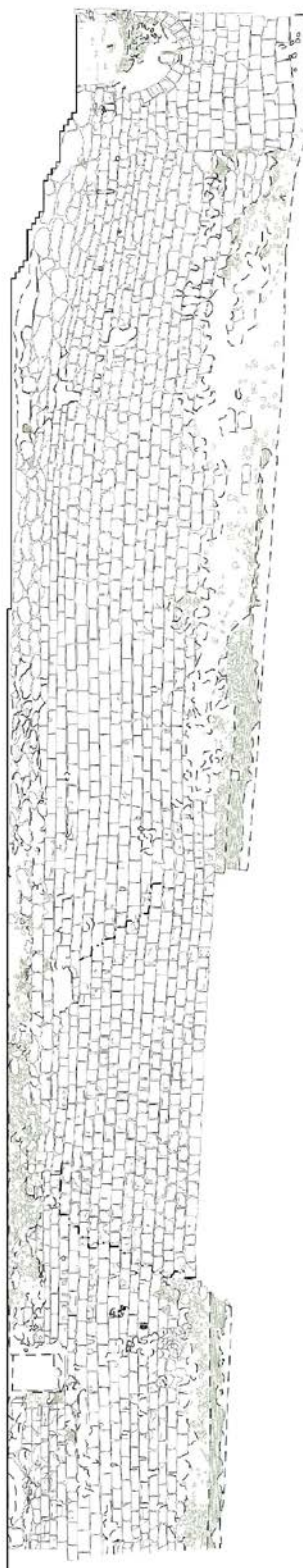
Portaferrissa, 1 (Palau Moja)
08002 Barcelona
Telèfon 933 16 27 40
Fax 933 16 27 41

Núm. ordre: PM07	Motiu: Alçats i seccions portelles romanes dels Jueus i del Roser (vis Imperi)	Autor: Teodor Hauschild	Data:
	Procedència: Arxiu plànols DAI a Madrid		

Núm. ordre: PM08	Motiu: Alçat fotogramètric de pany de muralla de casa Canals i plaça interior escorxador	
	Procedència: Museu d'Història de Tarragona	Autor: Fernando Álvarez (UPC)

Núm. ordre: PM09	Motiu: Alçat fotogramètric cara interior muralla tram antic escorxador (rectorat URV)		
	Procedència: Museu d'Història de Tarragona	Autor:	Data: aprox. 2002

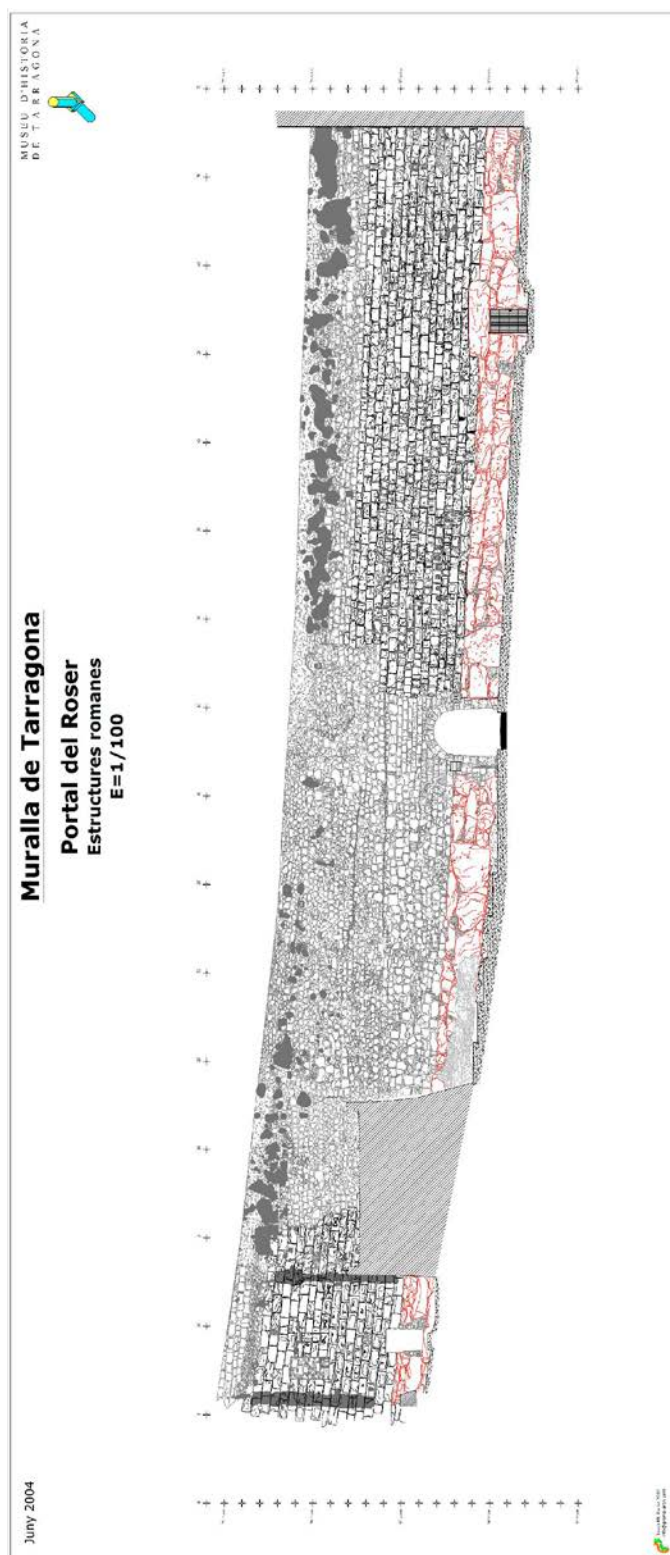

Generalitat de Catalunya

Departament de Cultura

Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni

Servei del Patrimoni Arquitectònic

Núm. ordre:	Motiu:	Alçat fotogramètric sector portal del Roser	
PM10	Procedència:	Museu d'Història de Tarragona	Autor: Josep M Puche
			Data: 2004

Portaferriça, 1 (Palau Moja)
08002 Barcelona
Telèfon 933 16 27 40
Fax 933 16 27 41

Núm. ordre: PM11	Motiu: Alçat fotogràfic a partir d'escàner làser del tram annex al baluard de sant Antoni		
	Procedència: Museu d'Història de Tarragona	Autor: Global	Data: 2014

Núm. ordre:	Motiu: <i>Planta de la ciudad de Tarragona con sus nuevas fortificaciones</i>		
PH01	Procedència: Archivo General de Simancas. MyD X-86. G.A. Leg. 1424	Autor: A. Gandolfo /J. A. Barruel	Data: 1641

Làmina A.3.01 Planimetries històriques

Núm. ordre:	Motiu: Dibuix a ploma amb tintes de colors i aquarel·lat de la ciutat de Tarragona		
PH02	Procedència: Biblioteca Nacional de París. Gabinet des Estampes. Vb 142, fol 34. Clixé P. 144 579	Autor: Fausto Calbet	Data: 1643

Làmina A.3.02 Planimetries històriques

Núm. ordre:	Motiu:	Dibuix a ploma amb tintes de colors i aquarel·lat de la ciutat de Tarragona	
PH03	Procedència:	Arxiu Militar d'Estocolm	Autor: Leonardo de Ferrari
			Data: 1655 aprox.

Làmina A.3.03 Planimetries històriques

Dichiarazione, della Città, e Piazza, di TARRAGONA, in Catalogna, del Anno 1673

A. Il Molo	I. Torrente di Acqua, dolce	R. Baluardo San Francesco	2. Porta San Antonio	10. Conuento, de Giesuiti; e suo Collegio
B. Torre, che guarda, il Molo	K. Linea, di Comunicazione, nell' Piazza	S. Riuellino Romano	3. Baluardo San Girolamo	11. Conuento di Monache
C. Conuento, de Padri Cappucci	L. Baluardo San Paolo	T. Forta del Re	4. Torre, di San Girolamo, doue passano, i Condotti.	12. Proposizioni, delle Fortificazioni, che si doueua fare, che, è tutto il tinto di Color Giallo come nella presente Pianta si dimostra
D. Fortificazione, che uia, all' Marina	M. Piatta forma San: Giouanni	V. Baluardo: San Domenico	5. Condotti della Fonte	
E. Baluardo Palauicino	N. Baluardo, di Giesu	X. Baluardo Santa Tecla	6. Il Conuento, de Padri Trinitari	
F. Tre Molini	O. Baluardo San: Giouanni	V. Baluardo San Diego	7. Conuento di San: Francesco	
G. Forte di quatt' Baluardi, non Formo	P. Muraglia, della Città Vecchia	Z. Baluardo San Antonio	8. Casa della Città	
H. Baluardo, de Molini	Q. Baluardo, del Re	I. Riuellino San Antonio	9. L' Ospedale	

Núm. ordre:	Motiu:	Vista de la ciutat de Tarragona	
PH04	Procedència:	Atlas Pianta d'Estremadura e di Catalogna	Autor: Lorenzo Possi
			Data: 1687

Làmina A.3.04 Planimetries històriques

Relacion de Los Puertos de la Plaza de Tarragona

A. Muelle	V. Media luna
B. Torre del Muelle	X. Puerta del Rosario
C. linea que cosecama	Y. Baluarte S. Domingo
D. Capuchinos	Z. Baluarte S. Tecla
E. Medialuna Palauca	1. Baluarte S. Diego
F. Molino	2. Baluarte S. An ^o
G. Fuente qe no sta ac	3. Medialuna S. An ^o
H. Medialuna abajo	4. Puerta S. Antonio
I. Secha	5. Baluarte S. Diego
K. linea de comunicac ^o	6. Torre de S. Sebastian
L. Baluarte de S. Pablo	7. no de cuberna
M. Plaza de S. Juan	8. Tenaza que se ha
N. Baluarte de S. Just	9. de acc. por adeli
O. Baluarte de la me	10. con el bosanco
nia y toda la me	11. Los Carnes de la
Contina estan sin t	12. fuente
capitan	13. S. Francisco
P. media luna que se	14. el Carmen
hade acc. por discob	15. ospital
ris los basancos	16. los Teatinos
Q. Puerta de	17. La Alonja
R. Muralla de la Ciuda	
S. Baluarte del Rey	
T. Baluarte de S. Piani	

Pies geométricos

Núm. ordre:	Motiu:	Relacion de los puestos de la Plaza de Tarragona	
PH05	Procedència:	Biblioteca Nacional Madrid.	Autor: Ambrosio Borsano
	Mss 12.683. Núm. 1.053		Data: 1685-1694

Làmina A.3.05 Planimetries històriques

Núm. ordre:	Motiu:	Carte de l'ancienne ville Archiepiscopale de Tarragone Jadis capitale de l'Espagne Tarragonoise, avec son territoire plage ou port	
PH06	Procedència:	Biblioteca Nacional Paris. Cartes et Plans Ge AF Pf 5(29)	Autor:
			Data: Finals SXVII

Làmina A.3.06 Planimetries històriques

PLAN DE TARRAGONNE EN CATALOGNE

comme il étoit anciennement
Echelle de 4000 Toises

- A. Puerta y M. Baluart de S. Juan
- B. Baluart de S. Pablo
- C. Baluart de S. Conrado
- D. Renda del Rosaris
- E. Mol Baluart Barbara
- F. Baluart de S. Domingo
- G. Baluart de S. Teba
- H. Baluart de S. Diego

- I. Torre de S. Hieronimo
- K. Rual de S. Antonio
- L. Convento de S. Antonio
- M. Baluart de S. Antonio
- N. Puerta de S. Antonio
- O. Baluart de S. Clement
- P. Castillo del Rey
- Q. Baluart del Rey

- R. Puerta de las Tortinas
- S. Reduio de S. Clara
- T. Baluart de S. Juan
- V. Convento de la Trinidad
- X. Convento de los Capucinos
- Y. El Pazo del Camero
- Z. Fuertes Del Rey qui Estn quasi arruinando
- i. Puerta, ou Port

- 2. Torre del Puerto, ou Tour de Port
- 3. Fortifications Espagnoles, qui sont quasi detruites
- 4. Arroyo del Muro
- 5. Molino
- 6. Fontana de la Puella de S. Basilio
- 7. Rio Frigidus
- 8. El Morano de la Polvera
- 9. El Foz, ou Foz
- 10. El Arrabal
- 11. Fuertes Bragas, ou Fuentebrega

Núm. ordre:	Motiu: <i>Plan de Tarragonne en Catalogne comme il étoit anciennement</i>		
PH07	Procedència: Arxiu Militar de Vincennes. Arch du Génie. Article 14, Tarragone, núm. 5	Autor: Louis E. Pretteseille	Data: 1706-1715

Làmina A.3.07 Planimetries històriques

ARCHIVO GENERAL
DE SIMANCAS

1- Magasin du R. ^{no} de Charles Cinq.	9- les trinitair.
2- la Place Darnes	10- la place de pilate
3- la Cathedrale	11- le chateau de Pilate
4- la maison de leueque	12- s. ^{te} anne
5- les Carmes dechauses	13- les Religieuses de l'ensegnance
6- la Chapelle de S. ^t laurens	14- les Rel. de S. ^t Jeromme
7- le chateau de Rodes	
8- les dominiquains	

[G. M. Leg 3302-]

M. P. y D: XIX-11

Núm. ordre:	Motiu:	[Plano de la ciudad de Tarragona con su recinto amurallado]	
PH08	Procedència:	Archivo general de Simancas. MPyD XIX-11 GM leg. 3302	Autor: no consta
			Data: 1715

Làmina A.3.08 Planimetries històriques

PLANO DE LA PLASA DE TARRAGONA INDICE

ARCHIVO GENERAL
DE SIMANCAS

- A... Torre del puerto
- B... Puerta del Mar
- C... Baluarte del puerto
- D... Baluarte y puerta de St Carlos
- E... Bateria del Molino
- F... Puerte Real
- G... Baluarte de Los Canonigos
- H... Rauelin de Mascarenas
- I... Baluarte de St Frago
- J... Bateria de asperer
- K... Baluarte de la Serua
- L... Tenalla del Rosario
- M... Puerte del Rey
- N... Puerte de S.^t pedro
- O... Puerte de Estaramberg
- P... Puerte y torre de S.^t geronimo
- Q... Puerte de stanope v dela Cruz
- R... Plaza de Armas
- S... Puerte de St Jorge
- T... Puerte de La Reyna
- U... Baluarte de Sta Clara dicho de Seruanter
- V... Baluarte de Jesus
- W... Baluarte y puerta de St Juan
- X... Baluarte de S.^t pablo
- Y... Baluarte y puerta del Rosario
- Z... Baluarte de Sta Tecla
- 1... Baluarte de St Domingo
- 2... Baluarte de St Diego
- 3... Baluarte y puerta de St Antonio
- 4... Baluarte de St Clemente y torre de geminels
- 5... Baluarte de Carlos quinto
- 6... Puerte del Rosario
- 7... Baluarte de Sta barbara dicho baluarte Negro
- 8... Torre de palacio
- 9... Torre del cabiscol
- 10... Baluarte de St Joseph

Núm. ordre:

Motiu: Plano de la Plasa de Tarragona

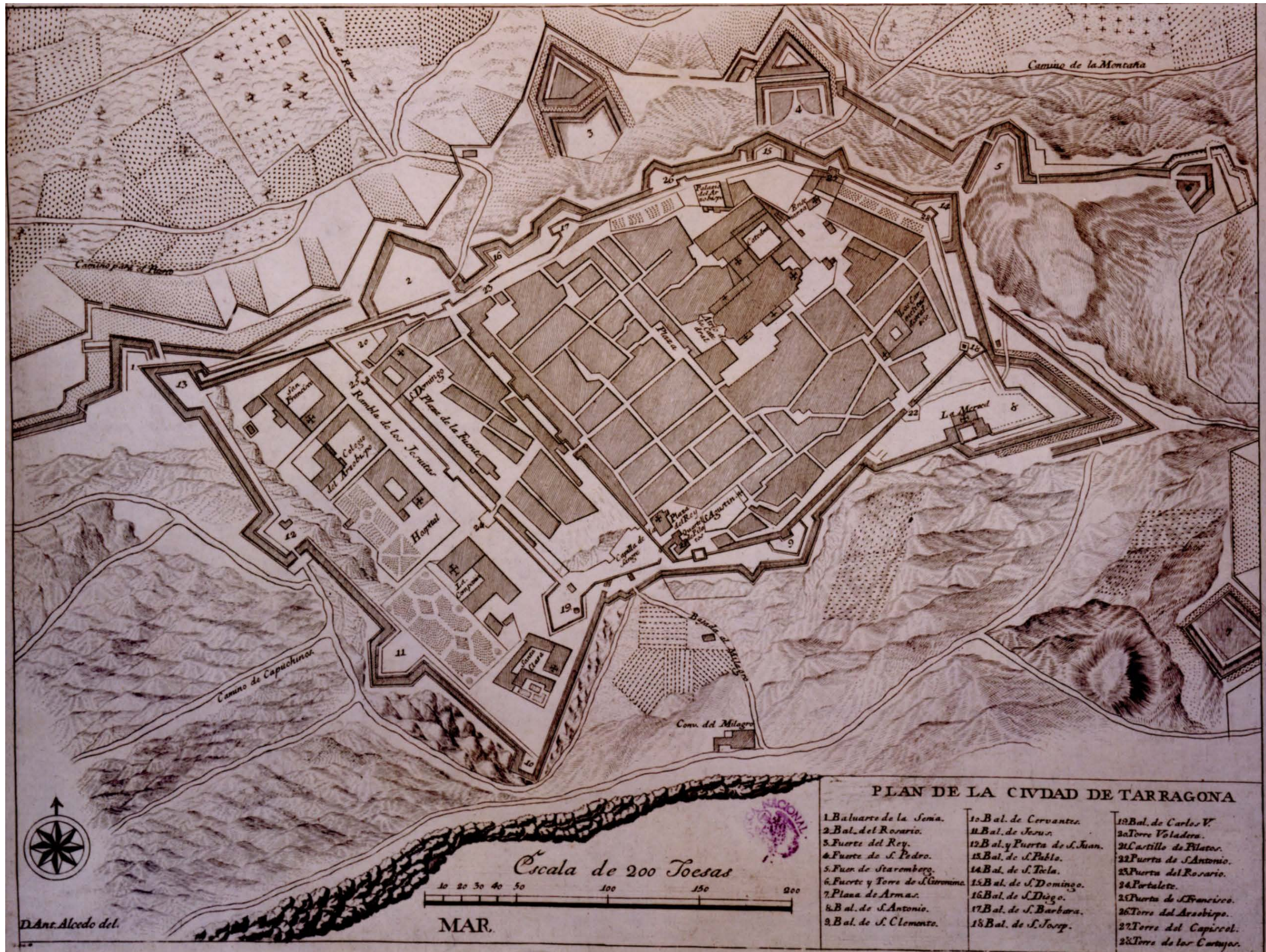
PH09

Procedència: Archivo general de Simancas. MPyD: XIX.17

Autor: Juan Boyset

Data: 1722

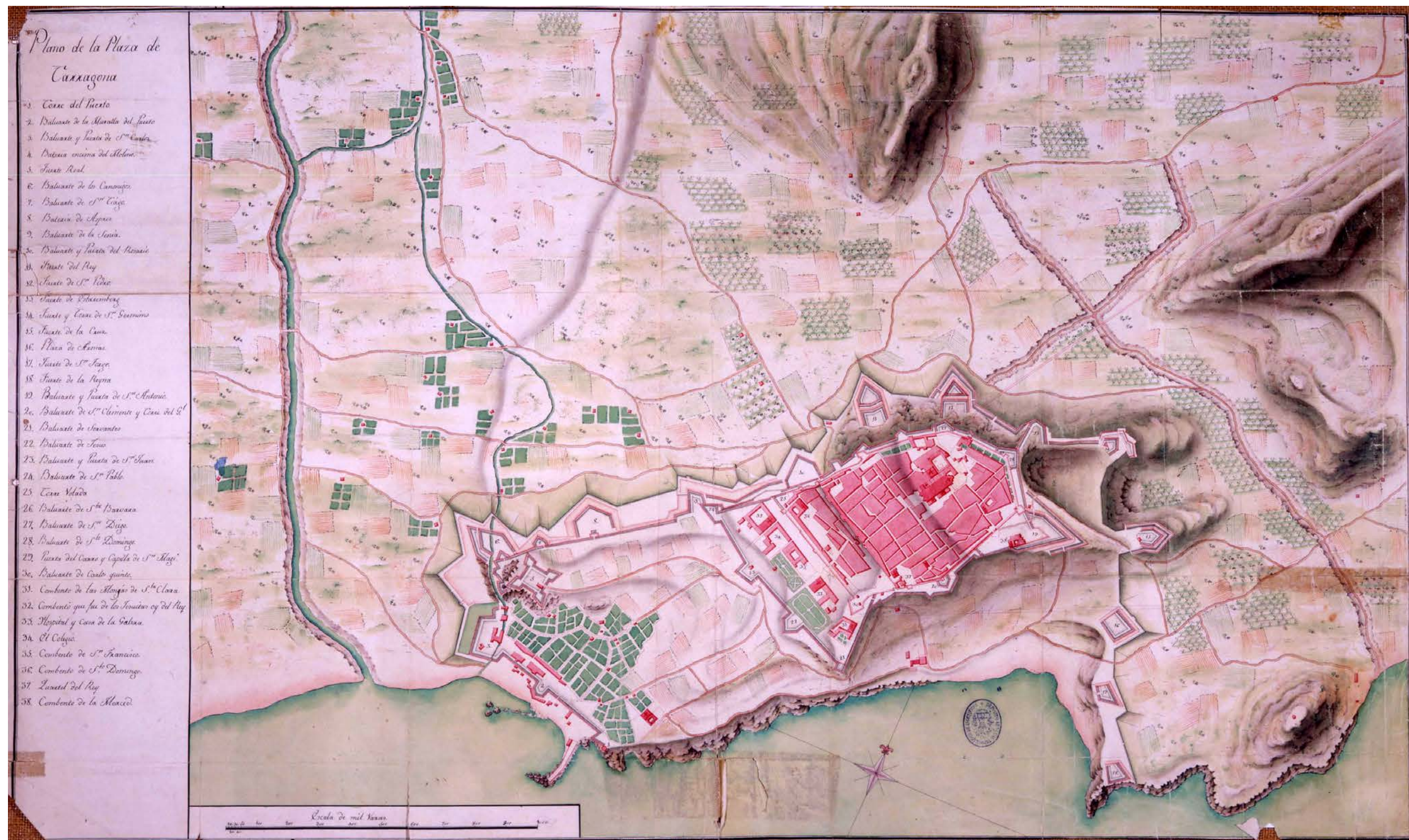
Làmina A.3.09 Planimetries històriques

Núm. ordre:	Motiu:	Plan de la ciudad de Tarragona	
PH10	Procedència:	Biblioteca Nacional. Madrid	Autor: Antonio Alcedo
		GM/M 14v (R. 9613)	Data: 1769

Làmina A.3.10 Planimetries històriques

Làmina A.3.11 Planimetries històriques

Núm. ordre:	Motiu: <i>Plano de la plaza de Tarragona</i>		
PH12	Procedència: Instituto de H ^a y Cultura Militar. Madrid. Cartoteca. N. 2347 (6/7) T-G 2/10	Autor: Miguel Sánchez Taramas	Data: 1795

Làmina A.3.12 Planimetries històriques

Núm. ordre:	Motiu: <i>Plano de la ciudad y del nuevo puerto de Tarragona</i>		
PH13	Procedència: A. Laborde: <i>Voyage Pittoresque et Historique de l'Espagne</i>	Autor: levé par Legier et Mouliner	Data: 1806

Làmina A.3.13 Planimetries històriques

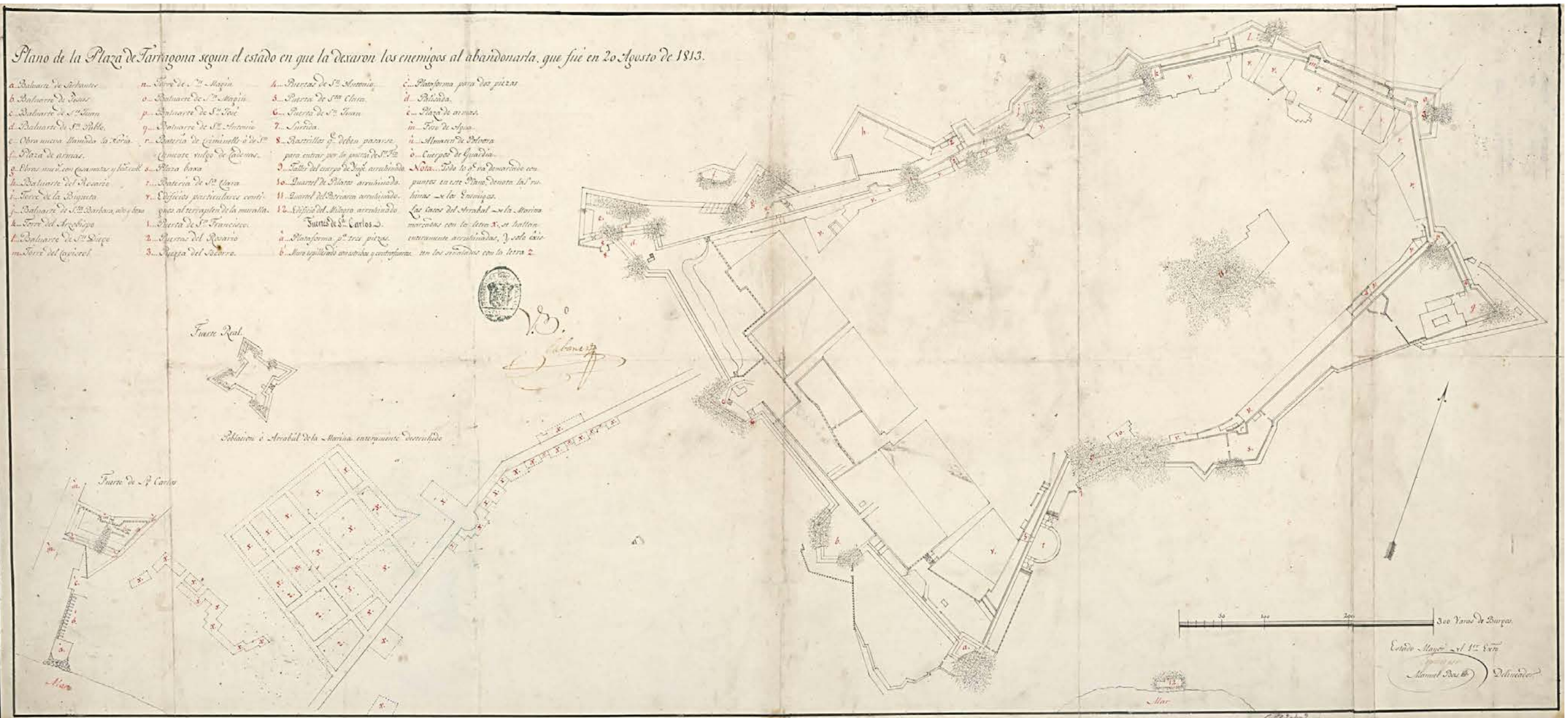

Núm. ordre:	Motiu:	<i>Plano de la ciudad de Tarragona en que se demuestran las ruinas echas por los franceses en el asedio, entrada, permanencia y explosiones en su salida en 19 agosto 1813</i>	
PH14	Procedència:	Museu Història Tarragona. Col·leccio Gil Nebot	Autor: Vicente Roig
			Data: 1813

Làmina A.3.14 Planimetries històriques

Plano de la Plaza de Tarragona segun el estado en que la dexaron los enemigos al abandonarla, que fue en 20 Agosto de 1813.

a. Baluarte de S. Mateo	n. Torre de S. Agustin	k. Puercas de S. Antonio	e. Plataforma para dos piezas
b. Baluarte de S. Juan	o. Baluarte de S. Agustin	l. Puercas de S. Clara	d. Puercas
c. Baluarte de S. Juan	p. Baluarte de S. Juan	m. Puercas de S. Juan	f. Plaza de armas
d. Baluarte de S. Pablo	q. Baluarte de S. Antonio	n. Puercas	g. Torre de S. Juan
e. Obra nueva llamada la Torre	r. Puercas de S. Agustin	o. Puercas de S. Juan	h. Almacan de S. Antonio
f. Plaza de armas	s. Puercas de S. Juan	p. Puercas de S. Juan	i. Cuerpo de Guardia
g. Plaza nueva con casernes y hospital	t. Puercas de S. Juan	q. Puercas de S. Juan	Nota. Toda la plaza demarcada con
h. Baluarte de S. Mateo	u. Puercas de S. Juan	r. Puercas de S. Juan	puntos en los planos, denotan los ru-
i. Torre de la Reyna	v. Puercas de S. Juan	s. Puercas de S. Juan	inas de los enemigos.
j. Baluarte de S. Mateo	w. Puercas de S. Juan	t. Puercas de S. Juan	Las casas del Arsenal y la Torre
k. Torre de S. Agustin	x. Puercas de S. Juan	u. Puercas de S. Juan	marcadas con la letra X, se hallan
l. Baluarte de S. Mateo	y. Puercas de S. Juan	v. Puercas de S. Juan	enterradas o arruinadas, y cada una
m. Torre de S. Agustin	z. Puercas de S. Juan	w. Puercas de S. Juan	se halla señalada con la letra Z.

Núm. ordre:	Motiu: <i>Plano de la plaza de Tarragona según el estado en que la dejaron los enemigos al abandonarla que fue en 20 de agosto de 1813</i>	
PH15	Procedencia: Instituto de Hª y Cultura Militar. Madrid. Cartoteca. N.úm. 9127 T-G 11/5	Autor: Eusebio Antonio de Ruiz
		Data: 1814

Làmina A.3.15 Planimetries històriques

Núm. ordre:	Motiu: <i>Plano de la población de la ciudad Tarragona y sus antiguas murallas</i>		
PH16	Procedència: Instituto de Hª y Cultura Militar. Madrid. Cartoteca. Núm. 9029 T-G 9/1	Autor: Eusebio Antonio de Ruiz	Data: 1815

Làmina A.3.16 Planimetries històriques

Làmina A.3.17 Planimetries històriques

Plano de la Ciudad de Tarragona, su fortificación, Puerto Viejo y Campaña con inclusión del Rio Francolí y la Sonda del fondeadero con expresión de su calidad, levantado y levantamientos por disposición del Sr. D. D. General, Gobernador de esta Plaza D. Carlos María de Cevallos

Núm. ordre:	Motiu: Plano de la ciudad de Tarragona, su fortificación, puerto		
PH18	Procedència: Servicio Geográfico del Ejército. Madrid. Archivo de Planos. Arm F, Tabla 8 carpeta 2, n. 291	Autor: D. José Ruiz y Ruiz	Data: 1827

Làmina A.3.18 Planimetries històriques

Núm. ordre:	Motiu: Vistes panoràmiques detallades de la ciutat de Tarragona des del mar i des de ponent		
VH01	Procedència: Arxiu fotogràfic MNAT	Autor: A. van den Wyngaerde	Data: 1563
VH02			

Làmina A.3.19 Vistes històriques

TARAGONA
in Catalonien.

A. Port und Thurn von S. Antoni.
 B. S. Teile der Erzbischöfliche Kirche.
 C. Der Erzbischöfliche Pallast.
 D. Das Erzbischöfliche Schloß.
 E. Carmeliter.
 F. Munition's Thurn.

TARAGONA ist eine schöne Erzbischöfliche Stadt in Catalonien am Mitteländischen Meer gelegen hat eine Höhe
 von 1172 von Cardinal Calpar Cervantes gestiftet. Er gubet einen feinen Handel, alhier wird viel alte
 Sachen, und ist der Tempel zu Rayfers 9 J. B. C. R. J. J. Leinen erbauet worden.

G. S. Clara
 H. Thurn der Collegi
 I. Jesuiten
 K. Jacobiner.

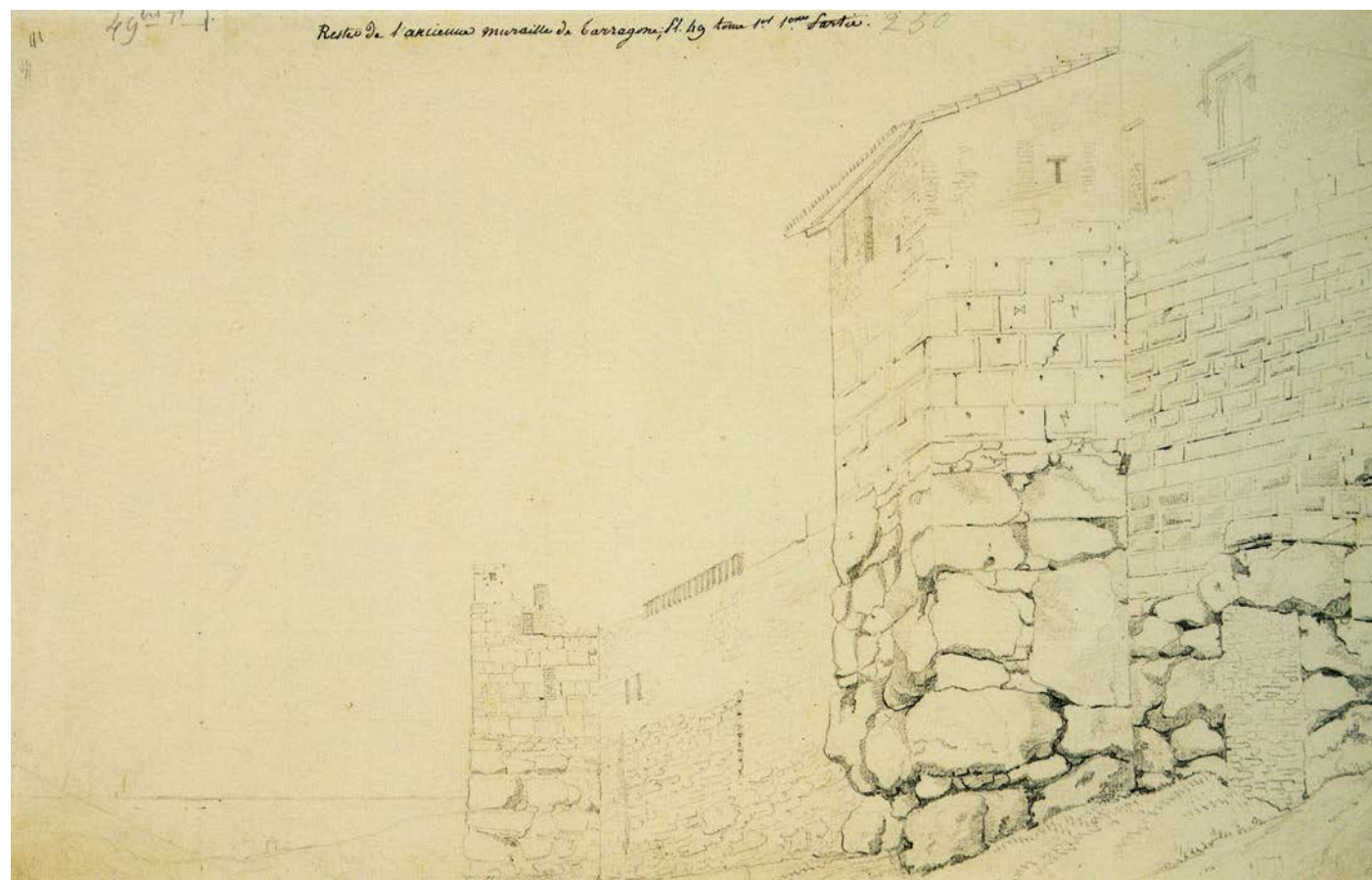
Núm. ordre:	Motiu:	Vista panoràmica de Tarragona	
VH03	Procedència:	PONTAULT, S. <i>Les glorieuses conquêtes de Louis le Grand roy de France</i>	Autor: S. Pontault, Chevalier de Beaulieu. Grav. Adam Perelle
	Data:	1694	

Làmina A.3.20 Vistes històriques

Núm. ordre:	Motiu:	<i>La ciudad de Tarragona vista desde el mar</i>	
VH04	Procedència:	Ponz, A. <i>Viage a España.</i>	Autor: Pablo Montañés
			Data: 1785

Làmina A.3.21 Vistes històriques

Núm. ordre:	Motiu: Tram de muralla amb les torres de Minerva i del Cabiscol (dibuix i gravat)		
VH05	Procedència: Dibuix: MNAC/GDG 64728-D.		Autor: Alexandre de Laborde
VH06	Gravat: Laborde, A. <i>Voyage Pittoresque</i> vol I, planxa XLIX		
			Data: 1801-1803

Làmina A.3.22 Vistes històriques

Vista de una parte del PALACIO de AUGUSTO, llamada hoy TORRE de PILATOS, en TARRAGONA.
 Vue d'une partie du PALAIS d'AUGUSTE, appelée aujourd'hui TOUR de PILATE, à TARRAGONE. || View of the remains of the PALACE of AUGUSTUS commonly called PILATE'S TOWER, at TARRAGONA.

Núm. ordre:	Motiu:	<i>Vista de una parte del Palacio de Augusto, llamada hoy Torre de Pilatos en Tarragona</i>	
VH07	Procedència:	Laborde, A. <i>Voyage Pittoresque</i> , vol I, planxa L	Autor: Ligier, del
			Data: 1806

Làmina A.3.23 Vistes històriques

PLA DIRECTOR PER A LA RESTAURACIÓ DE LES MURALLES DE TARRAGONA

2a part - PROPOSTES D'INTERVENCIÓ

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura

Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni

Servei del Patrimoni Arquitectònic

Portaferrissa, 1 (Palau Moja)
08002 Barcelona
Telèfon 933 16 27 40
Fax 933 16 27 41

B.0- PLANTEJAMENT GENERAL

En aquesta segona part del Pla Director es plantegen, bàsicament, les propostes d'intervenció sobre les muralles de Tarragona, i àmbits relacionats, que es deriven de l'estudi i anàlisi detallat en la primera part del document.

En un primer apartat d'aquest volum es fan un seguit de consideracions prèvies relatives a l'estructuració de les propostes formulades en diferents **camp d'actuació** establerts. Cada un d'aquests camps respon a un dels quatre objectius generals plantejats en la introducció del Pla Director. Per un altre cantó, es determina, en aquest primer apartat, uns **àmbits precisos** associats a cada un d'aquest camps.

En un segon apartat s'exposen els **criteris generals** del Pla Director pel que fa a les propostes d'intervenció plantejades.

Una enumeració sintètica de les **actuacions proposades**, organitzada per camps d'actuació i agrupades en funció de la finalitat perseguida, constitueix un altre apartat d'aquesta part propositiva del Pla Director. Cada una de les propostes allí plantejades es descriuen i justifiquen de manera individualitzada en l'apartat següent.

L'apartat cinquè d'aquest volum recull una **valoració aproximada** de les actuacions incloses en els camps A i B, i estableix un **pla d'etapes** atenent a les principals prioritats que té el monument. Prèviament, s'expliquen els criteris emprats en l'establiment de les valoracions.

Al final del document es fa una **síntesi del Pla Director** en el que s'exposen de manera sintètica els trets més rellevants de les consideracions generals i propostes plantejades.

B.1- CONSIDERACIONS PRÈVIES

B.1.1. ESTRUCTURACIÓ EN CAMPS D'ACTUACIÓ DEL PLA DIRECTOR

El Pla Director formula al voltant de 45 propostes de naturalesa i abast molt divers. No es tracta d'una llista d'actuacions inconnexes sinó, ans al contrari, de mesures encaminades a assolir, a través de vies d'actuació diferenciades, els quatre objectius generals plantejats ja en la introducció d'aquest document. És per aquesta raó que en els apartats següents aquest conjunt de mesures s'estructuren en quatre camps d'actuació bàsics. Dintre de cada un a més s'estableixen grups de propostes en funció de finalitats específiques determinades:

Camp A – Restauració i conservació arquitectònica del monument

- Mesures prèvies i preventives
- Mesures d'urgència
- Intervencions per a la restauració i consolidació de paraments degradats
- Intervencions per a garantir l'estabilitat estructural de la muralla

Camp B – Adequació per a la visita pública i usos complementaris

- Mesures adreçades a millorar la visita al recinte del Passeig Arqueològic
- Mesures adreçades a millorar la comprensió del conjunt del monument

Pàgina anterior:

B1 01 – Detall de cantonada de la torre de Minerva, amb relleu de caps humans esculpits a un bloc ciclopi.

Camp C – Adequació ambiental i paisatgística de l'entorn de la muralla

- Ambient paisatgístic AP1 – Capçalera del circ
- Ambient paisatgístic AP2 – Passeig sant Antoni
- Ambient paisatgístic AP3 – Passeig Torroja
- Ambient paisatgístic AP4 – Passeig Arqueològic
- Ambient paisatgístic AP5 – Via de l'Imperi Romà
- Ambient paisatgístic AP6 – Escorxador
- Ambient paisatgístic AP7 – Pla de Palau i baixada del Roser
- Ambient paisatgístic AP8 – Camp de Mart
- Ambient paisatgístic AP9 – Peu de la Falsa Bragat

Camp D – Recerca arqueològica i històrica

- Mesures encaminades a la resolució de problemes d'estabilitat estructural
- Mesures encaminades a incrementar el coneixement de la muralla

Aquesta estructura de quatre grans àmbits s'ha aplicat també a l'anàlisi previ, raó per la qual la translació de les problemàtiques detectades en la primera part són fàcilment relacionables amb les propostes aquí formulades.

B.1.2. DEFINICIÓ DE L'ÀMBIT D'ACTUACIÓ ASSOCIAT AL PLA DIRECTOR

Les estratègies d'actuació plantejades per als diferents camps d'actuació impliquen àmbits d'actuació diferenciats. Així per exemple l'objectiu plantejat per al camp A, està encaminat a garantir la conservació del monument en les millors condicions possibles. L'àmbit establert per a les intervencions proposades per a aconseguir-ho es circumscriu a l'àmbit físic del bé patrimonial; aquest però no té perquè coincidir amb el que pretén una millor integració paisatgística del recinte emmurallat dintre de la ciutat.

Aquestes especificitats pel que fa a l'abast físic ens ha portat a establir els tres àmbits diferenciats que a continuació es detallen, en els que s'apliquen les propostes formulades (veure definició gràfica en el plànol C1.01):

Àmbit físic de la muralla

És el que correspon estrictament a les estructures conservades de la muralla romana, amb els seus panys i torres, i totes les seves reformes i reparacions posteriors. També inclou les restes conservades dels tres baluards adossats directament sobre la muralla (Carles V, sant Antoni i Fortí Negre). Sobre aquest àmbit físic s'apliquen les propostes de Camp A.

Àmbit de l'entorn immediat de la muralla

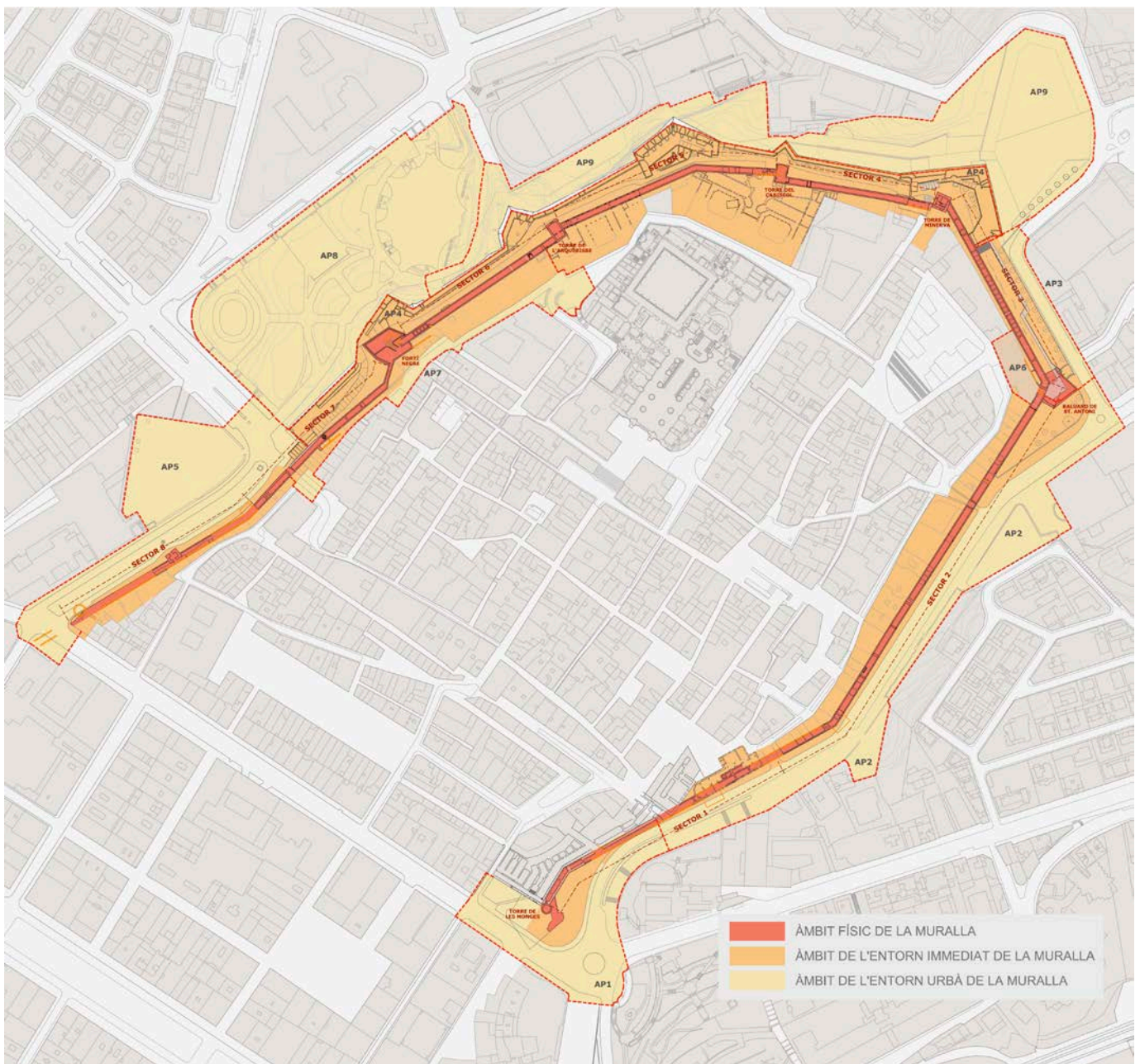
Conformen aquest marc els espais estretament vinculats a la muralla en la mesura que, les accions que es puguin desenvolupar en ells, poden afectar directament les condicions de conservació i aspecte del bé patrimonial. A banda de tot el recinte de la Falsa Braga, estan en aquesta situació tots els parterres, voreres i altres elements urbans situats al peu de muralla, ja sigui dels paraments interiors com exteriors, i també tots els edificis i construccions adossats directament a la muralla. Tindran incidència sobre aquest àmbit les mesures dels camps B i D, i les del camp C que tenen a veure amb l'àmbit paisatgístic del Passeig Arqueològic.

Àmbit de l'entorn urbà de la muralla

Està integrat pel conjunt de tots els ambients paisatgístics descrits en la primera part del Pla Director, excepte pel que fa al AP4 - *Passeig Arqueològic* que s'ha inclòs en l'àmbit anterior. Aquest ampli territori, a l'entorn de la muralla, constitueix el marc de relació del monument amb la ciutat però també, amb les seves particulars especificitats, els paisatges urbans des d'on es poden contemplar i comprendre les característiques i valors del recinte emmurallat. Per contra, les actuacions inapropiades que es facin en aquest àmbit poden perjudicar aquells dos aspectes. S'adrecen als espais urbans aquí inclosos les mesures contemplades dintre del camp C i també algunes del camp B.

B1 02 – Plànol dels àmbits d'actuació associats al Pla Director.

B.2- CRITERIS D'INTERVENCIÓ DE CARÀCTER GENERAL

A continuació s'exposen, ordenats per camps d'actuació, els criteris generals aplicats en la formulació de les propostes i que hauran també de regir el seu desenvolupament en forma de projectes i actuacions. En la descripció i justificació de cada actuació que es fa en l'apartat B4, s'estableixen, quan es considera adient, a més, altres criteris particulars específics per a cada una d'aquestes.

Criteris generals aplicables a tots els camps d'actuació

- **Els usos i intervencions sobre la muralla seran coherents amb el seu valor cultural i patrimonial.** Les muralles de Tarragona, pel seu origen, història, estat de conservació i entitat arquitectònica són un patrimoni cultural de primer nivell. Més enllà de la seva estricta dimensió local, aquest conjunt és un testimoni fonamental de la història del nostre país i de la Mediterrània antiga. És per aquesta raó que, juntament amb altres monuments romans de l'antiga *Tarraco*, gaudeix de la seva inclusió a l'inventari de Patrimoni Mundial de l'UNESCO, i de la consideració de Bé Cultural d'Interès Nacional (BCIN). Els usos concrets i les actuacions que es plantegin sobre la muralla i el seu entorn hauran de tenir en compte aquest alts valors culturals, històrics i patrimonials.

-**La muralla resultat arquitectònic de construccions d'èpoques històriques diverses.** Les muralles de Tarragona són una realitat complexa, resultat de la seva construcció de més de dos mil dos-cents anys i de successives i constants reformes, adaptacions i reconstruccions. Cada una d'aquestes intervencions es testimoni d'una de les etapes del monument, i de la història de la ciutat i del país. El Pla Director planteja la preservació de la integritat i autenticitat de totes aquestes fases, i les actuacions que es proposin vetllaran per a que la seva comprensió i lectura sigui la més adient. Es prioritzaran i ponderaran però, si això es imprescindible, aquells aspectes més significatius i rellevants del monument.

- **Necessitat de coneixement exhaustiu i rigorós de la muralla abans d'intervenir-hi.** La complexitat en el dilatat període constructiu, al que es fa esment en el punt anterior, fa que les solucions i evolució constructives de les diferents parts del recinte emmurallat siguin molt diverses. També ho són el seu estat de conservació, el grau de seguretat estructural, o altres problemàtiques concretes. El plantejament de qualsevol intervenció sobre la muralla, del tipus que sigui, requerirà un estudi previ, meticulós, acurat i profund, de la part sobre la que es vol actuar, però també del conjunt del monument i el seu context, que permeti fonamentar-la de manera adient i aplicar els criteris coherents.

- **Unitat del monument.** Els diferents elements que conformen les muralles tarragonines, constitueixen un sistema i recinte defensiu unitari. Malgrat això, actualment, les seves parts es presenten amb aspectes, circumstàncies i ambients diferents i fragmentats dintre de la trama urbana que s'ha desenvolupat al seu voltant o fins i tot ha arribat a envair-les i substituir-les parcialment. En aquest sentit es vetllarà per a revertir en lo possible aquest fet, formulant propostes el més unitàries possibles per a tot el conjunt, que contribueixin a percebre'l com un tot unitari, coherent i harmònic.

- **Caràcter pluridisciplinari de les actuacions.** La naturalesa, complexitat i important problemàtica de conservació del monument fa que sigui imprescindible

que qualsevol actuació que es plantegi sigui el resultat de la col·laboració d'un equip pluridisciplinari que abasti camps tan diversos com l'arqueologia, l'arquitectura, la geologia, la restauració, el càlcul d'estructures, etc. Aquesta necessitat afecta tant al camp de la recerca i estudis previs, com al de la formulació de les propostes i la seva execució.

- **Adequació al marc jurídic i règim de protecció.** Totes les actuacions s'ajustaran al marc normatiu que correspon amb el grau de protecció del monument que en aquest cas es la Llei de Patrimoni Cultural Català, el Reglament arqueològic, i el planejament urbanístic local. D'altra banda també es respectaran i tindran en consideració els criteris d'altres recomanacions específiques que s'escaiguin, en funció de la naturalesa del bé patrimonial i del tipus d'actuació que s'hi plantegi (cartes de *Restauro*, *Carta de Baños de la Encina* per a la conservació d'arquitectura defensiva, etc.).

Criteris d'actuació aplicables al CAMP A

- **Preservació de l'autenticitat.** Les estructures de totes les èpoques presents a la muralla, però especialment les de la fase inicial romana, tenen, a banda d'un valor patrimonial, científic i identitari, un altíssim caràcter testimonial. És per això que, sempre que sigui possible, és molt important prioritzar la preservació de la integritat i autenticitat física de les restes conservades.

- **Intervenció mínima.** En coherència amb el punt anterior, com norma general només s'intervindrà en aquells llocs i aspectes que sigui necessari i imprescindible per a l'adient conservació del monument, la garantia de la seva seguretat estructural o per aconseguir una millor comprensió del mateix.

- **Lectura de les intervencions.** En totes les actuacions de conservació i tractament de les restes s'ha de poder distingir amb claredat les parts originals de les parts restaurades, fugint de solucions mimètiques i il·lusionistes però sense que això suposi un trencament estètic del conjunt. Caldrà doncs trobar l'equilibri entre una lectura honesta de les intervencions i una visió harmònica final de les zones afectades.

- **Màxima reversibilitat de la intervenció.** Les actuacions que es plantegin sobre les restes originals seran el més reversibles possibles. Per aconseguir això s'empraran els materials, sistemes constructius, tecnologies i processos el més adients possible per aquest objectiu.

- **Control de l'entrada d'aigua a l'interior de la muralla.** S'ha exposat i demostrat que la penetració de l'aigua a l'interior de les fàbriques i al farciment de la muralla és el factor que més influeix en els seus principals problemes de conservació i manca d'estabilitat. Les solucions adoptades per al tractament dels seus paraments, del seus coronaments, de l'acabat del pas de ronda i d'altres aspectes que hi puguin incidir, es faran de manera que s'obtinguin les majors garanties i seguretat en aquest sentit.

Criteris d'actuació aplicables al CAMP B

- **Millora d'experiència de la visita.** Les muralles de Tarragona són un dels principals actius i reclams turístics. Malgrat això són moltes encara les potencialitats

no explotades que el monument té en aquest terreny. En aquest sentit totes les actuacions plantejades en aquest camp tendiran a incrementar l'àmbit de la visita, incorporant nous elements d'interès i creant un discurs museogràfic que permeti una millor i més ampla comprensió del monument.

- **Accés als elements que conformen el sistema defensiu.** En la línia de l'exposat en el punt anterior es propiciarà en tot allò que sigui possible l'accés físic dels visitants als elements que conformen el sistema defensiu (pas de ronda dels panys, torres, baluards, ...). Això ajudarà molt a entendre la morfologia real del sistema defensiu i permetrà donar-li a aquests la mateixa visió subjectiva que, al seu dia, havien tingut els defensors de les muralles, i que ara s'han convertit en unes magnífiques panoràmiques tan sobre l'entorn exterior com sobre el conjunt històric interior.

- **Eliminació de barreres arquitectòniques.** Totes les noves d'adequacions d'espais propis de la muralla i dels seus entorns que es plantegin tindran com a objectiu prioritari evitar la creació de barreres arquitectòniques que dificultin l'accés al monument, i les seves parts principals, de les persones amb mobilitat reduïda. A més, en la mesura que sigui compatible amb la preservació del valor patrimonial del conjunt, hauran de resoldre els actuals problemes que presenten els espais visitables més representatius (Passeig Arqueològic, passeig Torroja, etc.)

Criteris d'actuació aplicables al CAMP C

- **Tractament dels entorns urbans com a sistemes formals i funcionals interrelacionats amb la muralla.** El conjunt de les muralles està inserit en un paisatge urbà al que caracteritza, i sense el qual es fa difícil entendre la seva morfologia, antiga funció i evolució històrica. D'altra banda l'entorn urbà format pel desenvolupament d'una trama urbana al seu voltant, amb edificis adossats i espais públics directament vinculats, ha contribuït a alterar algunes de les seves parts i també la visió que ofereix el conjunt. És per això que, en el tractament dels espais urbans relacionats amb la muralla, caldrà que s'analitzi i es tingui en compte aquesta, com a part d'un sistema formal i funcional interrelacionat.

- **Contribució del tractament urbà a la lectura unitària del conjunt.** Ja s'ha plantejat, com a un criteri general anterior, la consideració de les parts conservades de la muralla com un tot unitari que, malgrat tot, avui es percep des del seu entorn de manera fragmentada. Les actuacions que es plantegin en aquests espais urbans poden contribuir de manera molt important a facilitar aquesta lectura continua del monument. S'adoptaran per aconseguir-ho solucions constructives unitàries, per a la resolució dels elements urbans dels entorns immediats de la muralla, que remarquin la relació entre els trams aïllats del monument.

Criteris d'actuació aplicables al CAMP D

- Millora del coneixement del monument a través de les intervencions. En la línia d'exhaurir les possibilitats de millora del coneixement del monument, cada intervenció sobre alguna de les seves parts es contemplarà com una oportunitat d'aprofundir en la seva recerca física aprofitant els recursos físics que l'execució de l'obra proporciona (realització d'enderrocs, excavacions, instal·lació de bastides, etc.). Per aquesta raó la direcció facultativa de l'execució dels seus treballs hauria d'estar integrada per un equip pluridisciplinari de professionals adients.

B.3 - QUADRE D'ACTUACIONS PROPOSADES

En aquest apartat s'enumeren, ordenades per àmbit d'actuació, totes les intervencions proposades pel Pla Director. Cada una d'aquestes actuacions es descriuen i justifiquen de manera individualitzada en l'apartat següent (B.6).

Les actuacions s'identifiquen amb un codi alfanumèric, en el que el primer dígit fa referència al camp d'actuació, i el nombre de dos xifres següent a una relació ordinal que les diferencia.

MURALLA DE TARRAGONA
CAMP A - Restauració i conservació arquitectònica del monument
Mesures prèvies i preventives
A0.01. Avaluació de sistemes de recollida i evacuació de l'aigua de pluja del pas de ronda i cobertes de torres, baluards i edificis vinculats a la muralla
A0.02. Inspecció de xarxes interiors d'abastament d'aigua i d'evacuació de xarxes residuals dels edificis que ocupen o s'adossen a la muralla
A0.03. Adopció de mesures correctores en relació a filtracions descontrolades d'aigües de pluja, abastament i residuals de la muralla o edificis vinculats
A0.04. Determinació mitjançant sondejos arqueològics de la característiques del farciment i morfologia constructives reals dels trams d'estabilitat crítica
A0.05. Complementar informació geotècnica dels farciments en trams de la muralla que presenten una situació potencialment crítica d'estabilitat
A0.06. Eliminació de vegetació nociva del pas de ronda i paraments de la muralla
A0.07. Control i reducció colonitzacions animals de parts de la muralla
A0.08. Inspecció de zones de la muralla ocupades per edificis annexos per a la detecció de potencials perills estructurals
A0.09. Estudi local i monitorització de zones amb evidències de problemes estructurals locals
A0.10. Realització de proves de consolidació dels principals materials petris presents a la muralla
Mesures d'urgència
A1.01. Instal·lació de cobertes provisionals del pas de ronda
A1.02. Execució d'estintolaments laterals
A1.03. Rebaixos preventius dels nivells de farciments moderns superiors
Intervencions per a la restauració i consolidació de paraments degradats
A2.01. Neteja i consolidació de base ciclòpia
A2.02. Neteja de paraments de carreus amb bon estat de conservació
A2.03. Consolidació de paraments de carreus amb degradacions moderades
A2.04. Restauració de paraments amb zones aïllades de carreus que requereixen reintegracions totals o parcials
A2.05. Restauració de paraments de carreus que requereixen reintegracions totals o parcials d'abast generalitzat
A2.06. Neteja, sanejat i rejuntat de parament de fàbrica de paredat
A2.07. Restauració i consolidació de fàbrica de tàpia arrebossada

A2.08. Eliminació de revestiments o restauracions inapropiades
A2.09. Resolució de problemes de vessament descontrolat d'aigua sobre els paraments de la muralla
A2.10. Impermeabilització de coronament de mur
Intervencions per a garantir l'estabilitat estructural de la muralla
A3.01. Substitució dels nivells de reblliment superior per estintolaments interns de murs diafragmàtics
A3.02. Execució de llosa de paviment al pas de ronda recolzada sobre traves transversals
A3.03. Execució de coberta impermeable al pas de ronda, i recollida i canalització d'aigües de pluja
A3.04. Recalç de zones del sòcol megalític amb manca de base ferma
CAMP B - Adequació per a la visita pública i usos complementaris
Mesures adreçades a millorar la visita al recinte del Passeig Arqueològic
B1.01. Ampliació i reordenació de recorreguts de visita i accessos
B1.02. Adaptació de recorreguts per a persones amb mobilitat reduïda
B1.03. Millora i ampliació dels serveis per als visitants
B1.04. Adequació per a la visita pública de l'interior del portal del Socors
B1.05. Agençament per a la visita pública del pas de ronda del tram Escorxador - Torre de Minerva
B1.06. Agençament per a la visita pública del pas de ronda del tram Torre de Minerva - Hort de l'Arquebisbe
B1.07. Agençament per a la visita pública del pas de ronda del tram Fortí Negre - Portal del Roser
B1.08. Adequació d'accés i interior de la torre de Minerva per a la visita pública
B1.09. Adequació per a l'accés públic a la coberta de la torre de l'Arquebisbe
B1.10. Adequació per a la visita pública de les terrasses del Fortí Negre
B1.11. Adequació del projecte museogràfic als nous àmbits de la visita
Mesures adreçades a millorar la comprensió del conjunt monumental
B2.01. Millora de la senyalització a la resta d'ambients paisatgístics
B2.02. Potenciació de visuals panoràmiques singulars del conjunt
B2.03. Posada en valor de fortificacions modernes i la seva relació amb la muralla romana i medieval
CAMP C - Adequació ambiental i paisatgística de l'entorn de la muralla
Ambient paisatgístic AP1 - Capçalera del circ
C1.01. Creació de drenatge al peu de la muralla a la zona de la capçalera del circ
Ambient paisatgístic AP2 - Passeig sant Antoni
C2.01. Reestructuració i millora d'enjardinament entorn baluard st. Antoni
C2.02. Ampliació zona de drenatge a peu de muralla al passeig st. Antoni
C2.03. Millora de l'enllumenat del passeig st. Antoni

Ambient paisatgístic AP3 – Passeig Torroja
C3.01. Reordenació urbana i de l'enjardinament al passeig Torroja
C3.02. Creació de sistema de drenatge passeig Torroja / baluard sant Magí
C3.03. Millora de l'enllumenat del passeig Torroja
Ambient paisatgístic AP4 – Passeig Arqueològic
C4.01. Reordenació de l'entorn de la Torre de Minerva
C4.02. Reestructuració i millora d'enjardinament del Passeig Arqueològic
C4.03. Rehabilitació i millora de drenatge a peu de muralla Passeig Arqueològic
C4.04. Racionalització de l'enllumenat del Passeig Arqueològic
Ambient paisatgístic AP5 – Via de l'Imperi Romà
C5.01. Creació de sistema de drenatge entorn portella romana via Imperi
C5.02. Millora de l'enllumenat a la zona de la via Imperi
Ambient paisatgístic AP6 – Escorxador
C6.01. Regeneració d'elements urbans de la plaça interior de l'Escorxador
C6.02. Millora de l'enllumenat de la zona de l'Escorxador
Ambient paisatgístic AP7 – Pla de Palau i baixada del Roser
C7.01. Millora de paviments i elements urbans a la baixada i portal del Roser
C7.02. Millora de l'enllumenat de la baixada del Roser
Ambient paisatgístic AP8 – Camp de Mart
C8.01. Reestructuració enjardinament proper a la Falsa Braga del Camp de Mart
C8.02. Millora de l'enllumenat del Camp de Mart
Ambient paisatgístic AP9 – Peu de la Falsa Braga
C9.01. Creació d'espai públic enjardinat al peu de la Falsa Braga
C9.02. Millora de la connexió urbana amb el passeig Torroja i Camp de Mart
CAMP D - Recerca arqueològica i històrica
Mesures encaminades a la resolució de problemes d'estabilitat estructural
D1.01. Realització de sondejos arqueològics per determinar la morfologia de la muralla en els trams d'estabilitat crítica
D1.02. Rebaix dels nivells de rebliments moderns superiors dels trams d'estabilitat crítica
Mesures encaminades a incrementar el coneixement de la muralla
D2.01. Establiment de zones estratègiques d'especial interès en el camp de la recerca arqueològica i històrica de la muralla
D2.02. Determinació de zones d'especial interès pel que fa a la lectura dels paraments de la muralla

Generalitat de Catalunya

Departament de Cultura

Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni

Servei del Patrimoni Arquitectònic

Portaferrissa, 1 (Palau Moja)
08002 Barcelona
Telèfon 933 16 27 40
Fax 933 16 27 41

B.4 - DESCRIPCIÓ I JUSTIFICACIÓ DE LES ACTUACIONS PROPOSADES

Tot seguit s'exposen els trets fonamentals de les més de 65 actuacions diferents que el Pla Director proposa per al conjunt del monument. Voluntàriament, s'ha optat per fragmentar les propostes, per espais i també per camps d'actuació, per tal de facilitar una programació flexible dels futur projectes d'intervenció, tant pel que fa al seu àmbit com a la seva magnitud.

En cada proposta es descriuen breument els objectius o necessitats que la motiven i els condicionants que l'envolten. S'estableixen a més unes normes i criteris d'intervenció específics per a cada una, que han de regir la seva execució per tal d'assolir els objectius plantejats i ser coherents amb els criteris generals abans exposats. Al final de cada apartat es donen, quan aquestes són rellevants, dades quantitatives orientatives per a entendre la magnitud de l'actuació i facilitar la seva valoració econòmica.

B.4.1. CAMP A – Restauració i conservació arquitectònica del monument

B.4.1.1. Mesures prèvies i preventives

Aquest grup de mesures estan adreçades a millorar la informació que es té de parts ocultes del monument i a detectar amb l'anticipació suficient, circumstàncies que poden influir de manera molt negativa en la conservació del monument.

En general es tracta d'actuacions amb costos econòmics relativament baixos, que han de permetre, per un cantó, poder avaluar de manera molt més precisa i ajustada la gravetat del problemes estructurals de les parts més crítiques de la muralla, i per l'altre adoptar mesures preventives adients que aturin o alenteixin els processos de degradació de la muralla. En definitiva han de permetre minimitzar les intervencions de restauració i consolidació a realitzar a curt i llarg termini i per tant suposaran a la llarga un elevat estalvi de recursos econòmics.

A0.01. Avaluació de sistemes de recollida i evacuació de l'aigua de pluja del pas de ronda i cobertes de torres, baluards i edificis vinculats a la muralla

La gran incidència que té l'aigua sobre la degradació dels materials i l'estabilitat de la muralla fa que sigui imprescindible tindre un control rigorós sobre els sistemes de recollida i evacuació de l'aigua de pluja dels propis elements que conformen la muralla (pas de ronda, torres, baluards, ...) així com de cada immoble que, per la seva relació directa amb el monument, es susceptible d'abocar, d'una o altra manera aigües sobre alguna de les seves parts.

- **Normes i criteris d'intervenció:** L'actuació es concretarà en una inspecció detallada d'aquests elements i cada un dels immobles atenent especialment a aspectes com el grau d'impermeabilització de les cobertes, els sistemes de recollida d'aigües, el recorregut i estat de les xarxes d'evacuació i d'adequació dels punts d'abocament de les aigües a l'exterior.

Nombre aproximat d'immobles/àmbits de la muralla a inspeccionar: 60

Pàgina anterior:

B4 01 – Vista del bon estat de conservació del tram de la muralla corresponent a la segona fase romana del sector 5, entre les torres de Minerva i de Cabiscol.

A0.02. Inspecció de xarxes interiors d'abastament d'aigua i d'evacuació d'aigües residuals dels edificis que ocupen o s'adossen a la muralla

En aquest cas es tracta d'una mesura equivalent a la de l'apartat anterior però aplicada a les xarxes interiors d'abastament d'aigua i evacuació d'aigües fecals del edifici adossats a la muralla o que ocupen alguna zona dels seu interior. Aquesta mesura no afecta d'entrada als diferents elements de la muralla no vinculats amb edificacions annexes ja que no es té coneixement de l'existència d'aquest tipus d'instal·lacions.

- **Normes i criteris d'intervenció:** Caldrà realitzar una inspecció meticulosa de cada propietat posant especial atenció a aspectes peculiars dels tipus d'abastaments d'aigua del nucli antic de la Part Alta com són l'antic sistema mesura de consum per "plumes" (entrada constant d'un caudal reduït d'aigua a un dipòsit que abasta l'edifici), els sobreexidors vinculats de les aigües sobrants, o els obsolets sistemes d'evacuació d'aigües brutes vinculats a pous secs o pous mouràs.

Nombre aproximat d'immobles a inspeccionar: 55

A0.03. Adopció de mesures correctores en relació a filtracions descontrolades d'aigües de pluja, abastament i residuals de la muralla o edificis vinculats

Aquesta mesura té a veure directament amb els resultats concrets de les avaluacions proposades en les dues actuacions anteriors. La reparació de desperfectes o anomalies en el funcionament d'aquestes xarxes pot evitar problemes estructurals o degradacions en els elements constitutius de la muralla difícils i costosos de resoldre si no s'aturen les filtracions d'aigua descontrolada a temps. Es tracta doncs de petites actuacions que poden representar estalvis molt elevats en actuacions de consolidació i restauració posteriors de parts del monument.

- **Normes i criteris d'intervenció:** Caldrà establir els protocols concrets d'actuació en aquests casos i delimitar els àmbits d'actuació que corresponen als propietaris particulars i/o a l'administració, així com els mecanismes que permetin garantir l'execució real d'aquestes mesures correctores necessàries.

A0.04. Determinació mitjançant sondejos arqueològics de la característiques del farciment i morfologia constructiva reals dels trams d'estabilitat crítica

Com ja s'ha exposat en l'apartat de l'anàlisi corresponent, els càlculs estructurals relacionats amb l'estabilitat de la muralla depenen entre altres factors de la morfologia real dels elements constructius de la muralla. A banda del coneixement relatiu d'alguns aspectes de la construcció original romana (gruix dels fulls exteriors, disposició del murs travessers interiors, estat i nivell del farciment de toves, etc.), aquesta ha sofert moltes modificacions que han alterat substancialment la seva configuració (substitucions del full exterior, regruixos i reforços interiors, buidat i alteració de farciments originals, etc.). L'execució sistemàtica de sondejos arqueològics pot proporcionar la informació necessària per a poder precisar de manera adient els esmentats càlculs i també la formulació ajustada de les propostes d'estabilització.

- **Normes i criteris d'intervenció:** Aquests sondejos arqueològics previs es limitaran a aquells sectors que l'anàlisi ha determinat com a de risc elevat de pèrdua d'estabilitat o en situació crítica. L'elecció de la ubicació concreta i la seva profunditat es determinarà, en cada cas, en funció dels indicis que es desprenguin d'una lectura prèvia de les alteracions observades en els dos fulls exteriors de la muralla del tram a sondejar. En el plànol C6.01, sota l'epígraf RF, s'indiquen però els àmbits on, a priori, el Pla Director preveu que aquests seran necessaris. En tot cas els sondejos afectaran només als farciments moderns situats per sobre dels originals romans de tovots de fang.

Nombre estimat de sondejos a realitzar en els trams crítics: 20

A0.05. Complementar informació geotècnica dels farciments, en trams de la muralla que presenten una situació potencialment crítica d'estabilitat

La realització de sondejos geotècnics aporta sempre una informació puntual que no es pot extrapolar gaire més enllà del punt concret on s'ha d'executar l'assaig, especialment quan no es tracta d'un sòl natural sinó que, com passa amb el farciment de la muralla, està fortament antropitzat i amb nombroses i successives alteracions de diferent naturalesa, d'abast irregular i desconegut. Actualment s'han sondejat un nombre molt reduït de punts del farciment en tot el conjunt. Per tal de disposar de la informació adient per a ajustar els càlculs estructurals, i determinar els riscos reals i mesures a adoptar, caldria completar els estudis geotècnics existents amb altres de complementaris realitzats, en els trams qualificats com a crítics.

- **Normes i criteris d'intervenció:** Per determinar la ubicació d'aquests assajos es tindran en compte els mateixos criteris que s'han exposat en la mesura descrita en el punt anterior. Es tindrà en compte que en la determinació del comportament del terreny té una influència notable el grau d'humitat del terreny en el moment de fer el sondeig. La obtenció d'informació serà més completa i eficaç si aquestes proves es combinen de manera adient amb l'execució de sondejos arqueològics descrits i l'estudi directe del tall del terreny que això permet.

Nombre estimat de sondejos geotècnics a realitzar en els trams crítics: 10

A0.06. Eliminació de vegetació nociva del pas de ronda i paraments de la muralla

Aquesta mesura està encaminada per un cantó a eliminar aquella vegetació que impedeix una correcta contemplació de la muralla, però per l'altra a evitar l'efecte nociu que algunes espècies poden arribar a provocar sobre determinats elements constructius. Aquest és el cas de les arrels de les tapereres que creixen en alguns paraments de la muralla (especialment greu és la seva proliferació a l'entorn del relleu de Minerva i de la part superior d'aquesta torre) o d'algunes plantes arbustives que poblen punts concrets del pas de ronda o interior de la muralla (per exemple zona de l'escorxador).

- **Normes i criteris d'intervenció:** Aquest tipus d'intervencions no haurien de ser de caràcter puntual sinó que s'haurien de valorar i programar com a plans de manteniment periòdics.

A0.07. Control i reducció de colonitzacions animals de parts de la muralla

La presència, especialment de coloms, en determinades parts del monument genera un problema de mala imatge degut bàsicament a l'acumulació d'excrements a l'entorn de l'àmbit que ocupen (exemple: portal del Socors, trams amb degradacions importants, etc.). L'efecte d'aquestes deposicions és a més molt nociu pel que fa a la conservació del conjunt, ja que contribueixen a l'alteració de la pedra calcària de la muralla. Un problema similar genera la presència de colònies de gats en algunes zones de l'entorn del monument, del pas de ronda o fins hi tot de l'interior de la muralla (plaça interior de l'escorxador, zona del Pretori i Museu Arqueològic, Fortí Negre, etc.). En el primer dels casos la solució és difícil i, a banda d'un control de la població d'aquestes aus a un àmbit global de ciutat, passa per eliminar de manera eficient els possibles espais aptes per niar, ja que és al voltant d'aquests llocs on els coloms centren la seva presència. En el segon cas la solució de control de la població hauria d'anar acompanyada d'una campanya cívica, per eradicar el comportament dels veïns que afavoreixen l'existència d'aquestes colònies en espais públics, al proporcionar-los menjar de manera continuada.

- **Normes i criteris d'intervenció:** En les restauracions i tractaments dels paraments de la muralla, es cegarà quan sigui possible de manera adient els forats que permeten la instal·lació de nius. En els espais més grans on aquesta mesura no es pugui aplicar s'estudiarà la possibilitat de col·locació de xarxes o altres mesures equivalents.

A0.08. Inspecció de zones de la muralla ocupades per edificis annexes per a la detecció de potencials perills estructurals

L'existència d'immobles que ocupen parts de la muralla fa que en alguns casos la seva preservació depengui del bon estat d'aquells. Així l'existència de problemes estructurals greus en alguna d'aquestes finques podria ocasionar pèrdues irreparables en el conjunt patrimonial. La proposta d'una inspecció sistemàtica d'aquestes, amb l'objectiu de detectar, amb anticipació suficient, indicis de problemes d'aquest tipus, reduiria de manera notable aquests riscos.

- **Normes i criteris d'intervenció:** Les inspeccions es centraran exclusivament sobre les parts dels edificis que poden tenir algun tipus d'incidència o relació directa amb la muralla. També s'examinaran però les parts de muralla no ocupades per les edificacions però que formin part de la mateixa propietat. Es prestarà una atenció especial a aquells immobles desocupats i desatesos.

Nombre aproximat de propietats a inspeccionar: 55

A0.09. Estudi local i monitorització de zones amb evidències de problemes estructurals locals

Durant l'estudi del conjunt s'han localitzat punts del monument amb esquerdes significatives i altres indicis de possibles problemes estructurals. En la documentació gràfica de l'anàlisi corresponent (plànols B3.01 a B3.08) s'ha indicat la localització dels casos detectats. Un cas preocupant en aquest sentit, pel seu valor patrimonial i emblemàtic és el cas de les múltiples esquerdes presents a la cantonada nord-est de la torre de Minerva.

Mitjançant aquesta mesura s'haurien de poder determinar les causes i gravetat d'aquestes lesions, i establir, si és el cas, la necessitat d'una intervenció determinada.

Per a la determinació de l'evolució d'aquests i altres problemes (estabilitat dels trams crítics) pot ser de molta utilitat la monitorització dels punts que es determinin de la muralla, d'acord al programa que en aquesta línia ja té engegat l'ajuntament de Tarragona.

A0.10. Realització de proves de consolidació dels principals materials petris presents a la muralla

Les proves realitzades fins ara per a la consolidació de les degradacions de la pedra de la muralla (especialment en el cas del tipus *Llorito*), no han donat resultats satisfactoris. Els temps transcorreguts des de l'execució d'aquestes proves sistemàtiques, i l'aparició de noves famílies i generacions de productes consolidants fa però que no es pugui descartar l'obtenció de resultats més favorables.

Es fa molt difícil realitzar aquests tipus de proves dintre del marc d'alguna obra concreta d'intervenció sobre la muralla, ja que els processos a assajar requereixen períodes de temps més prolongats que els que habitualment es disposa com a termini d'execució de qualsevol actuació normal. Es per això que aquesta mesura s'hauria d'inscriure en un programa de recerca independent, probablement dintre del marc d'un conveni amb alguna institució o empresa amb capacitat de realitzar, de manera sistemàtica i rigorosa, una tasca d'aquest tipus (URV, indústria química, etc.).

- **Normes i criteris d'intervenció:** Els assajos s'haurien de realitzar tant en laboratori com en condicions d'exposició a l'ambient real de la muralla. També s'haurien de fer extensius als processos de dessalatge previs necessaris a l'aplicació de la majoria de consolidants, ja que aquests poden provocar dinàmiques de moviments de sals i recristal·litzacions internes d'efectes perjudicials per als carreus.

B.4.1.2. Mesures d'urgència

Com a resultat de l'aplicació del Pla Director actualment existent, s'han realitzat o programat actuacions en alguns punts de la muralla que presentaven més risc de pèrdua d'estabilitat. També s'han adoptat mesures d'emergència com són l'apuntament de llocs crítics o protecció d'altres amb la instal·lació de cobertes de protecció del pas de ronda.

Les operacions contemplades en aquest grup són actuacions que en la situació actual, caldria realitzar en aquells casos en els que el present Pla Director ha detectat situacions de major risc. Es tracta de mesures, complementàries a les ja aplicades, que segueixen la seva mateixa línia d'actuació i criteris d'intervenció. L'adopció d'aquestes operacions s'aplicarà només en aquells casos en que les accions prèvies i preventives abans exposades determinin la seva necessitat per algun dels trams qualificats a priori de crítics.

A1.01. Instal·lació de cobertes provisionals del pas de ronda

Aquestes intervencions estan adreçades a impedir la penetració d'aigua dintre del farciment de la muralla evitant així l'increment de les empentes que han de suportar els seus fulls exteriors. El seu efecte es també beneficiós per a la conservació dels paraments externs ja que la reducció del grau d'humitat dels farciment contribueix de manera important a alentir el procés de degradació de la pedra. L'aplicació d'aquestes mesures es veu facilitada per l'existència ja de projectes, redactats pels tècnics del Serveis Territorials del Departament de Cultura a Tarragona, de cobertes de protecció per algun dels trams més crítics del monument que no s'han arribat a executar. Es tracta en concret del tram de l'antic escorxador, el pas de ronda comprès entre el Seminari i la torre de l'Arquebisbe i el situat entre aquesta i el fortí Negre (zona de l'hort de l'arquebisbe).

A1.02. Execució d'estintolaments laterals

La instal·lació d'estintolaments laterals formats per estructures metàl·liques a un o ambdós cantons dels panys de la muralla són una solució provisional, actualment ja adoptada en alguns punts especialment crítics, que permet evitar de manera fiable esclavissades dels fulls externs.

- **Normes i criteris d'intervenció:** Degut al seu impacte i cost, abans d'adoptar aquest tipus de mesures caldrà obtenir el màxim d'informació possible sobre la morfologia real del tram afectat, les característiques i comportament del farciment existent i les possibles vies de penetració d'aigua al seu interior, i, en base a això, realitzar els càlculs ajustats que ho justifiquin. Es prioritzarà l'adopció de la mesura plantejada en el punt anterior si aquesta és suficient per obtenir les garanties necessàries de seguretat.

A1.03. Rebaixos preventius dels nivells de farciments moderns superiors

La reducció de l'alçada del farciment modern alterat, responsable de la producció d'empentes sobre els fulls externs de la muralla és la mesura més efectiva per a reduir el risc d'esclavissades, ja que actua directament i de manera definitiva sobre la causa del problema. Aquesta mesura és, a més, compatible amb la proposta d'estintolaments interns amb murs diafragmàtics plantejada per aquest Pla Director per a resoldre el problema d'estabilitat, raó per la qual no suposa un cos afegit, com si ho són els estintolaments laterals, sinó una execució anticipada de part de la solució final proposada.

- **Normes i criteris d'intervenció:** La realització d'aquestes operacions s'haurà de fer amb el preceptius controls arqueològics. Caldrà a més que la seva execució es combini amb la instal·lació prèvia o simultània de cobertes provisionals plantejades anteriorment per evitar la sobreexposició del farciment no retirat a l'aigua de pluja.

Volum estimat d'excavació de rebaix previst per a l'estabilització dels trams crítics: 4.200 m³

B.4.1.3. Intervencions per a la restauració i consolidació de paraments degradats

Tot i les moltes variants que es donen en relació als estats de degradació dels paraments de carreus de pedra de la muralla i circumstàncies associades, en l'apartat A.1.2.2 s'estableixen quatre tipologies en les que s'inclou cada un dels panys en que s'ha dividit (recollits de manera gràfica als plànols B3.01-08). Cada

una d'aquestes tipologies es tradueix en sengles de les següents propostes concretes d'actuació següents. La resta de propostes fan referència als tractaments previstos per a altres materials (base ciclòpia, paraments de maçoneria o tàpia, etc.) o mesures adreçades a reduir el procés de degradació.

Abans d'entrar a descriure i justificar totes aquestes mesures volem però exposar i definir els processos bàsics de conservació i restauració que, en alguna o altra d'aquestes es plantegen. Així doncs les tècniques o processos als que en endavant ens referirem són els següents:

a)- Neteja mecànica de brutícia. És el procediment més simple consistent en la neteja manual de les capes superficials, amb adhesió baixa i de fàcil extracció. La tècnica es basa en l'abrasió superficial realitzada manualment mitjançant raspalls de niló, metàl·lic, bisturí o altres processos equivalents.

b)- Eliminació vegetació. Consisteix bàsicament en l'eliminació manualment de plantes que es desenvolupen sobre les fàbriques del monument. L'eradicació d'aquesta vegetació ha d'incloure l'extracció de la seva arrel per evitar la seva posterior reproducció. Si això no és possible s'aplicaran sistemes biocides intensius (per exemple injecció a l'arrel).

c)- Neteja mecànico-química. Consisteix en la neteja a fons de capes alienes superficials que presenten una adherència més intensa: crostes de contaminació, capes incrustades de tipus salí (eflorescències, oxalats, ...) líquens, fongs, etc. En aquests casos els sistemes de neteja per abrasió són més aconsellables que les neteges químiques, ja que aquestes comporten, habitualment, reaccions químiques que després cal neutralitzar i que poden arribar a ser perjudicials per a la conservació de la pedra. És per això que tota acció d'aquestes característiques caldrà que vagi precedida d'un estudi científic i campanyes de provatures adients. L'extracció de líquens i fongs no sempre serà necessària ja que en alguns casos aquests afavoreixen la conservació de les pedres utilitzades en la muralla. Les tècniques emprades per a aquestes tasques seran la micro-abrasió, l'abrasió, la neteja làser o els apòsits químics. Pel que fa als productes s'empraran abrasius de diversa naturalesa, en funció de la duresa del suport (des de la suau granalla vegetal a les microesferes de vidre o silicat) i solucions dissenyades expressament per a l'eliminació de capes de contaminació (àcid suau, combinacions tipus EDTA, sals d'amoni quaternari, fungicides, etc.).

d)- Dessalatge. Aquest és un procés necessari per a la posterior aplicació de consolidants però, com ja s'ha avançat, requerirà un anàlisi previ particularitzat, degut a que en alguns casos pot resultar perjudicial per a la conservació de la pedra. Caldrà doncs un estudi previ del nivell i tipologia de les sals presents, del grau d'humitat del parament i de l'estat de conservació dels carreus, per determinar l'eficàcia del procediment i la incidència en els moviments interns de reubicació de sals i recristal·lització que la seva extracció pot generar. Les tècniques a utilitzar en el cas que s'estimi que aquesta mesura és necessària serà l'aplicació d'apòsits de material absorbent a determinar (argiles tipus sepiolita/atapulgita o polpa de cel·lulosa) i aigua desionitzada. Serà convenient la interposició de paper japó per evitar dipòsit dels materials emprats en les irregularitats de la pedra.

e)- Consolidació del material petri per impregnació. Aquesta és una tècnica que pot resultar eficaç en alguns carreus de la muralla amb estat de degradació moderada. La selecció del producte a utilitzar (silicats, nanopartícules de calci, hidroxiapatit de calci, etc.) es farà d'acord amb les proves especificades en l'actuació **A0.10**. Caldrà valorar de manera especial el fet que l'aplicació de la majoria de consolidants d'aquest tipus constitueix un procés de difícil reversibilitat.

f)- Reintegració volumètrica-cromàtica. Aquest procés implica la recuperació de volums parcials perduts de carreus o el farciment d'orificis que puguin resultar perjudicials per la possible penetració o dipòsit d'humitats, la instal·lació d'activitat biològica, etc. Aquest és el cas també d'algunes erosions de forma alveolar, les pèrdues per fragmentació o ruptura del carreu o la presència d'esquerdes. En aquestes tasques s'empraran morters de reintegració comercial o, preferentment, morters tradicionals de calç pigmentats en massa. Es contraindica qualsevol tipus de morter que no sigui a base de calç natural (aèria o hidràulica), evitant sempre l'ús de qualsevol tipus de ciment.

g)- Substitució parcial o total de carreus. A aplicar en aquells casos en els que es considera que la conservació del carreu no és viable degut al seu elevat grau de degradació o la incapacitat de suportar les prestacions estructurals a les que està sotmès. Aquestes substitucions es faran amb peces de pedra similar, quan a composició i cromatisme, a les pedres originals; no es recomana la utilització de veladures cromàtiques. El carreu nou es col·locaran respectant el sistema de posada en obra original de la fàbrica on s'insereixen (junta seca o amorturada, alçada de les filades, etc.), però en qualsevol cas caldrà que el texturat de l'acabat es distingeixi de l'original. També es recomana marcar aquests carreus de manera subtil, però perceptible, amb algun símbol (lletra, data, etc.) mitjançant la talla en una posició fixa preestablerta unificada que els identifiqui ara, i en el futur com a peces no originals.

h)- Recobriments de carreus amb morters de calç. Aquesta és una tècnica que consisteix en aplicar un recobriments de morter de calç (preferentment amarada) pigmentat en massa, sobre tota la superfície del carreu i de les seves juntes. Això aporta una bona protecció a la pedra i alhora deixa entreveure l'aspecte de la seva textura original. Per aconseguir-ho s'han d'aplicar successives capes de gruix reduït utilitzant eines adients per a poder imprimir una forta pressió a la pasta, això per un costat millora l'adherència de la pasta sobre el suport i permet reproduir la seva textura, visualitzar-se la forma dels carreus, de les juntes i altres dels seus detalls. L'acabat final és un lliscat de morter elaborat amb pasta de calç tenyida, sorra fina i pols de marbre de granulometria adient. Per millorar la protecció del parament es pot valorar l'aplicació a sobre d'aquest d'un relliscat fi de pasta de calç sense àrid, tot i que això aportarà un acabat més llis que no sempre serà admissible des del punt de vista de la integració estètica, en el cas de la muralla.

A2.01. Neteja i consolidació de la base ciclòpia

Les característiques litològiques de la pedra del sòcol megalític fan que no sigui necessari en aquests casos més que una neteja superficial de la possible brutícia de contaminació o excrements de coloms i altres ocells (descrita en l'anterior punt **a)** de l'exposició de tècniques o processos que introdueix aquest grup de mesures). També es proposa cegar aquells forats importants que permeten la instal·lació d'aquests últims.

- **Normes i criteris d'intervenció:** En general no s'eliminaran els líquens i fongs que no suposen un perjudici per a la pedra. En cap cas es cegaran els forats intersticials del sòcol megalític utilitzant falques de pedra de característiques similars a les originals ja que això falsejaria aquella part. En aquests casos, quan sigui necessari, serà preferible la utilització de fàbriques de maó ceràmic o paredat amb un acabat exterior neutre d'arrebossat de morter de calç.

Superfície aproximada a tractar: 4.765 m²

A2.02. Neteja de paraments de carreus amb bon estat de conservació

Aquesta és una mesura equivalent a l'exposada en l'apartat anterior però aplicada als paraments de carreus que presenten, en general, nivells de degradació baix o molt baix, de distribució més menys generalitzada i uniforme. L'actuació consistirà en la neteja superficial exposada en el punt **a)** abans esmentat, l'eliminació de vegetació (punt **b)**) o una neteja mecànic-química en el cas de que capes alienes superficials a eliminar presentin una adherència més intensa (descrita en el punt **c)**).

Per als elements aïllats dintre del pany amb graus de degradació més elevat s'aplicarà tècniques i processos d'acord amb aquests: dessalatges i consolidacions si aquest és moderat, i substitució total o parcial del carreu, o recobriments amb morters de calç si el seu estat és deficient o ruïnós.

- **Normes i criteris d'intervenció:** En general no s'eliminaran el líquens i fongs que no suposen un perjudici per a la pedra. Es procurarà cegar aquells forats que permetin la instal·lació de nius de coloms i/o l'entrada o acumulació d'aigua en la fàbrica. En les substitucions parcials o totals de carreus aïllats molt degradats, la seva cara exterior s'enrasarà amb el pla actual de la façana, creant un acabat amb una textura diferenciada de l'original i altres criteris exposats en el punt **g)** de la descripció de tècniques i processos.

Superfície aproximada a netejar: 6.135 m²

A2.03. Consolidació de paraments de carreus amb degradacions moderades

S'aplicarà a aquelles parts dels paraments de la muralla que es caracteritzen per presentar nivells de degradació i pèrdues de massa moderats, també de distribució uniforme. Sempre que els estudis previs indiquin que no es contraproductiu, en aquest cas, es realitzarà un dessalatge i la posterior consolidació pel mitjà que resulti més eficient d'acord amb les consideracions exposades en el punt **d)** de la introducció del present grup de mesures.

- **Normes i criteris d'intervenció:** Es cegaran també en aquest cas aquells forats que permetin la instal·lació de nius de coloms i/o l'entrada o acumulació d'aigua en la fàbrica. Per als elements aïllats dintre del pany amb degradacions menors o més elevades s'aplicaran tècniques i processos d'acord amb aquests graus. En les substitucions parcials o totals de carreus aïllats molt degradats, s'aplicarà el criteri que s'estableix de manera precisa en la descripció de la propera actuació.

Superfície aproximada a tractar: 10.007 m²

A2.04. Restauració de paraments amb zones aïllades de carreus que requereixen reintegracions total o parcials

Per a la restauració d'aquelles zones de paraments més o menys grans que presenten un estat amb degradacions molt elevat o ruïnós es planteja la substitució, total o parcial, dels carreus, o el recobriments amb capes de protecció de morter de calç d'acord amb la tècnica i el procediment abans exposat (punt **h)**).

A la resta dels paraments, amb un estat de conservació millor s'hi aplicaran les tècniques de neteja o consolidació abans exposades per als corresponents graus de degradació.

- **Normes i criteris d'intervenció:** En les substitucions parcials de carreus, sempre que els requeriments estructurals de la zona a restituir ho permetin, es prioritzarà la utilització de recobriments de morter de calç, ja que aquesta tècnica no requereix la necessitat de retallar parcialment les peces originals conservades, proporciona una protecció adient i es relativament reversible. En les substitucions parcials o totals de carreus de les zones que ho requereixin, es valorarà, d'acord amb les condicions d'entorn del conjunt, si la seva cara exterior s'enrasa amb el pla original del parament (si es pot determinar de manera fiable) o si, quan això suposi un important impacte estètic, es deixa al nivell de la superfície que l'envolta. L'acabat i textura final de la peça substituïda serà coherent amb aquesta decisió (en el segon cas s'evitarà per exemple la reproducció d'encoixinats o la creació de plans d'acabat perfectes que portin a lectures equivocades).

Superfície aproximada a tractar: 890 m2

A2.05. Restauració de paraments de carreus que requereixen reintegracions totals o parcials d'abast generalitzat

En aquest cas seran d'aplicació les consideracions que s'han exposat per a la mesura anterior. La possibilitat de reproduir en aquestes grans àrees el pla original de la muralla o un de sensiblement més reculat es valorà en funció de l'existència, distribució i nivell de desgast de possibles elements aïllats amb graus millors de conservació. Així és recomanable l'adopció d'un pla d'acabat refós si això permet mantenir visible i integrar de manera harmònica un percentatge més elevat de carreus originals.

- **Normes i criteris d'intervenció:** S'aplicaran els mateixos que els exposats en l'apartat anterior, excepte en allò que fa referència a l'adopció d'un pla d'acabat de les amplies zones restituïdes. Es tindrà en compte en aquest sentit la consideració que prioritza la visió de la major part possible de carreus originals del pany.

Superfície aproximada a tractar: 2.840 m2

A2.06 Neteja, sanejat i rejuntat de parament de fàbrica de paredat

La consolidació i restauració dels paraments de fàbrica de paredat, corresponents normalment a fases constructives modernes, consistirà en un sanejat de les juntes que presentin algun nivell de degradació i l'execució d'un de nou integrat tant cromàticament, com en la textura de l'acabat. Si el grau de conservació és l'adient, el parament no requerirà més intervenció que una neteja o consolidació d'acord amb les tècniques abans exposades.

Si degut a la presència de reparacions modernes es detecten zones rejuntades amb morters de ciment pòrtland, o presències molt elevades de guix, aquestes s'eliminaran i substituiran per altres de morter de calç.

Aquestes consideracions i els criteris següents són també d'aplicació al rejuntat de fàbriques de carreus medievals i modernes.

- **Normes i criteris d'intervenció:** En totes aquestes reparacions només s'utilitzaran morters de calç natural (aèria o hidràulica) i àrids normalment de riu, de textura i composició adient. Per a la integració cromàtica de les reparacions s'utilitzarà preferentment pigmentacions de morters en massa.

Superfície aproximada a tractar: 3.998 m2

A2.07. Restauració i consolidació de fàbrica de tàpia arrebossada

La reparació i reconstrucció d'elements de tàpia és un tema difícil, degut sobretot a la impossibilitat de reproduir en una zona local degradada la tècnica de piconat que caracteritza la seva execució en origen. Així doncs tant en la reconstrucció de les parts malmeses com en la reparació de les crostes externes d'arrebossat es proposen operacions per a recuperar el que devia haver estat l'aspecte original de les tapieres, tant pel que fa al morter d'acabat, la seva textura com la modulació de les tapiades, sense pretendre reproduir ni el procés constructiu ni reconstruir el seu nucli de terra. Constructivament això es concreta en un sanejat previ de la fàbrica de terra conservada, eliminant les parts disgregades, pulverulentes o sense cohesió, per crear una base ferma, que faciliti el recolzament i l'adherència adient dels materials de la reparació. Per a la reconstrucció de les parts despreses es proposa la utilització d'un formigó de calç i àrid de característiques (de riu) i granulometria (sorra i grava barrejades) similar als emprats en els revestiments exteriors originals conservats de la tàpia en les zones adjacents.

- **Normes i criteris d'intervenció:** Es tindrà cura de que siguin evidents les juntes que marquen la modulació de les tapieres i també elements com poden ser els forats de les agulles o risells utilitzats originàriament per a sostenir i travar els encofrats.

Per tal de garantir la unió entre el formigó de calç de la reparació i el nucli de terra es projecta la disposició, en posició lleugerament inclinada, de traves internes de rodons d'acer inoxidable, o sistema equivalent, embeguts per un extrem a la nova fàbrica de morter de calç, i ancorades per l'altre a la tàpia original amb morter fluït del mateix material.

Superfície aproximada a tractar: 726 m²

A2.08. Eliminació de revestiments o restauracions inapropiades

Es tracta, en aquests casos, d'eliminar aquells revestiments i reparacions impròpies de les fàbriques originals o històriques que comporten un impacte negatiu per a l'aspecte general del pany. Aquest és el cas d'algunes regularitzacions de paraments fetes amb fragments de teula i maó, posat de pla, que per exemple es concentren en el tram situat entre el portal i el baluard de sant Antoni.

També es proposa l'aplicació gradual d'aquesta mesura a les reparacions fetes a la zona del passeig de sant Antoni, l'any 1986, amb fàbrica de maó massís. La justificació d'aquesta operació es basa, principalment, en que la solució adoptada aleshores, amb interposició d'una làmina asfàltica entre el maó i la pedra original, està provocant problemes de conservació en els paraments, per manca de permeabilitat i acumulació interna d'humitats. L'eliminació d'aquesta restauració, amb resultat final molt diferent a la de la resta efectuades, pot ajudar de retruc a millorar la lectura unitària del monument.

Als plànols C2.01-08 s'indiquen altres elements aïllats inapropiats que es planteja eliminar.

- **Normes i criteris d'intervenció:** El sanejat d'aquestes zones inclourà l'eliminació dels morters de ciment o que contenen una alta proporció de guix associats.

Prèviament al plantejament d'aquestes accions, es valoraran i preveuran les solucions alternatives que caldrà per a substituir, si això és necessari, les parts eliminades. Com a criteri general en aquests casos es seguiran les pautes plantejades en les actuacions abans descrites, d'acord amb el grau i tipologia de degradació de la zona afectada un cop alliberada dels elements inapropiats.

A2.09. Resolució de problemes de vessament descontrolat d'aigua sobre els paraments de la muralla

Aquest és un problema que afecta principalment als baixants adossats a la muralla que no arriben fins al terra i a la majoria de les gàrgoles que evacuen l'aigua del pas de ronda o cobertes dels edificis que l'ocupen. En el primer cas la solució és relativament senzilla i passa per la prolongació de la longitud dels baixants; en el segon la resolució resulta més complicada degut a l'important alçada de la muralla, al desplom que habitualment presenten els seus paraments i la volada del sòcol ciclopí respecte a la resta del pla del pany. En aquells cassos en que les circumstàncies ho permetin es plantejaran baixants disposats de manera adient per a que el seu impacte visual sigui el menor possible. Quan això no sigui possible s'estudiarà la prolongació de la llargada de les gàrgoles i la creació de sistemes de goterons o trencaigües que allunyin el màxim possible el punt de vessament de les aigües.

- **Normes i criteris d'intervenció:** Per tal de mantenir una solució unitària en tot el conjunt es recomana la utilització en aquests casos de baixants de fosa de característiques similars a les dels actualment instal·lats en la majoria d'edificis del passeig sant Antoni.

Les mesures adoptades en aquest sentit haurien d'anar acompanyades de les proposades per a la millora del drenatge al peu de la muralla dintre del camp C d'actuacions.

A2.10. Impermeabilització de coronament de mur

El tractament adient dels coronaments dels murs als llenços, torres i baluards han de permetre impedir, de la millor manera possible, la penetració de d'humitats d'aigua de pluja a la part alta de les fàbriques i per tan reduir els problemes de degradació de materials associats. En la majoria de casos un bon coronament de morter de calç aplicat de manera adient serà suficient per solucionar sense massa impacte visual aquest tema. No es descarta però la utilització de coronaments de planxa de zinc, coure o altres sistemes equivalents, en aquells casos, com poden ser coronaments de torres o altres elements singulars, en els que es volen majors garanties d'estanqueïtat o que es vol reduir al mínim les tasques de manteniment periòdic posterior.

- **Normes i criteris d'intervenció:** S'intentarà dotar als coronaments d'una pendent d'acord amb la morfologia original dels propis elements evitant, quan això sigui possible, el vessament d'aigües sobre els paraments exteriors per evitat increments del grau d'humitat d'aquest.

Longitud aproximada del coronament a impermeabilitzar: 1.870 m

B.4.1.4. Intervencions per a garantir l'estabilitat estructural de la muralla

Dintre d'aquest grup actuacions es recullen totes aquelles intervencions adreçades de manera especial a dotar del nivell de seguretat estructural suficient al conjunt del monument, especialment en aquells trams per als que, d'acord amb l'estimació efectuada a priori o com a conseqüència de la informació derivada de les mesures prèvies i preventives abans plantejades, es determini que presenten problemes crítics d'estabilitat.

A3.01. Substitució dels nivells de reblliment superior per estintolaments interns de murs diafragmàtics

Ja s'ha exposat en la descripció de la proposta A1.03 que, davant de l'alteració de les condicions originals del farciment autoestable de toves romanes, la solució més eficient i definitiva del problema d'estabilitat de la muralla passa per eliminar, encara que sigui parcialment, la part superior dels farciments moderns alterats.

Com a mesura general, el Pla Director planteja la seva substitució pel que hem vingut a anomenar nou farciment de murs diafragmàtics. Aquests estaran formats per formigó de calç i argila expandida i es disposaran transversalment, a una separació (aproximadament 3,40 m) que vindrà determinada per subdivisió de la modulació interna dels murs travessers romans que originalment conformaven la trava interna entre els dos fulls exteriors. Els murs proposats adopten la forma de marcs (similars a la proposta que al seu dia Cèsar Martinell va fer per a la zona de l'escorxador), amb una obertura que permetrà comunicar i registrar els espais intersticials. L'execució d'aquests murs es faria en dues fases; en la primera es realitzaria una trava inferior armada i ancorada als murs exteriors de carreus amb rodons d'acer inoxidable, foradant si és necessari els regruixos interns moderns; en la segona s'executaria la resta, travant en alçada si es necessari els regruixos interiors i lligant altre cop a l'alçada del seu coronament els dos fulls externs. (el plànol C3.01 il·lustra aquest sistema constructiu). Amb això s'aconsegueix que tan les càrregues del mur com les que descansaran sobre aquest es transmetin directament als fulls de carreus exteriors, cosa que redueix les possibles empentes horitzontals del farciment i té efectes estabilitzadors de bolcada dels murs.

Al tractar-se d'elements rígids aquests murs no transmeten càrregues horitzontals als dos fulls exteriors, i permet encabir-hi tirants d'acer inoxidable per a compensar possibles desploms o travar-los entre ells. També permet el recolzament adient d'una llosa de gruix reduït (sostre alveolar o llosa massissa) per a conformar el pas de ronda.

Altres avantatges que aquest sistema ofereix són la seva lleugeresa (270 Kp/m³ de densitat aparent respecte als 1.600 kp/m³ del farciment de tova); que, amb l'adopció de la solució constructiva adient del cobriment i la seva entrega amb els paraments verticals, poden permetre una millor ventilació i secat de les humitats de la part superior de les fàbriques, alhora que l'espai registrable creat permet verificar periòdicament l'absència de filtracions d'aigua no desitjades o, en cas de detectar-ne, reparar-les amb facilitat; i finalment que té una llarga durabilitat i un manteniment pràcticament nul.

- **Normes i criteris d'intervenció:** L'alçada dels murs i del buidat associat es limitarà a l'alçada imprescindible per a garantir l'estabilitat i nivell de seguretat necessaris. L'eliminació dels farciments es limitarà a les parts corresponents a les fases modernes alterades. Per a determinar la necessitat i conveniència d'executar aquest tipus d'actuacions, prèviament s'hauran realitzat les mesures prèvies i preventives abans descrites, encaminades a obtenir la informació relativa a la morfologia real de la muralla en aquell tram, a les característiques i estat del farciment i altres aspectes que calgui considerar per fer verificacions estructurals prèvies afinades.

Longitud aproximada de muralla afectada: 325 m

A3.02. Execució de llosa de paviment al pas de ronda recolzada sobre traves transversals

Aquesta mesura és la que s'aplicarà en aquelles zones que actualment disposen de pas de ronda sense pavimentar, o amb aquest en mal estat i que, d'acord amb els càlculs d'estabilitat, actualment tenen un nivell de seguretat suficient.

La solució constructiva és similar a la plantejada en el punt anterior, però molt més simple ja que en aquests casos no és necessari buidar el farciment actual, sigui quin sigui el seu estat i naturalesa. Consisteix en l'execució d'una llosa recolzada sobre traves de formigó de calç i àrid alleugerit, similars a les plantejades en la primera fase d'execució dels murs diafragmàtics. Tant les traves com la llosa s'ancoraran amb rodons d'acer inoxidable als paraments interns dels fulls exteriors de la muralla (veure plànol C3.01). L'objectiu de l'operació és que el pes propi i les sobrecàrregues corresponents al pas de ronda es transmetin directament als fulls exteriors, i no recaiguin sobre el rebliment interior. La reducció d'empentes que això comporta, l'efecte estabilitzant que tenen les càrregues sobre el murs i l'avantatge que suposa tenir lligats de manera continua els dos fulls a nivell de coronament, fan que aquesta solució augmenti la seguretat estructural del conjunt.

- **Normes i criteris d'intervenció:** L'excavació necessària per a l'execució de les traves es farà amb control arqueològic. Per tal de que els ancoratges a realitzar entre els nous elements de formigó i els fulls exteriors siguin el més reversibles possibles no s'empraran resines sintètiques per a la seva fixació, sinó morters fluïts de calç natural.

Longitud aproximada de muralla afectada: 210 m

A3.03. Execució de coberta impermeable al pas de ronda, i recollida i canalització d'aigües de pluja

Aquesta és una actuació clau per aconseguir l'eficàcia de la resta de mesures plantejades, tan pel que fa a la conservació i restauració dels paraments de la muralla com a la seva estabilitat estructural. La solució constructiva consistirà en la instal·lació d'una impermeabilització adient i efectiva sobre les lloses proposades, en els dos punts anteriors. Així com un canal lineal de recollida d'aigua i el corresponent sistema d'evacuació.

A banda de l'estanqueïtat de la coberta és important també, en aquest cas, l'acabat final d'aquest pas de ronda ja que, com que el Pla proposa que aquest sigui visitable, cal procurar que es tingui una solució el més unitària possible al llarg de tot el recorregut. És per això que es proposa com a únic acabat per a futures actuacions un paviment de pedra natural tipus Ulldecona amb la cara superior flamejada, d'amplada regular (15 cm per exemple) i llarg lliure, disposat en direcció transversal. Aquesta opció es basa en la voluntat de que aquest acabat sigui un material natural que, per a facilitar el seu manteniment o futures substitucions i ampliacions, no estigui afectat per la durada temporal d'alguns productes comercials (models de paviments artificials, sistemes industrialitzats de llates sintètiques, etc.). L'adopció d'aquest tipus d'acabat s'hauria de fer extensiu gradualment a les zones amb altres diversos acabats ja instal·lats.

- **Normes i criteris d'intervenció:** El canal de recollida d'aigua es disposarà, en cada tram, al cantó on resulti més fàcil d'instal·lar els elements d'evacuació que, com ja s'ha apuntat abans, seran preferentment baixants, o si això és impossible, gàrgoles adients. Els materials emprats per a l'execució del canal seran de planxa

de zinc, coure, o altre material que garanteixi una llarga durabilitat i un fàcil manteniment. Els baixants vistos seran preferentment de fosa grisa.

Superfície aproximada de pas de ronda a cobrir: 2.500 m²

A3.04. Recalç de zones del sòcol megalític amb manca de base ferma

Aquesta actuació està pensada per a punts molt localitzats amb rics de descalçament de la base ciclòpia. De moment, només s'han detectat aquestes situacions en el tram comprès entre el portal i el baluard de sant Antoni, i en una de les cantonades de la torre del Cabiscol. En el primer cas es tracta de l'efecte d'un rebaix de la topografia original efectuat en època moderna (s. XVI), en el segon caldrà excavar la base de la cantonada per determinar l'abast i necessitat de l'actuació a realitzar. La finalitat última d'aquestes intervencions serà la de garantir l'absència de problemes d'assentaments en aquest punts.

- **Normes i criteris d'intervenció:** Com a criteri general els recalçaments necessaris es faran amb formigó (preferentment de calç) o altres materials equivalents que no permetin crear dubtes sobre la seva pertinença a les fàbriques originals del sòcol megalític. També es podran emprar recalçaments d'altres materials (maó, paredat) sempre que s'acabin amb un arrebossat neutre de morter de calç.

B.4.2. CAMP B – Adequació per a la visita pública i usos complementaris

B.4.2.1. Mesures adreçades a millorar la visita al recinte del Passeig Arqueològic

Actualment la visita ordinària al recinte del Passeig Arqueològic té per als usuaris del monument una durada mitja d'entre 20 minuts i mitja hora. Les mesures que s'exposen a continuació pretenen millorar l'experiència d'aquesta visita, ampliant el circuit de la visita, creant nous punt d'interès i dotar al recinte de majors comoditats per al visitants (accessibilitat, serveis, etc.). L'aplicació gradual d'aquestes mesures comportarà també un increment notable del temps d'estada dels visitants al recinte, que pot arribar a triplicar la durada actual.

B1.01. Ampliació i reordenació de recorreguts de visita i accessos

El Pla Director planteja ampliar l'actual itinerari de visita amb la incorporació a aquest, d'un recorregut a través de tot el pas de ronda comprès entre la zona de l'antic escorxador i la del portal del Roser, així com la visita a l'interior d'algunes de les torres i el fortí Negre.

Això permet plantejar un recorregut circular de visita al recinte, així com la creació d'un doble accés, que permeti al visitant escollir el punt coincident d'ingrés i sortida del mateix. També caldrà trobar, als dos extrems del passeig, el lloc més adient on organitzar els accessos al pas de ronda. Al plànol C4.01 es planteja de manera gràfica aquests recorreguts, els llocs proposat per a organitzar els accessos, així com aspectes concrets relacionats que es desenvolupen en les propostes següents.

B1.02. Adaptació de recorreguts per a persones amb mobilitat reduïda

Un dels problemes que presenta l'actual recorregut a través del Passeig Arqueològic és l'existència de barreres arquitectòniques importants, sense recorreguts alternatius accessibles per a persones amb mobilitat reduïda. En concret podem destacar problemes d'aquest tipus en el propi accés des de la zona del portal del Roser, l'àmplia escalinata del tram comprès entre aquest punt i el fortí Negre i també a l'entorn de la torre de Minerva.

A banda de solucionar aquests problemes actuals, s'haurà de tenir en compte aquest tema de l'accessibilitat en l'ampliació dels nous recorreguts i espais visitables, així com buscar solucions per a fer accessible també el nivell del pas de ronda.

- **Normes i criteris d'intervenció:** L'adequació dels recorreguts ha de permetre accedir a les persones amb mobilitat reduïda a la major part del conjunt de manera que pugui gaudir d'una visió completa i clara del monument. La impossibilitat d'accedir a espais molt determinats i específics (p.e. terrat de la torre de l'Arquebisbe, interior de la torre de Minerva, etc.) estarà justificada quan els mitjans necessaris per a aconseguir-ho siguin desproporcionats tècnica o econòmicament, o incompatibles amb la conservació i tractament adient d'aquests elements.

B1.03. Millora i ampliació dels serveis per als visitants

L'augment del recorregut de visita i de la durada d'aquesta farà necessari incrementar els serveis destinat als usuaris. A banda del manteniment dels actuals serveis sanitaris a l'interior del baluard de Sant Domènec, el Pla Director proposa, la creació d'uns de nous a la zona del baluard de sant Magí situada en front de la torre de Minerva. Aquesta ubicació donaria un servei adequat als assistents als actes culturals que de manera esporàdica es desenvolupen a l'entorn d'aquest espai.

A més, com una opció a valorar pels gestors del monument, es proposa també la creació d'una àrea de serveis al nivell superior del pas de ronda que aprofiti la propietat annexa a la muralla que l'ajuntament disposa a la plaça de sant Joan, just darrera del fortí Negre. La ubicació en aquest lloc d'una possible cafeteria i uns nous serveis sanitaris podria aprofitar, part de l'ampli espai de la terrassa del fortí, per complementar aquest serveis amb una zona de descans dels visitants en un punt intermedi del recorregut. L'accés independent des de l'esmentada plaça permetria crear un còmode accés de servei per a proveir la cafeteria sense interferències en l'itinerari dels usuaris del monument i, fins i tot un ús alternatiu fora de l'horari de visita del monument que fes atractiu i viable el funcionament sostenible d'aquestes instal·lacions, mitjançant un sistema de concessió administrativa. Cal considerar també la possibilitat de que s'aprofiti aquest punt per poder organitzar un accés o sortida adaptada al pas de ronda per a persones amb mobilitat reduïda.

- **Normes i criteris d'intervenció:** La implantació d'aquest nous serveis es farà de manera que no afecti elements amb valor patrimonial, ni en condicioni la seva lectura i comprensió.

B1.04. Adequació per a la visita pública de l'interior del portal dels Socors

Aquesta actuació té com a objectiu incorporar el portal del Socors, recentment restaurat però avui inaccessible al públic, com un nou atractiu de la visita. L'adequació hauria de permetre entendre la funció, configuració arquitectònica i altres aspectes rellevants de l'únic portal d'època romana conservat al recinte. També s'haurà d'estudiar la possibilitat de fer accessibles i posar en valor els espais de les dependències vinculades del nivells superiors.

- **Normes i criteris d'intervenció:** L'adequació de l'espai i possibles nous accessos als nivells superiors es farà de manera que siguin perceptibles les funcions i circulacions originals de l'element del sistema defensiu.

B1.05. Aqueçament per a la visita pública del pas de ronda del tram Escorxador - Torre de Minerva

L'adequació d'aquest tram del pas de ronda, situat a l'extrem del recorregut proposat pel nivell superior, a banda de permetre unes molt bones visions de l'entorn de la muralla que mira cap a llevant i cap al mar pot permetre l'accés a la torre de Minerva. La seva adequació resulta relativament fàcil un cop executades les actuacions d'estabilització estructural proposades per a la zona (veure plànol C2.03 i mesures A3.01-02). Dintre d'aquest tram, de propietat municipal, caldria trobar una solució per a instal·lar-hi un dels accessos al nivell del pas de ronda.

- **Normes i criteris d'intervenció:** En l'adequació de l'espai s'adoptaran les mesures de protecció i seguretat dels usuaris d'acord amb les determinacions de la DB SUA del codi tècnic de l'edificació. L'acabat del paviment per a la zona del pas de ronda s'estableix de manera genèrica per a tot l'àmbit visitable en la mesura A3.03. L'accés al que es fa referència hauria de ser adaptat per a persones amb mobilitat reduïda, mitjançant la instal·lació d'un ascensor, una rampa o sistema alternatiu.

B1.06. Aqueçament per a la visita pública del pas de ronda del tram Torre de Minerva – Hort de l'Arquebisbe

Aquest tram, a diferència del corresponent al punt anterior, està integrat per diferents propietats de caràcter privat (majoritàriament de l'Arquebisbat) i inclou dintre del seu recorregut la coberta de la torre de Cabiscol i també la torre de Minerva. És per aquesta raó que la seva adequació per a la visita pública estarà supeditada a l'establiment d'algun conveni o mesura equivalent.

L'actuació haurà de resoldre, entre altres temes, el pas a través de la torre de l'Arquebisbe, procurar fer compatible la visita pública, amb la utilització privada de l'espai de titularitat privada fora de l'horari d'obertura al públic del monument.

- **Normes i criteris d'intervenció:** Pel que fa a les mesures de protecció enfront a les caigudes i seguretat dels usuaris s'adoptaran les determinacions a les que s'ha fet referència en el punt anterior. Pel que fa als paviments, gradualment s'uniformitzaran els acabats, substituint els actuals acabats pel tractament genèric exposat en la mesura A3.03. S'aprofitarà l'operació per revisar o, si és necessari, substituir les impermeabilitzacions i sistemes d'evacuació d'aigües de pluja dels trams d'aquests sector.

B1.07. Ageçament per a la visita pública del pas de ronda del tram Fortí Negre - Portal del Roser

Aquest tram del pas de ronda, també de propietat municipal, inclou el fortí Negre i la part superior de la muralla de tot el que hem anomenat sector 7 i una petita part del 6 vinculada la propietat municipal de la plaça Sant Joan a la que abans hem fet referència en l'actuació B1.03. Dintre d'aquest sector s'hauria de resoldre la comunicació entre el nivell del passeig actual i el del pas de ronda elevat. Per a aquesta finalitat serà útil, agençada de manera adient, l'escala actualment existent a l'interior de la muralla al costat de l'accés actual des del la zona del portal el Roser. Pel que fa a l'accés adaptat cal tenir en compte l'abans exposat en relació a la possibilitat d'utilitzar la finca de la plaça de Sant Joan esmentada per a aquest fi.

- **Normes i criteris d'intervenció:** Per aquest tram seran vàlid els mateixos criteris exposats per l'actuació B1.05.

B1.08. Adequació d'accés i interior de la torre de Minerva per a la visita pública

La possibilitat d'adequar un accés per a visitar l'interior a la torre de Minerva presenta l'interès de ser la única torre que conserva el pis superior (cambra de combat) amb estructures i elements recognoscibles de la primera fase romana. L'accés a aquest espai permetria entendre el funcionament de les troneres de defensa, les antigues portes d'accés al pas de ronda, així com contemplar la que es considera la inscripció llatina més antiga de la península ibèrica i disposar d'un indret especialment indicat per a explicar la singularitat i caràcter representatiu que la torre degué exercir dintre del conjunt emmurallat.

- **Normes i criteris d'intervenció:** L'actuació haurà de primar la comprensió de l'espai, eliminant si es possible elements afegits moderns. La possibilitat d'excavació de la cantonada nord-est hauria d'anar precedida de la restauració i consolidació dels seu parament exterior molt danyat.

B1.09. Adequació per a l'accés públic a la coberta de la torre de l'Arquebisbe

Si la visita a l'interior de la torre de l'Arquebisbe ja té interès per la singularitat i dimensions de l'espai medieval, l'accés a la seva coberta suposaria la incorporació al recorregut d'un actiu i reclam turístic important. A banda de la possibilitat de contemplar un singular sistema d'espitlleres i maticans a doble nivell molt ben conservat, això permetria gaudir d'unes espectaculars vistes del conjunt històric, el camp de Tarragona i de tot el sector nord del recinte emmurallat, amb una visió privilegiada per entendre la relació entre les defenses antigues i les modernes que se li adossen.

- **Normes i criteris d'intervenció:** L'adequació hauria fer més còmode i segur l'accés a la coberta de la torre sense distorsionar les circulacions i obertures originals de comunicació entre nivells. El mateix criteri caldria aplicar a les proteccions necessàries contra el risc de caiguda en els diferents nivells de la coberta.

B1.10. Adequació per a la visita pública de les terrasses del Fortí Negre

Aquesta mesura és complementària de les que s'acaben d'explicar per a fer visitables la part superior del recinte defensiu. L'adequació d'aquesta part haurà de posar en valor i fer intel·ligible les estructures del baluard tenint en compte que a la terrassa superior, en una adequació anterior, es van eliminar els parapets de terra, el ampits de paredat posteriors i les canoneres.

- **Normes i criteris d'intervenció:** En l'agençament dels terres es respectaran els paviments de lloses de pedra i, si és possible, també els desguassos, originals de les dues terrasses. Caldrà comprovar l'adequació de les proteccions perimetrals actuals a la normativa corresponent del CTE a la que abans s'ha fet referència.

B1.11. Adequació del projecte museogràfic als nous àmbits de la visita

L'ampliació de l'àmbit de la visita al pas de ronda, així com la incorporació de nous actius d'interès (accés a torres, baluard i portal del Socors) comportarà la necessitat d'adequar el discurs museològic i les instal·lacions museogràfiques actuals de tot recinte.

La formulació dels corresponents projectes museològic i museogràfic serà una tasca que haurà de desenvolupar el gestor del monument (actualment Museu d'Història de la Ciutat).

- **Normes i criteris d'intervenció:** Es tindrà en compte en aquest sentit que l'ampliació dels serveis plantejada en les propostes del Pla Director planteja una visita de durada molt més llarga que l'actual sense que resulti incòmode per als visitants.

B.4.2.2. Mesures adreçades a millorar la comprensió del conjunt monumental

Aquest grup de mesures estan adreçades a millorar la comprensió del conjunt, més enllà de l'àmbit estricte de les Passeig Arqueològic, i a millorar la percepció d'unitat monumental dels diferents trams inserits dintre de la trama urbana de la part alta. També pretén posar en valor alguns aspectes del recinte defensiu que ara no són prou evidents, com les visuals de conjunt de tot el sector nord, el més íntegre i ben conservat, o la seva relació amb les fortificacions modernes que van créixer al voltant del recinte antic d'època romana i medieval.

B2.01. Millora de la senyalització a la resta d'ambients paisatgístics

Aquesta actuació hauria de formar part, o ser una extensió del projecte museològic i museogràfic descrit en el punt B1.11, però adreçat als trams de muralla situats fora de l'àmbit del Passeig Arqueològic. Es tracta simplement de completar la minsa senyalització actualment existent específica de la muralla inclosa tan en espais públics, com en altres recintes visitables (capçalera del circ - Pretori, casa Canals, etc.).

- **Normes i criteris d'intervenció:** El disseny d'aquesta senyalització seguirà el mateix patró en tots els àmbits i ha d'ajudar a entendre la unitat del monument malgrat presentar-se amb aspectes i condicions d'entorn diferents en cada un d'ells.

B2.02. Potenciació de visuals panoràmiques singulars del conjunt

Aquesta mesura està encaminada a posar de relleu visions de la muralla que actualment, malgrat la seva potència, estan poc explotades des del punt de vista de difusió del conjunt monumental.

Per aconseguir aquest objectiu caldrà tractar de manera adient aspectes com l'enjardinament i les plantacions d'arbres als espais de l'entorn de la muralla (per exemple Camp de Mart) o adequar alguns dels espais per a oferir, al públic en general, visions ara ocultes o difícils de veure del conjunt. Aquest és, per exemple, el cas de les vistes des de l'exterior del sector nord del recinte, un dels més ben conservats i íntegre. Les millores de les visuals d'aquest últim sector estan relacionades amb la proposta que més endavant s'exposa en l'apartat *B.4.3.9 - Ambient paisatgístic AP9 – Peu de la Falsa Braga*.

- **Normes i criteris d'intervenció:** S'utilitzaran els elements de senyalització, l'ordenació adient dels nous espais, i el control de la vegetació de l'entorn de la muralla com a eines per a crear i remarcar aquestes visions panoràmiques singulars.

B2.03. Posada en valor de fortificacions modernes i la seva relació amb la muralla romana i medieval.

Actualment, a moltes de les fortificacions modernes que s'adossen a les muralles antigues no se'ls hi dona un tractament equivalent al que tenen aquestes últimes. Més encara es produeix aquesta circumstància en els baluard que conformen, una mica més allunyats d'aquells recinte, el segon cordó de les fortificacions modernes (Baluard del Roser, del Rei, de sant Pere, de Staremberg, de san Jeroni, el nou de sant Antoni, i el sant Climent).

La interrelació entre les velles i les noves fortificacions és un tema molt interessant i que permet entendre, entre altres coses, el creixement de la ciutat a l'entorn de la Part Alta. La posada en valor d'alguns d'aquests elements defensius, o de les seves traces pràcticament esborrades en alguns casos, permetria llegir i comprendre de manera adient un conjunt molt més bast, complex, i d'abans històric més ampli que el que actualment pot arribar a intuir el visitant.

- **Normes i criteris d'intervenció:** La senyalització i petites adequacions del espais urbans que ocupen aquests elements serien suficients per a posar de relleu la seva existència independentment del grau d'amortització que presentin. El tractament adient d'aquest aspecte dintre del projecte museològic i de les museografies del centre d'interpretació adreçat a explicar el conjunt de les muralles de Tarragona pot ser un instrument de gran utilitat per aconseguir aquest objectiu.

B.4.3. CAMP C - Adequació ambiental i paisatgística

B.4.3.1. Ambient paisatgístic AP1 – Capçalera del circ

C1.01. Creació de drenatge al peu de la muralla zona capçalera del circ

L'objectiu d'aquesta actuació és la canalització i conducció de les aigües de pluja que actualment discorren de manera lliure pel peu de la muralla en aquest àmbit, en una zona que es caracteritza per estar enjardinada amb gespa.

El Pla Director proposa en aquests casos unificar, en una mateixa solució constructiva, tots els casos que es donen en zones annexes a la muralla de tot àmbit corresponent al passeig sant Antoni i via de l'Imperi.

El sistema proposat és el ja utilitzat en gran part del sector 2, corresponent al passeig de sant Antoni. Aquest consisteix en un canal conformat amb llambordes de pedra granítica, amb embornals disposats en intervals adients per evacuar les aigües recollides a la xarxa general de clavegueram, o xarxa separativa de pluvials allí on les hi hagi.

- **Normes i criteris d'intervenció:** Les noves canalitzacions i conduccions d'evacuació es projectaran de manera que no afectin a la base de la muralla. Els treballs d'excavació de rases necessaris per a l'execució d'aquestes es faran amb seguiment arqueològic per salvaguardar també i documentar possibles restes adjacents a la muralla, especialment tenint en compte que les restes visibles sobre la rasant corresponent a refaccions modernes que, en general s'alineen amb la cara interior de la muralla romana.

Per facilitar el manteniment del canal i impedir el creixement d'herba es recomana l'amortament de les juntes de les llambordes amb morter de calç, en lloc de l'habitual posada en obra amb sorra.

B.4.3.2. Ambient paisatgístic AP2 – Passeig sant Antoni

C2.01. Reestructuració i millora d'enjardinament entorn baluard st. Antoni

Aquesta actuació té com a única finalitat reordenar les plantacions d'aquesta zona enjardinada, eliminant aquells arbres propers a la muralla que dificulten la visió de conjunt del pany annex. En canvi, es considera que l'existència d'arbres en la zona propera a la vorera de vianants, prou allunyada de la muralla, no només no suposa un obstacle sinó que el converteix en un lloc agradable, especialment en el període de més calor, per a que els visitats s'aturin a descansar i contemplar la cara exterior d'aquella part del recinte.

C2.02. Ampliació zona de drenatge a peu de muralla al passeig st. Antoni

Aquest àmbit, com abans s'ha esmentat, actualment ja disposa d'un sistema de drenatge en la major part del seu recorregut a peu de muralla. Aquest està format majoritàriament per un canal de llambordes de pedra granítica, que ja s'ha descrit de manera detallada a l'apartat A.1.4.2.

Per unificar el sistema d'evacuació, es planteja que a la llarga es substitueixin les canalitzacions del cantó dret del portal de sant Antoni, fetes amb peces prefabricades de formigó, per una altra de llambordes. A més, també es proposa implementar aquesta solució a la zona adjacent al Museu Arqueològic, on existeix part del sòcol ciclopi conservat de la muralla romana, i a la zona enjardinada propera al baluard de sant Antoni on actualment els canals vessen directament a ran de la base de la muralla, sense que les aigües siguin recollides.

- **Normes i criteris d'intervenció:** Per a l'execució d'aquestes canalitzacions es tindran en compte el criteris descrits en el punt C1.01. que siguin aplicables en cada cas.

C2.03. Millora de l'enllumenat del passeig st. Antoni

La il·luminació actual d'aquest àmbit està formada de projectors sobre pal situats en una posició allunyada i frontal de la muralla, tal i com s'ha descrit en l'apartat A.1.4.2. Això provoca una il·luminació excessivament uniforme i plana, poc adient.

Es proposa per a millorar aquest efecte, un sistema d'il·luminació ornamental més rasant, que realci la textura dels paraments i destaquï les parts originals de la muralla conservades en la part més baixa dels panys. En aquest cas es valorarà el possible efecte negatiu que pugui provocar en paraments en carreus substituïts.

- **Normes i criteris d'intervenció:** Els nous sistemes d'il·luminació a instal·lar han de ser energèticament el més eficients possibles, per aquest motiu es proposa la utilització de dispositius LED o similars. Si aquests es disposen integrats a la vorera més propera a la muralla han de satisfer el grau de protecció IP adient enfront els possibles actes vandàlics i disposar d'un drenatge suficient per tal d'assegurar la seva durabilitat. Per a aconseguir un cromatisme adient del conjunt es faran sempre les proves d'il·luminació corresponents per a que el resultat sigui el més satisfactori.

B.4.3.3. Ambient paisatgístic AP3 – Passeig Torroja

C3.01. Reordenació urbana i de l'enjardinament al passeig Torroja

Ja hem exposat que el principal problema en relació a aquest àmbit es l'existència d'un parterre adossat a la muralla que amaga en algun lloc bona part del sòcol megalític. Part de la vegetació que conté presenta un aspecte decrepít, mentre que d'altres arriben a tapar parts importants dels llenços de la muralla.

És per tot això que es proposa la reordenació de tot aquest espai, eliminat el parterre de la zona més septentrional i rebaixant l'espai que ocupa fins a posar al descobert la roca sobre la que s'assenta directament la muralla. Pel que fa a la vegetació es proposa eliminar tota la que s'adossa a la muralla o que per la seva proximitat n'impedeix la seva contemplació. En canvi es proposa la recomposició de la plantació ritmada de xiprers, replantant els buits existents. A la zona adjacent a l'accés al baluard de sant Magí, per salvar la mena de fossat deprimit que aquestes mesures crearien a la zona propera de la muralla, es podria plantejar una mena de passera lleugera de fusta o solució equivalent.

D'entrada es considera adient l'actual solució que adopta el pas que comunica aquest passeig amb la plaça interior de l'antic escorxador, però cal reparar alguns elements danyats dels paviments i altres elements urbans vinculats.

- **Normes i criteris d'intervenció:** La nova ordenació procurarà eliminar les moltes barreres arquitectòniques que la zona presenta. En els dos punts següents es tracta de manera específica els temes de drenatge d'aigües de pluja de la zona i la millora dels sistemes d'il·luminació.

C3.02. Creació de sistema de drenatge passeig Torroja / baluard sant Magí

Un dels problemes existents en aquest àmbit és la manca de sistemes adients de drenatge. Les aigües de pluja que s'acumulen a l'interior del baluard de sant Magí no estan canalitzades i acaben sortint, pel corredor d'accés a aquest, cap a la part alta del passeig corrent de manera descontrolada en superfície. L'important caudal

d'aigua que arriba a circular arrossega la terra de l'acabat del passeig creant reguerons profunds que donen un aspecte descuidat a la zona. Per a revertir aquesta situació es proposa recollir les aigües a l'interior del baluard, mitjançant algun interceptor o embornal, i evacuar-les a través d'una canalització soterrada adient. A més, a la zona del passeig Torroja, lligat a l'actuació de reordenació de l'espai explicada al punt anterior, caldrà instal·lar un sistema de recollida d'aigües pluvials.

- **Normes i criteris d'intervenció:** Seran d'aplicació els mateixos criteris descrits en el punt C1.01. En aquest cas però, l'existència de roca vista farà difícil la creació d'un canal al peu de la muralla. En el seu lloc es pot plantejar algun sistema alternatiu que aprofiti per a recollir l'aigua a la part més baixa de la zona deprimida que en l'actuació anterior es plantejava.

C3.03. Millora de l'enllumenat del passeig Torroja

Com en el cas descrit anteriorment per a l'ambient urbà del passeig sant Antoni, la il·luminació d'aquest àmbit disposa de projectors frontals col·locats en una posició allunyada de la muralla. L'eliminació dels parterres adossats i la consegüent baixada del nivell d'aquests terrenys facilitarà la ubicació en aquest espai (fossat) d'un sistema d'il·luminació rasant que posaria en relleu les textures del pany de muralla. En aquest cas es valorarà el possible efecte negatiu que pugui provocar en paraments amb carreus substituïts o amb degradacions importants.

- **Normes i criteris d'intervenció:** Els nous sistemes d'il·luminació a instal·lar han de ser energèticament eficients, per aquest motiu, com ja s'ha fet abans es proposa, la utilització de lluminàries amb làmpades tipus LED o similars. En aquest cas també caldrà que aquests disposin del grau de protecció adient en front de possibles actes vandàlics i, si van encastats al terra d'un drenatge adient. Pel cas abans descrit, per aconseguir un cromatisme adient del conjunt es recomana fer les corresponents proves prèvies d'il·luminació per a trobar l'efecte més ajustat.

B.4.3.4. Ambient paisatgístic AP4 – Passeig Arqueològic

C4.01. Reordenació de l'entorn de la Torre de Minerva

Dintre de les actuacions per a millorar la imatge i comprensió del conjunt el Pla Director planteja reordenar l'entorn de la torre de Minerva, actualment ple de parterres que acaben prenent un protagonisme excessiu respecte a l'emblemàtic element defensiu. És per això que es proposa l'eliminació de la zona enjardinada del peu de la torre i la que hi ha entre aquesta i el portal del Socors, i tractar aquest espai amb una simple esplanada que deixi entreveure la roca mare sobre la que s'assenta.

Aquesta mesura contribuiria a recuperar un aspecte més marcial de la torre, reduiria les humitats de la seva base i deixaria un ampli espai lliure on poder desenvolupar millor usos complementaris compatibles com els que habitualment es fan en aquesta zona (representacions teatrals, concerts, etc.).

C4.02. Reestructuració i millora d'enjardinament del Passeig Arqueològic

Aquí és tracta de solucionar la problemàtica que per a la correcta contemplació de la muralla representa l'excés de vegetació adossada o ubicada en punts excessivament pròxims del seu parament exterior. A l'apartat A.1.4.2 ja s'ha

exposat de manera detallada les circumstàncies concretes que provoquen aquest fet. El creixement desmesurat d'algunes d'aquestes plantes i arbres, com ja s'ha explicat anteriorment, arriben a interferir inclús en el bon funcionament dels projectors de la il·luminació ornamental.

La Proposta del Pla Director és clara en aquest sentit, per a millorar la visió del conjunt des dels recorreguts de visita cal reestructurar aquestes zones enjardinades, eliminant alguns dels arbres i agrupacions arbustives que la dificulten, potenciant la vegetació a la part oposada de l'espai de pas, si cal, per a fer el recorregut més agradable als visitants.

- **Normes i criteris d'intervenció:** S'evitarà la disposició extremadament pròxima de xiprers i altres arbres que oculten la muralla davant de visions obliqües com les que els visitants tenen durant el recorregut pel passeig. El mateix es farà amb l'agrupació de plantes arbustives d'alçada considerable que oculten completament el sòcol megalític. Es proposa que en l'enjardinament dels parterres propers a la muralla s'utilitzin plantes arbustives que no superin els 80 cm d'alçada. Es proposa en tot els casos eliminar les heures i altres plantes enfiladisses que creixen sobre els llenços de la muralla.

C4.03. Rehabilitació i millora de drenatge a peu de muralla Passeig Arqueològic

Actualment, al recinte del Passeig Arqueològic, existeix un sistema de drenatge format per canals a cel obert i claveguerons soterrats corresponents, al menys aquest últims, a l'adequació d'aquest espai de l'any 1932. S'ha detectat que aquest sistema resulta inoperatiu degut al col·lapse de canals i falta de manteniment. Degut a això, les aigües vessades des del pas de ronda i des d'alguns dels edificis annexos a la muralla van a parar als parterres enjardinats i als allotjaments deprimits dels projectors d'il·luminació existents.

Es per aquest motiu que es proposa estudiar l'estat actual d'aquestes canalitzacions antigues per a la seva rehabilitació i recuperació o en el seu defecte la instal·lació de noves.

- **Normes i criteris d'intervenció:** Per evitar afeccions al subsòl es prioritzarà la recuperació i rehabilitació dels sistemes antics de drenatge mitjançant la neteja i el buidat d'aquests. En els casos que això no sigui possible o que la posició propera d'aquests canals als paraments de la muralla pugui afectar a la conservació del monument, es buscaran solucions alternatives com la substitució d'aquests canals per altres col·locats a més distància.

C4.04. Racionalització de l'enllumenat del Passeig Arqueològic

Tal i com s'explica a l'apartat A.1.4.4 hi ha diferents aspectes respecte la il·luminació ornamental en aquest recinte que es podrien millorar. Un d'aquests aspectes (ja esmentat en l'actuació C4.02) és la projecció d'ombres sobre els panys de muralla degut al creixement descontrolat de la vegetació. Pel que fa a la il·luminació en sí, a part del gran nombre i diversitat de projectors existents i la conveniència de racionalitzar tot el sistema, el Pla Director proposa unificar el cromatisme, ara no del tot harmònic, per a millorar la imatge de conjunt de la muralla i millorant si és possible l'eficiència energètica de tots projectors.

- **Normes i criteris d'intervenció:** S'adoptaran els mateixos criteris que en l'actuació C3.03.

B.4.3.5. Ambient paisatgístic AP5 – Via de l'Imperi Romà

C5.01. Creació de sistema de drenatge entorn portella romana via Imperi

L'objectiu d'aquesta actuació és la creació d'un sistema de drenatge a la zona deprimida adjacent que actualment dóna accés a la portella romana i a les zones a peu de muralla.

Per evitar l'embassament i l'acumulació d'aigua, sobretot en episodis de pluja intensa, en aquesta zona per sota de la rasant de la vorera, es proposa la incorporació d'un embornal amb suficient capacitat per a l'evacuació d'aigua connectat a la xarxa general.

Per a la implementació de les noves canalitzacions i conduccions a peu de muralla d'altres zones adjacents de l'àmbit, s'utilitzarà el sistema proposat a les actuacions C1.01 i C2.02.

- **Normes i criteris d'intervenció:** S'adoptaran els mateixos criteris descrits en el punt C1.01.

C5.02. Millora de l'enllumenat a la zona de la via Imperi

Com en els ambients dels passeigs sant Antoni o Torroja descrits anteriorment, aquest àmbit també disposa de projectors frontals col·locats en una posició allunyada de la muralla, amb l'efecte negatiu que ja s'ha apuntat.

Es per aquesta raó que també es proposa aquí un sistema d'il·luminació ornamental rasant que realci la textura dels panys de muralla i doni importància als elements singulars originals d'aquesta, com és el cas de la portella romana propera al portal del Roser. A més, es proposa que el sistema actual d'il·luminació sigui més eficient, així com els que s'instal·lin en un futur per a millorar la il·luminació del conjunt. En aquest cas es valorarà el possible efecte negatiu que pugui provocar una il·luminació rasant en paraments amb carreus substituïts o amb degradacions importants.

- **Normes i criteris d'intervenció:** S'utilitzaran els mateixos criteris que en l'actuació C3.03.

B.4.3.6. Ambient paisatgístic AP6 – Escorxador

C6.01. Regeneració d'elements urbans de la plaça interior de l'Escorxador

Aquest espai urbà pateix actualment, com ja hem apuntat en l'apartat corresponent de l'anàlisi, una degradació ambiental impròpia de la seva situació adjacent a un dels pocs panys visibles de la cara interior de la muralla (pintades, il·luminació espatllada, restes arqueològiques poc endreçades,...). La rehabilitació ambiental d'aquesta zona és relativament fàcil i hauria de convertir aquest lloc en un espai agradable per als visitants, apte fins hi tot per a que es convertís en un lloc de descans, dintre d'un recorregut al voltant del recinte emmurallat.

- **Normes i criteris d'intervenció:** S'haurà de tenir en compte a més les potencialitats d'aquest espai per a organitzar un accés al pas de ronda o un accés alternatiu al recinte que d'alguna manera comunicués amb la cara interior del portal del Socors i a través d'aquell amb la Falsa Braga.

C6.02. Millora de l'enllumenat de la zona de l'Escorxador

En aquest àmbit es proposa millorar la il·luminació ornamental amb la substitució dels projectors actuals avariats encastats al paviment. El manteniment d'aquests tipus de projectors donaran una llum rasant adient per a potenciar la textura de la muralla, però caldrà que disposin del grau de protecció adient per a evitar accions de vandalisme i del drenatge adient per evitar acumulacions d'aigua que afectin el seu bon funcionament. En aquest cas es valorarà el possible efecte negatiu que pugui provocar en paraments en carreus substituïts o amb degradacions importants.

- **Normes i criteris d'intervenció:** S'utilitzaran els mateixos criteris que en l'actuació C3.03.

B.4.3.7. Ambient paisatgístic AP7 – Pla de Palau i baixada del Roser

C7.01. Millora de paviments i elements urbans a la baixada i portal del Roser

El tram urbà comprès entre el Pla de Palau i el portal de Roser és un dels altres llocs on es pot contemplar la cara interior de la muralla. L'ordenació i tractament urbà d'aquest espai però no ho fa fàcil, en part per l'amplada reduïda d'alguns trams i per l'altra per el pas d'una de les principals vies de trànsit rodat de l'interior del recinte.

És per tot això que es proposa reordenar tot aquest àmbit urbà afavorint una convivència amable entre el trànsit rodat i el de vianants, aprofitant els espais més amplis de Pla de Palau, plaça de sant Joan i la pròpia del portal del Roser per crear zones adients on poder aturar-se a contemplar les parts visibles de la muralla.

Milloraria molt la visió del conjunt una reducció de l'alçada de l'hort de l'arquebisbe que permetés, des de Pla de Palau, almenys, la visió de la part alta del tram corresponent de la cara interior de la muralla, o també la eliminació de la zona enjardinada annexa a la muralla en la zona propera al portal del Roser.

C7.02. Millora de l'enllumenat de la baixada del Roser

Per a l'adequació lumínica d'aquesta zona, actualment sense cap tipus d'il·luminació ornamental, es proposa la instal·lació de projectors que ens donin una il·luminació rasant. Aquests es podrien situar a la zona on actualment existeix un parterre i es disposaran sobre el paviment o encastats depenent de l'adequació de millora de l'espai, del qual es donen algunes pautes a l'actuació anterior. En aquest cas es valorarà el possible efecte negatiu que pugui provocar en paraments amb carreus substituïts o amb degradacions importants.

- **Normes i criteris d'intervenció:** S'utilitzaran els mateixos criteris que en l'actuació C3.03.

B.4.3.8. Ambient paisatgístic AP8 – Camp de Mart

C8.01. Reestructuració enjardinament proper a la Falsa Braga Camp de Mart

A aquesta mesura ja ens hem referit indirectament en l'explicació relativa a l'actuació B2.02. Es tracta simplement de reestructurar la plantació d'arbres situada a la zona pròxima als peus de les fortificacions modernes, creant buits i discontinuïtats que permetin gaudir d'una visió del conjunt global i comprendre la

posició relativa entre les antigues i modernes estructures defensives, com passa per exemple al fons del teatre-auditori.

C8.02. Millora de l'enllumenat del Camp de Mart.

Per aquest àmbit són vàlides les consideracions i criteris que s'han fet en altres d'anteriors relatives al efectes de la il·luminació de panys de la muralla mitjançant projectors situats frontalment, i de les propostes per millorar el seu resultat.

B.4.3.9. Ambient paisatgístic AP9 – Peu de la Falsa Braga

C9.01. Creació d'espai públic enjardinat al peu de la Falsa Braga

La finalitat d'aquesta actuació és la d'agençar la zona situada a l'entorn de les fortificacions modernes que conformen la Falsa Braga. Actualment, més enllà de la part corresponent al camp de Mart, es tracta d'espais residuals vinculats al pati del col·legi Sant Pau i a antigues instal·lacions esportives del seminari, ara en desús.

L'agençament d'aquesta zona el peu de les muralles modernes a banda de ser una millora ambiental important de l'entorn de la muralla, permetrà posar en valor una de les parts més ben conservades i íntegres de tot el conjunt defensiu, a més de permetre establir les visions panoràmiques del conjunt a les que ens hem referit en l'exposició de l'actuació B2.02.

- **Normes i criteris d'intervenció:** Es tindrà en compte en l'ordenació de l'espai i la disposició de l'enjardinament la potenciació de les visions panoràmiques del recinte. L'enllumenat que es proposi per aquesta zona, a banda de resoldre les necessitats funcionals d'il·luminació ambiental de l'espai, haurà de posar de relleu els valors patrimonials dels diferents elements del recinte fortificat.

C9.02. Millora de la connexió urbana amb el passeig Torroja i Camp de Mart

La connexió urbana entre aquestes dues zones, actualment, només és pot fer de manera directa a través del Passeig Arqueològic, o alternativament, fent una llarga volta, que s'allunya del recinte emmurallat, en un recorregut que passa per sota de les instal·lacions del col·legi Sant Pau. Com que el pas a través del recinte de la Falsa Braga està restringit als visitants que abonen la corresponent entrada, tota la zona que l'envolta suposa una gran barrera urbana pel que fa a la connexió entre el passeig Torroja i els jardins del Camp de Mart. Això fa que en els recorreguts a l'entorn de la muralla aquests dos espais funcionin com un cul de sac.

La creació d'una connexió urbana directa a través de la zona enjardinada en l'actuació plantejada en el punt anterior, suposaria per un costat una millora important en la comprensió del conjunt del recinte defensiu a través d'un recorregut continu al seu voltant, però alhora una connectivitat urbana més fàcil i còmoda entre la zona de l'avinguda Catalunya i la dels passeig Torroja i Sant Antoni.

- **Normes i criteris d'intervenció:** La nova connexió haurà de resultar totalment adaptada per a persones amb mobilitat reduïda.

B.4.4. CAMP D - Recerca arqueològica i històrica

B.4.4.1. Mesures encaminades a resolució de problemes d'estabilitat estructural

Dintre d'aquest camp s'inclouen les actuacions que es deriven de les solucions proposades pel Pla Director per a resoldre els problemes històrics d'estabilitat de la muralla. No obstant això, aquestes operacions s'inclouen en aquest altre apartat ja que cal entendre-les també com a mesures encaminades a documentar les modificacions i reformes i modificacions realitzades a la muralla al llarg de la seva dilatada història.

D1.01. Realització de sondejos arqueològics per determinar la morfologia de la muralla en els trams d'estabilitat crítica

En el punt corresponent a l'actuació a A0.04, ja s'ha exposat i justificat la necessitat de realització d'aquests sondejos. A banda de l'obtenció de la informació física sobre la muralla necessària per ajustar els càlculs estructurals necessaris, la intervenció, com no pot ser d'altra manera, ha de constituir una oportunitat per millorar els coneixement del monument especialment de les seves fases més modernes.

- **Normes i criteris d'intervenció:** Els mateixos que els exposat al punt A0.05.

Nombre estimat de sondejos a realitzar en els trams crítics: 20

D1.02. Rebaix dels nivells de rebliments moderns superiors dels trams d'estabilitat crítica

Aquesta operació també s'ha descrit i justificat en el punt A1.03 de les mesures d'urgència. És per aquesta raó que les intervencions plantejades en aquesta línia tindran en compte els possibles interessos relacionats amb els objectius que aquests treballs de recerca puguin plantejar dintre d'aquests àmbits.

- **Normes i criteris d'intervenció:** A banda dels exposats al punt A1.03 es tindrà en compte que, tot i que d'entrada no es preveu que les excavacions arqueològiques afectin el rebliment original romà de la muralla, en determinades circumstàncies, es podria plantejar la possibilitat d'estudiar puntualment la secció sencera de la muralla per aprofundir en la datació precisa de les seves primeres fases constructives.

Volum estimat d'excavació de rebaix previst per a l'estabilització dels trams crítics: 4.200 m3

B.4.4.2. Mesures encaminades a incrementar el coneixement de la muralla

Les mesures plantejades dintre d'aquest apartat estan adreçades a millorar el coneixement d'alguns aspectes del conjunt a través de treballs de recerca programats o que poden anar vinculats a les actuacions a realitzar en els altres camps d'actuació.

D2.01. Establiment de zones estratègiques d'especial interès en el camp de la recerca arqueològica i històrica de la muralla

Resulta evident que no tots els trams de la muralla tenen el mateix interès pel que fa a millorar el nostre coneixement general sobre la muralla de Tarragona. Alguns perquè han estat completament reformats modernament, altres perquè conserven intacta l'estructura original, poden aportar menys dades que altres en els quals es possible localitzar traces de les transformacions, modificacions i alteracions que el recinte original ha patit al llarg del temps. Durant els treballs de redacció del Pla Director s'han identificat diferents punts on ens sembla que caldria incidir en la recerca arqueològica i històrica per tal de tractar de trobar solució a problemàtiques concretes sobre l'evolució de la muralla que la recerca efectuada fins al moment no ha pogut aclarir d'una manera definitiva.

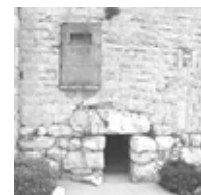
- **Normes i criteris d'intervenció:** Al plànol C6.01, sota l'epígraf RA, es relaciona el llistat i ubicació d'aquestes zones estratègiques i s'estableix els objectius principals que hauria de tenir la recerca en aquells àmbits. L'execució d'obres d'altres camps d'actuació, dintre d'aquests sectors, s'ha de prendre com una oportunitat per a incloure els treballs de recerca corresponents, amb l'estalvi de recursos que suposa l'aprofitament de les infraestructures implantades per a l'execució d'aquelles.

D2.02 Determinació de zones d'especial interès pel que fa a la lectura dels paraments de la muralla

De la mateixa manera, no tots els trams de muralla tenen el mateix interès des del punt de vista de l'estudi de paraments. En alguns punts el mur original ha desaparegut completament per reformes o reconstruccions modernes. En d'altres es conserven trams uniformes on el mur manté la seva composició original, sense pràcticament alteracions. Hi ha altres llenços, en canvi, on es detecten empremtes clares de modificacions i reparacions del llenç, obertura i/o tapiat de finestres i portes, reconstrucció de trams de pany desapareguts arrel de voladures, esllavissades o altres incidències, construcció d'estructures de refortificació. En base del treball previ realitzat en el marc del Pla Director, s'han detectat alguns trams del parament especialment rics en aquest tipus de traces i dels que entenem que cal prioritzar l'estudi de cara a conèixer millor l'evolució constructiva de la muralla des d'època romana i fins a l'actualitat.

- **Normes i criteris d'intervenció:** Al plànol C6.01, sota l'epígraf LA, es fa també un llistat i ubicació aquestes zones aquestes zones d'interès especial. Cal tenir en compte, com en el punt anterior, que l'aprofitament de bastides i altres mesures implantades per a l'execució d'obres de restauració dintre d'aquest àmbits pot facilitar l'execució d'aquest treballs de recerca un cost molt reduït.

B.5 - VALORACIÓ ECONÒMICA I PLA D'ETAPES

B.5.1. CRITERIS GENERALS EMPRATS EN LA VALORACIÓ

A continuació s'exposen els criteris utilitzats per a fer una valoració de les actuacions contemplades en els camps A i B. No es valoren aquelles actuacions que han de formar part de projectes de recerca (entre elles del camp D), de convenis amb determinades institucions o que, per la seva naturalesa, haurien de formar part de programes de manteniment periòdics. Tampoc es valoren les actuacions del camp C ja que les actuacions en espais urbans de la ciutat no es poden programar, i per tant valorar, només en funció de les necessitats del monument, sinó d'altres requeriments funcionals (mobilitat, infraestructures de serveis, etc.) que s'escapen a l'objecte d'aquest Pla Director.

No és difícil d'entendre la dificultat que suposa fer una valoració precisa d'aquestes intervencions, sense haver redactat el corresponent projecte d'execució. És per això que malgrat els esforços esmerçats per acostar-se el més possible a una valoració real de tots els treballs, el seu resultat final cal que és prengui només com una aproximació, rigorosa i metòdica, això sí, dels seus costos estimats, vàlida per a la planificació del recursos necessaris, i que caldrà ajustar de manera adient així que es vagin desenvolupant els corresponents projectes.

Per a la valoració de tasques de naturalesa tant diversa com les proposades en aquest Pla Director, la metodologia emprada ha estat la d'establir costos unitaris globals, per a les diferents tipologies d'actuació que es puguin repercutir, adientment ponderats, a amidaments lineals, superficials o volumètrics dels àmbits afectats quan això resulta factible. Per a l'establiment d'aquests preus s'han tingut en compte des dels mòduls i coeficients establerts pel Col·legi d'Arquitectes de Catalunya com a base per a l'obtenció de pressupostos de referència, a bases de preus com la de l'Institut Tecnològic de la Construcció de Catalunya. També s'han utilitzat les referències d'altres pressupostos detallats d'altres obres rellevants de naturalesa i característiques similars realitzades darrerament a les muralles, o d'altres realitzades per l'equip que subscriu aquest Pla Director que s'hi poden assimilar. Entre les obres de restauració de la muralla que s'han pres com a referència hi ha les dues de la Baixada del Roser (una ja executada i l'altra programada), la de l'Hort de l'Arquebisbe, totes tres de l'equip Figuerola-Galvaldà-Romera, o la realitzada al col·legi Lestonnac per l'arquitecte Rafael Vila.

En el cas d'algunes tasques puntuals específiques, l'estimació dels costos s'han determinat mitjançant la combinació de dades dels costos dels elements més importants que intervenen i estimacions de les parts proporcionals de les obres complementàries associades.

En la taula B.1 següent es recullen els principals costos unitaris que s'han emprat per al càlcul d'aquesta valoració.

Taula B5.1. Costos unitaris d'execució material bàsics de referència.

Excavació de cales arqueològiques amb mitjans manuals (direcció inclosa)	330,00	€/m3
Sondeig geotècnic de rotació (10 m de profunditat)	1.875,00	€/u
Neteja i consolidació base ciclòpia	75,00	€/m2
Neteja de paraments de carreus en bon estat de conservació	180,00	€/m2
Consolidació de paraments de carreus amb degradacions moderades	420,00	€/m2
Restauració paraments amb zones aïllades de carreus amb reintegracions	525,00	€/m2
Restauració de paraments de carreus amb reintegracions d'abast generalitzat	750,00	€/m2
Neteja, sanejat i rejuntat de paraments de fàbrica de paredat	85,00	€/m2

Pàgina anterior:

B5 01 – Vista panoràmica nocturna del tram central del Passeig Arqueològic des del Forti Negre.

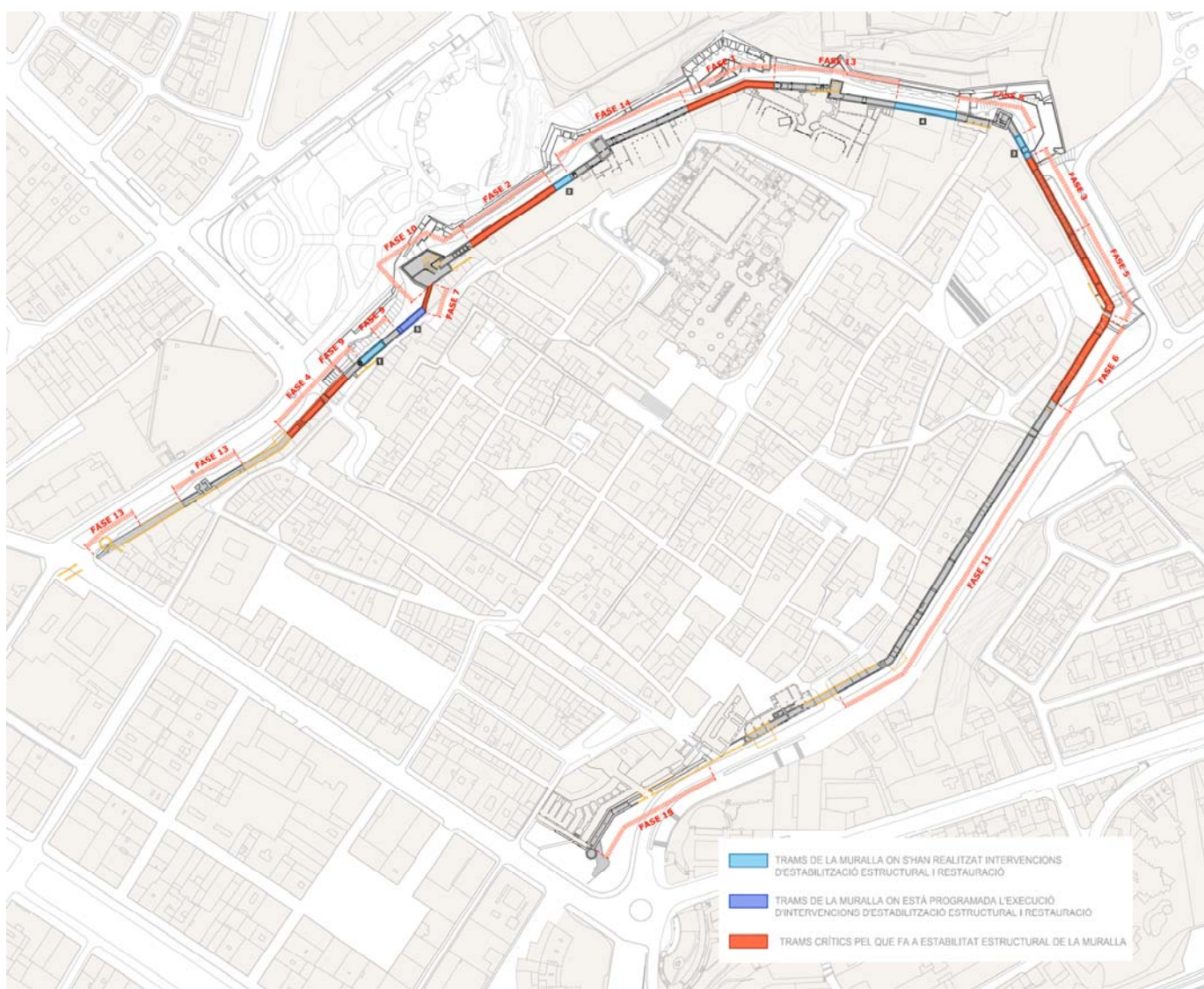

Restauració i consolidació de fàbriques de tàpia arrebossada	300,00	€/m2
Impermeabilització de coronaments de mur	60,00	€/m
Estructura de murs diafragmàtics per a substitució de farciment muralla	185,00	€/m3
Llosa de paviment pas de ronda sobre traves transversals	315,00	€/m2
Coberta impermeable per a pas de ronda	195,00	€/m2
Excavació rebaix de terreny amb seguiment arqueològic (direcció inclosa)	240,00	€/m3
Agençament de pas de ronda per a la visita pública	195,00	€/m2

B.5.2.- RESUM VALORACIÓ INTERVENCIIONS

L'aplicació d'aquests criteris dona el pressupost estimat per a cada actuació que es detalla en la taula adjunta al final d'aquest apartat, que manté l'estructura esmentada dels camp d'actuació i grups de mesures diferenciades. En l'apartat següent però, per l'interès que pot tenir de cara a programar les diferents actuacions, s'estableix també un pressupost global per cada una de les etapes i fases proposades al Pla Director.

B6 01 – Plànol amb indicació de les fases del pla d'etapes proposat pel Pla Director

B.5.3. PLA D'ETAPES (veure plànol C7.01 -Pla d'etapes)

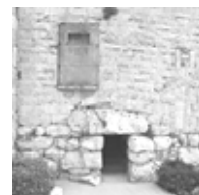
Pel que fa al **camp d'actuació A** es proposa a continuació un pla de prioritats en forma de pla d'etapes que té en compte, principalment, els riscos que afecten la seguretat estructural en primer lloc, i els problemes de degradació del monument en segon lloc. L'establiment d'un pla d'etapes per als camps B, C i D creiem que no té massa sentit ja que les dinàmiques que permeten programar les actuacions que contempen depenen d'estratègies municipals relacionades amb aspectes no contemplats en aquest Pla Director (plans de promoció turística i cultural, projectes museològics, planificació econòmica d'inversions en espais públics, etc.). Si, però, que cal valorar la possibilitat de vincular les actuacions proposades dintre d'un mateix àmbit amb les corresponents al camp de la conservació i restauració arquitectònica del monument per tal de optimitzar els recursos, sempre que això sigui possible.

Pel que fa a les actuacions d'aquest camp s'estableixen dues grans etapes subdividides en diverses fases. La primera de les etapes inclou aquelles fases encaminades a garantir, amb la seguretat adient, l'estabilitat estructural dels trams més crítics del recinte. En la segona etapa s'engloben les fases necessàries per a millorar les condicions de protecció i conservació de les estructures conservades i la reconstrucció que millori el seu aspecte i posada en valor.

VALORACIÓ DE PROPOSTES CAMP A	
FASE	PRESSUPOST (BI, DG i IVA inclòs)
ETAPA 1 – ACTUACIONS PER A GARANTIR L'ESTABILITAT DELS TRAM CRÍTIKS	
Fase 1 – Tram torre del Cabiscol – torre de l'Arquebisbe	894.400 €
Fase 2 – Tram torre de l'Arquebisbe – Fortí Negre	1.135.100 €
Fase 3 – Tram Escorxador 2	1.179.100 €
Fase 4 – Tram portal del Roser	737.200 €
Fase 5 – Tram Escorxador 1	862.300 €
Fase 6 – Tram passeig de sant Antoni 2	1.041.500 €
Fase 7 – Tram baixada del Roser 1	140.200 €
TOTAL ETAPA 1	5.989.800 €
ETAPA 2 – ACTUACIONS DE CONSERVACIÓ, PROTECCIÓ I MILLORA DEL CONJUNT	
Fase 8 – Tram torre de Minerva	320.900 €
Fase 9 – Trams baixada del Roser 2 i baixada del Roser 3	246.500 €
Fase 10 – Tram Fortí Negre	520.900 €
Fase 11 – Tram passeig de sant Antoni 1	839.900 €
Fase 12 – Tram torre del Seminari i torre de Cabiscol	476.900 €
Fase 13 – Tram via de l'imperi Romà	727.200 €
Fase 14 – Tram Palau i torre de l'Arquebisbe	598.900 €
Fase 15 – Tram capçalera del circ	353.500 €
TOTAL ETAPA 2	4.084.700 €
TOTAL ETAPES	10.074.500 €

Taula B5.2. Valoració de les intervencions proposades pel Pla Director en els camps d'actuació A i B

Codi	Intervenció	Cost intervenció	Totals
CAMP A - Restauració i conservació arquitectònica del monument			10.074.500 €
Mesures prèvies i preventives			226.500 €
A0.01.	Avaluació de sistemes de recollida i evacuació de l'aigua de pluja del pas de ronda i cobertes de torres, baluards i edificis vinculats a la muralla	12.500 €	
A0.02.	Inspecció de xarxes interiors d'abastament d'aigua i d'evacuació de xarxes residuals dels edificis que ocupen o s'adossen a la muralla	22.900 €	
A0.03.	Adopció de mesures correctores en relació a filtracions descontrolades d'aigües de pluja, abastament i residuals de la muralla o edificis vinculats	18.600 €	
A0.04.	Determinació mitjançant sondejos arqueològics de la característiques del farciment i morfologia constructives reals dels trams d'estabilitat crítica	121.000 €	
A0.05.	Complementar informació geotècnica dels farciments en trams de la muralla que presenten una situació potencialment crítica d'estabilitat	21.600 €	
A0.06.	Eliminació de vegetació nociva del pas de ronda i paraments de la muralla	(2)	
A0.07.	Control i reducció colonitzacions animals de parts de la muralla	(3)	
A0.08.	Inspecció de zones de la muralla ocupades per edificis annexes per a la detecció de potencials perills estructurals	14.800 €	
A0.09.	Estudi local i monitorització de zones amb evidències de problemes estructurals locals	15.100 €	
A0.10.	Realització de proves de consolidació dels principals materials petris presents a la muralla	(1)	
Mesures d'urgència			
A1.01.	Instal·lació de cobertes provisionals del pas de ronda	(1)	
A1.02.	Execució d'estintolaments laterals	(1)	
A1.03.	Rebaixos preventius dels nivells de farciments moderns superiors	(1)	
Intervencions per a la restauració i consolidació de paraments degradats			6.025.500 €
A2.01.	Neteja i consolidació de base ciclòpia	190.600 €	
A2.02.	Neteja de paraments de carreus amb bon estat de conservació	736.300 €	
A2.03.	Consolidació de paraments de carreus amb degradacions moderades	2.801.800 €	
A2.04.	Restauració de paraments amb zones aïllades de carreus que requereixen reintegracions totals o parcials	311.500 €	
A2.05.	Restauració de paraments de carreus que requereixen reintegracions totals o parcials d'abast generalitzat	1.420.100 €	
A2.06.	Neteja, sanejat i rejuntat de parament de fàbrica de paredat	219.900 €	
A2.07.	Restauració i consolidació de fàbrica de tàpia arrebossada	145.100 €	
A2.08.	Eliminació de revestiments o restauracions inapropiades	60.000 €	
A2.09.	Resolució de problemes de vessament descontrolat d'aigua sobre els paraments de la muralla	65.300 €	
A2.10.	Impermeabilització de coronament de mur	74.800 €	

Intervencions per a garantir l'estabilitat estructural de la muralla	3.822.500 €
---	--------------------

A3.01.	Substitució dels nivells dels nivells de rebliment superior per estintolaments interns de murs diafragmàtics	1.152.900 €
	Excavació arqueològica nivells	1.481.900 €
A3.02.	Execució de llosa de paviment al pas de ronda recolzades sobre traves transversals.	386.500 €
	Excavació arqueològica llosa	138.600 €
A3.03.	Execució de coberta impermeable al pas de ronda, i recollida i canalització d'aigües de pluja	659.600 €
A3.04.	Recalç de zones del sòcol megalític amb manca de base ferma	3.000 €

CAMP B - Adequació per a la visita pública i usos complementaris	1.394.500 €
---	--------------------

Mesures adreçades a millorar la visita al recinte del Passeig Arqueològic	1.388.500 €
--	--------------------

B1.01.	Ampliació i reordenació de recorreguts de visita i accessos	75.000 €
B1.02.	Adaptació de recorreguts per a persones amb mobilitat reduïda	125.000 €
B1.03.	Millora i ampliació dels serveis per als visitants	420.000 €
B1.04.	Adequació per a la visita pública de l'interior del portal del Socors	43.200 €
B1.05.	Agençament per a la visita pública del pas de ronda del tram Escorxador - Torre de Minerva	75.600 €
B1.06.	Agençament per a la visita pública del pas de ronda del tram Torre de Minerva – Hort de l'Arquebisbe	327.100 €
B1.07.	Agençament per a la visita pública del pas de ronda del tram Fortí Negre - Portal del Roser	(4)
B1.08.	Adequació d'accés i interior de la torre de Minerva per a la visita pública	85.000 €
B1.09.	Adequació per a l'accés públic a la coberta de la torre de l'Arquebisbe	64.800 €
B1.10.	Adequació per a la visita pública de les terrasses del Fortí Negre	172.800 €
B1.11.	Adequació del projecte museogràfic als nous àmbits de la visita	(5)

Mesures adreçades a millorar la comprensió del conjunt monumental	6.000 €
--	----------------

B2.01.	Millora de la senyalització a la resta d'ambients paisatgístics	6.000 €
B2.02.	Potenciació de visuals panoràmiques singulars del conjunt	(5)
B2.03.	Posada en valor de fortificacions modernes i la seva relació amb la muralla romana i medieval	(5)

- Notes
- (1) No valorat
 - (2) D'acord amb pla de manteniment periòdic
 - (3) D'acord amb pla d'actuació específic
 - (4) Inclòs en actuació A3.03
 - (5) D'acord amb projecte museològic específic

B.6- SÍNTESI DEL PLA DIRECTOR

Aquest **Pla Director per a la restauració de les muralles de Tarragona** és, en essència, un recull extens d'informació, un anàlisi profund del monument i la formulació raonada de propostes encaminades a la seva conservació física i la preservació dels seus valors culturals i patrimonials. Planteja també mesures adreçades a millorar la seva comprensió i integració dintre de la ciutat.

En la primera part del Pla Director, es fa una lectura detallada de la morfologia i l'evolució constructiva de les diferents parts que integren el recinte defensiu, s'estudien els seus materials constructius i les principals patologies que presenta el conjunt. S'analitzen també els usos i funcionament en relació a la seva visita pública i la relació d'aquest amb el seu entorn urbà i paisatgístic. També es fa una revisió de les diferents actuacions que s'han realitzat sobre el monument, tant a nivell d'intervencions arquitectòniques, com en el camp de la recerca arqueològica.

El Pla inclou un extens apartat destinat a exposar el relat històric dels fets vinculats amb la muralla i a explicar la seva historiografia i les fonts documentals conegudes relacionades. També fa un recull de la documentació gràfica antiga més rellevant organitzada en quatre apartats: fotografies antigues, planimetria històrica, vistes històriques i planimetria d'època moderna.

Bona part de tot aquest recull d'informació i anàlisi del monument es reflecteix sobre una extensa documentació gràfica adjunta. Aquesta inclou un aixecament fotogràfic a escala de l'alçat exterior de tot el recinte emmurallat, elaborat expressament per al Pla Director i que serveix de base per a sintetitzar els resultats de l'anàlisi dels diferents aspectes estudiats.

En una segona part propositiva el Pla Director planteja com a premissa l'establiment de quatre camps diferenciats d'actuació sobre el monument: la restauració i conservació arquitectònica, l'agençament per a visita pública i usos complementaris, l'adequació ambiental i paisatgística, i la recerca arqueològica i històrica. Es concreten també els diferents àmbits físics associats a les actuacions que proposa el Pla Director en cada un d'aquests camps, i s'estableixen a continuació els criteris de caràcter general en que aquelles es fonamentaran.

Més endavant s'enumeren, ordenades per camps d'actuació i agrupades per finalitats concretes, les prop de 45 propostes que el Pla Director presenta per aconseguir els objectius abans plantejats. La majoria d'aquestes propostes es centren en l'àmbit físic del monument i el seu entorn més immediat de propietat municipal. Altres però, més ambicioses, plantegen intervencions que abasten àmbits urbans més extensos o impliquen la participació i col·laboració d'altres institucions públiques o privades.

Cada una d'aquestes actuacions es descriu, contextualitza i justifica de manera individualitzada en un apartat a banda, establint, quan això es necessari, criteris específics pels que s'hauria de regir la seva execució.

El Pla Director acaba fent una valoració econòmica aproximada de les intervencions corresponents als dos primers camps d'actuació, que té com a única finalitat el poder fer una estimació de recursos necessaris per al seu desenvolupament, i estableix també un pla d'etapes per a les actuacions destinades a la restauració i conservació arquitectònica del monument.

Pàgina anterior:

B6 01 – Vista del portal de Socors, l'únic conservat d'època romana, a banda de les portelles amb una funció secundària.